UNIVERSAL
LIBRARY
OU_192877
UNIVERSAL
LIBRARY

वऱ्हाडांतील ग्रंथोत्तेजककमिटीनें पसंत केलेलें पुस्तक.

कादंबरीसार.

(संस्कृत कादंबरीचे प्रायः भाषांतर)

पांडुरंग गोविंद शास्त्री पारखी.

बाणभट्ट, मित्रचंद्र, हंसिका, षड्ऋतुवर्णन, कृष्णाकुमारी, बोधामृत

इत्यादि पुस्तकांचे कर्ते

यांनीं केलें

तें,

पुणें, ' चित्रशाळा ' छापखान्याचे मालक यांनी
स्वामित्वाच्या हक्कासुद्धां घेऊन
चित्रशाळा छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केलें.

शके १८३०—सन १९०८

हें पुस्तक सन १८६७ च्या २५ व्या अक्टाप्रमाणे रजिस्टर केलें आहे.

किंमत १॥ रुपया.

प्रस्तावना.

—*०*—

बाणभट्टकृत संस्कृत कादंबरीचें हे मराठीत प्रायशः भाषांतर केलें आहे. ूलग्रंथ जसा एकाच्याच हातून शेवटास गेला नाहीं, त्याचप्रमाणें समग्र ाथाचें—म्हणजे दोन्ही भागांचें—मराठीतील सार देखील एकाच्याचे हातून डीस जाऊन प्रसिद्ध झाल्याबद्दल कोठे ऐकण्यांत आलें नाही. तेव्हां आपण यत्न करून पहावा, असे मनांत येऊन मी मराठींत बरें दिसेल अशा भाषांतरास आरंभ केला; त्यावेळी मी बऱ्हाडांतील शाळाखात्यांत होतो. ी केलेलें कादंबरीचें कांहीं भाषांतर कित्येक मर्मज्ञ विद्वान् गृहस्थांच्या दृष्टीस डलें, तेव्हां त्यांनी मला समग्रग्रंथाचें भाषांतर करण्याविषयीं उत्तेजन दिलें. ुढें बरेच दिवस या ग्रथाच्या दोन्ही भागांचें यथामति प्रायः सर्व भाषांतर करून तें बऱ्हाडांतील ग्रथोत्तेजक कमिटीकडे पाठविलें. त्या कमिटीनें ह्याचें परीक्षण करून पसंत केल्यावर रा. ब. **श्रीराम भिकाजी जटार** बऱ्हाडप्रांताचे ायरेक्टर यांनी या ग्रंथास पूर्ण बक्षिस मिळण्याकरिता शिफारस केली, व यावरून या ग्रंथास पूर्ण बक्षीस मिळालें. पुढें अनेक अडचणीमुळें हा ंथ प्रसिद्ध करण्याचें मागें पडलें होतें; परंतु रा. रा. **वासुदेवराव जोशी, पुणें येथील चित्रशाळेचे मालक** याच्या मदतीमुळें हा ग्रंथ छापून प्रसिद्ध ाला. मी हा ग्रथ तयार केला त्यावेळीं उत्तरार्धाचें संक्षिप्त सार प्रसिद्ध ाले नव्हतें, ते पुढें बऱ्हाडग्रंथोत्तेजक कमिटीकडे या पुस्तकाचे परीक्षण ाालेलें होतें त्यावेळी प्रसिद्ध झालें. या पूर्वी दोन्ही भाग तात्पर्य रूपानें छापून प्रसिद्ध झाले आहेतच तेव्हां आता हे पुस्तक छापून प्रसिद्ध करण्यांत काय विशेष ? असे कित्येकांस वाटण्यासारखें आहे. तर विशेष ह्मणून तकाच आहे कीं, प्रसिद्ध झालेल्या दोन्ही भागांचे निरनिराळे कर्ते असल्या-

मुळे प्रथम भागाची सारसंग्रहाची व भाषेची पद्धति निराळ्या प्रकारची, व दुसऱ्या भागाची निराळ्या तऱ्हेची, यांमुळे दोन्ही भागांत जो चमत्कारिक फरक दिसतो आहे, तसा यात दिसणार नाही व त्यापेक्षां हे दोन्ही भाग विस्तृत केलेले असून कमी किमतीत वाचकास मिळण्याचीहि योजना केली असल्यामुळे लोकांस अल्प किमतीत मोठाच फायदा होण्यासारखा आहे. आतां हे भाषांतर म्हणजे पदशः च केले आहे असे केवल नाही, तर मराठी भाषारचनेस अनुसरून जितके बरेसें दिसेल असे वाटले, तितकेच केले आहे. त्यांतहि आम्हांस ज्या गृहस्थानी मदत केली, त्याच्या सूचनेप्रमाणेहि यात फेरफार केले आहेत. म्हणजे कांही लांबलचक वर्णन कमी केली आहेत व मराठी वाचणाऱ्यांस मनोरंजक वाटावे म्हणून मूलार्थ जाऊं न देता क्वचित्स्थळी अधिक उणे शब्द घालूनहि रचना केला आहे.

संस्कृत भाषा अगोदरच रसाळ, त्यात बाणभट्टासारख्या कल्पक व सहृदय कवीशी तिची गाठ ! मग तिच्या रमणीयतेस काय पाहिजे पाहिजे ! तसा रस मराठीत कोठून उत्पन्न होणार ? निदान मी तरी तसा रस उतरविण्यास असमर्थ आहे ! तथापि या ग्रथात बाणकवीच्या विलक्षण कवित्वाची छाया तरी दृष्टीस पडून मराठी वाचकांचे मनोरंजन झाल्यावेगळे राहणार नाही, अशी खात्री वाटत आहे. संस्कृत-कादंबरी वाचणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाहि हे पुस्तक बरीच मदत करील अशी आशा आहे.

आतां ह्या कवीची माहिती जितकी उपलब्ध आहे तितकी येथे दिली असतां ती प्रसगास अनुरूपच होणार आहे असे समजून ती येथे देतो.

संस्कृत गद्यग्रन्थ करणारात बाणभट्ट हा अग्रगण्य होय, असे म्हटले असतां हरकत नाही. ह्या कवीने गद्यग्रन्थांत चागलीच भर पाडिली यांत कांही सशय नाही ! आरंभी पद्यग्रथांचे प्राबल्य असते व पुढें गद्यग्रथ सुरू होऊन वाग्देवीच्या स्वाभाविक सौंदर्याचा विकास होतो, असा प्रकार सर्व राष्ट्रांत आढळून येतो. त्याप्रमाण इकेडहि संस्कृत गद्यरचनेचा प्रचार सुरू झाला.

तथापि कवितेतील थाटमाट गद्यांत राहिला तो राहिलाच. बाणभट्टानें कादंबरीच्या आरंभी आपल्या कांहीं पूर्वजांचा मात्र नामनिर्देश केला आहे, परंतु त्याने कादंबरीच्या पूर्वी रचलेल्या हर्षचरितात आपल्या वंशाची, स्वतःविषयींची व ज्याच्या पदरी तो होता त्या हर्षराजाची, बरीच माहिती दिली आहे. त्याने हर्षचरिताच्या प्रथम उच्छ्वासांत आपल्या कुलाची एक आख्यायिका दिली आहे ती येणेप्रमाणः—

बाणकवीच्या कुलाविषयीं दंतकथा.

कोणे एकेकाळी ब्रह्मलोकाचेठायीं ब्रह्मदेव, इंद्रादिकदेव व वसिष्ठादिक ऋषि आणि सावित्री व सरस्वती याच्यासहवर्तमान शास्त्रज्ञानाच्या गोष्टी सांगत बसला असतां त्या ठिकाणी अत्रिऋषीचा पुत्र दुर्वास ऋषि हा मंदपालमुनीशीं वादविवाद करीत असता आपल्या तापटवृत्तीच्या भरांत स्वर्गी चरणांत चुकला. त्यावेळी तेथे असलेल्या देवर्षींना शापभीतीमुळे मौनव्रत धारण केले, परंतु सरस्वतीस हसू आवरले नाहीं. तेव्हां दुर्वासऋषीस अत्यंत क्रोध येऊन, हातात उदक घेऊन, तो तीस शाप देण्यास प्रवृत्त झाला. त्यावेळी इतर सभासद भयभीत होऊन आपापल्या आसनावरून उठून दुर्वासऋषीची प्रार्थना करते झाले. त्याचा पिता अत्रिऋषि यानेहि असे करू नको म्हणून सांगितले. तथापि त्याचा रोष त्यास आवरला नाहीं. मग तो सरस्वतीस म्हणाला, हे " दुर्विनीते ! तू मृत्युलोकी जाऊन वास कर, तुला विद्येचा जो गर्व झाला आहे तो मी नाहींसा करून टाकतो! " तेव्हां सावित्री दुर्वासऋषीस उलट शाप देण्यास प्रवृत्त झाली, परंतु सरस्वतीनेच तिचा निषेध केला. मग ब्रह्मदेव दुर्वासऋषीस अनुलक्षून म्हणाला, "साधुजनांनी सेवन केलेला हा मार्ग नव्हे. विचारी असतात ते आपल्या उद्दाम मनोवृत्तीचे आकलन करितात. क्षमाच काय ती तपश्चर्येचें मुख्य तत्व आहे. क्रोधावेशामुळे स्वतःचे दोष कोणास दिसत नाहींत व कर्तव्याकर्तव्यहि सगजत

नाहीं. इतका क्रोध ज्याला आवरत नाहीं तो कां **तपस्वी** ? अशानें खरें हित कसें साधणार ? मग तो **सरस्वती**कडे वळून म्हणाला, " वत्से **सरस्वती** ! तूं खिन्न होऊं नको ? माझ्या वियोगाचे दुःख तुला होऊं नये म्हणून स्वतः **सावित्री** तुज समागमें मृत्युलोकी वास करण्याकरितां येईल. भूलोकी असतां पत्राचें मुखकमल, तुझ्या दृष्टीस पडलें कीं शापापासून मुक्त होऊन तूं स्वर्गलोकी पुनः परत येशील. नंतर **सावित्री** व सरस्वती ह्या दोघीजणी स्वर्गाहून भूलोकी येत असता हिरण्यवाहु नांवाची (जीस शोण असेंहि म्हणतात) अशी मोठी नदी त्यांचे दृष्टीस पडली. त्या नदीचे तीरावर कित्येक पक्षी मधुर शब्द करीत आहेत आणि वृक्ष व वल्ली पुष्पभारानें वाकल्या आहेत, त्यांवर भ्रमर मकरन्द प्राशन करून धुद होऊन गुंजारव शब्द करीत फिरत आहेत, व मंद सुगंध आणि शीतल असा वायु वाहत आहे. अशा प्रकारची तेथील शोभा पाहून सरस्वतीस ते ठिकाण स्वर्गगेचे तीराप्रमाणें भासले. मग दोघीनी तिऱ्या पश्चिमतीरावर उतरून त्याठिकाणी पर्णकुटिका तयार केली आणि त्या स्थळी वास करण्याचा निश्चय केला व एक शिवलिंग स्थापून त्याची पूजाअर्चा करून त्या कालक्रमणा करूं लागल्या.

एके दिवशी पुष्कळ स्वार, शिपाई व सेवक यांसहवर्तमान एक सुंदर तरुण पुरुष तेथील मार्गाने जात आहे व त्याचे बरोबर पांढरा वेष धारण केलेला एक वयातीत मनुष्य आहे, असे त्यांच्या दृष्टीस पडले.

ह्या ठिकाणी कोणी दोन सुदर स्त्रिया राहत आहेत, असे सेवकाकडून त्या तरुण पुरुषास समजल्यावरून, ह्या कोण? हे जाणण्याकरितां तो आपल्या घोड्यावरून खालीं उतरला व आपल्या अनुयायांना बरेच अंतरावर उभे करून त्या वृद्ध मनुष्यासह तो त्या पर्णकुटिकेजवळ आला. तेव्हां त्या दोघीनी त्याचे सन्मानपूर्वक आगतस्वागत केलं. मग त्या तरुण पुरुषाचें अप्रतिम सौंदर्य व तेज पाहून, त्याचा वृतांत सांगण्याविषयी त्या दोघीनी त्या वृद्ध मनुष्याची प्रार्थना केली.

तेव्हां तो ह्मणाला, " हा तरुण पुरुष, महामुनि च्यवन याचा–शर्याति-राजाची कन्या सुकन्या इजपासून झालेला–पुत्र होय. हा भृगुवंशाचा तिलक व च्यवनऋषीचा जीव की प्राण आहे. ह्याचे नांव दधीच. सुकन्या गरोदर असतां तिचे दिवस भरत आले तेव्हां तिचे बापाने तिला आपले घरीं आणिलें. तेथें सुकन्या प्रसत होऊन तिला हा पुत्र झाला. पुढें कांहीं दिवस गेल्यावर शर्यातीनें सुकन्येस आपले पतीचे घरीं पोहोचते केले व आपले नातवास परमस्नेहाने आपलेपाशीं ठेवून घेऊन त्यास अनेक विद्यांत प्रवीण केलें. सांप्रत हा तारुण्यांत आल्यामुळे याच्या पितरांस पुत्रमुख प्राप्त व्हावे ह्मणून यास त्यांजकडे पाठविण्यांत आलें आहे. " इतकें सांगितल्यावर त्या वृद्ध मनुष्याने आपलीहि थोडीशी हकीकत त्यानां सांगितली. तो म्हणाला, " राजा शर्याती याचा मी सेवक आहे. माझें नांव विकुक्षी. मला राजाने दधीचाच्या सेवेस अर्पिले आहे. यास च्यवनऋषीचे आश्रमीं पोहचविण्याची मला धन्याची आज्ञा आहे. आम्ही मार्ग क्रमीत असतां ह्या स्थळी येऊन पोहोचलो. येथून च्यवनाचा आश्रम शोणनदीच्या पलीकडे जवळच आहे. " नंतर विकुक्षीने सावित्रीस " आपण कोण ? कोठून आला ? येथें राहण्याचे प्रयोजन काय ? " हे सांगण्याची प्रार्थना केली. परंतु सावित्रीने " आमचा वृत्तांत पुढें कधी समजण्यांत येईल. आपण कांहीं काळ येथें घालविण्याचे करावें, सहवासाने स्नेह वाढतो. " असें झटलें. मग दधीच विकुक्षीस म्हणाला, " पुढें कधी त्या सांगण्याची कृपा करतील, ऊठ आतां पित्याच्या भेटीस जाऊ. " मग ते त्यास घेऊन घोड्यांवर बसून चालते झाले.

त्या दिवसापासून सरस्वती व दधीच ह्या दोघांचे दैवयोगाने एकमेकावर प्रेम जडलें. सरस्वतीस तर कामदेवाने अगदी वेडें करून सोडिलें ! कांहीं दिवस गेल्यावर विकुक्षी परत जात असतां त्या टिकाणी आला आणि ह्मणाला, " दधीचास आपणा दोघांचा विसर पडला नाहीं ! त्याची स्वत:ची अवस्था कशी काय झाली आहे, हे तुम्हांस कळवि-

ण्याकरितां मालती नांवाच्या आपल्या दासीस तो तुम्हांकडे लवकरच धाडणार आहे." असे सांगून तो गेला. दुसरे दिवशी मालती ही दधीचाची अवस्था सांगण्याकरितां त्या ठिकाणी आली.

मग सावित्री शोणनदीवर स्नान करण्याकरितां गेल्यावर तिने सरस्वतीस दधीचाची सर्व अवस्था सांगितली. तेव्हां सरस्वती ह्मणाली, " मी सर्वस्वी आपले प्राण दधीचास अपण केले आहेत, यांत काय ते समजावे ! " मग तिच्या उत्कंठेप्रमाणे मालती लागलीच दधीचाकडे गेली आणि तिची अवस्था सागन त्यास तेथे घेऊन आली. कांही काळाने सरस्वतीस पुत्र झाला तेव्हां तिने त्यास " सर्व विद्यांचे ज्ञान तुला प्राप्त होईल असा वर दिला. " पुढे कांही दिवस गेल्यानतर ब्रह्मदेवाने बोलाविल्यावरून सरस्वती ही सावित्रीसह स्वर्गलोकास गेली !

दधीचास सरस्वतीच्या वियोगाचे दुःख होऊन त्याने तपश्चर्या करण्याचा निश्चय केला, व आपले पुत्रास आपली भावजय अक्षमाला हिचे स्वाधीन केले. ज्या दिवशी सरस्वतीस पुत्र झाला होता, त्याच दिवशी अक्षमालेसहि पुत्र झाला होता. सरस्वतीचे पुत्राचे नांव सारस्वत ठेविले होते व अक्षमालेचे पुत्राचे नाव वत्स असे ठेविले होते. अक्षमालेने दोघांचेहि समभावाने लालनपालन केले. सारस्वत ह्याने वत्सास आपणास अवगत असलेल्या सर्व विद्या शिकवून त्यास प्रीतिकट या गावी ठेवून आपण आपले पित्यासह तपश्चर्या करण्यास गेला. हाच वत्स पुढे एका मोठ्या विस्तृत वंशाचा आदिपुरुष झाला व याच वात्स्यायनकुलात बाणकवि उत्पन्न झाला. अशी कथा हर्षचरितातील ' वात्स्यायनवंशवर्णन ' नावाच्या प्रथम उच्छ्वासांत आहे.

बाणाचा निपणजा कुबेर हा वेदविद्येत मोठा प्रवीण होता. गुप्तवंशातील राजे त्याचा मोठा सन्मान ठेवीत असत. त्याला चार पुत्र होते. त्यात पाशुपत*

* संस्कृत छापील कादंबरीवरून सर्व मराठी ग्रंथ तयार केला व तो तसाच छापला गेला. नंतर प्रस्तावना लिहिते वेळी बाणकवीची माहिती देण्याकरिता हर्ष-

नांवाचा एक होता, तो विद्वान व कुलदीपक होता. हा बाणाचा पणजा. याचा पुत्र अर्थपति, हाहि मोठा विद्वान होता. याने पुष्कळ शिष्य तयार केले व यज्ञयागादिक कृत्ये करून मोठी कीर्ति संपादिली होती. अर्थपतीस वेदशास्त्रपारंगत असे भृगुप्रमुख अकरा पुत्र होते; त्यांत चित्रभानु हा विद्येच्या तेजाने प्रतिसूर्यासारखा होता. त्याला बाण हा पुत्र झाला. बाणाच्या आईचे नांव राज्यदेवी असे होते. ती बाण लहान असतांच वारली. त्याचा बापहि त्याच्या वयाचे चवदावे वर्षी वारला. बाणाचा गुरु भर्तृ* या नांवाचा होता. शोणनदीचे पश्चिमेस प्रीतिकूट ह्या गांवी बाणाचे राहणे असे.

बाण हा लहानपणापासूनच स्वच्छंदी होता असे त्याचे चरित्रावरून दिसते. त्यांत त्याचे आईबाप लहानपणाच वारले होते. पुढे लागलीच त्याचे अंगी तारुण्याचा उदय झाला. ह्या सर्व गोष्टी त्याच्या स्वच्छंदवृत्तीस उत्तेजकच झाल्या. यामुळे तो प्रथमतः पुष्कळाच्या उपहासास पात्र झाला. परंतु पुढे तो विद्वान् गुरूच्या सहवासाने व मोठमोठ्या राजदरबारी फिरून आल्याने विद्वान व राजे यांच्याहि सन्मानास पात्र झाला.

श्रीहर्षाचे दरबारीं बाणाचें गमन व सन्मान.

प्रीतिकूट या गावापासून काही अंतरावर श्रीकंठ नांवाचा देश होता; व

[मार्गील पृष्ठावरून पुढे चालू]

चरित वाचीत असता कुबेराच्या पुत्राची नावे दृष्टीस पडली, तेव्हा मनात आका येऊन कादंबरी व हर्षचरित ही ताडून पाहिली तो कादंबरीत पाशुपताचा मुळीच उल्लेख नाही. तेव्हा या सर्वाचे पत्य कादंबरीत अर्जीबात चुकून राहिले असावे ! इतक्या छापील आवृत्ति संस्कृत प्रोफेसराच्या हातून निघाल्या असून याबद्दल काहीच उल्लेख नाही, हे मोठेच आश्चर्य आहे !

* जल्हण याच्या सूक्तिमुक्तावलीत भर्तृचीं कांहीं पद्ये आढळतात.

त्यांत स्थाण्वीश्वर+ नांवाचा देश होता. त्या ठिकाणी, त्यावेळीं श्रीहर्ष नांवाचा राजा राज्य करीत होता, त्याचा बाणकवीस चांगला आश्रय होता. त्यानें अनेक गुरुगृहीं राहून विद्या संपादन केली. बाणकवि हा आपल्या बरोबरच्या मंडळीसह प्रवास करण्यास जात असे. तो मोठमोठ्या राजांच्याहि भेटी घेत असे. श्रीहर्षराजाचीहि त्याने एकदां भेट घेतली. श्रीहर्षराजाचा बंधु कृष्ण याचा बाणकविविषयीं फार आदर बुद्धि होती. एके दिवशीं दोन प्रहरीं बाणकवि भोजनोत्तर आपले घरीं बसला असतां चंद्रसेन (बाणाचा बंधु) येऊन म्हणाला, महाराजाधिराज हर्ष याचा बंधु कृष्णराज यानें आपणाकडे मेघवल्क नांवाचा एक जासूद पाठविला आहे व तो बाहेरच्या दारापाशी उभा आहे. मग त्याला लौकर घेऊन येण्यास बाणानें सांगितलें. तेव्हां तो त्यास बाणाजवळ घेऊन आला. मग बाणानें त्यास तिकडील कुशल विचारल्यावर त्या जासूदानें कृष्णराज यानें दिलेलें पत्र बाणास दिलें. तें वांचून पाहिल्यावर तो म्हणाला, " कृष्णराज ह्यानें हर्षराजाच्या दरबारीं आपणास बोलाविलें आहे. " परंतु तेथें आपला कोणाशीं परिचय नाहीं तेव्हां कसें करावें ? म्हणून बाणास मोठा विचार पडला. मग पुष्कळ वेळ विचार केल्यानंतर बऱ्याच वेळाने राजदरबारीं जाण्याचा त्यानें निश्चय केला. दुसरे दिवशीं सकाळीं बाणानें स्नानसंध्या, जप, होम, दान वगैरे पुण्य कर्में केलीं व प्रयाणोचित मंगलकर्म करून तो आलेल्या जासुदाबरोबर निघाला. नंतर मार्गक्रमण करीत चालला असतां चंडिकावनाचे आक्रमण करून तो मल्लकूट या गांवीं गेला. तेथें त्याचा आप्त जगत्पति यानें त्याचें चांगले आदरातिथ्य केलें. दुसरे दिवशीं भागीरथी उतरून तो यष्टिगृह नांवाचे गांवीं गेला व तेथें त्यानें रात्र घालविली. नंतर तेथून निघून तो अजिरवती नदीच्या कांठीं मणितार नगराजवळ हत्ती, घोडे, रथ,

---

+ स्थानेश्वर ही हर्षवर्द्धन याची राजधानी होती, असें व्हेनसँग त्यानें लिहिलें आहे. याचें पूर्वीचें नांव कुरुक्षेत्र असें होतें.

च पायदळ यांनीं शोभायमान असें राजाचें ठाणें होतें, त्या ठिकाणीं गेला. राजास बाणकवि आल्याचें कळल्यावर त्यानें त्यास भेटण्याची परवानगी दिली. मग बाण हर्षराजाचें वैभव पहात पहात त्याच्या छावणींत शिरला. त्या ठिकाणी हत्ती, घोडे इत्यादिकांनी रमणीय असें राजाचें देवेंद्रासारखें वैभव पाहून बाणास फारच आनंद झाला. मग बाणानें जवळ जाऊन राजास आशीर्वाद दिला. त्यावेळीं हर्षानें बाणाचें प्रथमतः जसें आगतस्वागत करावें तसें केलें नाहीं. मग त्यानें आपला वंश, आपले पूर्वज व आपली विद्या याविषयींची माहिती राजास सांगितली. पुढें हर्षराजास बाणाची योग्यता कळून आल्यावर त्यानें प्रसन्नतेचीं चिन्हें दाखविलीं व उत्तरोत्तर त्याचा मोठा सन्मान करून त्यास मोठ्या योग्यतेस चढविलें !

कांहीं दिवस तेथें राहिल्यावर शरदृतूचे दिवसांत बाण स्वजनास भेटण्याकरितां परत आपले घरीं आला. तेव्हां त्याच्या आप्तमित्रांस हर्षराजानें बाणाचा मोठा सन्मान केला ह्मणून फार आनंद झाला: व त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें बाणाचें फारच अभिनंदन केलें ! पुढें बाणाच्या मुखावाटें हर्षराजाचें गुण ऐकण्यांत आल्यापासून त्याचें सर्व चरित्र ऐकावें असें बाणाच्या चुलत भावांस वाटलें. मग त्यांनीं बाणाच्या प्रेमांतला आपला धाकटा भाऊ शामल यास यावद्दल सुचविलें. तेव्हां त्यानें हर्षराजाचें सर्व चरित्र सांगण्याविषयीं बाणास आग्रह केला. त्यामुळें बाणानें त्यांस हर्षराजाचें चरित्र सांगितलें आहे. असा हर्षचरिताच्या द्वितीय उच्छ्वासांत कथाभाग आहे.

ह्याप्रमाणें बाणकवीच्या कुळाचीं, स्थळाचीं व त्याच्या चरित्राचीं बरीच माहिती हर्षचरितांत सांपडते. परंतु काळाचीं माहिती त्याच्या कोणत्याच ग्रंथांत मिळत नाहीं. कालज्ञानाच्या संबंधानें ह्या ठिकाणींच अशी शोचनीय स्थिति आहे असें नाहीं, तर आपल्या ग्रन्थांत प्रायः सर्वत्र असाच प्रकार आढळतो. ह्यामुळें आपलें किती नुकसान झालें आहे, तें सांगतां येत नाहीं ! आपल्या लोकांत पूर्वीं कालनिर्देशाचें फारसें महत्त्व समजत नव्हतें, असें दिसतें. मग याचें कारण काय असेल तें असो !

बाणकवीच्या अस्तित्वाचा कालनिर्णय एका चिनी ग्रंथकाराच्या वर्णनावरून करण्यांत आला आहे ! ही एक मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे. आतां बाणकवि आणि चिनी ग्रथकार यांचा संबंध कसा जुळला ? यावद्दल येथें थोडे ऐतिहासिक वृत्त देणें आवश्यक आहे.

पूर्वी वैदिकधर्माचा सर्वत्र प्रसार झाला असतां, बुद्ध याने निराळाच मतभेद काढला. तेव्हां त्या पथाच्या लोकांचे बरेच प्राबल्य झाले. पुढें शंकराचार्य व जैनमतवादी यांनीं त्या पक्षाच्या लोकांचा-वाद करून-पराभव केला: यामुळे ह्मणा, किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणांनी म्हणा, त्या लोकांपैकी कांहीं तिबेटांत, कांहीं चिनांत व कांहीं सिंहलद्वीपात वगैरे ठिकाणी जाऊन राहिले. पुढे त्या बौद्धधर्मी लोकांपैकीं कांहीं आपल्या धर्मस्थापकांची व पूर्वजांची स्थानें पाहण्याकरितां हिंदुस्थानांत येत असत. त्यांतीलच एक चिनी यात्रेकरू व्हेनसॅग हा इ० स० ६२९ त हिंदुस्थानात आला होता. तो प्रथम काश्मीराकडून प्रवास करीत इ० स० ६३३--३४ त नालंद* येथें आला. त्या ठिकाणी पांच वर्षे राहून तो इ० स० ६३८-३९ त दक्षिणेकडे प्रवास करण्यास गेला. दोन वर्षे प्रवास करून तो इ० स० ६४०—४१ त फिरून नालंद येथे आला. नंतर इ० स० ६४१—४२ च्या सुमारास तो प्रयाग येथे गेला. आणि त्या नंतर तो सुमारें ६४५ त चीन देशास परत गेला.

व्हेनसॅगच्या हिंदुस्थानातील प्रवासावर त्याच्या शिष्यांनी चिनी भाषेंत दोन ग्रथ केले आहेत व त्यांचे फ्रेंच भाषेत स्टानिस्लासजुलेन या फ्रेंच विद्वानाने भाषांतर केले आहे. अलीकडे इंग्रजी भाषेतहि त्यांचे भाषांतर झालें आहे. व्हेनसॅग याने पाहिलेल्या प्रदेशाची व त्या वेळी असलेल्या इकडील राजांची जी माहिती दिली आहे ती फारच उत्कृष्ट आहे, असे युरोपियन पंडित म्हणतात. असो, त्यांत त्यानें त्या वेळी हर्षवर्धन हा कान्यकुब्ज

* हे बौद्धधर्मीलोकांचे स्थान गयेजवळ ईशान्येस बारगावापासून सात मैलावर व बुद्धगयेपासून पन्नास मैलावर आहे.

देशच्या गादीवर असून उत्तर हिंदुस्थानचा मुख्य राजा होता, व स्थानेश्वर हें त्याच्या राजधानीचें ठिकाण होतें. त्याचा वडील भाऊ राज्यवर्धन यास शत्रूंनी मारल्यावर हर्षवर्धन* हा त्याचे मागून गादीवर बसला. त्याच्या बापाचे नांव प्रभाकरवर्धन असे होते, इत्यादि प्रकार सविस्तर माहिती दिली आहे. व्हेन्सॅंग यान सांगितलेली नांवे व वृत्तांत ही हर्षचरितांतील बाण-कवीने दिलेल्या नांवांशी व वृत्तांशी जमतात. यावरून बाणास आश्रय देणारा जो हर्षराजा तो हाच, असें सिद्ध होतें.

दुसरी आणखी प्रमाणे अशी सांपडली आहेत की, चालुक्य राजाच्या वेळचा ताम्रपट सांपडला आहे. त्यांत वऽआयहोली येथील शिलालेखांत सत्याश्रय पुलकेशी राजानें हर्षाचा पराभव केल्याबद्दल मजकर आहे. हा शिलालेख श० ५५६ (इ० स० ६३४-३५) यातला आहे.

या सर्व गोष्टींवरून इसवी सनाच्या सातव्या शतकाच्या पहिल्या अर्धात जर हर्षराजाच्या अस्तित्वाची प्रमाणे सांपडतात, तर अर्थात बाणकविहि त्या वेळेसच होता असे म्हणण्यास कांही हरकत दिसत नाही.

बाणभट्टाने हर्षचरितांत आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या कवींचे नामनिर्देश केले आहेत ते असे:—

वासदत्ता (कर्ता सुबन्धु), भट्टारहरिचंद्र, शातवाहन. प्रवरसेन, भास, कालिदास, बृहत्कथा (कर्ता गणाढ्य.) इतक्या कवींचे निर्देश केले आहेत.

ह्या कवींचे उत्तम ग्रथ ह्मटले ह्मणजे कादबरी व हर्षचरित हे होत. हे दोन्हीहि गद्यात्मक असून बरेच मोठे आहेत. पार्वतीपरिणय हे नाटकहि बाणकवीच्या नांवाने प्रसिद्ध आहे, परतु ह्याविषयी कित्येकांस शंका आहे. रत्नावली या नाटकाचा कर्ता श्रीहर्ष जर्गी ह्मटला आहे, तथापि बाणकवी-

*हर्षवर्धन हा इ० स० ६४८-५० त वारला. त्याने सुमारे ३०-३५ वर्षे राज्य केले. असे जनरल कनिंग् ह्यांम याच्या ' एनशट जाग्रफी आफ् इंडिया ' यात आहे.

च्या ग्रथांतील पद्याशी रत्नावलीतील कांहीं पद्यें जुळतात, यावरून बाण-कवीनें हे नाटक श्रीहर्ष राजास करून दिलें असावे, असा युरोपिनांचा तर्क आहे ! चंडिकाशतक ह्मणून आणखीहि एक काव्य बाणाच्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. याविषयींची अशी एक दंतकथा* प्रसिद्ध आहे की, बाणाचा मित्र व शालक मयूर हा एक कवि होता. त्याच्या अंगावर महारोग उत्पन्न झाला तेव्हां त्याने सूर्यशतक नावाचे काव्य करून त्यात सूर्याचें वर्णन केलें, आणि त्या योगाने त्याचा महारोग दूर झाला. तेव्हां बाणास वाटले की, आपल्या मित्रास देवता प्रसन्न झाली तशी आपणहि करावी; मग बाणाने चंडिकाशतक नावाचे काव्य करून चंडिकेस प्रसन्न करून आपला हेतु पूर्ण केला !

बाणभट्टानें कादंबरीत मधुरवर्णरचना, श्लेषादिअलकार हुबेहूब विचित्र वर्णने, खुबीदार सभाषणे व मनास थक्क करणाऱ्या अशा सविधानकाची निवड इत्यादि प्रकार इतके सुरेख घातले आहेत की, ते वाचतांना रसिक विद्वज्जन आनंदरसात गर्क होऊन जातात ! आर्यलोकांच्या संस्कृत भाषेची खुबी, कल्पकपणाचे मासले, पदलालित्य, वर्णनाचे भिन्न भिन्न प्रकार व श्लेषादिअलकार वगैरे गोष्टी ज्या कोणास पहावयाच्या असतील, त्यांनी बाण भट्टाची कृति पहावी, ह्मणजे त्याची खातरी झाल्यावाचून राहणार नाही. ह्या ग्रथात शृंगार करुण व अद्भुत हे रस जिकडे तिकडे अगदी ओतप्रोत भरले आहेत.

बाणकवीच्या हातून कादंबरीचा सुमारे अर्धामुर्धा ग्रंथ पुरा झाला नाही तोंच मृत्यूने त्यावर झडप घातली हे फारच वाईट झाले ! सर्व ग्रंथ त्यांने मनांत आणलेल्या विचाराप्रमाणे त्याचे हातूनच शेवटास गेला असता तर किती मौज झाली असती ? असो, परंतु हीहि मोठ्या आनंदाची गोष्ट मानली पाहिजे की, त्याचा पुत्र भूषणभट्ट यांने पूर्व भागास शोभणारा असा

* प्रत्येक महाकवीविषयी अशा प्रकारची काहीना कांही दंतकथा प्रसिद्ध आहे. यावरून त्यांच्यांत काही लोकविलक्षण गुण असल्याचे व्यक्त होते.

उत्तरभाग करून आपल्या पित्याच्या कृतीस शोभण्यासारखा भर घालून बरीच पूर्णता आणिली. अशी देखील दुसऱ्याचे हातून झाली नसती? बाणभट्टाची मोठमोठ्या संस्कृतकवींनी फारच तारीफ केली आहे. खाली थोडीं पद्यें दिलीं आहेत त्यावरून हे लक्षांत येईल.

जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥

गोवर्द्धनाचार्य.

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
तत्किं तरुणी? नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥

धर्मदास.

शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीति रुच्यते ।
शीलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥

मु. शार्ङ्गधर.

श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरेऽ-
लंकारे कतिचिन्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णके ।
आसर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवीचातुरी-
संचारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥

श्रीचन्द्रदेव.

एका कवीनें तर 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वं' असेहि म्हटले आहे!

अशा सहृदय विद्वान कवींनी जर बाणभट्टाची तारीफ केली आहे तर परकीयांच्या म्हणण्याकडे आह्मांस मुळींच लक्ष द्यावयास नको! काठिण्याच्या वगैरे संबंधानें त्यांनी कांहीहि झटलें तरी त्यापासून त्यांचे अज्ञान मात्र व्यक्त होणार आहे! बाणभट्टाचे काव्यांत जागजागीं श्लेष व लांब लांब

समास जरी आहेत, तरी सर्वत्र प्रसाद गुण असल्यामुळे नीरसता वाटत नाहीं.

" कादम्बरीरसभरेण समग्र एव मत्तो न किंचिदपि चेतयते जनोयम् " । असे भूषणभट्टाने उत्तरार्धात म्हटले आहे ते यथाथ आहे.

बाणभट्टाने या ग्रथातील मुख्य नायिका जी कादंबरी हिचेच नाव या ग्रंथास दिले आहे, व हे साहित्यशास्त्राचे नियमास अनुसरूनच आहे.

पुणे १-५-९१- **पां. गो. शा. पा.**

दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळी ह्या पुस्तकात जागजागीं दुरुस्ती करून सुधारणा केली आहे. सस्कृतातील इकारोकारान्त वर्गीय शब्द जसे सस्कृतांत आहेत तसेच मी मराठींत ठेवले आहेत. मराठीत होत असलेल्या किंवा भासणाऱ्या उच्चारप्रमाणे लिहून—हा शब्द मूळचा ह्रस्वान्त आहे कां दीर्घान्त आहे—अशा भ्रमांत वाचकांस पाडणे मला इष्ट वाटले नाही. कांही शब्दांवर व्यर्थ लादलेल्या अनुस्वारासहि मी फाटा दिला आहे.

चित्रशाळेचे मालक रा. रा. वासुदेवराव जोशी यांनी यातील महत्वाचे प्रसग हुबेहूब मनांत भरण्याकरितां त्या त्या ठिकाणी चित्रे घालूनहि हे पुस्तक सुशोभित केले आहे. यामुळे सुवर्णात बसावलेल्या हिरकण्या सारखी शोभा येऊन यास अधिकच मनोरंजकता आली आहे!!

पुणे पौष शु० ५ शके १८२९
ता. ८-१-०८ } **पां. गो. शा. पा.**

॥ श्री ॥

कादंबरीसार.

पूर्वार्ध.

रजोगुण धरी हरी सकल विश्व निर्मावया
परेश अवलंवि ही सुगुण सत्व रक्षावया ।
तमोगुण वरी तरी विभु जगास नाशावया
त्रयीमय[1]-गुणत्रयें युत जगत्पती वंदुं या ! ॥ १ ॥

सुरासुरांच्या नमनप्रसंगीं–
जी लागली होय ललाटभागीं–
पावो जनां ती शिवपादधूली
संसारतापा हरि त्याच काळीं ॥ २ ॥

उत्कर्ष पावो हरि, शत्रुवक्षीं-
आरक्तनेत्रीं क्षण एक लक्षी ।
रक्तें जणूं तें भरलें फुटूनि-
भेदास जों इच्छि तया दुरूनि ! ॥ ३ ॥

श्रीभर्वु[3]च्या त्या पदसारसांतें[4]
मी वंदितों मौखरिवंद्य त्यातें[5] ।
अनेकभूपालकिरीटतेजें
प्रकाशिलेलें दिसतें अहा जें ! ॥ ४ ॥

---

१ वेदत्रयरूपी. २ पाही. ३ भर्वु नांवाचा गुरु.
४ पादकमल. ५ भर्वुचे शिष्य (या नांवाचे राजे).

अकारण द्वेष करीच रागें
कोणा खलापासुन भी न ? सांगें !
मुखीं अहीच्या विष जेंवि आहे ।
असह्य त्याच्या वच तेविं राहे ! ॥ ५ ॥

खल, खळखळशब्दा शृंखलेच्या परी ते-
करिति, मलिन अंगीं दुःख देती जनांतें ।
झुणुझुणु सुखकारी नूपुरांच्या परी हे-
वदति वचन, देति सौख्य ही संत पाहें ! ॥ ६ ॥

सुभाषितसुधारसद्रव न दुर्जनाच्या मुखीं-
शिरे, अमृत जेविं न द्युमणिशत्रुच्या नीरखीं ।
सुभाषित हृदीं धरी सुजन नित्य तो भक्तिनें
जसा हरि धरी उरीं सुमणिकौस्तुभ प्रीतिनें ! ॥ ७ ॥

सुशब्दांनीं युक्ता रसभरित होई जरि कथा-
स्वयें ये शय्येच्या वरि नववधू सुंदर तथा- ।
असे ती सर्वांच्या करित हृदयीं प्रीति बहुत !
तसें चित्तीं त्यांच्या कुतुक करिते ही अभिमत ! ॥ ८ ॥

नवीनदीपापरि उज्वलार्थी-
प्रबद्ध आहेत कथा पदार्थी ।
सुश्लेषयुक्ता हरती न कां त्या ?
माला जशा चंपकयुक्त कांत्या ॥ ९ ॥

---

१ पापा, मळकट. २ पादभूषणे. ३ राहु. ४ सुरचना, बिछाना. ५ उत्तम अर्थांनां, उज्वल आहेत अर्थ वस्तु ज्यांनीं. ६ पदें व अर्थ, ७ श्लेष, स्पर्श. ८ ओजोगुण, शोभा.

वात्स्यायनाच्या सुकुलांत जन्मला ।
होई जगीं ख्यात गुणीं सुधी भला ।
गुप्तादिकांनीं नतपादपंकज-
स्वयंभुचा अंश कुबेर कीं द्विज ! ॥ १० ॥
वेदादिपाठें करि पाप शांत ।
यज्ञार्थसोमें बहु होय पूत ।
समग्रशास्त्रस्मृतिवासभूत
यदाननीं गी करि वास मूर्त ॥ ११ ॥
सवेदशास्त्रां प्रति नित्य ऐकतां-
होई शुकां पाठ हि सारिकायुतां ।
शिष्यांस शंका पढतांचि वाटतां–
पक्षी तयां सांगति तेथ तत्त्वतां ! ॥ १२ ॥
ब्रह्मा हरीपासुन जेंवि झाला
शुभ्रांशु जैसा सुत सागराला ।
हो पक्षिराजा विनतासतीला ।
हो पुत्र त्या, अर्थपती तयाला ॥ १३ ॥
प्रतिदिन बहु चाले शास्त्रविद्याविचार ।
नव नव पढती यद्ग्रंथि सच्छिष्य फार ।

---

१ ब्रम्हदेव. २ ज्याच्या मुखांत. ३ वाणी. ४ मूर्तिमत. ५ गरुड. ६ त्या-कुबेराला पुत्र (पाशुपत) होई. कादंबरीत हे नांव अजीबात चुकून राहिलें आहे. हर्षचरितांत कुबेराला चार पुत्र सांगितले आहेत, त्यांत पाशुपत आहे व पाशुपताचा पुत्र अर्थपति असें आहे. ७ ज्याच्या घरी.

श्रुतिमधुरसुरांनीं कर्ण जाती भरूनि
दिनमुखिं[1] बहु येई घोष ऐकूं दुरूनि ! ॥ १४ ॥
विश्युक्तदानीं बहु भूषवीले ।
सुवीरभूपींहि सुयुक्त केले- ।
ऐशा मखांनीं सुरलोक जिंकी ।
गजापरी यूपकरीं[2] लढून कीं ! ॥ १५ ॥
त्यालागि होई सुत चित्रभानू ।
सर्वांत तो उत्तम जेविं भानू ।
वेदांत शास्त्रांत हि पूर्ण वानूं ।
शैलामधें ज्या परि शुभ्रसानू ! ॥ १६ ॥
महात्म्याचे त्याचे गुणगण किती निर्मल अहा ।
निरंकाँ[4] इंदूच्या अतिधवल अंशूंपरि पहा !
अमितांच्या वक्षीं शिरति मालिनीं सत्वर तसे.
नृसिंहाचे पूर्वी खरनखररश्मी झणिं जसे ! ॥ १७ ॥
दिक्सुंदरीचा कचभार कीं नव ।
श्रुतिश्रुतींतील तमालपल्लव ।
मलीन ही तो, करि कीर्ति पांडुर ।
चाले मखीं यदृगृहीं[10] धूम्र धूसर ॥ १८ ॥
त्या होमकालीं बहु घर्म चालतां-
स्वरस्वती त्यास पुशी करीं स्वतां ! ।

---

१ वेद. २ प्रातःकाली. ३ यज्ञस्तंभरूपहस्त, यूपासारखे कर=शुंडा. ४ कैलास. ५ निष्कलंक. ६ किरण. ७ शत्रु. ८ वेद, कान. ९ यज्ञ. १० ज्याच्या घरी.

यत्कीर्तिनें लोक समस्त पांडुर ।
त्यालागि होई सुत बाण भासुर ! ॥ १९ ॥
त्या बाणभट्टें रचिली असे ही ।
कादंबरी बुद्धिबलेंच पाहीं ।
जिचें करी साम्य, गमे न चित्ता-
बृहत्कथा वासवपूर्वदत्ता[1] ॥ २० ॥

---

१ वासवदत्ता.

कादंबरीसार.

पूर्वार्ध.

मालवदेशांत वेत्रावर्तानदीने वेष्टिलेली विदिशा नांवाची एक राजधानी होती. त्या ठिकाणीं शूद्रक नांवाचा राजा राज्य करीत असे. त्याची सत्ता सर्व पृथ्वीवर असल्यामुळें सर्व राजे त्याची आज्ञा शिरसा मान्य करीत असत. तो भूलोकाचा इंद्रच आहे असें सर्व लोकांस वाटत असे. त्यानें आपल्या प्रतापाच्या योगानें व प्रेमाच्या योगानें सर्व मांडलिक राजे आपल्या अगदीं हातांत ठेविले होते. सार्वभौम राजाच्या अगीं जीं लक्षणे असावीं, तीं सर्व त्याचे ठिकाणीं होतीं. विष्णूप्रमाणें त्याच्याहि हातीं चक्र होतें. शंकराप्रमाणें त्यानेंहि मदनास जिंकिलें होतें. ब्रह्मदेवाप्रमाणें त्यानेंहि राजहंसास[1] पादाक्रांत केलें होतें. समुद्राप्रमाणें त्यानेंहि लक्ष्मीस वाढविलें होतें. सूर्याप्रमाणें त्याचाहि दररोज उदय होत असे. दिग्गजाप्रमाणें त्याचाहि कर[2] दानोदकानें नेहमीं भिजलेला असे. गरुडाप्रमाणें तोहि विनतानंद[3] करणारा होता. त्या राजाचीं विलक्षण कर्मे पाहून सर्वास मोठें आश्चर्य वाटत असे. तो अनेक प्रकारच्या यज्ञयागादि क्रिया करीत असे. अनेक शास्त्रें व कला यांमध्यें तो मोठा प्रवीण असे. तो सद्गुणांचे राहण्याचें ठिकाणच, काव्यरूप अमृतरसाचा जणूं उगमच, मित्रमंडळाचा उदय करणारा, शत्रुमंडळास केवळ धूमकेतुच, रसिकजनांस आधरभूत, धनुर्धरांमध्ये श्रेष्ठ, साहसकर्मे करणारांत पुढारी, चतुर

---

१ पक्षिविशेष, थोर राजे. २ हात, सोंड. ३ विनता=गरुडमाता, तीस आनंद देणारा, विनत=नम्र त्यांस आनंद करणारा.

पुरुषांत अग्रगण्य, दुष्ट शत्रूंचा समूळ नाश करण्यांत पटाईत असा तो राजा होता.

त्याचें नांव ऐकूनच शत्रूंचे ऊर फाटून जात; यामुळे एकया शत्रचें ऊर विदारण्याकरितां नरसिंहावताराचा खटाटोप करणाऱ्या विष्णूचे त्याला मोठें हसूं येई ! त्याने एकया विक्रमानेंच[1] त्रैलोक्य व्यापून टाकिले होतें, त्यामुळें तीन विक्रम करणाऱ्या त्रिविक्रमाचें[2] त्याला मोठे नवल वाटे ! दुष्ट राजांच्या सहवासानें मलिन झालेली राज्यलक्ष्मी त्याच्या निर्मलशस्त्रांच्या धारातीर्थात स्नान करून शुद्ध होऊन त्याजवळ चिरकाल येऊन राहिली होती ! खड्गरूप हस्ताच्या सज्ञेनें बोलावतांच शत्रूची राज्यलक्ष्मी त्याच्याजवळ धावून येत असे ! त्याचा प्रतापाग्नि इतका प्रखर होता, कीं दुष्ट शत्रूंस जाळून टाकून त्यांच्या विराहिणीस्त्रियांच्या हृदयांत असणाऱ्या त्यांच्या पतींचे देखील भस्म करण्यास तो तेथें प्रदीप्त राहत असे !

त्याच्या राज्यांत, चित्रे रंगविण्याच्या कामांत मात्र वर्णसकर[3], कवितेमध्यें मात्र बंधे[4], शास्त्राचीच काय ती चिंता, छत्रास मात्र सुवर्णाचा दंड, धनुष्याचा मात्र गुणच्छेद[5], चंद्रास मात्र कलंक असे; सोंगट्या, बुद्धिबळे यांच्या पटांतली मात्र घरें रिकामी दिसत; स्त्रियांच्या कुरळ्या केशांस मात्र वक्रता असे; त्यांच्या पादभूषणास मात्र वाचालपणा असे; विवाहकाळीच काय ते करग्रहण[6] होत असे; होमाच्या धुरानें मात्र अश्रुपात होत असे; घोड्यांनांच काय ते फटके बसत; मदन धनुष्याचे मात्र टणत्कार होत असत; शत्रूचा अभाव झाल्यामुळे त्यांच्या धनुष्यांचा टणत्कार होत नसे !

त्या राजाची विदिशा नांवाची राजधानी होती. ती इतकी विस्तीर्ण होती कीं, सर्व त्रैलोक्य तिजपासून उत्पन्न झालें आहे की काय असे लोकांस वाटत असे ! त्या राजधानीला लागून वेत्रवती नांवाची नदी होती; मालवदेशांतील

१ पराक्रम , पाउल टाकणे, २ विष्णु. ३ जातीची भेसळ, रंगमिश्रण. ४ बांधणें, चित्रबंधादि. ५ विचार. ६ दोरीचा छेद. ७ हात धरणे, करभार घेणें.

सुंदर स्त्रिया वेत्रवती नदींत स्नाने करण्याकरितां जात असत, व त्या, त्या ठिकाणीं डुबत असल्यामुळें त्यांच्या स्तनांच्या ताडणानें त्या नदीत तरंगावर तरंग उठत असत. राजाचे रगविलेले हत्ती त्या नदीत पोहण्याकरिता जात असत, व त्यांच्या अंगावरचे रंग धुतले जाऊन नदींत पसरत, त्यामुळें सध्याकाला-प्रमाणें नदीची शोभा दिसत असे. नदीच्या तीरावर राजहंस पक्ष्यांचे कळप फिरत असल्यामुळें त्यांचे शब्दहि त्या ठिकाणी घुमत असत. राजानें सर्व पृथ्वी जिंकून वश केली असल्यामुळें त्यास राज्यांतील विलकुल काळजी उरली नव्हती. परद्वीपांहून देखील राजे येऊन त्याच्या सेवेस तत्पर राहात असत.

त्या राजाचे प्रधान बृहस्पतीहून देखील बुद्धिमान्, पिढ्यानुपिढ्या नौकरी करणारे, नीतिशास्त्र जाणणारे, लोभास वश न होणारे, भाषाज्ञ व प्रौढ असे होते. ज्या राजपुत्रांच्या सहवासानें तो कालक्रमणा करीत असे. ते वयानें व विद्येनें त्याच्या बरोबरीचे, मोठ्या कुलांत उत्पन्न झालेले, सर्व कलाकौशल्यांत प्रवीण, प्रौढपणानें समयोचित वर्तन करणारे, खऱ्या प्रेमानें वागणूक ठेवणारे, कर्मशूक करणारे, आकारावरून मनोगत जाणणारे, काव्यें, नाटकें, चित्रकला, शस्त्रविद्या इत्यादिकांत कुशल, शरीरानें बळकट व सिंहाप्रमाणें पराक्रमी असे असूनहि नम्रपणानें वागणारे असे होते.

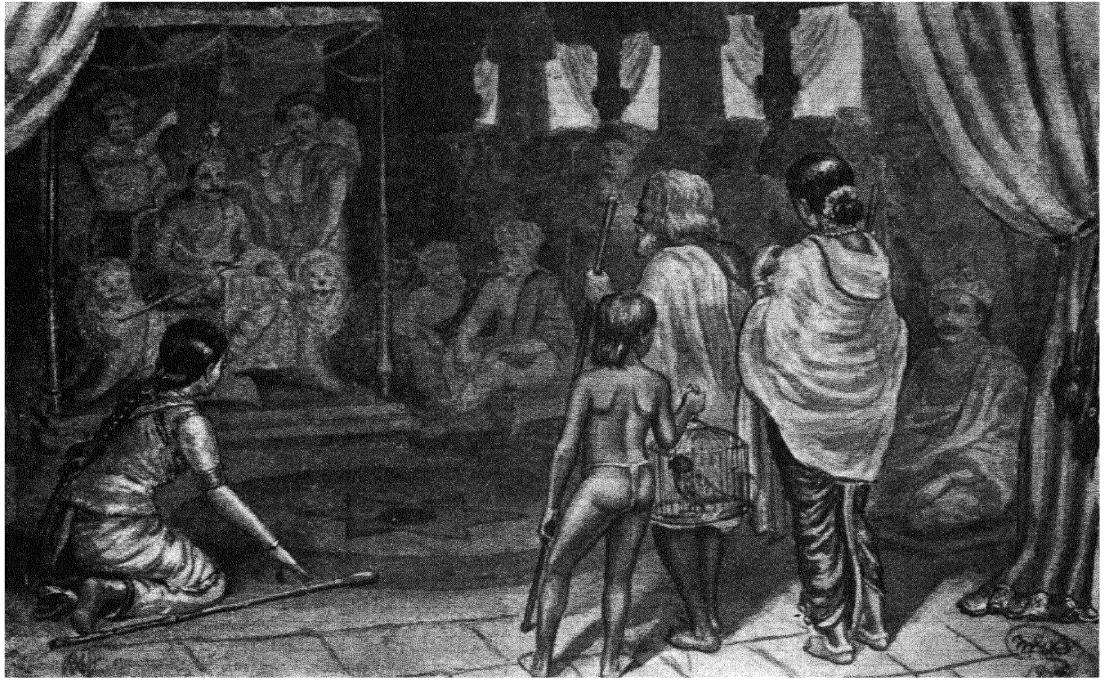
तो राजा तरुण व रूपसंपन्न होता, परंतु त्याला संतति नव्हती. राजाला संतति केव्हा होते म्हणून प्रधानादिकांचे लक्ष तिकडे अगदी लागून राहिले होते. राजाचे लक्ष शत्रूंचा पराभव करण्याकडे व शरीरसंपत्ति चांगली राहण्याकडे होते, यामुळें आपले सौंदर्य व विलास यांनीं स्त्रीचा उपहास करणाऱ्या, नम्रपणानें वागणाऱ्या, मोठ्या कुळांत उत्पन्न झालेल्या व सौंदर्यानें मोहित करणाऱ्या अशा जरी त्याच्या तरुण स्त्रिया होत्या, तरी त्यांजवरच तो आसक्त रहात नसे. आपले प्रियमित्र राजपुत्र यांजबराबर कधी गायनांत, कधी वाद्ये वाजविण्यांत, कधी चित्रे काढण्यांत, कधी कविजन जमवून त्यांजबरोबर कविता करण्यांत, कधीं शास्त्रीय विषयांच्या विवेचनांत, कधीं इति-

हास, पुराणें व सुरस ग्रंथ यांच्या श्रवणांत, कधीं अरण्यांत जाऊन मृगया करण्यांत, कधीं आपल्या घरीं आलेल्या अतिथींचा सत्कार करण्यांत, आणि कधीं मित्रमंडळी बरोबर विनोद करण्यांत, तो आपला वेळ आनंदानें घालवीत असे.

एके दिवशीं कमलवनें प्रफुल्लित करीत व आपल्या भोंवतालचा आरक्तवर्ण दूर करीत भगवान् सूर्य उदय पावून आकाशावर चढूं लागला आहे. अशा वेळीं शूद्रक राजा आपल्या सभामंडपांत येऊन बसला. तों इतक्यांत एक द्वारपालिका राजाजवळ आली. तिच्या डाव्या हातांत खड्ग होता; त्यामुळें सर्पयुक्त चंदनलता जशी दिसते, तशी ती दिसत होती. तिच्या दुसऱ्या हातांत काठी होती. तिने आपल्या अंगास चंदनाची उटी लाविली होती व शुभ्र वस्त्र धारण केलें होते. त्या ठिकाणी बसलेल्या राजांच्या मुकुटांवरील रत्नांत तिची प्रतिबिंबें पडल्यामुळें, त्यांनीं ही मूर्तिमंत राजाज्ञाच मस्तकावर धारण केली आहे काय, असे दिसत होते ! मग ती दासी जमिनीवर गुडघे टेकून व हात जोडून म्हणाली, " स्वर्ग लोकाहून परतलेली लक्ष्मीच काय, अशी एक चांडालकन्या बरोबर राघूचा पिंजरा घेऊन आली आहे व बाहेर उभी आहे. तिची अशी विनंति आहे, कीं, महाराज समुद्राप्रमाणे सर्व रत्नांचे स्थान आहेत. या करिता आश्चर्य उत्पन्न करणारे हे पक्षिरत्नहि त्यांच्या संग्रहीं असावे, म्हणून ह्यास घेऊन मी येथें आले आहे; आणि महाराजांचे दर्शनसुख घ्यावें, अशी माझी फार उत्कंठा आहे. " इतकें बोलून ती उगीच राहिली. याप्रमाणे तिचें भाषण ऐकून शूद्रक राजास मोठें आश्चर्य वाटलें. मग सर्व राजांच्या तोंडांकडे पहात " ती चांडालकन्या आंत आली म्हणून काय होते ? " असें बोलून त्यानें तिला घेऊन येण्यास दासीस सांगितलें. राजाची आज्ञा होतांच द्वारपालिकेने जाऊन त्या चांडाळकन्येस बोलावून आणिले. आंत आल्यावर तिनें पाहिले तो सभेच्या मध्यभागी राजा बसला आहे, व सभोवती पुष्कळ मांडलिक राजे बसले आहेत, व यामुळे कुलपर्वतांच्या मध्यभागीं सुवर्णाचा मेरुपर्वत जसा शोभतो, त्याप्रमाणें तो सुशो-

भित दिसत होता ! राजा फारच सुर
फारच तेजस्वी दिसत होते. अं
एकमेकांत मिसळल्यामध्यें
आहेत काय अ
त्यास मोत्यां
त्यांवर सो
होतें, --
ढळ
है

गोभित दिसत होता.) राजाचे प्रति-
ेछ्या प्रेमानें आपल्या पतलि
ाच्या अंगावर विल-
उभे होते, तरी
कडो साधनें
वर बसला
नेहमी
नेत्र
ठे

असा एक वृद्ध पुरुष पहिल्यानें तिच्या पुढें दृष्टीस पडला. [पृ० १२]

होता. त्याच्या हिरव्या कांतीनें तो पिंजरा जसा काय पाचूचाच घडला आहे असें भासत होते ! समुद्रमंथनकाली विष्णूनें अमृतहरण करण्याकरितां स्त्रीरूप धारण केलेली ही मोहिनीच आहे काय, किंवा इंद्रनीलमण्याची ही चालती बोलती पुतळीच आहे काय, अशी ती चांडाळकन्या तेजस्वी दिसत होती ! तिने पायाच्या घोट्यापर्यंत निळा झगा घातला होता व त्यावर तांबड्या वस्त्राचा पदर घेतला होता, त्यामुळे नीलकमलांनी आच्छादिलेली पुष्करिणी कोवळे ऊन्ह पडले म्हणजे जशी शोभते, तशी ती दिसत होती ! भूषणांची प्रभा तिच्या गालांवर झळकत असल्यामुळे चंद्रबिंबानें गात्र जशी शोभते, तशी ती सुशोभित दिसत होती ! तिच्या कपाळावर तिलक लाविलेला होता. तो जसा काय तृतीयनेत्राप्रमाणेच दिसत होता; त्यामुळे भिक्षास्वरूपी शंकराचे अनुकरण करण्याकरितां भिल्लिणीचा वेष धारण करणारी पार्वतीच आली आहे काय, किंवा विष्णूच्या वक्षस्थलावर नेहमी राहिल्यामुळे त्याच्या कांतीने नीलवर्ण झालेली अशी ही लक्ष्मीच आली आहे काय, किंवा अतिशय रागावलेल्या शंकराच्या तृतीयनेत्राने दग्ध झालेल्या मदनाच्या धुरानें धुरकटलेली ही रतीच आली आहे काय, किंवा बलरामाच्या रागास भिऊन पळत पळत आलेली ही यमुनाच आहे की काय, अशी ती दिसत होती ! तिचे पाय अलिंत्याचा रंग लाविल्यामुळे लाल दिसत होते, त्यामुळे पायांनी मर्दन केले त्या महिषासुराच्या रक्ताने जिचे पाय भरलेले आहेत अशी ही महिषासुरमर्दिनीच आली आहे काय, अशी ती भासत होती ! तिच्या लाल बोटांच्या प्रभांनी नखें आरक्त वर्ण दिसत होती, त्यामुळे मणिमय भूमि पायास रुतूं लागल्यामुळें तांबडे पल्लव पायांखाली घेऊनच ही चालत आहे काय अशी ती दिसत होती ! तिच्या भूषणांवरील माणकांची आरक्त कांति सर्वांगावर फाकल्यामुळे अशी सुंदरी भलत्याच जातीत घातल्यामुळे ब्रह्मदेवाची निंदा करीत अग्नि आपल्या प्रभेने तीस शुद्धच करीत आहे काय, असे भासत होतें ! तिच्या अंगावर तेजस्वी मोठाल्या मौक्ति-

कांचा रमणीय हार दिसत होता, त्यामुळे ही यमुना समजून गंगेचा प्रवाह तिला भेटण्याकरितांच आला आहे काय, असे दिसत होतें! तिचे नेत्र प्रफुल्लित कमलाप्रमाणे विशाल व सुशोभित दिसत होते. तिचे केस वर्षाऋतूतील मेघाप्रमाणे काळेभोर दिसत होते. तिने आपल्या केसांत चंदनाचा कोमल पल्लव खोवला होता. नक्षत्रमालेप्रमाणे ती श्रवणभूषणा[1] होती. वसंत लक्ष्मीप्रमाणें ती विजाती[2] होती. तिने आपल्या हातात एक सुदर कमल धारण केले होतें. तिच्या शरिरांत नुकताच तारुण्याचा विकास झाला असल्यामुळे तिचें रूप फारच अलौकिक व मनोहर दिसत होते.

असे तिचे रूप पाहून राजा आश्चर्याने चकित झाला आणि आपल्या मनांत म्हणाला, "काय हो ब्रम्हदेवाचा वेडेपणा हा! त्याने पहा हे कसे भलत्याच ठिकाणी सौंदर्य उत्पन्न केले! आपल्या स्वरूपाने सर्व स्त्रियांचा उपहास करणारी ही स्त्री त्याने निर्माण केली आहे, तर स्पर्शसुखास अयोग्य अशा हीनकुलांत हिला कशाकरितां उत्पन्न केले असेल कोण जाणे! ब्रम्हदेवानें केवळ मनानेच हिला घडली असावी. असें नसते तर ही इतकी सुरेख व सुकुमार कोठून झाली असती! जाति आणि रूप यांचा अनुरूप संयोग न करणाऱ्या ब्रम्हदेवाला धिक्कार असो! हिची जाती व सुदर आकृति पाहिली म्हणजे मनास फारच वाईट वाटतें!" याप्रमाणे राजाच्या मनांत विचार चालू आहेत, तो त्या चांडाळकन्येने वाकून प्रौढपणाने राजास प्रणाम केला आणि ती खाली बसली. इतक्यांत त्या वृद्ध मनुष्याने राघूचा पिंजरा त्या मुलापासून घेतला व राजापुढे करून म्हणाला, "महाराज, हा पोपट सर्व पृथ्वींत एक रत्न आहे. याचे नांव वैशपायन. ह्या पृथ्वीतलावर आपण सर्व रत्नांचे उपभोक्ते आहां, म्हणून आमच्या धन्याची ही कन्या आपणांस हें पक्षिरत्न अर्पण करावे म्हणून आपल्या पायाजवळ आली आहे.) हा

१ श्रवण–नक्षत्र–भूषित; श्रवण म्ह० कर्णाचे ठायी आहेत भूषणें जिच्या अशी.
२ जातिपुष्परहित; हीनजातीची.

रावा सर्व भाषा जाणतो आहे. अनेक शास्त्रें, राजनीति, पुराणें, इतिहास, काव्यें, नाटकें, सुभाषित, नृत्य, गीत, वाद्यकला, चित्रकला, द्यूतक्रीडा यांस जाणणारा; रुसलेल्या स्त्रियांची समजावणी करणारा; मनुष्यांची व जनावरांची लक्षणें जाणणारा; आणि मधुर भाषणांनीं आनंद देणारा असा हा आहे. याकरितां याचा महाराजांनी स्वीकार करावा." असे बोलून त्या वृद्धपुरुषाने पिंजरा पुढें ठेविला आणि तो मार्गें सरला.

तो पुरुष मार्ग झाल्यावर त्या पिंजऱ्यांतील राव्यानें राजाकडे तोंड करून व आपला उजवा पाय वर उचलून स्पष्ट व मधुर वाणीनें जयजयकार केला, आणि राजास अनुलक्षून ही पुढील आर्या झटली:—

[1]त्वद्रिपुरमणीस्तनयुग, अश्रूंनी स्नात होउनी राया ! ॥
राहि [2]विमुक्ताहारचि, शोकाग्निसमीप की तप कराया ॥ १ ॥

याप्रमाणे त्या शुकाचें श्लेषयुक्त भाषण ऐकून राजास मोठे आश्चर्य वाटले. नंतर बृहस्पतिप्रमाणें ज्ञाता, सकल नीतिशास्त्रें जाणणारा, वयोवृद्ध व जातीचा ब्राह्मण, असा आपला कुमारपालित नांवाचा मुख्य प्रधान जवळच आसनावर बसला होता त्यास तो झणाला, " कसें ह्या राव्याचे स्पष्ट व मधुर बोलणें आहे ते तुम्ही ऐकलें ना ? मला मोठें नवल वाटते कीं, हा पक्षी असून ह्याला अनुस्वार, विसर्ग, ह्रस्व, दीर्घ वगैरे सर्व उच्चार कसे स्पष्ट करितां येतात ? मला उद्देशून यानें आर्या झटली, ती वरून शिकलेल्या मनुष्याप्रमाणें याच्या बुद्धीची प्रवृत्ति दिसते. बहुतकरून पशु आणि पक्षी हे आहार, निद्रा, भय इत्यादि कर्में मात्र जाणतात, परंतु याची कल्पनाशक्ति व ज्ञान हीं पाहून मला याचे मोठे आश्चर्य वाटतें !" असे राजाचें भाषण ऐकून, किंचित् हास्यमुद्रा करून प्रधान कुमारपालित राजास झणाला, " यांत काय आश्चर्य आहे ? राघू, मैना वगैरे कांहीं पक्षी जसें ऐकतात तसें बोलतात, हे सर्वत्र प्रसिद्धच आहे. त्यांत पूर्वजन्माच्या संस्कारानें व मनुष्या-

१ तुझ्या शत्रुस्त्रियांचे स्तनद्वय. २ मुक्ताहाररहित, निराहार.

च्या प्रयत्नानें हे चांगलेंहि बोलूं शकतात. दुसरें असें आहे कीं राघूस मनुष्याप्रमाणें वाणी होती, परंतु ती अग्नीच्या शापामुळे नष्ट झाली आहे." असें संभाषण चालले आहे तों दोन प्रहरचा चौघडा वाजूं लागून शेवटीं शखनादहि घुमत राहिला! तो ऐकतांच स्नानाची वेळ झाली म्हणून राजा उठला; त्याबरोबर सर्व राजे व लोकहि उठले. तेव्हां इतकी गर्दी झाली कीं, परस्परांच्या बाहुभूषणांच्या धक्क्यांनी गळ्यांतील हारास हिसक बसून ते हेलखावे खाऊ लागले. अगास लावलेल्या सुगंधिद्रव्यांचा धुराळा उडून दिशा पिवळ्या दिसूं लागल्या. मालतीपुष्पांचे हारतुरे हालून त्यांचा सुगंध चोहीकडे पसरल्यामुळे सुगंधलोभाने भ्रमरांचे थव्यांचे थवे येऊ लागले. जातांना राजास नमस्कार करण्याच्या वेळेस तर फारच गर्दी व गडबड उडाली. खांद्यांवर चौऱ्या घेऊन इकडे तिकडे फिरणाऱ्या दासींच्या पायांतील भूषणांच्या झुणझुण शब्दांनी व त्या शब्दास ऐकून सरोवरांतील पक्ष्यांनी केलेल्या मधुरशब्दांनी, तशाच सारस पक्ष्यांच्या दीर्घशब्दांनी, व गडबडीनें उठलेल्या माडलिकराजाच्या पायांनी सभामंडप हदरून जाऊन 'दन्' 'दन्' उठलेल्या आवाजांनी, चोपदारांच्या 'नजर रखो महाराज!' इत्यादि शब्दांनीं व ह्या सर्व शब्दाच्या राजवाड्यांतून निघालेल्या प्रतिध्वनींनी, नमस्कार करणाऱ्या राजांच्या भूषणांच्या संघर्षणाने उत्पन्न झालेल्या 'खण' 'खण' व 'छण' 'छण' शब्दांनी, मंगलपाठ करणाऱ्या भाटांच्या जयजयकारांनीं आणि शकडो लोकांच्या पायांनी तें स्थळ हदरल्यामुळे व पुष्पांवर बसलेले भ्रमर उठून त्यांचेहि गुंजारव चालल्यामुळें सर्व दशदिशा व्याप्त होऊन तो सभामंडप अगदीं शब्दमय होऊन राहिला!

नंतर राजानें चांडाळकन्येस 'या ठिकाणी स्वस्थ राहून विश्रांति घ्यावी.' असें सांगून, व 'वैशंपायनास आंत नेऊन त्याच्या खाण्यापिण्याची चांगली व्यवस्था ठेव.' असे आपल्या दासीस सांगून तो कांहीं राजपुत्रांसहवर्तमान अंतर्गृहांत गेला. मग त्याने आपल्या अंगावरील भूषणें काढून ठेविलीं, यामुळे किरणांनी विरहित सूर्य जसा दिसतो, किंवा चंद्र व नक्षत्रें यांनी

आहे काय असें वाटतें! त्या वृक्षाच्या फांद्यांवरून सापांच्या पांढऱ्या काती लोंबत असल्यामुळे तो वृक्ष पांढरे शेलेच पांघरला आहे काय असें भासतें! त्याच्या फांद्या लांब लांब पसरलेल्या असल्यामुळें हा आपल्या भुजांनीं दिशांची लांबीच मोजीत आहे काय किंवा प्रलयकालीं आपले हजारों हात पसरून नृत्य करणाऱ्या शिवाचे हा अनुकरणच करतो आहे काय असें वाटते! किंवा म्हातारपणी आपलें झोकांडे जाऊं नये ह्मणून त्या वृक्षानें आपल्या शाखारूप भुजांनीं आकाश धरूनच ठेवलें आहे काय असे वाटतें! त्याच्यावर मुळापासून शेंड्या-पर्यंत लहान मोठ्या पुष्कळ वेली पसरल्या असल्यामुळे म्हातारपणीं त्याच्या अंगावर ह्या शिराच दिसत आहेत काय असे वाटते! त्याच्या अंगावर बारीक बारीक कांटे असल्यामुळे ह्मातारपणीं हे त्याच्या अंगावर तीळच उद्भवले आहेत काय असें भासतें! तो वृक्ष इतका उच आहे कीं, समुद्राचें पाणी घेऊन वृष्टि करण्याकरितां चोहीकडे फिरणाऱ्या मेघांस देखील त्याचे शेंडे कोठवर गेले आहेत हे समजत नाहीं! तो वृक्ष अत्युच्च असल्यामुळें जणुं काय इंद्राच्या नंदन वनांतील शोभा पाहण्याकरितांच त्यानें आपलें मस्तक इतके उंच नेलें आहे, असे वाटते! आकाशाचे आक्रमण करतां करतां थकलेल्या सूर्याच्या घोड्यांच्या तोंडांतील कापसाप्रमाणे शुभ्र फेस त्याच्या शेंड्यावर पडत असल्यानें त्याचा माथा पांढरा शुभ्र झालासे दिसतें! त्याच्या खोडास अरण्यांतील मदोन्मत हत्ती आपली गंडस्थळें घासीत असल्यामुळे मदोदक लागून त्यावर भ्रमरांचे समुदाय तल्लीन होऊन बसलेले असतात, त्यामुळे लोखंडाच्या[1] साखळदंडानें तो जखडूनच टाकला आहे काय व ह्मणूनच हा वृक्ष चिरकाल उभा राहिला आहे असे वाटते! भ्रमरांचे व पक्ष्यांचे समुदाय जागजागी त्या वृक्षावर हालचाल करीत असल्यामुळे हा सजीवच आहे काय असे भासते. दुर्योधनाप्रमाणे शकुनीवर प्रेम ठेवणारा, विष्णूप्रमाणे वनमालेनें[2] भूषित दिस-

१ शकुनिमामा, पक्षी. २ पायापर्यंत लांब फुलें व तुलसी यांची माळ, वनाची रांग.

णारा, सर्व त्रैलोक्य पाहण्याकरितां वनदेवतांचा हा बसण्याचा प्रासाद, दंडकारण्यांतील सर्ववृक्षांचा राजाच, सर्ववनस्पतींचा नायकच, विंध्यपर्वताचा सखाच, आपल्या शाखारूप बाहूंनीं विंध्याटवीस आलिंगनच करीत आहे काय ! असा तो वृक्ष आहे.)

त्या वृक्षाच्या पल्लवांत फांद्यांच्या संधींत आणि जुन्या सालीच्या भेगांत राहण्यासारख्या निर्भय जागा असल्यामुळे अनेक प्रदेशांतून हजारों राघू येऊन, घरटीं करून, निर्वेधपणानें राहत असत. तो वृक्ष जुनाट झाला असल्यामुळें त्यास थोडी पानें होतीं तरी त्यावर पुष्कळ हिरवेगार राघू वसत असल्यामुळे हिरव्या पानानीं तो अगदीं गच्च भरलेलाच आहे काय, असा दिसत असे ! ते राघू दररोज रात्री आपल्या घरट्यांत राहत असत, आणि सकाळी उठल्यावर कळप करून आकाशांत हिंडत असत. त्यावेळीं बळिरामाने रागानें नांगराने फेकल्यामुळे आकाशांत उडालेली ही यमुनाच आहे काय ! किंवा ऐरावतानें आकाशगंगेतील ह्या कमलिनीच उपटून फेकून दिल्या आहेत काय ! किंवा सूर्याच्या घोड्यांच्या कांतीनेच हें आकाश व्यापिलें आहे काय, किंवा ही संचार करणारी पाचूची कांतीच आहे काय ! अथवा आकाशरूप सरोवरांतील हे शेवाळच पसरलें आहे काय ! किंवा आकाशवनांतील ही हिरवीगार हरळीच पसरली आहे काय ! किंवा आकाशांत ही इंद्रधनुष्येच पसरली आहेत काय ! असे ते राघूचे समुदाय त्यावेळीं दिसत होते ! केळीच्या पानांप्रमाणें ते आपले पंख हालवीत चालले म्हणजे ते राघू दशादिशांस वाराच घालीत चालले आहेत काय असं भासे ! बाहेर जाऊन भक्ष्य मिळवून फिरून ते राघू आपल्या घरट्यांत येत आणि फळें धान्यें वगैरे मोठ्या श्रमानें चोचींत आणलेला चारा आपल्या पिलांस घालीत बसत, व संध्याकाळ झाली कीं, त्या पिलांस आपल्या पंखाखालीं झाकून घेऊन सुखानें रात्री घालवीत.

त्याच वृक्षावर एक्या जुन्या खोपट्यांत माझा वृद्ध पिता आपल्या

स्त्रीसहवर्तमान राहत असे. त्यास मी फारा दिवसांनीं मुलगा झालों. प्रसूतिकाळींच माझी माता प्रसववेदनेने पीडित होऊन परलोकास गेली. आपली आवडती बायको वारल्यामुळे अतिदुःखित झालेला माझा पिता सर्व दुःख गिळून पुत्रस्नेहामुळें माझें लालनपालन फारच काळजीनें करीत असे. माझा पिता वृद्ध असल्यामुळें त्याचे पंख शिथिल झाले होते, त्यामुळे त्यास चांगलें उडतां येत नसे. त्याचे शरीर थरथर कांपत असल्यामुळें शरिरांत शिरलेल्या जरेस तो झाडूनच टाकीत आहे काय असे वाटे ! भक्ष्य मिळविण्यास त्यास दूर जाववत नसल्यामुळे व कवटीचीं फळे फोडतां फोडतां त्याची चोंचहि बोथल्यामुळें दुसऱ्या पक्ष्यांच्या कोट्यांतून खालीं पडलेले धान्यांचे कण व फळांचे तुकडे वेचून आणून तो मला खावयास देत असे ! माझें पोट भरून जे उरे, तेवढ्यानेंच तो आपला निर्वाह करी. एके दिवशी प्रातःकाळी आकाश तांबडें लाल झालें होते. आरक्तवर्ण झालेला चंद्र निळ्या आकाशांतून पश्चिम समुद्राकडे चालला होता. ज्याप्रमाणे नीलकमलावर बसलेला वृद्ध हंस दिसतो तसा तो दिसत होता. पुढे थोड्या वेळाने शुभ्र हरिणाच्या केसांप्रमाणें आकाश स्वच्छ व विस्तीर्ण दिसूं लागले. मत्त हत्ती मारल्यामुळें त्यांच्या रक्तानें भरलेल्या सिंहाच्या लाल केसांप्रमाणें दिसणारे, तापविलेल्या लाखेच्या तारांप्रमाणे लाल भासणारे किंवा जणूं माणकाचे खराटेच अशा आपल्या किरणांनी सूर्याने आकाशांत जिकडे तिकडे पडलेली नक्षत्ररूपपुष्पे झाडूनच टाकली आहेत काय असे वाटले ! सप्तर्षींचे मंडल मानससरोवरांत स्नानसंध्या करण्याकरितांच उत्तरेकडे गेले काय असे दिसले ! चंद्रोदयकाळीं समुद्रास भरती आल्यामुळे तीरावर मोत्यांचे शिंपले पडून उकलल्यामुळें त्यांतील मोत्यें पडलीं होतीं, ती जणूंकाय सूर्यकिरणांनीं झाडून टाकल्यामुळें हीं नक्षत्रेंच खालीं पडलीं आहेत, असें पश्चिमसमुद्राचें तीर दिसूं लागलें ! सिंह जागृत होऊन जांभया देऊं लागले, हत्तिणी आपल्या प्रियहस्तींस

जागृत करूं लागल्या. रात्रीं दहिवर पडून जड झालेलीं फुलें झाडांवरून गळूं लागल्यामुळें वृक्ष आपल्या पल्लवभुजांनीं सूर्यास पुष्पांजलिच वाहत आहेत, असें दिसूं लागलें ! ऋषींच्या अग्निहोत्रांच्या धुरांचे लोट वर चालल्यामुळें हे पारव्यांचे कळपच वर भरारी मारताहेत किंवा हे धर्माचे मूर्तिमंत ध्वजच उभारले आहेत काय, असे भासूं लागलें ! दहिवराचे बारीक बिंदु घेऊन वाहणारा, प्रफुल्लित कमलवनांतील सुगंध हरण करणारा, चचलललतांस नृत्य शिकविणारा, पुष्पसुगंधाने भ्रमरांस तृप्त करणारा, असा प्रातःकालचा मंदमंद वारा वाहूं लागला. प्रफुल्लित कमलांचे जणू स्तुतिपाठक, हत्तींच्या गंडस्थळांवर बसून वाद्य वाजविणारे, असे भ्रमर कमलोदरांत सांपडल्यामुळे त्यांचे झंकार शब्द चालू झाले. डोळ्यावर झोप असल्यामुळे किंचित डोळे उघडून हळूहळू चालत आहेत, व भुसभुशीत जमिनीवर निजल्यामुळे ज्यांचीं शरीरें माती लागून भरलीं आहेत, असे वनपशू इकडे तिकडे संचार करूं लागले. पंपासरोवरांतील पक्ष्यांचे मधुर शब्द सुरू झाले. मयूरादि पक्षी जागृत होऊन नृत्य करूं लागले. वनगजांच्या कानांचे फडफड शब्द ऐकूं येऊं लागले. भगवान सूर्य आकाशावर चढल्यामुळे चोहींकडे प्रकाश पडून जागें उजाडलें. तेव्हां त्या वृक्षावरील राघू जिकडे ज्याला वाटले तिकडे ते भक्ष्य मिळविण्याकरितां उडून गेले ! राघूची पिलें आपल्या घरट्यांत मुकाट्याने दडून बसल्यामुळे तो वृक्ष शब्दरहित व शून्य दिसूं लागला. मी व माझा बाप आपल्या घरट्यांत बसलों होतों. मला नुकतेच पंख फुटूं लागले होते, त्यामुळे माझ्या अगात उडण्याचे सामर्थ्य आलें नव्हते व म्हणून मी आपल्या वृद्ध पित्याच्या जवळ बसलो होतों. अशा वेळीं एकाएकीं मोठा भयकर कोलाहल ऐकूं आला. सर्व वनचर प्राणी भयाभीत झाले. पक्षी घाबरून उडाल्यामुळे त्यांच्या पंखांचे फडफड, भ्यालेल्या हत्तीचे चीं, चीं, गडबडीनें भ्रमरांचे थवे उडत चालल्यामुळे त्यांचे गूं, गूं, भयानें धांवत चाललेल्या रानडुकरांचे गुरगुर, पर्वतांच्या गुहांत जागे झालेल्या सिंहांच्या गर्जना,

हे सर्व शब्द एकांत एक मिसळून तो शब्द फारच मोठा वाढला. त्यामुळें सर्व अरण्य थरथर कांपतच आहे काय असें वाटलें ! तसा शब्द मीं पूर्वी कधींच ऐकिला नसल्यामुळे माझ्या अंगाला थरकांप सुटला आणि मी भयाने घाबरा होऊन आपल्या बापाच्या जीर्ण पंखांत जाऊन दडून बसलो !

इतक्यांत मृगया करण्याकरितां आलेल्या भिल्ललोकांची बोलणीं ऐकूं येऊ लागली. ते एकमेकांशी बोलूं लागले. " अरे ! हा पहा, इकडून हत्तीनी कमलिनी उपटून टाकल्यामुळें सुवास येत आहे ! अरे हा पहा, इकडून रानडुकरांनी आपल्या दातांनी नागरमोथ्यांचा चुराडा केल्यामुळे त्यांचा सुगंध सुटला आहे ! हा पहा इकडून हत्तीनी मोडलेल्या शल्लकीवृक्षांचा उग्र वास येत आहे. हे पहा. इकडे वनमहिष आपल्या शिंगांनीं वारुळास धडका मारीत असल्यामुळें हा धुराळा उडत आहे ! अरे हे इकडे पहा, हरिणांचे कळप पळत आहेत ! ते तिकडे हत्तीचे समुदाय चालले आहेत ! तो तिकडे रानडुकरांचा जमाव पळत आहे ! हे डिकडच्या बाजूस मोर उडत आहेत ! ते तिकडे चातक पक्षी शब्द करीत आहेत ! ह्या डिकडे टिटव्या आरवत आहेत ! ते तिकडे सिंहांनी हत्तींचीं गंडस्थळे फोडल्यामुळें ते चीं, चीं. करीत आहेत ! हा ह्या बाजूने थोडा थोडा चिखल पडत गेला आहे, यावरून नुकतेच डिकडे रानडुकर गेले आहेत ! हे इकडून हरिण हिरवेगार व कोवळे गवत चावीत रवंथ करीत गेल्यामुळे हा पहा या वाटेनें हिरवा फेस पडत गेला आहे. ह्या इकडच्या झाडांस हत्तीनी गंडस्थळे घासल्यामुळें त्या ठिकाणी सुगंधलोभाने भ्रमर बसून गुजारव करीत आहेत ! ह्या इकडच्या झाडांचे तर हत्तीनी शेंडे मोडून तोडून ते पायांनी अगदी तुडवून टाकले आहेत ! ही इकडे गेड्यांची जागा दिसत आहे ! हे इकडे हत्तीचीं गंडस्थळें फोडल्यामुळे त्यांतून रक्त पडलेलें आहे. व रक्ताने भरलेली मौक्तिकें पडलीं आहेत ! यांवरून इकडे सिंह गेले असावे असें दिसतें ! ही डिकडे हरिणी नुकतीच प्रसवल्यामुळें रक्तानें जमीन लाल दिसत आहे ! ही विध्याट-

बीची वेणींच काय अशी हत्तींच्या मदोदकाची एकसारखी धार पडत गेलेली दिसत आहे ! ही हिकडे चमरमृगांची रांग आहे, हिच्या पाठीस लागा ! लवकर धावत जाऊन जागा रोखून धरा ! कोणी झाडांवर चढा ! कोणी या बाजूस पाहात रहा ! हा शब्द ऐकूं आला पाहा ! घ्या हातांत लवकर धनुष्यें, आणि सावध राहा ! कुत्रे मोकळे सोडून द्या ! याप्रमाणें पारध करणाऱ्या त्या लोकांच्या आरडाओरडीनें तें सर्व अरण्य गलबलून गेले होतें!

नंतर ते भिल्ल जिकडे तिकडे बाण मारूं लागले, तेणेंकरून सिंह मृदंगासारख्या गर्जना करूं लागले. त्यांच्या गर्जनांचे प्रतिध्वनि पर्वतांच्या गुहांतून घुमूं लागले. त्यामुळें भयभीत होऊन हत्ती आपल्या कळपांतून फुटून भलती कडे पळूं लागले व मेघांप्रमाणे गर्जना करूं लागले. जलद पळणाऱ्या शिकारी कुत्र्यांनीं कोणाचे कान, कोणाचे पाय, इत्यादि अवयव तोडल्यामुळें चंचल व भयभीत नेत्रांनीं पाहात हरिण दीनस्वरानें ओरडूं लागले ! कळपांतील पुढारी हत्ती मारल्यामुळें दुःखित झालेल्या हत्तिणी चीं, चीं, करीत धावूं लागल्या. व त्यांच्या पाठीमागें लहान छावे पळत सुटले. ज्यांना प्रसूत होऊन थोडेच दिवस झाले होते अशा गेंड्यांच्या स्त्रिया भयानें धावत चालल्या असतां त्यांचीं पोरें चुकून दृष्टीस न पडल्यामुळे त्या करुणस्वरानें गळे काढून ओरडूं लागल्या. पक्षीहि वृक्षांवरून उडून कलकलाट करीत हिंडूं लागले. कानापर्यंत धनुष्यांच्या दोऱ्या ओढून हरिणांच्या मागें धावणाऱ्या व्याधांच्या पावलांचे दनूदन् शब्द होऊन पृथ्वी कांपतेच आहे काय असें वाटलें ! धनुष्यांच्या टणत्कारांनीं रानरेड्यांच्या पाठीवर खड्गांच्या सप्सप् शब्दांनीं, आणि शिकारी कुत्र्यांचीं गुरगुरणीं व भोकणीं यांनीं तें ठिकाण अगदीं दणाणून गेलें !

पुढें थोडक्याच वेळाने मृगयेचा गलबला शांत झाला. सर्व उदक सोडल्यावर मेघ जसा गर्जनारहित, किंवा मंथन झाल्यारव समुद्र जसा शांत, त्याप्रमाणें तें अरण्य मग शांतसें दिसूं लागलें. तेव्हां माझें भय कांहीं कमी झालें.

नंतर बालस्वभावामुळें ही एवढी गडबड कसची आहे ती पाहावी, म्हणून मला कौतुक वाटून मी बापाच्या पंखांतून निघालों व घरट्याच्या बाहेर तोंड काढून भयानें घाबरलेल्या दृष्टीनें इकडे तिकडे पाहूं लागलों तों, सहस्रार्जुनाच्या सहस्रभुजांनी उडविलेल्या प्रवाहांनींयुक्त अशी नर्मदा नदीच येत आहे काय ! किंवा वाऱ्यानें चंचल झालेलें हें तमालवनच आहे काय ! अथवा सर्व कालरात्री एके ठिकाणीं होऊन हा अंधकाराचा समुदायच येत आहे काय ! कां हा कज्जलपर्वतांचा संचयच आहे काय ! कां सूर्यकिरणांनीं व्याकुल झालेला हा अंधकाराचा समुदायच धावत येत आहे काय ! कां हा फिरत फिरत यमाचा परिवारच येत आहे ! कां रसातलांतून बाहेर पडलेला हा दैत्यसमुदायच आहे ! कां हा पापकर्माचा संचयच येत आहे काय ! कां कलिकालाचा हा बंधुवर्गच आहे काय ! कां पाण्यांतून बाहेर पडलेला हा रानरेड्यांचा कळपच आहे ! अथवा पर्वतावर संचार करणाऱ्या सिंहांनीं हत्ती समजून पंजांनीं खालीं ओढलेले हे मेघमंडळच आहे काय ! ज्याच्या कृष्णवर्णानें सर्व अरण्य काळें दिसत होतें असा, तो भिल्ल लोकांचा समुदाय माझ्या दृष्टीस पडला.

त्या समुदायाच्या मध्यभागीं त्यांचा मुख्य नायक होता. तो तारुण्याच्या ऐन भरांत आलेला होता. त्याचा देह इतका बळकट दिसत होता कीं हा लोखंडाचाच पुतळा घडलेला आहे असे दिसत होते! त्याला नुक्तीच मिशी फुटली असल्यामुळें मदस्राव सुरू झाल्याने तरुण गजराज जसा दिसतो तसा तो दिसत होता. त्यांचें शरीर तेजस्वी असून शरिराचें तेज नीलवर्ण असल्यामुळें हें यमुनानदीचें जलच ह्या अरण्यांत पसरलें आहे काय, असें भासत होतें! त्याचे काळेभोर व कुरळे केश खांद्यावर लोंबत असल्यामुळे हत्तींच्या मदोदकानें सिंहाच्या मानेवरचे केस भरून तो जसा दिसतो, तसा तो दिसत होता. त्याचें कपाळ मोठें होतें. नाक उंच व धरधरीत होतें. त्यानें आपल्या डाव्या कानांत सर्पाच्या मण्यांचींभूषणें घातलीं

होतीं व त्यांची प्रभा त्याच्या खांद्यावर झळकत होती, त्यामुळें पल्लवांच्या शय्येवर निजत असल्यामुळें पल्लवांची लालीच त्याच्या खांद्यावर चिकटली आहे काय, असें भासत होतें ! नुकतेंच मारलेल्या हत्तीच्या मदोदकाची कृष्णागरुचंदनाप्रमाणें त्याने आपल्या अंगास उटी लाविली होती, तिच्या वासानें भ्रमरांचे थवे त्याच्या अंगावर झुलत असल्यामुळें, हीं त्याजवर मयूरपिच्छांचीं मोरचेलेच उडत आहेत काय, किंवा उष्ण निवारण होण्याकरितां हे तमाल पल्लवच त्याजवर धरले आहेत काय, असें वाटत होतें ! त्याच्या कानावर पल्लव ठेविलेले होते ते वाऱ्यानें हालत होते, त्यामुळें भुजबलानें जिंकल्यामुळे ही विंध्याटवीच त्यास वारा घालून त्याची सेवा करीत आहे काय, असें दिसत होतें ! हरिणादिपशूंच्या कालरात्रीची संध्याच काय, अशी त्याची दृष्टि लाल दिसत होती, त्याचे भुजदंड गुढघ्यापर्यंत लांब, सरळ व लष्ट होते. यामुळे ब्रम्हदेवानें वनगजांच्या शुंडादंडाचे प्रमाण याचे भुजच घेतले होते, असे वाटत होतें ! चांडिकेला बळी देण्याकरितां तो आपल्या खांद्याचे रक्त काढीत असे, त्यामुळे त्याचे खांदे खडबडीत दिसत होते त्याचें वक्षस्थळ विंध्याद्रीच्या मोठ्या शिलातलाप्रमाणें विशालदिसत होतें, आणि त्यावर मारलेल्या वनपशूंचे रक्तबिंदु व घर्माचे शुभ्रबिंदु झळकत होते, त्यामुळे वनांतील गुंजा व हत्तींच्या गंडस्थळांतील मोत्ये यांचा हार करूनच त्याने गळ्यात घातला आहे काय ! असें दिसत होतें ! तो नेहमीं कसरत व शिकारीचे वगैरे श्रम करीत असे; त्यामुळें त्याचें पोट सडपातळ होतें, आणि त्याच्या मांड्या हत्तीला बांधण्याच्या खांबासारख्या जाड दिसत होत्या. त्याने लाखेनें रंगविलेलीं लाल वस्त्रे धारण केलीं होतीं. त्याची मुद्रा रागीट असल्यामुळें त्याच्या कपाळावर मोठाल्या तीन वळ्या दिसत होत्या; तेणेकरून तो देवीचा भक्त असल्यामुळें तिनें त्याच्या कपाळावर हा शूळच उठविला आहे काय, असें दिसत होतें ! त्याच्या मा-

रहित आकाशप्रदेश जसा दिसतो, तसा तो दिसूं लागला. नंतर ज्या ठिकाणीं जोड्या, मलखांब वगैरे व्यायामांची साधने ठेविली होतीं, त्या तालिमखान्यांत तो गेला, आणि तेथें त्यानें आपल्या बरोबरीच्या राजपुत्रांबरोबर कसरत केली. कसरतीच्या श्रमानें राजाच्या कपाळावर मौक्तिकांसारखे घर्मबिंदु दिसूं लागले, त्यामुळें अष्टमीच्या चंद्रासारख्या त्याच्या कपाळावर अमृतबिंदुच उतरले आहेत काय, असे भासूं लागलें! व्यायाम झाल्यावर तो स्नानगृहांत गेला. त्या ठिकाणीं स्नानाची सर्व तयारी केलेली होती. स्नानगृहांत शुभ्र चांदवा बांधलेला होता. मध्यभागीं सुगंधिद्रव्यांनी युक्त अशा जलानें भरलेलें पात्र ठेविलें होतें. स्नानाकरितां स्फटिकांचा चौरंग मांडिला होता. एक्या बाजूस सुगंधि उदकानें भरलेल्या घागरी भरून ठेविल्या होत्या, त्यांच्यावर सुगंधलोभानें भ्रमर येऊन बसत्यामुळे ऊन न लागावे म्हणून काळ्या फडक्यांनी घागरीची तोंडे बांधूनच ठेविलीं आहेत काय असे वाटत होते! त्या ठिकाणीं दासी तयार होत्या. त्यांनी आपल्या स्तनांवरून पदर सावरून घेऊन व ओचे खोवून सुगंधि तैलें व मसाले राजाच्या अंगास लावून व चोळून तें निर्मल केले. नंतर वरुण जसा हंसावर बसतो, तसा तो स्फटिकाच्या चौरंगावर स्नानाकरितां जाऊन बसला. कांहीं दासींनी पाचूचे कलश हातांत घेतल्यामुळे त्यांच्या हिरव्या कांतीनें त्या कमलिनीसारख्या दिसत होत्या, व त्यांच्या हातांतील पाणी ओतण्याचे कलश कमलपत्रांच्या द्रोणांसारखे दिसत होते! कांहीं दासींनी रुप्याचे कलश घेतले होते, त्यामुळे त्या शुक्लपक्षांतील रात्रीप्रमाणें दिसत होत्या! त्यांचे हातांतील कलश चंद्राप्रमाणें दिसत होते, व त्यांतील जलधारा चंद्रिकेप्रमाणे शोभत होत्या! कलश उचलण्याच्या श्रमाने त्यांच्या अंगास घर्म आल्यामुळें, ह्या जलदेवता स्फटिकांच्या कलशांत तीर्थजलें घेऊनच आल्या आहेत काय, असें भासत होतें! कांहीं दासी चंदनरसमिश्रित उदक ओतीत असल्यामुळें त्या मूर्तिमंत मलयपर्वतसंबंधी नद्यांप्रमाणें भासत होत्या! त्यांच्या नखांचे किरण चमकत असल्यामुळे प्रत्येक बोटा-

मधून ह्या जलधाराच चालल्या आहेत, असें वाटून ह्या मूर्तिमंत जलयंत्र-देवताच आहेत काय, असे दिसत होतें! कांहीं दासी सुवर्णाचे कलश घेऊन केशरोदकानें स्नान घालीत असल्यामुळें स्नानकाळीं थंडी वाजूं नये म्हणून ह्या दिवसलक्ष्मी, कोवळें उन्हच राजाच्या अंगावर पाडीत आहेत काय, असें वाटत होतें! अशा थाटानें राजाचा स्नानसमारंभ होत असतां अनेक वाद्यांचा गजरहि त्या वेळेस चालू होता.)

निर्मल स्नान झाल्यामुळें राजाचें सर्वांग फारच रमणीय दिसत होतें. नंतर त्यानें शुभ्र अशीं धौत वस्त्रें धारण केलीं. त्यावेळीं जलक्षालनानें शरन्मेघ जसा स्वच्छ दिसतो, तसा तो दिसूं लागला! (त्याने आपल्या मस्तकास शुभ्र व धौत रुमाल गुंडाळला, त्यामुळें गंगाप्रवाहानें हिमालयपर्वत जसा शोभतो, तसा तो शोभूं लागला!) नंतर मंत्र म्हणून सूर्यास अर्घ्य देऊन व पितरांचे तर्पण करून तो देवघरांत गेला. तेथें शिवपूजन करून तो होमशाळेंत गेला. तेथे होम केल्यावर गंध लावण्याच्या जागीं गेला. त्या ठिकाणीं त्याने कपाळास केशरी गंध लावून अंगास कस्तुरी, कर्पूर, केशर इत्यादि सुगंधिद्रव्यांनीं मिश्रित अशा चंदनाची उटी लावली, आणि मालतीपुष्पांचा तुरा रुमालांत खोवला. व आपल्या अंगावर भूषणें घालून उंची शाल पांघरण्याकरितां घेतली. पुढें राजपुत्रांसहवर्तमान मोठ्या प्रेमानें त्यानें उत्तम पक्कान्नांचे भोजन केलें.

भोजन झाल्यावर राजानें तांबूलग्रहण करून तो सेवकांसह आपल्या बैठकीच्या दिवाणखान्यांत गेला त्या ठिकाणीं चोहो बाजूंस शुभ्र पडदे लावलेले होते, तेणेंकरून ह्या स्फटिकाच्या भिंतीच आहेत काय, असें वाटत होतें! तेथील मणिमय भूमीवर चंदनाचे सडे घातले होते. जागजागीं पुष्पमाला लाविल्या होत्या, त्यामुळें नक्षत्रांनीं व्याप्त जसें आकाश दिसतें, तसें तें स्थळ दिसत होतें! त्या दिवाणखान्यास सुवर्णाचे खांब होते व त्यावर पुतळ्या कोरलेल्या होत्या, तेणेंकरून त्या मूर्तिमंत गृहदेवताच आहेत काय, असें

भासत होतें! अगरुधूपादि सुगंधि द्रव्यें लावल्यामुळें त्यांचा घमघमाट सुटला होता. दिवाणखान्याच्या मध्यभागीं स्फटिकांचा चबुत्रा होता. त्यावर एक हस्तिदंती पलंग होता. त्यावर उंच बिछाना घातला होता व गादीवर पांढरा शुभ्र पलंगपोस घातला होता. उशी गिरद्या वगैरे सामानहि जागचे जागीं नीट व्यवस्थेनें ठेवलें होतें. पलंगाजवळच पाय ठेवण्याकरितां चौरंग ठेविला होता. नंतर शूद्रक राजा त्या पलंगावर जाऊन बसला. तेव्हां एक दासीहि पलंगाजवळ जाऊन बसली. व कमलपत्राप्रमाणें आपल्या सुकुमार हातानें राजाचे पाय रगडूं लागली. नंतर भेटीकरितां राजपुत्र आले होते, त्यांजबरोबर तो थोडा वेळ इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलत बसला.

नंतर त्या राघूचें वर्तमान समजण्याविषयीं राजास उत्कंठा वाटून त्यानें द्वारपालिकेस तो राघू आणण्यास सांगितलें. तेव्हां आज्ञेप्रमाणें तिनें जाऊन तो राघूचा पिंजरा तेथें आणिला. त्या द्वारपालिकेबरोबर एक वृद्ध द्वारपाल सोन्याची काठी हातांत घेऊन टेकीत टेकात त्या ठिकाणीं आला. म्हातारपणामुळें तो फार थकला होता. त्याचे केस पांढरे शुभ्र झाले होते. दांत नसल्यामुळें त्याच्या तोंडांतून शब्द चांगला उमटत नव्हता. त्यानें आपल्या अंगांत पांढरा झगा घातला होता, त्यामुळे राघूस पोहचविण्यास हा वृद्ध हंसच प्रेमाने आला आहे काय, असे दिसत होते! मग तो द्वारपाल राजास लवून नमन करून म्हणाला, "महाराज, राणीसाहेबांनीं राव्यास पाठविलें आहे." इतकें बोलून तो परत गेला. मग राजा त्या राघूस म्हणाला, "तुला आवडतात ते पदार्थ खावयास मिळाले ना?" ता म्हणाला, "महाराज, आपल्या येथें काय कमी आहे? मी जांभळांचा आंबट व गोड रस प्यालों. सिंहानें फोडलेल्या मत्त हत्तीच्या गंडस्थळांतील लाल मोत्याप्रमाणें दाळिंबाचे दाणे खाल्ले. द्राक्षासारखा गोड असा मोसंबीचा वाटेल तितका खाल्ला. फार काय? राणीसाहेबांनीं मला पुष्कळ पदार्थ खावयास दिले, ते सर्व मला अमृतासारखे फारच मिष्ट लागले!" मग राजा म्हणाला, "बरें हे असो; तुझें

वर्तमान ऐकण्याविषयीं आह्मांस फारच कौतुक वाटत आहे, या करितां तें सर्व सांग. तुझें जन्म कोणत्या देशांत झालें? तुला पक्षियोनि कां प्राप्त झाली? तुझे आईबाप कोण? तुझें वैशंपायन हे नांव कोणी ठेविलें? तुला वेदशास्त्रांचे ज्ञान कसें प्राप्त झालें? तुला कोणा सत्पुरुषाच्या कृपेनें ज्ञान प्राप्त झालें; किंवा तूं स्वतःच कोणी सिद्ध पुरुष आहेस? तूं कोठे होतास? तुझे वय किती आहे आणि इतकें तुला समजत असून तू चांडाळाचे हातीं कसा लागलास? ही सर्व हकीकत आह्मांस सांग."

असें राजाचें भाषण ऐकून तो वैशंपायन कांही वेळ सचिंत बसून म्हणाला, "महाराज, माझी जन्मकथा फारच मोठी आहे, तथापि आपणांस ऐकण्याची उत्कंठा वाटत आहे तर सांगतों!" इतकें बोलून तो आपला वृत्तांत सांगूं लागला:—तो म्हणाला, "महाराज, ह्या पृथ्वीवर पूर्वसमुद्रापासून पश्चिमसमुद्रापर्यंत विस्तीर्ण असें विंध्यारण्य आहे. ते पृथ्वीच्या मध्यभागीं असल्यामुळें पृथ्वीचा जणूं काय हा कमरपट्टाच आहे असे वाटतें! तेथें वृक्षांची दाटी असल्यामुळें तेथील अरण्य फारच सुशोभित दिसत होतें. त्या ठिकाणीं हत्तींचे कळप इकडून तिकडे व तिकडून इकडे एक सारखे फिरत असल्यामुळे त्यांच्या गंडस्थळांतील मदोदक झाडांच्या तळांशी पडत असल्याकारणाने तेथील वृक्ष इतके उंच वाढले आहेत की, त्यांच्या वरचीं फुलें खालून नक्षत्रांसारखीं दिसतात! अनेक प्रकारच्या वेलींचे वेल ठिकठिकाणीं पसरले आहेत व त्यांचे कोवळे कोवळे शेंडे अनेक प्रकारचे पक्षी तोडून खात असतात. हत्तीचे छावे आपल्या सोंडांनी तमाल—वृक्षांच्या फांद्या मोडून टाकीत असल्यानें त्यांचा चोहींकडे सुगंध चालू असतो. मद्यप्राशन केल्यामुळें गौरवर्णस्त्रियांचे गाल जसे लाल दिसतात, त्याप्रमाणे तेथील वृक्षांचे पल्लव तांबडे लाल दिसतात! त्या ठिकाणीं वनदेवता फिरत असल्यामुळे त्यांच्या पायांचा अलिता लागल्यानेंच ते इतके लाल झाले आहेत काय, असें वाटतें!

दाळिंबीचीं फळें राघू फोडीत असल्यामुळें त्यांतून रस गळून वृक्षांचीं आळीं

भरलेलीं राहतात. अतिचपल वानरांनीं फलवृक्ष हालविल्यामुळें त्या ठिकाणीं फळांचा सडा झालेला असतो. प्रफुल्लित पुष्पांतील पराग जागजागीं पडलेले असतात. वाटसरू लोकांनीं बसण्याकरितां जागजागीं लवंगलतांचे पाले पसरलेले असतात. नारळी, पोफळी व केतकी यांचे वृक्ष चोहीबाजूस असल्यामुळे मोठी शोभा दिसते. सुपारीचे वृक्ष नागवेलींनीं आलिंगित असल्यामळें फारच मोज दिसते ! ठिकठिकाणीं लतामडप असल्यामुळें ते वनदेवतांचीं राहण्याचींच घरें आहेत, असें वाटते ! वेलदोड्यांचीं वनेंच वने लागून गेल्यामुळे तेथें सुगंध चार् असतो. गजराजांचीं गंडस्थळें फोडल्यामुळें त्यांतील मोतीं सिंहाच्या नखांत आडकलेली असतात. त्यांच्या लोभानें त्या सिंहास मारण्याकरितां भिल्ललोक त्या ठिकाणी फिरत असतात. अशी ती विंध्याटवी यमनगरीप्रमाणे भयंकर व महिषयुक्त[1] आहे. सेनेप्रमाणें सिंहनादयुक्त आहे, देवीप्रमाणे खड्गांनीं[2] भयकर व रक्तचदनालंकृत अशी आहे. कर्पांतसंध्येप्रमाणे ती नीलकंठनृत्यानें[3] शोभायमान दिसते ! चद्रदेवतेप्रमाणे ऋक्ष[4] व हरिण यांनी युक्त आहे. गजलक्ष्मीप्रमाणें चमरपुच्छांनीं वारा घातलेली आणि गजसमुदायांनीं सुशोभित अशी आहे ! जानकीप्रमाणे कुशलवाते प्रसवणारी व राक्षसांनीं वेष्टित अशी आहे ! कामिनीप्रमाणे चंदन व कस्तुरी यांनी सुगंधित आहे ! विरहिणीप्रमाणे मदनाक्रान्त[5] व पल्लवांनी वारा घातलेली अशी आहे ! बालकाच्या कंठाप्रमाणे व्याघ्रनखभूषित आहे. कोठे प्रलयकालाप्रमाणे महावराहोद्धृतभूमि[6] आहे. कोठें लंकेप्रमाणे चपलवानरांनी भग्नशाल[7] अशी आहे. तशीच भयभीताप्रमाणें कटकित आहे, उत्तमस्त्रीप्रमाणे कोकिलस्वरा आहे. समरभूमीप्रमाणे शरपूरित[8] आहे. विष्णुमूर्तीप्रमाणें तमालनील आहे ! राजद्वारभूमीप्रमाणें वेत्रलतांनी[9] दुष्प्रवेश व खड्गयुक्त[10] आहे.

---

१ रेडे, यमाचा रेडा. २ तरवार, गेडे. ३ शिव, मोर. ४ नक्षत्रें, अस्वल. ५ मदन, वृक्षविशेष. ६ वराहावतार, रानडुकरे. ७ वृक्ष, कोट. ८ बाण, एक प्रकारचें झाड. ९ काठी, वेत. १० तरवार, गेडे.

विराटनगरीप्रमाणें कीचकसहित[1] आहे, आकाशलक्ष्मीप्रमाणें तेजस्वितारमृगांक[2] आहे. ऋषीप्रमाणें दभ व वल्कले धारण करणारी आहे, तशीच अपरिमितपत्रसंचययुक्त असून सप्तपर्णानींहि[3] सुशोभित अशी ती विध्याटवी आहे !

त्याच विध्यारण्यांत दंडकारण्य म्हणून एक प्रदेश प्रसिद्ध आहे. तो केवळ धर्माचें वसतिस्थानच आहे. त्यांत अगस्ति ऋषीचा आश्रम आहे. त्या ऋषीनें इद्राच्या प्रार्थने वरून महासागराचें प्राशन केले, मेरुपर्वताच्या चढाओढीने विध्याद्रीनें आकाशांत आपलीं हजारो शिखरें पसरून सूर्याच्या रथाची गति कुंठित केली असतां व सर्वदेवांनी त्याची प्रार्थना केली असतांहि ज्याने ऐकिली नाही, त्या अत्युच्च पर्वतास, अगस्त्य ऋषींनी अगदी नम्र करून ठेविले ! ज्याने आपल्या शक्तीने वातापिनामक दैत्याचे भस्म करून टाकिले. देवादिकांनी देखील वंदन करून ज्याची पादधूलि आपल्या मस्तकावर धारण केली, व ज्या ऋषीने आपल्या हुंकाराने इंद्रपदस्थ नहुषराजास भूतलावर पाडिले ! दक्षिणदिशेच्या मुखास ज्यानें तिलकाप्रमाणे सुशोभित केले, अशा त्या महर्षींचे सामर्थ्य सर्वत्र प्रसिद्धच आहे. तेथील वृक्षांनीं ते स्थल फारच सुशोभित दिसत आहे. अगस्त्यऋषीची स्त्री लोपामुद्रा हिने आपल्या हातांनीं आळी करून व पाणी घालून तेथील वृक्षांस वाढविले आहे. त्या आश्रमा भोवतालचे प्रदेश पोपटासारख्या हिरव्यागार केळीया बनांनीं मनोहर दिसतात. त्या आश्रमाच्या जवळूनच समुद्रास मिळणारी कावेरीनांवाची एक नदी वाहत आहे. त्या ठिकाणीं भगवान् दाशरथि रामचंद्र पित्याच्या आज्ञेवरून राज्यत्याग करून बंधु लक्ष्मण व प्रिया सीता यांसहवर्तमान अगस्त्यऋषीची सेवा करण्याकरितां राहिले होते. आलीकडे बरेच दिवस तेथें मुनिजनांची वस्ती जरी नाहीं, तरी झाडांच्या फांद्यांवरून

---

१ कीचक, वेंळू. २ ज्यांचे पाणीदार नेत्र आहेत अशा हरिणांनी युक्त, चकचकित तारे व चंद्र यांनीं युक्त. ३ वृक्षविशेष, सात पानें.

पारव्यांच्या रांगा बसल्या असल्यामुळें ऋषींच्या होमहवनाचे जसे काय अद्यापि हे धुरांचे लोटच बिलगलेले आहेत काय असे वाटतें! झाडाचे पल्लव लाल असल्यामु[illegible]नें पूर्वी देवपूजेकरितां फुलें तोडलीं होतीं त्यामुळें तिच्या हाताचींच लाली त्यांस लागली आहे काय, असे वाटतें! किंवा रामचंद्रानें आपल्या बा[illegible] राक्षससैन्य मारल्यामुळें रक्तांचे लोट चालून झाडांची आळीं भरून गेल्यामुळेंच त्या झाडांच्या पल्लवांस इतकी लाली आली, असें वाटतें! त्या ठिकाणी मोठाले डोहो असल्यामुळे अगस्त्य ऋषींनीं समुद्र प्राशन करून सोडल्यामुळेंच त्याचे हे डोहो झाले आहेत काय असे वाटते! याच ठिकाणी मृगया करून रामचद्रांनीं हरिण मारल्यामुळे सर्वमृगांनीं उत्तेजन दिलेलाच काय, असा सुवर्णमृग सीतेला मोहित करून व रामचंद्रास नादी लावून दूर घेऊन गेला. सीतेच्या वियोगानें दुःखित झालेले रामलक्ष्मण तिचा शोध करीत चालले असतां वाटेंत कबंधनांवाच्या राक्षसानें त्यांस धरिले. त्यावेळी राहूने ग्रासलेले सूर्यचद्र ज्याप्रमाणें दिसतात त्याप्रमाणें ते दिसत होते! सीतेच्या विरहाची व्यथा वाटूं नये ह्मणून रामचंद्रांनीं कर्मणुकीकरितां तिची प्रतिमा केली होती ती अद्यापि त्या आश्रमांत आहे. ती जशी काय रामचंद्राच्या वनातील राहण्याच्या ठिकाणास पाहण्याविषयीं उत्कंठित होऊन फिरून पृथ्वीतलांतूनच बाहेर पडली आहे काय अशी दिसते! व सर्व वनचर प्राणी तिजकडे टक लावून पाहातच आहेत असें वाटते! अशा प्राचीन अनेक साक्षा त्या ठिकाणीं आहेत.

त्या आश्रमाच्याजवळ पंपा नामक सरोवर आहे. ते दृष्टीस पडलें म्हणजे असें वाटते कीं, अगस्त्यऋषींनी समुद्र प्राशून टाकल्यामुळे रागावलेल्या वरुणानें मत्सरबुद्धीने ब्रह्मदेवाकडून हा दुसरा समुद्रच त्यांच्या आश्रमाजवळ उत्पन्न करविला आहे काय? किंवा हे आकाशच खाली उतरून आलें आहे काय? असा भास होतो. त्या सरोवरांत अनेक रंगांचीं

कमलें नेहमीं प्रफुल्लित ...तात, व त्यांतील मकरंदबिंदु पडत असतात ते तेथील उदकावर मोराच्या डोळ्याप्रमाणे दिसतात! कमलांवरून मकरंद व सुगंध घेण्याकरितां भ्रमरांचे थवेचे थवे बसले ...तात. सरोवराच्या काठीं हंसादिपक्षी कमलांतील रस प्राशन करून मत्त ...ऊन शब्द करीत असतात. अनेक जलपक्षी तेथील उदकांत ... ...तल्यामुळें लाटावर लाटा चालून त्यांचे आवाज होत असतात. ...ील जलतुषार घेऊन वारा वाहत असल्यामुळे ही पर्जन्याचीच बुरबूर येत आहे काय असें वाटते? एक्या बाजस वनदेवता स्नानें करीत असल्यामुळे त्यांच्या केशांतील पुष्पांनीं तेथील जल सुवासिक राहतें. दुसऱ्या बाजूस मुनिजन स्नानसंध्या करीत असतात, व ते आपले कमंडलु पाण्यांत बुडवितात, त्या वेळी त्यांचे 'बुड' 'बुड' असे मनोहर शब्द होत असतात! नीलवर्णाचे पक्षी नील कमलांत बसल्यामुळे ते शब्दांवरून मात्र समजत असत! जवळ असलेल्या-पीत केतकीच्या रांगांनीं सरोवराचे तीर पीतवर्ण झालेले असते. वृक्षांचे पल्लव सरोवरावर येऊन हालत असल्यामुळे ते त्या सरोवरास पंख्याप्रमाणे वाराच घालीत आहेत काय असे वाटते! मयूर पक्षी आपले पिसारे पसरून त्या ठिकाणी नृत्य करीत असतात. वृक्षांच्या रांगांनी व लतांच्या मंडपांनी ते सरोवर फारच रमणीय दिसते. समुद्र समजून उदकग्रहण करण्याकरितां हे मेघच येताहेत काय असा भास करणारे रानांतील मोठाले हत्ती नेहमी त्या ठिकाणीं पाणी पिण्याकरितां येत असतात. ज्याच्यांतील पाण्याचा थांग लागत नाहीं असे ते अप्रतिम पंपानावाचे सरोवर आहे!

त्या सरोवराच्या पश्चिमेच्या बाजूस रामचंद्राच्या बाणांनी भोके पाडलेले असे तालवृक्ष आहेत, त्यांच्याजवळ मोठा एक शिंशिपावृक्ष आहे. त्या झाडाच्या मुळा जवळचे खोड दिग्गजाच्या सोंडेप्रमाणें जाड अशा वृद्ध अजगरानें वेष्टिलेलें आहे. तेणेकरून त्या झाडास हें मोठें आळेच बांधिलें

गून त्याचे शिकारी कुत्रे धावत होते. श्रमामुळें त्यांच्या जिभा तोंडाबाहेर लोंबत होत्या. त्या स्वभावतःच लालभडक असल्यामुळें हरिणाच्या रक्तानें भरल्यामुळेंच अशा दिसत नाहीत असें दिसत होतें! श्रमामुळें तोंड वासून चालत असल्यामुळें त्यांतील पांढऱ्या दाढा स्पष्ट दिसत होत्या; व त्यांचे किरण तोंडांत त्यामुळें हे सिंहाचे केसच त्यांच्या दांतांत अडकले आहेत काय असें होतें! त्यांच्या गळ्यांत मोठाल्या कवड्यांच्या माळा घातलेल्या त्यांच्या अंगावर रानडुकरांच्या दांतांच्या जखमा लागलेल्या होत्या. त्यांच्या शरिराचे बांधे लहान होते तरी ते फार बळकट होते; त्यामुळें ज्यांना जटा फुटल्या नाहींत अशा लहान सिंहाप्रमाणें ते दिसत होते. हरिणास मारून त्यांच्या स्त्रियांस वैधव्य आणण्याच्या कामीं निष्णात व ज्यांचे रंग अनेक प्रकारचे आहेत असे कुत्रे त्यांजबरोबर होते. त्यांच्या पाठी लांब असल्यामुळें आपल्या पतींस अभय मागण्याकरितां ह्या सिंहिणीच आल्या आहेत काय! अशा कुत्र्याही त्यांच्या मागून धावत चालल्या होत्या.

मुख्य नायकाच्या चोहींबाजूंकडे भिल्ल लोक चालले होते त्यांच्यापैकीं कांहीं लोकांनीं वनगाईंचीं पुच्छें, कोणीं हत्तीचे मोठाले दांत, कोणीं पानांत गुंढ ळलेल्या मधाच्या पोळ्या, कोणीं हत्तीच्या गंडस्थळांतील मोत्यें, कित्येकांनीं राक्षसाप्रमाणें भक्षण करण्याकरितां मांस, कांहीं जणांनीं सिंहांचीं व व्याघ्रांचीं कातडीं, कांहींकांनीं मोरांचीं पिसें व कावळ्याचे पंख आपल्या हातांत घेतले होते. त्यांचीं वस्त्रें अगदीं मळकट होतीं, असे हजारों भिल्ल लोक त्याच्या सभोंवतीं चालत होते. अरण्याप्रमाणे तो [1]खड्गयुक्त होता. मेघाप्रमाणें तो मयूरपिच्छचित्रविचित्र धनुष्यानें युक्त होता. गरुडाप्रमाणें [2]नागदंत उपटणारा, भीष्माप्रमाणें [3]शिखंडिशत्रु, उष्णकाळाप्रमाणे [4]मृगतृष्णायुक्त, हिरण्याक्षाप्रमाणें [5]वराहभिन्नवक्षस्थल, गायनाप्रमाणें [6]निषादयुक्त

१ तरवार, गड. २ हत्ती, सर्प. ३ राजाविशेष, मोर. ४ मृगजल, मृगमारण्याची इच्छा. ५ वराहावतारी (विष्णु), डुकर. ६ सप्त सुरांतील प्रथम स्वर, भिल्ल.

चंडिकाशूलाप्रमाणे महिषरुधिरानें भरलेला, असा तो नायक शरिरानें धिप्पाड असल्यामुळें विंध्यपर्वताचा जणूं पुत्रच, क्रूर असल्यामुळे यमाचा अवतारच, पापकर्माचा जणू मित्रच, असा तो भयंकर होता, तरी, तेजस्वीपणामुळें थोर पुरुषासारखा दिसत होता आणि त्याचा पराभव करण्यास कोणीच समर्थ नसावा, असा तो बळकट वाटत होता. त्या [illegible]चें नांव मांतंग असें होते, असें मग समजलें.

याप्रमाणें त्यास पाहिल्यावर माझ्या मनांत आलें कीं, काय हो या लोकाचें हे जिणें! सज्जनांनीं निंदित असें ह्यांचे आचरण तरी काय हें! देवतांस मनुष्यमांसांचा बळी देणे हाच यांचा धर्म! सज्जनांनीं निंदित जें मद्यमांस तेच यांचे भक्ष्य! मृगया करण्याचेच ज्यांना श्रम! ज्यांना उपदेश करणारे म्हटले ह्मणजे कोल्ह्याकुत्र्यांचे शब्द! पशुपक्ष्यांच्या जाती ओळखणे हेच यांचें ज्ञान! यांचे मित्र ह्मटले ह्मणजे कुत्रे; भयंकर अरण्य हें याचें राज्य, मद्यप्राशन हाच यांचा उत्साह, याचे धन ह्मटलें ह्मणजे धनुर्थ्य! यांचे साहाय्य करणारे विषमुखी बाण! भोळ्या मृगांचा नाश करणारी अशी यांची गायनकला! बलात्कारानें धरलेल्या परस्त्रिया यांच्या नायका! निर्दय व्याघ्रादिवनपशूशी यांचा सहवास! चोरी करणे हेच यांचें कौशल्य! नागांच्या फणांवरील मणि हे यांचे अलंकार! व गजांचे मदोदक हें याचे उटीचे द्रव्य! ज्या वनांत हे जातील तेथील प्राण्यांचा समूल संहार करणे हे यांचे कर्तव्यकर्म! याप्रमाणें मी चिंतन करीत होतो, तों, तो भिल्लाचा नायक अरण्यांत फिरत फिरत श्रम झाले होते ते दूर होण्याकरितां त्याच शाल्मली वृक्षाच्या खालीं आला, आणि आपलें धनुष्य खांद्यावरून काढून खालीं ठेवून सेवकजनांनी झटदिशीं आणून घातलेल्या पल्लवांच्या आसनावर तो बसला. तितक्यांत एक तरुण भिल्ल सरोवरावर गेला आणि कमलपत्रांच्या द्रोणांत स्वच्छ पाणी घेऊन आला. ते उदक वैडूर्यमण्यासारखें असून चंद्रमंडळांतूनच पाझरलेलें आहे काय! किंवा मौक्तिकांचेच बनलेलें

आहे काय ! असें स्वच्छ व सुंदर दिसत होतें, आणि बर्फासारखें थंड व कमलपरागांनीं सुवासिक झालेलें होतें. असें तें उदक त्या सेनापतीनें प्राशन केलें व सेवकांनीं कमलिनीचे देंठ धुऊन आणले ते, राहु जसा चंद्रकलांचें चर्वण करतो, त्याप्रमाणें त्यानें चावून चोखून टाकिले. नंतर त्याच्या बरोबरच्या लोकांनीहि जलप्राशन केलें. याप्रमाणें विश्रांति घेतल्यावर त्या सेनापतीला जिकडे जावयाचें होतें, त्या दिशेकडे तो निघून गेला व त्याच्या मागोमाग ते भिल्लसैन्यहि गेलें.

त्यांच्या पैकी एक ज्ञातारा भिल्ल त्याच वृक्षाखालीं कांहीं वेळ बसला होता. तो राक्षसासारखा भयंकर दिसत होता. त्या दिवशीं त्यास मांस मिळालें नव्हतें म्हणून, तें मिळविण्याचे त्याचे मनांत होतें. तो सेनापति दिसेनासा झाल्यावर त्या शाल्मलीवृक्षाकडे तो टक लावून पाहूं लागला. त्याच्या भुवया भोऱ्या रंगाच्या होत्या व त्यांची दृष्टि रक्तासारखी लाल होती. अशा दृष्टीनें तो आमचीं आयुष्यें पितोच आहे काय ! असें वाटलें. ससाण्याप्रमाणें पक्ष्यांच्या मांसाची इच्छा करणारा तो भिल्ल त्यावेळीं राघूंचीं घरटीं मोजतोच आहे असें दिसले ! मग त्या वृक्षावर चढावें या इच्छेनें तो फार वेळपर्यंत त्या वृक्षाकडे पाहत बसला. तेव्हां त्याच्या पाहण्यानें भ्यालेल्या राघूचे प्राण गेल्यासारखेच झाले ! कारण, निर्दय पुरुषांना दुष्कर असें दुष्कर्म कोणते आहे ! तो वृक्ष अनेकतालप्रमाण व गगनचुंबी असा जरी होता, तरी, त्याजवर जसे पायऱ्यांनीं चढावें, त्याप्रमाणें तो सहज चढला, आणि जशी काय त्या झाडाची फळेंच तोडतो आहे काय ! अशा रीतीनें ठिकठिकाणीं असलेल्या घरट्यातून राघूंची पिलें काढून व त्यांच्या माना मुरगळून त्यांनां तो खालीं टाकून देऊं लागला ! त्यांत ज्यांना उडण्याची शक्ति नव्हती अशीं कांहीं पिलें होतीं. कांहीं पिलांना उत्पन्न होऊन थोडकेच दिवस झाले होते. त्यामुळे ती वृक्षाच्या फुलांप्रमाणें दिसत होतीं. कितीएकांना नुकतेंच पख फुटले होते त्यामुळे कमलाच्या नवीन पानाप्रमाणें तीं दिसत

होतीं. कांहीं पिलें थोडीं हिरवीं झाल्यामुळें तीं रुईच्या फळाप्रमाणें दिसत होतीं. कांहींकांच्या चोंची लाल झाल्या होत्या त्यामुळें त्या किंचित् फुललेल्या कमलाच्या कळ्याप्रमाणें दिसत होत्या. कांहीं पिलांच्या माना लट लट हालत होत्या, त्यामुळें असें करूं नको म्हणून त्या, त्या भिल्लाचें निराकरणच करीत आहेत काय ! असें दिसत होतें !

असा तो प्राणघातक व अपरिहार्य प्रसंग भलत्याच वेळीं येऊन ठेपला असें पाहून माझा बाप अगोदर जरनें कांपत होताच तो भयानें अधिकच कांपूं लागला, आणि मरणाच्या भयानें कावऱ्या बावऱ्या व आंसवांनीं भरलेल्या दृष्टीनें चोहींकडे पाहूं लागला. भयानें त्याची टाळू कोरडी पडली, काय करावें आणि काय न करावें, हें त्यास सुचेनासें झालें. माझ्या ममतेमुळें माझें रक्षण करण्याविषयीं तो व्याकुळ झाला आणि आतां दुसरा इलाज नाहीं असें समजून भयानें निर्बल झालेल्या आपल्या पंखांनीं मला झांकून व पोटाशीं घट्ट धरून बसला. इतक्यांत तो पार्धा सर्व फांद्यांवरून फिरत फिरत आमच्या घरट्या जवळ आला, आणि कृष्णसर्पाप्रमाणें भयंकर, रानडुकरांच्या चरबीनें भरलेला, आणि काळाच्या दंडाचें अनुकरण करणारा असा आपला डावा हात त्यानें आमच्या घरट्यांत घातला. त्यावेळीं माझ्या बापानें त्याच्या हातास चोंचीनें प्रहार केले, व मोठ्यानें ओरडून कलकलाटहि केला; तरी त्या अधमानें त्यास न सोडतां कोठ्याबाहेर काढून मारिलें. माझें शरीर फार लहान होतें व भयानें तें आकुंचित झालें होतें यामुळें म्हणा, किंवा माझ्या आयुष्याची दोरी बळकट होती यामुळें म्हणा, मी बापाच्या पंखांत दडून बसलों होतों, तो त्याच्या दृष्टीस पडलों नाहीं ! त्या दुष्टानें माझ्या बापाची मान मुरगळून व खालीं डोकें करून त्यास वरून टाकून दिलें! बापाच्या दोन्ही पायांत डोकें घालून त्याच्या पोटाशीं चिकटून राहिलों होतों यामुळें मी त्याजबरोबर खालीं पडलों. माझें कांहीं पुण्य शिलक होतें, त्यामुळें वाऱ्याच्या झोंकानें गोळा झालेल्या वाळलेल्या पानांच्या ढिगावर पडल्यामुळें

मला धक्का पोंचला नाहीं. जोंपर्यंत तो दुष्ट खालीं उतरला नाहीं तोंपर्यंत आपला प्राण वांचविण्याचा उपाय करावा, असें मनांत येऊन मी त्या पानांच्या आडून आडून सरकत गेलों. माझ्या पंखांचा रंग त्या पाल्यासारखाच असल्यामुळें मी त्यास दिसलो नाहीं. प्रियपित्याची ती अवस्था दृष्टीस पडतांच प्राणत्याग करण्यासच तो प्रसंग योग्य होता, तरी बाल्यावस्था असल्यामुळें व माझ्या अंगी तितका समज नसल्यामुळें मी भयानें घाबरून थोड थोड्या फुटलेल्या पंखांनी खरडत खरडत जवळच एक तमालवृक्ष होता, त्याच्या वृंधांत जाऊन लपून बसलों! तेव्हा यमाच्या दाढेंतून सुटून दुसऱ्या पित्याच्या मांडीवरच येऊन बसलो असें मला वाटलें! तो तमालवृक्ष बलरामाच्या वस्त्राप्रमाणें नीलवर्ण होता, त्यामुळें विष्णूच्या कांतीस हंसतोच आहे काय! असा तो दिसत होता. त्याची पानें इतकीं नीलवर्ण होतीं कीं, तीं यमुनेच्या तरंगांनींच केलीं आहेत काय अशीं नीलवर्ण दिसत होतीं. विध्याटवीचा हा केशपाशच आहे काय किंवा दिवसास देखील हा अंधकाराचा पुंजच उभा आहे काय! असा दिसत होता. त्या ठिकाणीं भर दोन प्रहरीं देखील सूर्य किरणांचा रिघाव होत नव्हता. पुढें लागलाच तो भिल्ल त्या झाडावरून खालीं उतरला, आणि चोहींकडे मरून पडलेलीं राघूंचीं पिलें एके ठिकाणीं गोळा करून नंतर पानांचा मोटा द्रोण करून त्यानें त्यांत तीं सर्व पिलें घातलीं, आणि वेलांनीं त्यांस वळकट बांधून तो पुडा हातांत घेऊन ज्या दिशेकडे तो सेनापति गेला होता, तिकडे तो भिल्ल धावत धावत निघून गेला. त्यावेळीं मला जीवितांची आशा वाटूं लागली. पितृमरणदुःखानें माझा जीव कोरडा पडला. उंचावरून खालीं पडल्यामुळें माझें अंग ठणकूं लागलें. भयानें सर्व अंग लटलट कांपतच होतें. मला शोप पडून इतकी तहान लागली होती कीं, तीमुळें माझा जीव जातो किंवा राहतो असें वाटलें. तो दुरात्मा आतां दूर गेला असेल असें समजून मान वर करून, भयानें घाबरलेल्या दृष्टीनें मी चोहींकडे पाहूं लागलों. गवताची काडी जरी हालली, तरी

तो दुष्ट फिरून आला कीं काय, असा मला क्षणोक्षणीं भास होऊं लागला. मग तसाच तेथून पाणी पिण्याकरितां सरोवरावर जावें म्हणून खरडत खरडत चाललों. मला पुरते पंख फुटले नसल्यामुळें व पायांनीं चालण्याची संवय नसल्यामुळें चालताना क्षणोक्षणीं तोंडघशीं पडूं लागलों. आणि एक्या अंगास झोकांडें जाऊं लागलें म्हणजे दुसऱ्या बाजूकडच्या पंखांनीं मी आपला तोल संभाळून धरूं लागलों! अभ्यास नसल्यामुळें जमिनीवर फरपटत चालण्याच्या श्रमाने माझा जीव फार घाबरा होऊं लागला. पदोपदीं तोंड वर करून मोठ्याने श्वासोच्छ्वास टाकूं लागलों. तोंडांत, नाकांत व डोळ्यांत माती शिरून माझें सर्वांग मातीने भरलें. तरी मी तसाच फरपटत फरपटत चाललो होतो. त्या वेळीं माझ्या मनांत आलें कीं, ह्या जगांत प्राण्याला किती जरी कष्ट सोसावे लागले तरी जीवितार्चा आशा सुटत नाही! त्या अर्थी जीवापरती दुसरी प्रिय वस्तू कोणतीच नाहीं! माझा दयाळू प्रिय-पिता परलोकास गेला असतां मला कांहींच हेात नाही! मी आपला खुशाल वाचलो आहे! तेव्हां पितृमरणाचे दुःख सहन करणाऱ्या, व उपकार करणाऱ्या पित्याची गरज न धरतां त्याच्या मागे वांचणाऱ्या मला निर्दयाला धिक्कार असो!! माझी माता मला सोडून गेली असतां ज्या माझ्या वृद्धपित्यानें आपला शोक आवरून अनेक उपायांनी जन्मापासून माझें लालनपालन केलें. माझ्या पोषणाकरितां दुःसह श्रम केले, त्या पित्याचें लागलेच मला विस्मरण पडावे ना? प्राणांस वांचण्याची आशा सुटत नसल्यामुळेच ते उपकार करणाऱ्या पित्याच्या मागून अजूनही जात नाहीत! स्वजीवितार्ची आशा प्राण्यास निर्दय करते, हेच खरे! कारण, अशा वेळेस मला तहान लागून पाणी पिण्याची इच्छा वाटत आहे तेव्हां यास काय म्हणावें!! पितृमरणदुःखाला न जुमानतां मी तहान भागविण्याकरतां प्रयत्न करीत होतो, तेव्हां माझा निर्दयपणा किती म्हणून सांगावा! असो, पुढे पाणी पाहत चाललो तों सरोवर बरेंच लांब असावे असें वाटलें. कारण, जलदेवतांच्या भूषणांचें

अनुकरण करणारे असे राजहंसांचे शब्द अझून दूरच ऐकूं येत होते. सरोवर-संबंधी इतर पक्ष्यांचे शब्दहि तसेच अस्पष्ट ऐकूं येत होते. प्रफुल्लित कमलांचा सुगंध दूरदूर पसरून गेल्यामुळें तेथें फारसा सुवास येत नव्हता. उन्ह कड-कडीत पडले होते त्यामुळें त्यावेळची अवस्था काय सांगावी! भगवान् सूर्य आकाशाच्या मध्यावर येऊन तापत असल्यामुळे जसा काय तो ठिण-ग्यांचा वर्षावच करीत आहे! असें वाटत होतें. उन्हानें जमीन इतकी तापली होती कीं, पाय चट चट भाजत होते. तृषा तर मला अधिकच बाधा करूं लागली. थोडें देखील चालवेनासें झाले. जीविताशेमुळें एकदम जीव देण्याचेंहि माझ्या हातून झालें नाही! जीव तर घाबरा होऊं लागला, डोळ्यापुढे अंधारी आली आणि दुष्ट दैव एकदम मरण देईल तर बरें असेंहि वाटूं लागलें!

अशा प्रकारें मी चिंतन करीत चाललो होतों, इतक्यांत त्या सरोवरा-जवळच्या तपोवनांत जाबालि नांवाचे महातपस्वी राहत होते, त्यांचा पुत्र हारीत ऋषि आपल्या वरोवरीच्या ऋषिकुमारांसह त्या रस्त्यान सरोवरांवर स्नान करण्याकरितां चालला होता. तो सनत्कुमाराप्रमाणे सर्व विद्यांत प्रवीण होता. ज्याच्याकडे पाहवत नव्हते असें त्याच्या अंगावर तेज असल्यामुळे हा दुसरा सूर्यच आहे! किंवा याचे सर्व अवयव विजेचेच केले आहेत! किंवा, तापविलेल्या सुवणरसाचा याच्या अगाला मुलामाच दिला आहे! असा तो तेजस्वी दिसत होता. कोवळ्या उन्हाच्या शोभेने दिवस जसा सुशोभित दिसतो, तसा तो दिसत होता! किंवा खांडववन दहन करण्याकरितां वटुवेष धारण करणारा हा अग्निच आहे काय, असें वाटत होते! अनेक तीर्थाच्या स्नानांनी पवित्र अशा जटा त्याच्या खांद्यावर लोंबत होत्या. त्याच्या उजव्या खांद्यावर स्फटिकमण्यांची लहान माळ अडकविलेली होती. ती जशी धर्माची मूर्ति-मंत आज्ञाच आहे काय! अशी दिसत होती. त्यानें आपल्या कपाळावर भस्माचा त्रिपुंड्र लाविला होता. डाव्या हातांत स्फटिकाचा कमंडलु घेतला

होता. अंगावर कृष्णाजिन घेतलें होतें. त्याच्या डाव्या खांद्यावर कमल-तंतूंनींच केलें आहे काय! असें शुभ्र यज्ञोपवीत लोंबत होतें. उजव्या हातांत पळसाचा दंड होता. त्याच्या शेवटास देवपूजेकरितां तोडलेल्या फुलांचा पुडा अडकविलेला होता. त्यानें आपल्या हातानें तृण व धान्यें खाऊं घालून वाढविलेला पाळींव मृग त्याच्या मागून चालला होता. वृक्षाप्रमाणें त्यानें वल्कल धारण केलें होतें. पर्वताप्रमाणें त्यानें [१]मेखला धारण केली होती. राहूप्रमाणे तो [२]सोमपान करणारा होता. अश्वत्थाम्याप्रमाणे तो सकृप होता. नक्षत्र गणाप्रमाणें [३]चित्रमृगकृत्तिकायुक्त होता. ग्रीष्मऋतूप्रमाणें [४]क्षयितदोष होता. वर्षाऋतूप्रमाणे [५]रज शांत करणारा होता. विष्णूप्रमाण [६]नरकभय दूर करणारा होता. राजाप्रमाणें [७]मत्रानें [८]विग्रहताप नाहींसा करणारा होता. तो [९]अवद्ध असून [१०]मोक्षार्थी, [११]सामयुक्त असून दंडयुक्त, व नेत्रद्वययुक्त असून त्यक्तवामलोचन असा होता!

साधूंची मनें कारणावांचूनहि दयार्द्र असतात. मार्ज्जा तशी अवस्था त्या ऋषिकुमाराच्या दृष्टीस पडतांच त्याच्या अंतःकरणांत दया उत्पन्न झाली, आणि जवळ असलेल्या ऋषिकमारास तो ह्मणाला, "अरे हे राघूचें पिल्लें कांहीं कारणानें ह्या झाडावरून पडलेलें दिसते. याला अजून पुरते पंख देखील फुटले नाहींत. कदाचित् हे ससाण्याच्या तोंडांतून पडलें असावे. याचे जीवित थोडें राहिलें आहे. यानें आपले डोळे मिटले आहेत. हे मोठमोठ्यानें श्वासोच्छास सोडित आहे. तसेंच वारंवार तोंडघशी पडत

१ मध्यभाग (दरड), मौंजी (तृणरज्जु). २ वल्लीविशेष, चंद्र. ३ चित्रा, मृग व कृत्तिका नक्षत्रे, चित्रविचित्र मृगचर्म. ४ कमी केली आहे राग ज्यानें (ग्रीष्म), नष्ट केले आहेत दोष ज्याने. ५ धूळ, रजोगुण. ६ दैत्य वि०, नरक. ७ मसलत, वेदमंत्र. ८ कलह, शरीर. ९ मोकळा, विरक्त. १० सुट-ण्याची इच्छा करणारा, मुक्ति इच्छिणारा. ११ सलोखा, सामवेद. १२ शिक्षा, पालाश दंड. १३ डावा डोळा, स्त्री.

आहे व चोंच वाशीत आहे. याला आपली मान सावरून धरण्याचे देखील अवसान नाहीं! तर इकडे ये अगोदर, आणि जोपर्यंत याच्यांत धुगधुगी आहे तोंपर्यंत याला उचलून पाण्याजवळ घेऊन चल." असें बोलून त्याने त्याजकडून मला सरोवराच्या कांठी नेवविलें. सरोवराचे कांठी आल्यावर त्या हारितऋषीने आपला दंडकमंडलु खाली ठेविला. मग माझी हालचाल न पाहून तो फारच घाबरला आणि त्यानें मला आपल्या जवळ घेऊन त्या सरोवरांतील उदकबिंदु आपल्या बोटानें माझ्या तोडांत सोडले व माझ्या अंगावरहि थोडे पाणी शिंपडलें! त्यामुळें मी थोडासा सावध झालो, असें पाहून त्यानें मला जवळच्या कमलिनीच्या थंड छायेत ठेविलें आणि आपण स्नानादि क्रिया करण्यारिकतां गेला. यथाविधि स्नान झाल्यावर त्यानें अनेक प्राणायाम करून अघमर्षण केलें. नंतर कमलिनीच्या पानांचा द्रोण करून व त्यांत रक्तकमलें घालून त्यानें सूर्याला अर्घ्यप्रदान केलें. आणि तो सरोवराच्या बाहेर पडला. नंतर त्यानें धुतलेली पांढरी शुभ्र वल्कलें धारण केली. तेणेकरून चंद्रिकेने जसा संध्याकाल शोभतो तसा तो दिसूं लागला! मग त्यानें आपल्या जटा झाडून कमलाच्या परागानें सुगंधित झालेल्या सरोवरांतील उदकानें आपला कमंडलु भरून घेतला, आणि मलाहि आपले जवळ घेऊन तो तपोवनाकडे हळू हळू चालला. इतर ऋषिकुमारांहि स्नान करून त्याच्या मागोमाग चालले.

कांही अंतरावर गेल्यावर एक अतिरमणीय आश्रम माझ्या दृष्टीस पडला. त्या आश्रमाच्या सभोवतीं दाट अरण्य होतें. त्या ठिकाणचीं फुलझाडें अनेक रंगाच्या फुलांनी लगटलेली होतीं. ताल, तिलक, तमाल, हिताल, बकुल, नारीकेल इत्यादि वृक्षांची त्या ठिकाणी गर्दी होती. लोध्र, लवली, लवंग इत्यादि वृक्षाचे पल्लव जसे काय डोलतच आहेत असें दिसत होतें! आम्रवृक्षांस मोहोर आले होते व त्यावर भ्रमर गुंजारव करीत फिरत होते. कोकिलपक्षीहि मधुर शब्द करीत बसले होते. केतकीचीं झाडें

प्रफुल्लित झालीं होतीं. सुपारीच्या झाडांवरील लतांचे झोपाळे करून त्यांवर वनदेवता बसून अधर्म–विनाश–सूचक अशी पुष्पवृष्टिच करताहेत काय असें भासत होतें! त्या देवताची अंगे केवड्याच्या परागांनीं भरलेलीं आहेत असें भासत होतें. वाऱ्याच्या झळके बरोबर शुभ्र पुष्पें गळून पडत असल्यामुळें जशी काय नक्षत्रवृष्टिच होत आहे, असें दिसत होतें! त्या अरण्याशेजारींच दंडकारण्य आहे. त्या ठिकाणीं हरिणाचे कळप निर्भयपणे फिरत होते. स्थल-कमलें प्रफुल्लित झाली होतीं. दंडकारण्यांत भगवान दाशरथी रामचंद्र राहिले होते. त्यावेळीं त्यांनीं आपल्या धनुष्याच्या टोकानें कंदमूळें उकरलीं होतीं, त्यामुळें जागजागीं खळगे पडलेले दिसत होते! तपोवनांतील या आश्रमाच्या सभोवती जिकडे तिकडे मुनिजन दिसत होते. त्यांच्या शिष्यां-पैकी कोणी समिधा, कोणी दर्भ, कोणी फुलें, व कोणी मृत्तिका, घेऊन आश्रमांकडे येत होते. कोणी वेदशास्त्राचे पाठ ह्मणत बसले होते. त्यांचा एकसारखा घोष चालला होता. कमंडलु भरतांना त्यांचे मधुर शब्द होत होते, त्यांस मेघध्वनि समजून मयूर नृत्य करीत होते. आश्रमांत जागजागीं होम चालले होते व त्याचे धूर आकाशापर्यंत नीट वर चालले होते, तेणे-करून हवनाने अग्नि संतुष्ट होऊन मुनिजनास स्वर्गास नेण्याकरितां धूमाच्या मिषाने हे जिनेच बाधित आहे काय, असे भासत होते! त्या आश्रमाजवळ मोठाल्या पुष्करिणी होत्या. त्यांतील उदक ऋषिजनांच्या संपर्कानेच काय फारच निर्मल दिसत होते! पुष्करिणीच्या तरंगांत सूर्याचीं प्रतिबिंबें हालत असल्यामुळे आकाशांतील सप्तर्षि देखील या ठिकाणीं स्नाने करण्याकरितांच येतात काय, असे भासत होते! त्या विहिरींतील शुभ्र कमले प्रफुल्लित झाल्यामुळे हा ग्रहगणच स्नानाकरितां उतरला आहे काय? असे वाटत होतें. त्या ठिकाणच्या लतांचे शेंडे वायूच्या योगाने लवत असल्यामुळे त्या आश्रमास ते नमनच करीत आहेत काय! असे दिसत होतें. वृक्षांवरील फुलें पडत असल्यामुळे ते वृक्ष ऋषजनांचें पूजनच करीत आहेत काय!

असें भासत होतें. आश्रमांच्या अंगणांत सावे वाळत घातले होते. कांहीं ठिकाणीं आवळे, हरपरेवड्या, लवंगा, बोरें, केळीं, आमसोलें, आंबोशी व तालफळें यांचा संग्रह केला होता. जिकडे तिकडे ऋषिकुमारांच्या अध्ययनाचा घोष ऐकूं येत होता. होमकाळीं नेहमीं वषट्कारशब्दांचा उच्चार होत असल्यामुळें तेथील राघू देखील त्यांचा वारंवार उच्चार करीत होते! वेदमंत्र नेहमीं ऐकूं येत असल्यामुळें तेथील सारिका देखील वेदपठण करीत होत्या! रानांतील पक्षी ऋषींनीं वैश्वदेवाच्या शेवटीं टाकलेले काकवळी भक्षण करीत होते. हरिणी आपल्या पल्लवासारख्या जिभांनीं मुनिबालकांस चाटीत बसल्या होत्या. होमकालीं अग्नीत टाकलेल्या समिधा, घृत, इत्यादि पदार्थांचे चट् चट् व तड् तड् असे शब्द होत होते. रक्तचंदनाने काढलेल्या सूर्यप्रतिमेवर कण्हेरीचीं फुले वाहिली होतीं. मुनिजनांच्या भोजनाच्या जागीं भस्माच्या रांगोळ्या घातल्या होत्या. सर्वत्रचे वानर अंध व वृद्ध ऋषींच्या काठ्या हातांत धरून त्यांस पाहिजे तिकडे नेत व आणित होते! हत्तींच्या छाव्यांनीं अर्धी खाऊन टाकलेली मृणाले जागजागीं पडली होतीं. तीं जशीं कांहीं सरस्वतीचा वास तेथें असल्यामुळे तिच्या हातांतलीं ही भूषणेच पडली आहेत, असे दिसत होते! हरणे आपल्या शिंगांनीं ऋषीकरितां रानांतील कंदमूले उकरीत बसलीं होतीं! हत्ती आपापल्या सोंडेत पाणी आणून वृक्षांचीं आळीं भरीत होते! रानडुकरांच्या दाढांत कमलांचे कंद अडकले होते, त्यांस ऋषिकुमार काढीत होते! मयूर आपल्या पंखांनी वारा घालून होमकुंडांतील अग्नि पेटवीत होते! अग्नींत हवन केलेल्या चरुपुरोडाशांचा जिकडे तिकडे सुगंध सुटला होता. अतिथि, देव आणि पितर यांचें पूजन सुरू होते. कांहीं ठिकाणीं देवतांचे पूजन चाललें होतें. कोठे यज्ञादि विधीविषयीं 'भवति न भवति' चालू होती! कोणी धर्मशास्त्रांचे अवलोकन करीत होते. अनेक शास्त्रांचे पाठ चाललेले होते. कोणी शास्त्रांतील विषय विचारीत होते. कोणी पर्णशाला बांधीत

होते. कोणी अंगण सारवीत होते. कोणी आश्रम झाडीत होते. कोणी ध्यान करीत बसले होते. कोणी मंत्रसाधन करीत होते. कोणी योगाभ्यास करीत होते. कोणी देवतांना बळि अर्पण करीत होते. कोणी मुंजतृणाचें कटिसूत्र करीत होते. कोणी वल्कलें धूत होते. कोणी समिधा नीट करून ठेवीत होते. कोणी कृष्णाजिनें साफ करीत होते. कोणी तृणधान्यांचा संग्रह करीत होते. कोणी कमलाक्षांच्या व रुद्राक्षांच्या माला करीत होते. कोणी त्रिपुंड्र लावीत होते. कोणी कमंडलु भरीत होते. याप्रमाणें त्या ठिकाणी मुनिजनाचे अनेक व्यापार चालले होते. आश्रमाजवळच हरणें व गाई स्वच्छंदपणानें चरत होत्या. कलिकालाचा व अनृताचा तेथें संपर्कहि नव्हता. सांख्य शास्त्राप्रमाणें [१]कपिलाधिष्ठित, उदयनाप्रमाणें [२]वत्सकुलास आनंद देणारा, [३]मातंगाश्रित असून पावित्र्य; धूमकेतूंचा संचार असून निरुपद्रव, [४]द्विजपति—मडळानें सुशोभित असून वृक्षांधकाराने युक्त. असा तो ब्रह्मलोकासारखा आश्रम माझ्या दृष्टीस पडला!

त्या ठिकाणी होमधूमांत मात्र मलिनता होती, आचरणांत नव्हती! शुकांच्या मुखांवर मात्र राग (लाली) होता, दुसऱ्या कोणाला राग (विषयाभिलाष) नव्हता! कदलीच्या पर्णांत मात्र चचलता होती, कोणाच्या मनांत नव्हती! कमंडलूंचें मात्र कठग्रहण होत होतें. दुसरे कोणाचें (कंठग्रहण) होत नव्हते! मयूरांचे ठिकाणी मात्र पक्षपात (पिसारा गळणें) होता, एरव्ही कोठे पक्षपात (पक्षाभिमान) नव्हता! प्रदक्षिणाकाली मात्र भ्रांति (भ्रमण) होती. शास्त्रांत ती नव्हती! स्वर्गलोकच्या कथाप्रसंगी मात्र [५]वसुवर्णन होते, एरव्ही वसुवर्णन (द्रव्याचें वर्णन) होत नव्हते! रुद्राक्षांची मात्र गणना होती. देहांची गणना (काळजी)

१ कपिलऋषि, गाई. २ वत्सराजा, वासरे. ३ चांडाळ, हत्ती. ४ ब्राह्मण, चंद्र.

कोणास नव्हती! रामायणाचे योगानें रामावर (दाशरथी) मात्र आसक्ती होती, यौवनाचे योगानें रामांवर (स्त्रियांवर) ती नव्हती! भारतकथेंत मात्र शकुनिवध होता, एरव्ही शकुनि–(पक्षि)वध नव्हता. हरिणांना मात्र गीतव्यसन, मयूरांना मात्र नृत्यव्यसन, वानरांना मात्र श्रीफला–(नारळ)भिलाष होता, मुनिजनांनां श्रीफला–(लक्ष्मी)चा अभिलाष नव्हता! वृक्षांच्या मूलांस मात्र अधोगति होती, इतरांस अधोगति (नरक) नव्हती!

अशा त्या आश्रमाच्या मध्यभागीं एक सुंदर अशोकवृक्ष होता. त्याचे पल्लव आलित्यासारखे लाल होते. त्याच्या फांद्यांस ऋषींनीं कृष्णाजिनें व उदकानें भरलेले कमंडलु अडकविले होते. त्याच्या मुळाशीं ऋषिकन्यांनीं हळद वगैरे मंगलद्रव्यांनीं स्वस्तिकादिक काढलीं होतीं. त्या वृक्षाच्या आळ्यांतील पाणी हरिणांचीं पाडसें स्वछंदपणानें पीत होतीं. मुनिबालकांनीं खेळण्याकरितां दर्भाच्या व झाडांच्या सालींच्या दोऱ्या झाडांस बांधल्या होत्या. त्या वृक्षांच्या खालची जागा गाईच्या हिरव्यागार शेणानें सारविली होती व तेथें देवपूजेकरितां पुष्पें वाहिलीं होती, तेणेंकरून फारच शोभा दिसत होती.

तो वृक्ष फार मोठा नसून वाटोळा गरगरीत होता. त्याच्या खालीं भगवान् जाबालिऋषि बसले होते. ते माझ्या दृष्टीस पडले. सप्तसमुद्रांनीं जसें भूमंडळ, कुलपर्वतांनी जसा मेरुपर्वत, अनेक होमकुंडांनीं जशी यज्ञदेवता, द्वादशसूर्यांनीं जसा प्रलयकाळ; तसा तो तेजस्वी महर्षि ऋषिमंडळानें वेष्टित असल्यामुळें दिसत होता! त्या महर्षीचा देह जरेनें शुभ्र झाला होता. डोके पांढरें दिसत होतें. शरिरास थोडा कंप होता त्यामुळें महिर्षीच्या शापभयानें ती जरा थरथर कांपतच आहे काय! व लाडक्या बायकोप्रमाणें तिनें केश-

१ अष्टवसु [देवाविशेष] द्रव्य.

ग्रहणच केलें आहे काय ! किंवा तपस्विनीप्रमाणें तिनेंहि शुभ्र भस्मच धारण केलें आहे काय ! असें भासत होतें ! महर्षीच्या मस्तकावरील शुभ्र जटा लांब लांब लोंबत होत्या, त्यामुळे तपश्चर्येच्या योगानें सर्वऋषिजनांस जिंकल्यामुळें ह्या धर्मपताकाच उभारिल्या आहेत काय ! किंवा स्वर्गास चढून जाण्याकरितां ह्या पुण्यरज्जूच संपादन केल्या आहेत काय ! अथवा तपोरूप पुरातन वृक्षाच्या ह्या मंजुऱ्याच गोळा केल्या आहेत काय ! अशा त्या ऋषीच्या जटा दिसत होत्या. महर्षीने आपल्या कपाळावर भस्माचा त्रिपुंड्र लावला होता, त्यामुळें गंगेचे तीन प्रवाह ज्यावरून चालले आहेत. अशा हिमालयाच्या शिलातलाप्रमाणें ते दिसत होते ! चंद्रकलेसारख्या त्याच्या कपाळावरच्या जटा भुवयांवर लोंबत होत्या. व भुवया डोळ्यांवर लोंबत होत्या. महर्षीच्या मुखावाटे वेदपठण चाललें असल्यामुळें, त्यांच्या स्वच्छ दंतांचे किरण झळकत होते; ते सत्याचे अंकूरच आहेत काय ! कां स्वच्छ इंद्रियवृत्तिच आहेत ! कां विद्यागुणच आहेत, कां करुणरसाचे पाझरच आहेत, असें भासत होतें ! आणि त्यामुळे मुखावाटे गंगाप्रवाह सोडून देणाऱ्या जन्हुराजासारखा तो दिसत होता. सोमवल्लीचा रस प्राशन केल्यामुळें त्याच्या सुगधाने महर्षीच्या तोंडापुढे भ्रमर येत असल्यामुळे ही मूर्तिमंत शापाक्षरेंच ऋषीच्या पुढें हात जोडून उभी आहेत काय ! असें वाटत होते. मुनींची मूर्ति कृश होती, गाल बसके होते, नाक उंच होते, डोळ्यांतील बाहुल्या वक्र दिसत होत्या, पापण्यांचे केस झडल्यामुळे त्या विरळ दिसत होत्या. कानांवरील केसांनीं (कानांचा) भोके झांकून गेलीं होतीं. त्याच्या हनवटीवरील केस (दाढी) नाभीपर्यंत लोंबत होते. त्याच्या अंगावर स्पष्ट शिरा दिसत होत्या, त्या इंद्रियरूप चपल अश्वास बांधण्याकरितां ह्या दोऱ्याच टेविल्या आहेत काय ! किंवा महर्षिरूप कल्पवृक्षावर ह्या वल्लीच पसरल्या आहेत काय ! असें वाटत होतें. त्याच्या खांद्यावर शुभ्र यज्ञोपवीत लोंबत होते. त्याच्या उजव्या हातांत स्वच्छ स्फटिकमण्यांची माळ होती व जप करतांना तींतील मणि

वासनारूपलतेस दावानल, क्रोधसर्पाचा महामंत्र, मोहांधकारास सूर्य, नरक-द्वाराचा अडसर, सदाचारांचें गृह, मंगलाचें स्थान, सन्मार्गाचा दर्शक, कलीचा शत्रु, तपोधनाचें भांडार, सत्याचा सखा, पुण्याचा उगम, असा तो महर्षि दिसत होता.

ह्या ऋषीच्या प्रभावानें हे अरण्य कसे निर्वैर दिसते आहे! तेव्हां केवढा हा थोर पुरुषांचा महिमा आहे! या ठिकाणीं पहा, कसे एकमेकांचे हाडवैरी असून पशु आणि पक्षी वैर सोडून शांतपणानें सुखानुभव घेत आहेत! प्रफुल्लित कमलवनाचे अनुकरण करणाऱ्या शेकडो सुंदर डोळ्यांनीं सुशोभित दिसणाऱ्या अशा मयूरांच्या पिसाऱ्यांत हा सर्प, नवीन फुटलेल्या गवतांत राहावे त्याप्रमाणे, खुशाल राहतो आहे! सिंहबालकाशीं मिळून मिसळून वागणारा असा हरिणबालक, आपल्या आईला सोडून ज्याच्यांतून दूध गळत आहे असा सिंहिणीचा स्तन निर्भयपणे पीत आहे! हे हत्तीचे छावे कमल-तंतूंची शंका उत्पन्न करणाऱ्या अशा सिंहाच्या मानेवरील जटा खुशाल ओढीत आहेत, व तेणेकरून सिंह नुसावल्यासारखे दिसत आहेत! हे वानर कसे आपला स्वाभाविक चापल्यपणा सोडून स्नान केलेल्या ऋषिकुमारांस फुले आणून देत आहेत! मदोदकाचे प्राशन करीत भ्रमराचे समुदाय मस्तकावर बसले आहेत, तरी सदयपणानें हत्ती आपल्या कर्णांनीं त्यांस निवारण करीत नाहीत! फार काय सांगावे? जे रात्रंदिवस अग्निहोत्राच्या धुरांनीं अंगावर कृष्णाजिने धेतल्यासारखे दिसत आहेत, व ज्यांनीं वल्कले धारणकेलीं आहेत, परोपकारार्थ ज्यांनीं कंदमूलफळांचा संग्रह केला आहे, असे हे अचेतन वृक्ष देखील ह्या महर्षीच्या सान्निध्यानें तपस्वी बनले आहेत! मग सचेतन असे झाले आहेत यांत आश्चर्य तें कोणतें?

अशा प्रकारें अनेक विचार माझ्या मनांत चालले होते तों हारितऋषीनें मला त्याच अशोकवृक्षाच्या छायेत एका बाजूस नेऊन ठेविले, आणि आपल्या पित्यानें वंदन करून तो त्याजवळ दर्भासन मांडले

होतें त्यावर जाऊन बसला. मला पाहूनं त्या सर्व ऋषींनीं, "हा शुकबालक कोठून आणला ?" असें हारितऋषीस विचारिलें. तो म्हणाला, "मी स्नान करण्याकरितां चाललो होतों तों वाटेंत हा सरोवराजवळच्या एका झाडावरच्या घरट्यांतून खालीं पडला होता. हा उन्हानें फारच घाबरा झाला होता. उंचावरून पडल्यामुळें हा अगदीं मरावर्यास टेकला होता. आम्हासारख्यांस तो वृक्ष चढतां येण्यासारखा नसल्यामुळे यास पुन्हा झाडावरच्या घरट्यांत ठेवतां येईना. तेव्हां मला याची दया येऊन मी ह्यास येथे आणिलें आहे. तर यास चांगले पंख फुटून आकाशांत उडण्याची शक्ति येईपर्यंत यास आपल्या आश्रमांतील एखाद्या झाडाच्या घरट्यांत ठेवून देऊं, आणि तृणधान्यांचे कण व फळें याला खावयास देऊन वाढवूं. कोणीकडून तरी हा वांचो ह्मणजे झालें. अनाथाचे पालन करणें, हा आपल्या सारख्यांचा धर्मच आहे. याला पंख फुटून हा आकाशांत हिंडूं फिरूं लागण्यासारखा झाला ह्मणजे मग पाहिजे तिकडे जावो, किंवा आपली संवय झाल्यामुळे पाहिजे तर येथें राहो." या प्रकारचे भाषण ऐकून भगवान जाबालि मान वळवून मजकडे कौतुकानें पाहूं लागला. तेव्हां तो आपल्या पुण्यजनांनी मला धुऊन निर्मळच करीत आहे काय ! असें वाटलें. बराच वेळ शांत दृष्टीने मजकडे पाहिल्यावर स्नेह पटल्यासारखे करून "हा आपल्या दुर्वृत्तपणाचे फळ भोगीत आहे !" असे तो ह्मणाला. भगवान जाबालि. हा भूत, भविष्य, वर्तमान जाणणारा आपल्या तपश्चर्येच्या सामर्थ्यानें समोर असल्याप्रमाणे सर्व जगातील व्यवहार जाणणारा असा होता. यामुळे त्याचे भाषण ऐकतांच त्याचें सामर्थ्य जाणणारी ती ऋषिमंडळी चकित होऊन विचारूं लागली, "भगवान या शुकाने पूर्वजन्मीं असे कोणते दुष्कर्म केले होते ! हा कोण होता ? पक्षी जातींत हा कसा जन्मला ? व याचे नांव काय ? इत्यादि सविस्तर वर्तमान ऐकण्याविषयीं आह्माला मोठे कौतुक वाटत आहे, याकरिता कृपा करून सर्व सांगून आमची इच्छा पूर्ण करावी. सर्व आश्चर्यकारक गोष्टी आपण जाणतच आहां."

याप्रमाणें त्या ऋषिमंडळीनें त्या महर्षीची विनंति केल्यावर तो म्हणाला; "हें आश्चर्यकारक वर्तमान फार मोठें आहे, आतां दिवस फार थोडा राहिला आहे, माझी स्नानाची वेळ झाली; तुमची देखील देवपूजा करण्याची वेळ झाली, तर उठा आतां, आणि आपापलीं नित्यकर्में करा. फलाहार झाल्यावर हा कोण होता, याने पूर्वजन्मी काय केल व हा ह्या जन्मास कसा आला, हें सर्व मी तुम्हांस पहिल्यापासून सांगेन. ह्या शुकबालकासहि स्नानपानास घालून याची ग्लानि दूर करावी. मी याचें वर्तमान सांगूं लागलों म्हणजे एखादा जागा झाला म्हणजे, जशा त्याला स्वप्नांतल्या गोष्टी आठवतात, त्या प्रमाणे याला सर्व गोष्टींचें स्मरण होईल." असे बोलत तो महर्षि त्या ऋषिमंडळीसह स्नानादिकर्में करण्यास उठून गेला.

त्या समयी सूर्यास्त होण्याची वेळ जवळ आली होती, सर्व ऋषिमंडळीनीं स्नाने करून रक्तचंदनमिश्रित उदकाची सूर्यास अर्घ्ये दिलीं, त्यामुळेंच सूर्य आरक्तवर्ण दिसूं लागला काय ! असे दिसलें. सर्व ऋषि वर दृष्टि करून सूर्याचें ध्यान करीत उभे राहिले. त्यामुळे ते आपल्या नेत्रांनी सूर्यतेज ग्रहण करीत असल्यामुळेंच ते कर्मी कर्मी होत चालले आहे काय असें वाटलें आकाशात आता सप्तर्षि येणार तेव्हां त्यांस आपला पादस्पर्श होऊ नये[1] ह्मणूनच सूर्याने आपले पाद (किरण) आवरून घेतलेसे भासले! पश्चिम समुद्राकडे तांबडे लाल सूर्यबिंब दिसूं लागलें. तेव्हां महासागरांत निद्रा करणाऱ्या विष्णूच्या नाभिकमलाचे हे प्रतिबिंबच आहे काय असें भासलें ! त्यावेळी सूर्यकिरण पक्ष्यासारखे पूर्वदिशेच्या व कमलवनें मोहन झाडांच्या व पर्वताच्या शेड्यावर जाऊन बसले ! आश्रमांतील वृक्षांवर थोडा थोडा लाल उन्हे दिसत होती, त्यामुळे ही ऋषींनी आपली वल्कलेच झाडांवर वाळत घातली आहेत काय ! असे दिसत होते. सूर्यास्त झाल्यावर सध्याकाळची

१पाय, किरण.

लाली चोहींकडे पसरली होती, ती जणू काय पश्चिम समुद्राच्या तीरावर उगवलेली पोकळ्यांची वेलच पसरली आहे ! असें दिसत होतें.

अशा वेळेस त्या आश्रमांत कांहीं ऋषि ध्यान करीत बसले होते, कोणी होमाकरितां गाईचें दूध काढीत होते, कोणी होमशाळेंत दर्भ पसरीत होते. ऋषींच्या मुली देवपूजेचें साहित्यें तयार करीत होत्या. अशा प्रकारचीं अनेक कर्में त्या ठिकाणीं चाललीं होतीं. विलास करून आल्यामुळें रक्ततारका झालेली संध्या तपोवनांतील कपिला गाईप्रमाणें दिसूं लागली ! आपला पति सूर्य गेल्यामुळें विरक्त होऊन कमलिनींनीं कमलगुच्छरूप कमंडलूच धारण केले आहेत, व हंसपंक्तिरूप शुभ्र वस्त्रेच धारण केलीं आहेत, आणि भ्रमर पंक्तिरूप रुद्राक्षमालाच घेतल्या आहेत काय ! असें वाटत होतें. सूर्याने आकाशांतून पश्चिम समुद्रांत उडी टाकल्यामुळें हे जलबिंदूच उडाले आहेत काय, किंवा देवांगनांनीं संध्याकाळीं पूजन केल्यामुळें ही पुष्पेच वाहिलीं आहेत काय अशीं नक्षत्रे[1] आकाशांत दिसूं लागलीं ! एवढे ऋषींनी आपले सोडल्यामुळेंच संध्याकाळची सर्व लाली पुसून गेली असें दिसलें ! सूर्यासारखीचा नाश झाल्यामुळेंच दुःखित झालेल्या रात्रीने अंधकाररूप कृष्णाजिनच धारण केले आहे काय असें भासलें ! मुनिजनांच्या हृदयांतून अंधकारानें जिकडे तिकडे काळोखी आणिली. आपल्या मित्राचा[2] अस्त झाल्यासे समजतांच विरक्त होऊन शुभ्र व धौत वस्त्रे परिधान करून तारकास्त्रियांसहवर्तमान चंद्र ज्या ठिकाणी सूर्याचे मडळ वास करीत आहे, व जो अरुधतीच्या संचारानें पवित्र झाला आहे, अशा आकाशरूप आश्रमांत रहावयास आला ! चंद्रशेखर शिवाच्या मस्तकापासून शुभ्रगंगा भूतलावर पडून जशी वाहते, त्याप्रमाणे चंद्रभूषित अशा आकाशापासून पृथ्वीतलावर चंद्रिका पडून चोहींकडे शुभ्र दिसूं लागले ! शुभ्र कमलांनी सुशोभितच काय अशा चंद्ररूप सरोवरांत

१ नक्षत्र, ओजस्वी बाहुया. २ सूर्य, मित्र.

जलप्राशनाकरितां उतरलेला हरिण अमृतकर्दमांत रूनच राहिलासे भासलें ! अंधकाररूपमेघ दूर गेल्यामुळें हंसाप्रमाणें चंद्रकिरणांनीं प्रफुल्लित-कमलांनीं युक्त अशी सरोवरें व्यापिलीं ! चंद्र जसजसा वर येत चालला तसतसें सर्व जग शुभ्र दिसूं लागलें. वायु सुगंध घेऊन मंद मंद वाहूं लागला. आश्रमांतील मृग सुखकारक हवेनें सुखावल्यासारखे होऊन व झोंपेनें आळसलेले होऊन डोळे मिटून स्वस्थ करीत बसले.

सुमारें चार घटका रात्र झाली. माझें स्वाणें पिणें आटोपलें. तेव्हां हारीतऋषि मला घेऊन आपला पिता बसला होता त्या ठिकाणीं गेला. त्याच्या बरोबर सर्व ऋषिहि त्या ठिकाणीं आले. त्यावेळीं स्वच्छ चांदणे पडल्यामुळें तें स्थान फारच रमणीय दिसत होतें. जाबालिऋषि वेतानें विणलेल्या आसनावर स्वस्थ बसला होता. जाबाल नावाचा शिष्य त्याचे जवळ उभा होता, व तो ताडपत्राने त्यास वारा घालीत होता. नंतर हारीत आपल्या पित्यास म्हणाला, "ह्या शुकबालकाचें आश्चर्यकारक वर्तमान ऐकण्याविषयीं अत्यंत उत्कंठित झालेली ही सर्व ऋषिमंडळी येथे मंडलाकार येऊन बसली आहे. हा शुकबालकहि खाऊं पिऊ घालून श्रमरहित केला आहे. याकरितां हा पूर्वजन्मीं कोण होता ? याने काय केले ? व पुढे याचे काय होणार ? हे कृपा करून सांगावे." असे (आपल्या) पुत्राचें भाषण ऐकून जाबालिऋषि मजकडे पाहून व ती सर्व ऋषिमंडळी कथाभाग ऐकण्याविषयीं उत्कंठित झाली आहे असे पाहून " तुम्हा सर्वांस जर मोठे कौतुक वाटत आहे तर सांगतो, ऐका. " असे म्हणून तो सांगूं लागला:- अवंतीदेशांत उज्जयिनी नांवाची एक नगरी आहे. सर्वत्रैलोक्यांत अशी दुसरी नगरी नाही, इतकी ती उत्तम आहे. तिच्या सभोंवतीं मोठा खंदक आहे. त्रिभुवनाची उत्पत्ति, स्थिति आणि नाश करणाऱ्या महाकालनामक शंकराने आपल्याला रहाण्याकरितां ही दुसरी पृथ्वीच निर्माण केली आहे काय ! असे समजून तिच्या सभोंवतीं हा

गंभीर समुद्रच पसरला आहे काय असा त्या ठिकाणीं खंदक दिसत आहे! भगवान् महाकाल येथे वास करीत असल्यामुळें त्याच्या सेवेकरितां उंच उंच शिखरांनीं विराजित असा कैलासपर्वतच येऊन तेथे राहिला आहे काय ! असा त्या नगरीभोवतीं कोट दिसतो आहे. त्या नगरींत मोठमोठे बाजार भरत असतात. त्यांत शंख, मोत्यें, पोवळीं, पाचू इत्यादि रत्नांचे ढिगाशींढीग लागलेले असतात. तेथील विस्तीर्ण बाजार दृष्टीस पडले म्हणजे अगस्त्यऋषीनें जलप्राशन केल्यामुळें कोरडे पडलेले हे समुद्रच आहेत काय असे वाटतें ! त्या नगरींत पुष्कळ चित्रशाळा आहेत. त्यांत देव, दैत्य, सिद्ध, गंधर्व, व विद्याधर यांचीं हुबेहूब चित्रें काढलेलीं आहेत, त्यामुळे ह्या नगरींत नेहमीं महोत्सव चालू असतो, तो पहाण्याकरितां स्वर्गीतूनच हे सर्व आले आहेत काय ! असें वाटतें. तेथील देवालयांचे कळस सुवर्णाचे आहेत, व त्यांवर शुभ्रध्वज उभारलेले असून ते वायूच्या योगानें हालत असल्यामुळे ज्यावर गंगेचे प्रवाह चालले आहेत, अशीं हीं हिमालयाचीं शिखरेंच आहेत काय ! असे भासतें. बगीच्यांत विहिरीजवळ चुनगच्ची ओटे बांधलेले असून त्यांजवळ राहाटगाडगी चालत असल्यामुळे झाडांच्या मुळांशीं पाणी खेळत असतें, त्यामुळे त्या नगरीच्या बाहेरचे प्रदेश सुशोभित दिसतात. घरोघरीं लहान लहान बगीचे आहेत, व त्यांवर भ्रमरांचे गुंजारव चालू असतात, पुष्पांतील सुगंध घेऊन वारा वाहत असतो. घंटांनीं व मत्स्यचिन्हांनीं युक्त अशा पताका उभारलेल्या असून त्या वाऱ्याने फडफड उडत असतात, त्यामुळे मकरध्वज जो मदन त्याच्या सन्मानाकरितांच ह्या पताका उभारल्या आहेत काय असे दिसते ! त्या ठिकाणच्या जलमंदिरात गानकाळीं मेघगर्जनेप्रमाणें मृदंग वाजत असल्यामुळें, पर्जन्याप्रमाणें कारंजांचे फवारे उडत असल्यामुळें, आणि फवाऱ्यांत सूर्यकिरण इंद्रधनुष्याप्रमाणें अनेक रंगीं दिसत असल्यामुळें पर्जन्यकालचा भास होऊन मोर आपले पिसारे पसरून शब्द करीत असतात!

तेथील सरोवरें हजारो कमलांनीं सुशोभित असल्यामुळें सहस्रनेत्र इंद्र जसा दिसतो तशीं तीं दिसतात ! उदकावरील फेसाप्रमाणें शुभ्र अशीं ठिक-ठिकाणीं मंदिरें असून तीं चोहीकडून केळीच्या मळ्यांनीं शोभायमान दिसतात. त्या उज्जयनीनगरीस ठेपूनच शिप्रानदी वाहते. तिच्या प्रवाहांत उंच उंच लाटा उसळतात, तेणेकरून महाकालाच्या मस्तकावर बसलेल्या गंगेस पाहून ईर्षेने तरंगरूप भुवया वांकड्या करून आकाशपर्यंत ती उसळतेच आहे काय असें दिसतें ! त्या ठिकाणचे लोक मैनाकाप्रमाणे [1]पक्षपातरहित गंगेप्रमाण [2]सुवर्णपद्मयुक्त, शूर असून नम्र, मधुर भाषण करणारे असून सत्यप्रिय, [3]परलोकाचें भय बाळगणारे असून [4]परलोकाचे भय न बाळगणारे, वसंत वायूप्रमाणे [5]दक्षिण, हिमालयाप्रमाणें [6]अंतःसरल, लक्ष्मणाप्रमाणे [7]रामासक्त, शत्रुघ्नाप्रमाणें [8]भरतयुक्त, दिवसाप्रमाणे सन्मित्र[9]विराजित, सांख्यशास्त्राप्रमाणे *प्रधानपुरुष गुणयुक्त असे होते. तशी ती नगरी गरुडाप्रमाणे [10] अच्युतस्थिति, गौरीप्रमाणें सिंहासनयुक्त, [11]अनुरक्तवर्ण असून [12]सुधाधवल, मुक्तालंकृत असून [13]विहारभूमि अशी होती. त्या ठिकाणीं वाड्यावरच्या उंच उंच मंदिरांत बसून गायन करणाऱ्या स्त्रियांच्या गायनास मोहित होऊन सूर्याच्या रथाचे घोडे स्वाभाविक ओढ धेताहेतसे दिसते, व सूर्य दररोज महाकालेश्वरास नमस्कार करतोसे वाटतें. त्या नगरीतल्या माणकाच्या फरसबंदीवर सूर्याची किरणे पडली म्हणजे तीं सध्याकाळच्या लालीप्रमाणे दिसतात ! ती पाचूच्या ओट्यावर पडतात तेव्हां कमलिनीशी संगत झाल्यासारखी दिसतात ! कृष्णागरुधूपावर

---

१ मैनाकपर्वतास पंख आहेत असे मानले आहे. २ चांगल्या वर्णाचा कमले, सुवर्णनिधि. ३ स्वर्ग, ४ शत्रु. ५ दक्षिणेकडून वाहणारे, उदार ६ सरळस्वभावाचे, देवधारयुक्त. ७ रामचंद्र, स्त्रिया. ८ (पक्षी). नाट्याचार्य ९ मित्र, सूर्य. १० विष्णु, भ्रष्ट न होणारी, ११ लालवर्ण, प्रेमानेयुक्त असे वर्ण=ब्राम्हणादिक १२ चुना १३ मुक्ताहाररहित, क्रीडाभुवन.

*प्रकृति, ईश्वर; सत्व, रज, तमोगुण.

पडतात तेव्हां अंधकाराचा नाश करण्याकरितां झटत आहेत असें दिसतें! मौक्तिक-हारांवर पडल्यामुळें नक्षत्रमंडळाचा पराभव करीत आहेत काय! सुंदर स्त्रियांच्या मुखावर पडल्यामुळें प्रफुल्लितकमलांचें चुंबनच करीत आहेत काय! स्फटिकांच्या भिंतीवर पडल्यामुळें चंद्रिकेशीं संलग्न झाले आहेत काय! शुभ्रपताकांवर पडल्यामुळें भागीरथीच्या तरंगांत पोहतच आहेत काय! सूर्यकांतमण्यांवर पडल्यामुळे जसे काय त्यांस पल्लवयुक्तच करीत आहेत काय! इंद्रनीळमण्यांच्या खिडक्यांत शिरल्यामुळे राहूच्या मुखांतच शिरले आहेत काय! असे दिसतात. त्या नगरीत नेहमीं प्रकाश असल्यामुळें चक्रवाकपक्ष्यांस अंधकारामुळे होणारा विरहताप होत नाहीं! त्या ठिकाणी स्त्रियांच्या भूषणावरील रत्नांच्या प्रभा जशा मदनाग्नीच्या ज्वालाच आहेत काय अशा भासतात! नेहमीं प्रकाश असल्यामुळे रात्री दिवे व्यर्थ लावले आहेत असे वाटतें! अत्युच्च देवालयाच्या शिखरांवरील स्वच्छ पताका आकाशांत वाऱ्यानें फडकत असल्यामुळे त्या माळ्यांतील सुंदर स्त्रियांच्या निर्मळमुखांनां लज्जित झालेल्या चंद्राचा कलंक झाडूनच टाकीत आहेत काय असे भासतें! तेथील गच्च्यांवर चंदनाचे सडे टाकून तेथें निजलेल्या सुंदर स्त्रियांचे मुखांस पाहिल्यामुळे मदनाग्नीनें दग्ध झालेला चंद्र प्रतिबिंबमिषाने तेथील गच्च्यावर लोळतच आहे काय असे वाटतें! पहाटेस जागे झालेल्या राघूचे मंगलशब्द, गृहसरोवरांतील पक्ष्यांचा ओरडणा, भाषण संचार करणाऱ्या स्त्रियांच्या भूषणांचे मधुरध्वनि हे चालू असल्यामुळे एकू येत नाहींत असें होतें! ज्याने आपल्या शूळाने अंधकासुराचें विदारण करून टाकले, ज्याने आपल्या मस्तकावर चंद्र धारण केला, ज्यानें त्रिपुरदहनाचें भस्म करून अंगास लाविले, ज्याने मदनास जाळून भस्म केल्यामुळे रतीने सेवा करून प्रसन्न केलेला व ज्याच्या जटाजूटांत गंगा भ्रांत होऊन फिरत राहिली आहे, असा भगवान् महाकालेश्वर कैलासपर्वतावर राहण्याचे सोडून ज्या ठिकाणी वास करीत आहे, तेव्हां तेथील महिमा किती म्हणून सांगावा?

त्या नगरींत नल, भगीरथ, दशरथ, अर्जुन, इत्यादि थोर राजांसारखा आपल्या बाहुबलानें सर्वभूमंडळ जिंकणारा, सामर्थ्य, विचार आणि उत्साह या तीन शक्तींनीयुक्त, बुद्धिमान्, नीतिमान् धर्मशास्त्रपारंगत, सूर्य व चंद्र यां सारखा तेजस्वी, अनेक यज्ञांनीं पवित्र,सर्व जगाची पीडा दूर करणारा, असा तारापीड नांवाचा राजा राज्य करीत होता. कमलवनें व विष्णूचें वक्षस्थळ सोडून लक्ष्मी त्याच्याजवळ मोठ्या प्रेमानें राहत होती. गंगाप्रवाहाचें उत्पत्तिस्थान जसा विष्णूचा चरण, तसा तो सत्याचें मूळ होता. स्थिर असून अक्षय भ्रमण करणारें, शांत असून शत्रूना संताप करणारें, निर्मळ असून शत्रुस्त्रियांचीं मुखें मलिन करणारें अशा यशाचें, चंद्राचें उत्पत्तिस्थान जसा, समुद्र, तसा तो उत्पत्तिस्थान होता. आपल्या पक्षाचा क्षय न व्हावा म्हणून पातालाप्रमाणें [1]भूभृतांनी त्याचा आश्रय केला होता! ग्रहमंडळाप्रमाणें तो [2]बुधयुक्त होता, दशरथाप्रमाणें [3]सुमित्रोपेत होता शिवाप्रमाणें [4]महासेनाश्रित होता, शेषाप्रमाणें भूभार धारण करणारा, नर्मदाप्रवाहाप्रमाणें [5]महावंशप्रभव होता, धर्माचा केवळ अवतारच व विष्णूचा प्रतिनिधि असा तो राजा होता! रावणानें जसा कैलासपर्वत हालवून ढिला केला, तसा कलीनें धर्म ढिला केला असतां शंकराप्रमाणें त्यानें तो स्थिर केला. तो राजा दृष्टीस पडला असता स्त्रीच्या विनवणीवरून शंकराने हा दुसरा मदनच निर्माण केला आहे, असे वाटे! पर्वत समुद्राच्या लाटांनी त्याचा भाग धुतला जात आहे, ज्याच्यावरील पुष्पवृक्ष गगनचुंबित असल्यामुळें नक्षत्रें उगवलीं कीं, ज्यांना फुलांचा दुपट भार आला आहे काय असे वाटते! ज्याच्यावरील चंदनवृक्ष चंद्रोदयकाली अमृतबिंदु पडल्यामुळे ओले होतात, ज्याच्यावरील लवंगादि वृक्षांचे पल्लव सूर्याच्या घोड्यांच्या पायांनी तुडविले

१राजे, पर्वत. २ बुध पंडित. ३ दशरथाचा सुमित्रा, सुमंत्रयुक्त. ४ मोठा सेना, सार्तिकस्वामी. ५ मोठ्या वंशांत जन्मलेला, वेळूच्या बेटांतून निघालेला.

जातात, आणि ज्याच्यावरील शल्लकीवृक्षांचे पल्लव इंद्राचा ऐरावत आपल्या शुंडादंडानें मोडून टाकितो, अशा-उदयपर्वतापासून दक्षिणेस-समुद्रांतील जल-देवता जेथील रामेश्वराला नेहमीं प्रणाम करितात, रामचंद्रानें सेतु बांधिला त्यावेळीं वानरांनी पर्वत व पाषाण आणून टाकल्यानें शंख व शिपा फुटून त्यांचीं शुभ्र शकलें झालीं असल्यामुळें हीं नक्षत्रेंच आहेत काय असे जेथें दिसते, अशा सेतुबंधापासून -पश्चिमेस-समुद्रमंथनकालीं ज्यावर विष्णूचीं बाहुभूषणें घासलेलीं दिसत आहेत व देवदैत्यांनी वासुकिसर्पाची दोरी करून ज्याला समुद्रांत रवीप्रमाणें हालविले आहे अशा मंदरपर्वतापासून-उत्तरेस-ज्या ठिकाणी नरनारायणाचा बदरिकाश्रम आहे, व जेथें कुबेराच्या सुंदरींचा संचार असल्यामुळें पादभूषणाचा मधुरशब्द चालू असतो, ज्याच्यावरील झऱ्यांत सप्तर्षि संध्या करीत असतात, व ज्याच्यावरच्या सरोवरांतील सौगंधिक पुष्प भीमानें हरण केले, अशा गंधमानपर्वतापासून-सर्व पृथ्वीतील राजे ज्याच्या पराक्रमानें पराजित झाल्यामुळें हात जोडून त्या तारापीड राजाच्या चरणावर आपले मुकुट वाकवीत असत. क्रौंच पर्वतांतून जसा हंसाचा समुदाय बाहेर पडतो, तसा त्याजपासून गुण समूह बाहेर पडत असे! त्यानें आपल्या कीर्तीनें सर्व विश्व व्यापिले होतें. त्याचा प्रताप दुःसह असल्यामुळें राज्यलक्ष्मी त्याचें छत्र सोडून क्षणभर देखील दुसरीकडे राहिली नाही. सर्व प्रजा त्याच्या आज्ञेत राहून नेहमी त्याच्या गुणांचे वर्णन करीत असत. समुद्राप्रमाणें तो गंभीर, असून हजारो प्राण्यांस आश्रयभूत होता. शंकराप्रमाणें तो दुर्गाश्रित[1] होता धर्मराजाप्रमाणें तो धर्मप्रभव होता, व शेषाप्रमाणें भूभार धारण करणारा, असा तो राजा होता.

इंद्राला जसा बृहस्पति, वृषपर्व्याला जसा शुक्राचार्य, दशरथाला जसा वसिष्ठ, रामाला जसा विश्वामित्र, धर्मराजाला जसा धौम्य, नळ राजाला जसा

१ पार्वती, किल्ला.

सुमति, तसा त्याला शुकनास नांवाचा ब्राम्हणजातीचा प्रधान होता. तो प्रधान राज्यकारभारांत मोठा प्रवीण व बुद्धिमान होता. त्यानें सर्वत्र बातमीदार हेर ठेविले होते, त्यामुळें थोडीशी हालचाल झाली कीं, त्याला समजल्याखेरीज रहात नसे.

ऐरावताच्या शुंडादंडासारखा, राज्यलक्ष्मीची जणूं उशीच, सर्व प्रजेला अभय देण्याविषयी तत्पर, लखलखीत तरवारींच्या किरणांनीं सुशोभित दिसणारा, सर्व शत्रुसमुदायाला धूमकेतु अशा आपल्या बाहुदंडानें तारापीडानें सर्व पृथ्वी जिंकली. त्याला कोणी शत्रु उरला नाही. तेव्हां त्यानें सर्व राज्यभार आपल्या शुकनास प्रधानावर सोपवून तो निर्वैध राहिला. सर्व प्रजेची स्वस्थता केल्या मुळे त्याला काहा काम उरलें नाहीं. मग तो तारुण्यसुखाचा अनुभव घेऊ लागला. चंदनमिश्रितजलाप्रमाणें सुंदरींच्या हास्यकांतीनें तो अभिषेक केल्यासारखा दिसत असे ! कर्णविवरील कमलांप्रमाणें स्त्रियांच्या नेत्रकटाक्षांनी तो ताडित होत असे ! केशरादि चूर्ण फेकल्यामुळे जसे नेत्र आकुळ होतात, तसे स्त्रियाच्या अलंकारांतील किरणांना त्याचे डोळे व्याकुळ होत असत ! सुंदर स्त्रियांच्या चषकमालांप्रमाणें कोमळ बाहुलतांनी तो बद्ध होत असे ! तो कधी शृंगाकार सुवर्णाच्या पिचकाऱ्यांनी स्त्रियांसहवर्तमान रंगक्रीडा करीत असे ! त्यावेळी सुंदर स्त्रियांनी केशरी रंगाच्या पिचकाऱ्या उडाविल्या असतां ह्या मदनाच्या बाणांच्या पंक्तीच चालल्या आहेत काय असे भासे ! तो कधी गृहाजवळच्या सरोवरांत जलक्रिडा करीत असे, त्या वेळी स्त्रियांच्या उटीचें चंदन व त्यांच्या पायांचा अळिता धुऊन पाण्यात पडत असे, आणि त्यांच्या केशांतील केशरी चूर्णहि पाण्यांत पडत असे व क्रीडेच्या गर्दीत सरोवरांतील कमलाचा परागहि पडून जाई. क्रीडा करताना पाण्यावर हात आपटल्यानें फेस उत्पन्न होई, व या कारणांनी सरोवराची शोभा फारच मनोरंजक दिसत असे! कधी कधी बलरामाप्रमाणे चंदनाची उटी लावून व पुष्पमाला धारण करून तो मद्यप्राशन करीत असे, कधी मत्त हस्तीप्रमा-

णें प्रफुल्लित लतापुष्पांनी सुगंधित अशा अरण्यांत क्रिडा करीत असे. कधीं अलंकाराच्या मधुर शब्दांनीं सानंदमानस होऊन हंसाप्रमाणें कमलवनांत रममाण होत असे. कधीं सिंहाप्रमाणें क्रीडापर्वतावर विलास करीत असे. कधीं अश्वाप्रमाणें वनीच्यांतील लतागृहांतून फिरत असे. कधीं आप्तमित्रांसह मंदिरांत बसून गीत व नृत्य ऐकत बसे. फार काय सांगावे, आपल्या यौवनाला व त्या त्या दिवसास जे जें योग्य रमणीय व सुखकारक म्हणून असे, त्याच्या त्याच्या अगदीं स्वाधीन न राहता त्या त्या वस्तूंचा तो उपभोग घेत असे. जिकडे तिकडे शांत असून सर्व प्रजा सुखांत असल्यावर उपभोगसुखांत काल घालविणे, हें राजास भूषणच आहे. देशांत अस्वस्थता असल्यावर विषयसुखांत गर्क राहणें ही मात्र विटबना होय ! प्रजेची आपल्यावर प्रीति राहण्याकरितां तो मधून मधून त्यांच्या भेटीहि घेत असे व प्रसंगविशेषीं सिंहासनावर बसून तो राज्यकारभारहि पाहत असे.

शुकनास प्रधानानें आपल्या बुद्धिकौशल्यानें इतकी उत्तम राज्यव्यवस्था ठेविली होती की, तेणेकरून राजापेक्षांहि त्यानें प्रजेची प्रीति दुप्पट संपादिली होती. ज्यांच्यावरील मुकुटरत्नांच्या प्रभा चोहींकडे फाकत आहेत, अशा मस्तकांनी सर्व त्यास नमस्कार करीत असत. शुकनासाच्या बरोबर हि पुष्कळ चपल व उत्तम घोडे चालत असत व त्यांच्या पायांच्या खाड् खाड् शब्दांनी सर्वांचे कान बाहिरे होत असत. त्याच्या बरोबरहि इतके सैन्य चालत असे का, त्यामुळें सर्व पृथ्वी दणाणून जात असे व तेणेकरून पर्वत इकडे तिकडे झोके घेत आहेत काय असे भासे ! मोठमोठाले मदोन्मत हत्ती बरोबर असल्यामुळे त्याच्या मदादकाचा जिकडे तिकडे सडा होत असे, अशा गर्दीमुळे अतिशय धूळ उडून त्यानें समुद्र देखील गढूळ होत असत. त्याजबरोबर चालेलल्या पायदळांच्या गलबल्यानें कान फुटतात कीं काय असें वाटे. सैन्याच्या जयजयकार शब्दांनी दशदिशा भरून जात असत. स्वारीबरोबर पांढरीशुभ्र चामरें उडत असल्यामुळे आणि बरोबर असलेल्या शेकडों राजांवर

सुवर्णदंडांचीं छत्रें असल्यामुळें सर्व दशादिशा आच्छादून जात व त्यामुळें तेथें सूर्यतेजाचा शिरावहि होत नसे.

तारुण्यसुखोपभोगांत राजाचा बराच काळ गेला. बहुत दिवसपर्यंत या लोकच्या सर्वसुखांचा त्याने उपभोग घेतला. परंतु पुत्रदर्शनाचें सुख मात्र त्यास मिळालें नाहीं ! लव्हाळ्यास जसें फळ किंवा पुष्प येत नाहीं, त्याप्रमाणें त्याच्या स्त्रियांस फळप्राप्ति झणजे संतति झाली नाहीं. जसजसे त्याचें तारुण्य जात चालले तशी तशी पुत्रप्राप्तीची त्याला निराशा वाटूं लागली. अपत्यरहित असल्यामुळें त्याचा संताप वाढतच चालला आणि विषयसुखाचा उपभोग घेण्याचा त्याला तिटकारा वाटूं लागला. हजारो मांडलिक राजे त्याचे आज्ञेत वागणारे असूनहि आपण असहाय आहों व डोळ्यांस असून अंध आहों, असें त्याला वाटूं लागलें. सर्वभुवनास आश्रय असून तें आपणांस निराश्रितसें मानूं लागला.

शंकराच्या जटाजूटास जशी चंद्रकोर, विष्णूच्या वक्षःस्थळास जशी कौस्तुभप्रभा. बलरामाच्या हृदयास जशी वनमाळा, समुद्रास जशी मर्यादा, दिग्गजास जशी मदोदकाची धारा, कल्पवृक्षास जशी लता, वसंत ऋतूस जशी पुष्पसमृद्धि. पूर्णचंद्रास जशी चंद्रिका, कमलाकरास जशी कमलिनी, आकाशास जशी तारकापंक्ति. मलय-पर्वतास जशी चंदनलता, शेषास जशी फणामण्यांची प्रभा, तशी सर्व त्रैलोक्यास आश्चर्य उत्पन्न करणारी त्या राजाची विलासवती नांवाची पट्टराणी होती. तिचें सौंदर्य फारच अप्रतिम होतें. व विलासाची तर ती केवळ खाणच होती !

एके दिवशीं राजा विलासवतीच्या मंदिरांत गेला. असतां तेथें तिच्या दासी तिच्या सभोवतीं पायणीस पायणी न लावितां तटस्थ बसल्या आहेत, चोपदार लोकहि तसेच चिंताक्रांत बसले आहेत, वृद्ध वृद्ध स्त्रिया तिच्या जवळ बसून तिची समजूत करीत आहेत. विलासवतीच्या डोळ्यांतून टपटप अश्रुबिंदु

पडत असल्यामुळें तिचें लुगडें भिजलें आहे, तिनें आपल्या अंगावरील अलंकार काढून टाकिले आहेत, डाव्या हातावर मुखकमळ ठेवून चिंताक्रांत बसली आहे, वेणी घातली नसल्यानुळें केश विसकटलेले आहत, अशा प्रकारची पलंगावर बसलेली आपली स्त्री त्याच्या दृष्टीस पडली. राजास पाहतांच विलासवती उठून उभी राहिली, तेव्हां राजानें तिला पलंगावर बसवून आपणहि तिच्या जवळ बसला. तेव्हां एकाएकी शोकाचे कारण काय झाले असावें हे न समजल्यामुळे राजा भांबावल्या सारखा झाला. मग आपल्या हातानें तिच्या गालावरचे अश्रुबिंदु पुसून तो तीस म्हणाला, " प्रिये, तूं कशाकरितां मुकाट्याने शोक करीत बसली आहेस ? तुझ्या नेत्रांवाटे अश्रुबिंदु पडत असल्यामुळें ते पापण्यांवर मौक्तिकाप्रमाणे दिसत आहेत ! प्रिये तूं आपल्या अंगावर अलंकार कां घातले नाहींस ? कमळांवर कोंवळे उन्ह जसे सुशोभित दिसतें त्याप्रमाणें शोभणारा असता तूं आपले पायांस कां लाविला नाहींस ! मदनसरोवरांतील कमळावरचे मधुर शब्द करणारे जणू हंसच, अशी रत्नजडित पादभूषणें तूं आपल्या पायांत कां घातलीं नाहींस ? कमरेस भेग्वला-भूषण न घालन तूं आपला मध्यभाग सुना कां ठेवलास ? चद्रावर जसें मृगचिन्ह शोभतें, त्याप्रमाणें तूं आपल्या कपाळावर कृष्णागरूचा वेल कां काढिला नाहींस ? शकराच्या मस्तकावरची चंद्रकोर गगाप्रवाहाने जशी सुशोभित दिसते, तशी तूं आपली मान मोत्याचा कठा घालन कां सुशोभित केली नाहीस ? हे सुदरी, ह्या गालावर केशराच्या रगान काढलेले वेल नेत्रोदकानें व्यर्थ विशोभित कां केल आहेस ? सुकुमार अगुली ज्याचा पाकल्याप्रमाणें शोभताहेत असा लाल कमळासारखा आपला हात कानाखाली कां ठेविला आहस ? ह्या सुरेख कपाळावर हे असे केस का आले आहेत व त्यावर गोरोचनचा तिलक. कां लाविला नाहींस ? तुझ्या केसांत चद्रकोर नसल्यामुळे चंद्रलेखेनें रहित कृष्णपक्षांतील संध्या जशी विशोभित दिसते, तशी तुझी आकृति दिसत आहे.

तर आतां प्रसन्न हो, आणि इतकें दुःख होण्याचें कारण कोणतें! तें मला सांग तुझ्या स्तनांस कंपितकरणारे श्वासोछ्वास माझ्या हृदयासहि कांपवीत आहेत! याकरितां माझ्या हातून कांहीं अपराध घडला आहे, किंवा सेवकांच्या हातून कांहीं चुकी झाली आहे, हे मला सांग. मजकडून कांहीं प्रमाद घडला असेल असे मला वाटत नाहीं. माझे जीवित व राज्य ही तुझ्या स्वाधीन आहेत प्रिये, तर या शोकाचें कारण काय हें मला लवकर सांग." असें राजानें विचारिले असतां विलासवतीनें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. त्यावेळीं राजान तिच्या दासीस शोकाचे कारण विचारिलें. तेव्हां तिचा विड्याचा डबा बाळ गणारी व नेहमी तिच्या जवळ असणारी मकरिका नांवाची दासी सांगू लागली.

" महाराज, आपणांकडून थोडा तरी अपराध कोठून होणार? सेवकजन किंवा दुसरें कोणी राणीसाहेबांचा अपराध करण्यास कोण धजणार आहे? राणीसाहेबांस शोक होण्याचें कारण हेंच आहे की, इतके दिवस गेले तरी आपणास फलप्राप्ति कांहीच झाली नाहीं, तेव्हां आपलें जीवित निष्फल आहे! असें त्यास बरेच दिवसांपासून वाटत आहे. त्यांनीं आज कितीक दिवस उपभोगदेण्याचें सोडिलें आहे. स्नान करणें, भोजन करणें, भूषणें घालणें, निद्रा करणें इत्यादि गोष्टी त्यांजकडून अळेबळे करवाव्या लागतात! महाराजास दुःख होऊ नये म्हणून त्या बाहेर दाखवीत नाहींत इतकेंच! आज शिवरात्रीचा दिवस होता म्हणून राणीसाहेब महाकालेश्वराच्या दर्शनाकरितां गेल्या होत्या, तो त्या ठिकाणी महाभारत चालले होते त्यात असें निघालें की, 'ज्याला पुत्र नाहीं, त्याला उत्तम गति मिळत नाहीं! हे राणीसाहेबांनीं ऐकल्यापासून तर त्या फारच कष्टी झाल्या आहेत. आम्ही किती जरी त्यांची समजूत केली, तरी त्या धड खात नाहींत, पीत नाहींत, दागिने घालीत नाहींत व कांहीं विचारिलें तर नीट उत्तर देत नाहींत. त्यांनीं आपलें एकसारखें रडणें धरलेआहे! राणीसाहेबांच्या दुःखाचें जें कारण होतें तें महाराजांस कळविलें आहे, याक

रितां याबद्दल जो विचार करणें असेल तो करावा." असें बोलून ती उगीच उभी राहिली.

तिचें भाषण ऐकून राजा दुःखानें कांहीं वेळ उगीच तटस्थ बसला. नंतर मोठ्यानें श्वासोच्छ्वास टाकून म्हणाला, "प्रिये! देवाच्या स्वाधीन ज्या गोष्टी आहेत त्याला आपण काय करावें? आपण कितीहि रडत बसलों तरी काय उपयोग होणार आहे? देवाची आपल्यावर दया नाहीं त्याला काय करायाचें पुत्रालिंगनाचें अमृततुल्य सुख आपल्या नशिबीं नाहीं. पूर्वजन्मीं आपण पुण्यकर्म केलें नाहीं, म्हणून आपल्याला ह्या जन्मीं त्याचें फळ मिळालें नाहीं. जसें द्यावें तसें घ्यावें? कोणी कसाहि समर्थ असला तरी त्याला दैवाचें उल्लंघन करवत नाहीं. जितके उपाय सांगितले आहेत तितके करून पहावे. आपल्या गुरूची भक्ति करावी. देवतांची पूजनें व अनुष्ठानें करावीं ऋषींची सेवा करावी. साधु हे देवच आहेत, त्यांची एकसारखी सेवा केली असतां दुर्लभ वर देण्यास देखील समर्थ असतात. बृहद्रथ राजाने चंडकौशिक ऋषीस प्रसन्न केल्यामुळे त्यास महापराक्रमी जरासंध पुत्र झाला. दशरथ राजा वृद्ध होईपर्यंत त्यास पुत्र नव्हता, परंतु पुढें ऋष्यशृंगाच्या कृपेनें त्याला ईश्वरांश राम व लक्ष्मण, आणि भरत व शत्रुघ्न असे चार पुत्र झाले. दुसऱ्याहि पुष्कळ राजांस ऋषींच्या आराधनेनें पुत्रप्राप्ति झाली आहे. या करितां साधुसंतांची एकनिष्ठपणें सेवा केली असतां व्यर्थ होणार नाहीं. गर्भाच्या भाराने मंद मंद चालत आहे व दिवस भरल्यामुळें पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें जिचें मुख पांढरे के दिसत आहे अशी तूं माझ्या दृष्टीस कधी पडशील कोण जाणे? आणि "महाराज! आपणास मुलगा झाला." असें आनंदाचें वर्तमान सांगण्याकरितां सेवक मजकडे कधीं धावत येईल कोण जाणे! हळदीने भरलें पिंवळें झाल्यामुळें व मुलास मांडीवर घेतल्यामुळे कांचळ्या उन्हानें सुशोभित अशा आकाशलक्ष्मीप्रमाणें तुला पाहून मला कोण्हा आनंद होईल तो होवो! अनेक औषधींचीं चूर्णें टाळूवर घातल्यामुळे

ज्याचे केश पिंगट दिसत आहेत, कशाची बाधा होऊं नये म्हणून ज्यार्च्या टाळ तूप व मध यांनीं भरून तीवर पांढऱ्या मोहऱ्या चिकटविल्या आहेत व ज्याला दृष्टीचा अंगारा लावला आहे, ज्याच्या गळ्यांत गाठी पडलेले व गोरोचनेनें पिवळें केलेलें सूत घातलें आहे. दंतरहित व हास्ययुक्त अशा मुखकमळानें शोभणारा आणि उताणा पडून हातपाय हालविणारा असा बालक माझ्या दृष्टीस पडून केव्हां आनंद देईल तो देवो! गोरोचन लावल्यामुळें ज्याचे अंग पिवळें दिसत आहे व जो एकीपासून दुसरीपाशीं व दुसरीपासून तिसरीपाशीं, अशा प्रकारें स्त्रियांच्या कडेवर हिडत आहे, असा सर्वांस आनंद करणारा बालक माझा शोकांधकार कधी दूर करील तो करो! ज्याचें शरीर धुळीनें भरले आहे व मनास वाटेल तिकडे जो रागत फिरत आहे, स्फटिकाच्या भिंतीत प्रतिबिंबित झालेल्या हरिणपाडसास सिंहाच्या बालकाप्रमाणें धरण्याचा प्रयत्न करीत आहे! स्त्रियांच्या पादभूषणांचे शब्द ऐकून आलेल्या कलहंसाच्या मागे त्यांस धरण्याकरितां पळत आहे, त्याला आवरण्याकरितां त्याच्या मागें दाया लागल्या आहेत, मदस्रावाप्रमाणें ज्याच्या मस्तकावर कृष्णागरूचा तिलक दिसतो आहे व जो आपल्या हातानें धूळ उडवीत आहे, असा हत्तीच्या छाव्यासारखा बालक माझ्या कधीं दृष्टीस पडेल तो पडो! मण्याच्या फरसबंदींत पडलेल्या प्रतिबिंबाकडे पाहून त्याम धरण्याचा प्रयत्न करीत आहे, सभेंत हजारों राजे हात पुढे करून ज्याला जवळ घेण्याकरितां उत्कंठित झाले आहेत, पिपळपान वगैरे अलंकारावरील रत्नाच्या कांति डोळ्यांवर पडल्यामुळें ज्याची दृष्टि चंचल झाली आहे, असा बालक माझ्या दृष्टीस कधीं पडेल तो पडो! याप्रमाण मनोरथ करतां करता संतापानें माझे कित्येक दिवस चालले आहेत. अपत्य नसल्यामुळें दुःखाग्नि मला रात्रंदिवस दग्ध करीत आहे. व सर्व जग मला शून्य दिसत आहे. माझे जीवित व राज्य हीं मला निष्फळ वाटत आहेत परंतु आपलें दैवच प्रतिकूल पडलें, त्याला काय करावयाचें आहे? याकारतां प्रिये,

शोक सोडून दे, धैर्य धर, आणि धर्म करण्याकडे लक्ष्य दे, धर्म करणाराचंच कल्याण होतं. याप्रमाणे बोलून त्यानें आपल्या हातांत पाणी घेऊन ते अश्रूंनें भरलेलें तिचे मुखकमळ धुऊन टाकलें. मग अनेक गोष्टींनी तिचे सांत्वन करीत व धर्माचा उपदेश करीत पुष्कळ वेळपर्यंत तो तेथे बसला व नंतर आपल्या मंदिरात गेला.

राजाच्या ह्या भाषणाने विलासवतीचा कांहीं शोक कमी झाला. मग तिनें आपली वेणी घातली व अंगावर वस्त्रालंकार धारण केले. त्या दिवसापासून ती देव, ब्राह्मण व गुरु यांची मोठ्या भक्तीनें सेवा करूं लागली. जो कोणी नियम सांगेल, तो ती श्रम व कष्ट सोसून करूं लागली. स्नान केल्यावर शुभ्र वस्त्र नेसून व उपवासयुक्त राहून गुग्गुलादि सुगंधि द्रव्यांचा जेथे धूप जळत आहे, अशा देवीच्या देवळांत पूजन केल्यावर भूमीवर दर्भ पसरून त्यावरच ती निजूं लागली. कधीं तीर्थोदकांत जाऊन स्नान करूं लागली. कधी फळपुष्प व उंबराचे पल्लव यांनीं युक्त अशा भरलेल्या सुवर्णकलशांनीं गाईच्या खालीं बसून स्नानें करूं लागली. तिळांनीं भरलेलीं सुवर्णपात्रें ब्राह्मणांस देऊं लागली. कृष्णपक्षांतील चतुर्दशीच्या रात्रीं ज्या ठिकाणीं चार रस्ते मिळतात, अशा ठिकाणीं मात्रिकांनीं काढलेल्या मंडळावर बसून देवतांस बळी देऊन मंगळस्नानें करूं लागली. कधी सिद्ध पुरुषांच्या पुण्याश्रमांत, कधी मात्रिकांच्या देवालयांत जाऊन सेवा करूं लागली. अश्वत्थादिवृक्षाची पूजा करून त्यांस प्रदक्षिणा घालूं लागली. कधी रुप्याच्या पात्रांत दहीभात घालून कावळ्यास बळी देऊं लागली. कधी ज्येष्ठादेवीची मोठ्या थाटाने पूजा करूं लागली. वैदिक ब्राह्मणांकडून वेदांचीं पारायणें करवूं लागली. पुराणिकांकडून पुण्यकारक कथा वाचवूं लागली व आपण ऐकत बसूं लागली. गोरोचनानें ज्यावर मंत्र लिहिले आहेत अशीं भूर्जपत्रें व कांहीं औषधें गाठवून गळ्यांत घालूं लागली, कधीं स्वप्नें पडलीं कीं, तीं गुरुजनांस सांगूं लागली, अशीं संततीकरितां ती अनेक कर्में करूं लागली.

याप्रमाणे कांहीं दिवस गेल्यावर एके दिवशीं पहाटेस नक्षत्रें विरळ व निस्तेज दिसूं लागलीं. आकाश पांढुरकें दिसूं लागलें. अशा वेळीं हत्तिणीच्या मुखांत जसें कमळ जावें त्याप्रमाणें आपली स्त्री विलासवती गचीवर उभी आहे, व तिच्या मुखांत चंद्र प्रवेश करीत आहे असे राजानें स्वप्नांत पाहिलें. नंतर तो जागा झाल्यावर त्याच नेत्र अतिहर्षानें प्रफुल्लित झाले. मग त्यानें शुकनास प्रधानास बोलावून आणून त्यास ते स्वप्न सांगितलें. तेव्हा तो सानंद होऊन म्हणाला, "महाराज, फारा दिवसांनीं आपले मनोरथ पूर्ण होण्याचा समय आला आहे! आतां थोडक्याच दिवसांत पुत्राचें मुखकमल महाराजांच्या दृष्टीस पडून आनंद होईल. मलाहि आज स्वप्नांत असे दिसले कीं, धौत व शुभ्र वस्त्र नेसलेला एक शांत व दिव्याकृति ब्राह्मण आला आणि त्यानें प्रफुल्लित सहस्रपत्रकमल माझ्या स्त्रीच्या मांडीवर ठेवले. अशी सुचिन्हे दृष्टीस पडलीं म्हणज सुखप्राप्ति जवळ आली आहे, असे तीं सुचवितात. पुत्रमुखावेरीज दुसर कोणतेंहि सुख आपणास मिळावयाचें राहिलें आहे असें नाहीं. तेव्हा निःसंशय आपले मनोरथ पूर्ण होणार. पहाटेस पडलेलीं स्वप्नें बहुतकरून खोटीं होत नसतात. याकरितां थोडक्याच दिवसात मांधात्याप्रमाणें राज्यधुरंधर सर्वांना आनंद देणारा असा पुत्र होऊन, शरत्कमलिनी जशी गजराजास आनंद करते, तशी देवी महाराजास आनंद करील, आणि त्यामुळें महाराजांचें कुल अविच्छिन्न राहून तो पुत्र राज्यधुर धारण करील." याप्रमाणें शुकनासाचे भाषण ऐकल्यावर त्याचा हात आपल्या हातांत धरून ज्या ठिकाणी आपली स्त्री विलासवती होती त्याठिकाणीं राजा गेला, आणि त्यानें तीस ती स्वप्नें सांगून आनंदित केलें. नंतर थोडक्याच दिवसांत पुष्करिणी जसें चंद्रबिंब व आरशी जसें प्रतिबिंब धारण करिते, त्याप्रमाणें विलासवतीनें राजाचें प्रतिबिंब गर्भांत धारण केलें! तेव्हां नंदनवनलक्ष्मी जशी कल्पवृक्षानें व विष्णूची वक्षस्थलीं जशी कौस्तुभानें सुशोभित दिसते, तशी ती गर्भानें दिसूं लागली!

दिवसेंदिवस जसजसा गर्भ वाढूं लागला तसतशी समुद्रोदकानें जड झालेली मेघपंक्ति जशी संचार करिते, त्याप्रमाणें ती हळू हळू चालूं लागली, वारंवार जांभया देऊं लागली व अंगात आळस शिरल्यामुळें श्वासोच्छ्वास सोडूं लागली. खाण्यापिण्यावरची तिची इच्छा नाहींशी झाली. [1]वर्षेप्रमाणे कृष्णपयोधरमुखी व केतकासारखी शुभ्र अशी ती दिसूं लागली. तेव्हा तिला गर्भ राहिला, असे कुशल दासींनीं जाणिलें.

घुंढे राणीच्या सर्व दासींत मुख्य, राजमंदिरांत राहून चतुर झालेली, नेहमीं राजाच्या सहवासानें प्रौढ झालेली, सर्व मंगलकर्मे करण्यांत प्रवीण झालेली, अशी कुलवर्धना नांवाची दासी एक्या चांगल्या दिवशीं संध्याकाळच्या वेळी राजसभेंत गेली आणि तिनें शुकनासाबरोबर बोलत बसलेल्या राजाच्या कानात विलासवतीस गर्भ राहिल्याचे वर्तमान सांगितलें. त्यावेळीं सभेत शेंकडो दिवे लावले असल्यामुळें पौर्णिमेचा चंद्र जसा नक्षत्रांनीं सुशोभित दिसतो तसा तो दिसत होता! त्याच्या सभोंवतीं हजारों राजे बसले असल्यामुळे शेषाच्या सहस्रफणाच्या मध्यभागीं विष्णु जसा शोभतो, तसा तो शोभायमान दिसत होता!

पूर्वी कधीं ऐकिलें नव्हतें व ज्याचा संभव नव्हता असें कुलवर्धनेचे भाषण ऐकून आपल्या अंगावर जसा अमृतरसाचा वर्षावच झाला असें राजास वाटलें! त्याच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले, व त्याचे गाल प्रफुल्लित दिसूं लागले. हसतांना दंतकिरण बाहेर चमकत होते, तेणेकरून अतिशय झालेला आनंद हृदयांत मावेना झणून बाहेरच पडत आहे काय असे दिसत होतें! नंतर आनंदाश्रूनीं भरलेल्या नेत्रांनीं तो शुकनासाच्या मुखाकडे पाहूं लागला. तेव्हां पूर्वी कधीं न पाहिलेला राजाचा हर्ष पाहून व कुलवर्धनेचे मुखहि हास्ययुक्त पाहून तीच गोष्ट मनात घोळत असल्यामुळें एवढ्या माठ्या

१ वर्षाऋतु. २ मेघ, स्तन.

हर्षाचें दुसरें कारण नसावें, असं समजून प्रधानानें आपल्या मनांत त्या हर्षाचे कारण ताडिलें. मग तो आपल्या आसनावरून उठून राजाच्या अगदीं जवळ गेला, आणि हळूच नम्रपणानें ह्मणाला, " महाराज, आपणास स्वप्न पडले त्याप्रमाणें खरें झाले की काय? कुलवर्धना हर्षित दिसत आहे. व आनंदाची बातमी ऐकण्याकरितां कर्णाच्या जवळच गेले आहेत काय असे विस्तीर्ण व चपल आपले नेत्र प्रफुल्लित होऊन आनंदजलानें भरले आहेत, आणि ते मोठा हर्ष झाल्याच कळवीत आहेत! आनंदाची बातमी ऐकण्याकरितां माझें मन फार उत्कंठित झालें आहे, यासाठीं कृपाकरून लवकर सांगावे. " असं प्रधानाचें भाषण ऐकून राजा किंचित् हांसून ह्मणाला, "या कुलवर्धनेने सांगितलेलें वर्तमान जर खरें असेल तर स्वप्न खरेंच समजावयाचे, परंतु मला अजून ते खरें वाटत नाहीं! कारण, असलें प्रियवर्तमान ऐकण्याचें आमचे नशिबीं कोठें आहे? कुलवधना जरी खोटे बोलणार नाहीं, तरी असल्या कल्याणाचा संभव आमचे ठायीं विरळा, ह्मणून खरें वाटत नाहीं. तर चला आता आपणच जाऊन हे खरें आहे किंवा कसें? हें देवीस विचारूं. म्हणजे काय ते कळेल " असें बोलून त्याने सर्व राजे लोकास निरोप दिला. आणि आपल्या अंगावरचे अलंकार काढून ते कुलवर्धनेस बक्षीस दिले. तेव्हां तानें राजास भूमीस मस्तक लावून नमन केलें. मग अतिहर्षानें विलासवतीकडे केव्हां जाईन, असे राजास झाले. आनंदामुळे त्याचा उजवा डोळा लवूं लागला. त्याने आपल्या बरोबर थोडेच सेवक घेतले. मशाली पेटवून मशालजी पुढे चालूं लागले. त्यामुळें सर्व अंधकार नाहींसा झाला. याप्रमाणे राजा अंतःपुरात जाऊन विलासवतीच्या मंदिरात गेला. ते मंदिर अनेक पदार्थांनीं सुरक्षित केलें होतें. नवीन चुना दिल्यामुळें ते पांढरें शुभ्र दिसत होतें, जागजागी मंगलदीप प्रज्वलित केले होते, द्वाराच्या बाजूस भरलेले कलश ठेविले होते. भिंतीवरून मंगलसूचक चित्रें काढल्यामुळे तें स्थान फारच रमणीय दिसत होतें.

वरती स्वच्छ छत बांधून त्यास मोत्यांची झालर लाविली होती, व रत्नखचित दीप लाविले होते. त्या मंदिराच्या मध्यभागीं एक पलग मांडलेला असून त्याचे पाय उथळ्यांवर ठेविले होते. त्याच्या सभोवती रंगवल्ली काढल्या होत्या. त्रशाकडे मंगल कलश ठेविले होते. त्यांना अनेक ओषधींचीं मुळे बाधलीं होतीं. त्यांच्या सभोवतीं पांढऱ्या मोहऱ्या टाकलेल्या होत्या. पिपळाचे व लिबाचे हिरवेगार पल्लव तेथे लावले होते. पलगावर स्वच्छ चादर घातली होती. त्यामुळ हिमालयपर्वताच्या शिलातलाप्रमाणे तो दिवस होता. पलंगाजवळ अनेक पदार्थांनीं भरलेली सुवर्णाची पात्र ठेविलीं होतीं. आचारविचार जाणणाऱ्या कुशल वृद्धस्त्रिया व दासी विलासवतीची सेवा करण्याकरितां पलंगाजवळ सिद्ध होत्या. अशा त्या पलंगावर विलासवती निजली होती, ती राजाने पाहिली. जिच्या अंतर्भागांत कुलशैलपर्वत आहे अशी पृथ्वी जशी दिसते, ऐरावताने जिच्यांत बुडी मारली आहे अशी गंगा जशी दिसते, जिच्या आत सिंह आहे अशी हिमालयाची गुहा जशी दिसते, मेघांनी सूर्य झाकल्यामुळे दिवसलक्ष्मी जशी दिसते. चंद्रोदयाच्या आड उदयपर्वत असल्यामुळे रात्र जशी दिसते, ऊगस्तीचा उदय होण्याचे वेळी दक्षिणदिशा जशी दिसते, तशी उदगत गर्भ असल्यामुळें विलासवती दिसत होती! ती पाढरे पातळ नेसली होती, व त्याच्या दशा गोरोचनानें पिवळ्या केलेल्या होत्या.

राजाची स्वारी आली असे पाहून विलासवती उठावयास लागली, तेव्हा तिची सखी गडबडीने जवळ गेली आणि तिनें तिला हात दिला! तेव्हा आपल्या उजव्या हातानें तिचा हात धरून व आपला डावा हात गुडघ्यावर ठेवून विलासवती उठूं लागली. ते पाहून राजा तीस म्हणाला, प्रिये! पुरे कर. उठावयास नको! इतक्या सन्मानाचे आतां कांहीं कारण नाही! असे बोलून तिच्यासहित तो त्याच पलंगावर बसला. तेथे जवळच एकें सोन्याचा पलंग होता व त्यावर स्वच्छ बिछाना घातलेला होता, त्यावर शुकनास बसला.

नंतर आपली स्त्री गर्भिणी आहे, असें राजाचे दृष्टीस पडतांच त्यास फार आनंद झाला. मग तो विनोदानें म्हणाला, प्रिये, शुकनास प्रधान विचारीत आहे कीं, कुलवर्धनेनें जें आनंदाचें वर्तमान सांगितलें त खरेंच आहेना ? असें राजानें भाषण ऐकून विलासवती लाजून व किंचित् हास्य करून खाली तोंड घालन बसली ! हंसतांना तिच्या दंतकांति तोंडाबाहेर चमकूं लागल्या, त्यामुळे ती पदराने तोंड झाकूनच घेत आहे काय असें दिसले ! राजा पुनः पुनः विचारूं लागला, तेव्हा ती म्हणाली, मला मेले उगीच वारंवार लाजवायाचें हें काय !! मला कांहीएक ठाऊक नाहीं !! असें बोलून राजाकडे वक्रदृष्टीने पहात ती खाली तोंड घालून बसली. मग राजा पुन्हां हासत म्हणाला, " हे सुंदरी माझ्या बोलण्याने जर तुला लाज वाटते तर मी आपला मुकाट्यानें बसतों ! परंतु तुझ्या शरिराचा वर्ण पूर्वी प्रफुल्लित सोनचाफ्याच्या फुलासारखा पिवळा होता व अंगास केशर लावले असतां सुगंधाने मात्र समजत होतें, तो वर्ण आतां पांढऱ्या चाफ्याच्या फुलासारखा दिसता आहे ! गर्भसंभवामुळे दुग्धामृत उत्पन्न होऊन त्यानें हृदयात असलेल्या शोकाग्नि विझवून टाकल्यामळेंच ज्यांच्या तोंडावाटे धूरच निघत आहे काय ! किंवा तोंडांत नीलकमले धारण केलेले हे चक्रवाक पक्षीच आहत काय ! किंवा ज्यांच्या तोंडावर तमालवृक्षाचें पल्लव ठवले आहत असे हे सुवर्णकलशच आहेत काय, असें तुझे स्तन दिसत आहेत. तर आतां यांना कशाने लपवशील ! कमरेचा बारीकपणा मोडून कमरपट्टा दररोज घट्ट होत चालला आहे व पोटावरच्या घळ्या नाहींतशा होत चालल्या आहेत ! तर प्रिये ! या इतक्या गोष्टी कशाने झाकशील ?" तेव्हां शुकनास प्रधान राजास म्हणाला, " महाराज ! आपण का उगीच देवीस त्रास देतां ? आपल्या विनोदाने देवीस फार लज्जा वाटत आहे, याकरिता आतां या गोष्टीविषयीं बोलण्याचे पुरें करावे " मग शुकनास प्रधान राजाबरोबर कांहीं वेळ तेथ बोलत बसून तो आपल्या घरा गेला. राजानें त्या दिवशा विलासवतीच्या मंदिरांतच रात्र घालविली.

पुढें विलासवतीस डोहाळे लागले, तें सर्व राजानें पुरविले, त्यामुळें तिचे मन फार संतुष्ट राहिलें. नऊ महिने पूर्ण झाल्यावर एका उत्तम दिवशीं प्रसूतीची वेळ जवळ आली. त्यावेळीं कांहीं ज्योतिष्यांनीं पाण्यात घटका घालून व कांहीनीं उन्हांत छाया मोजून बरोबर कालमान साधलें व लग्ननिश्चय ठरविला. आणि प्रसूतकालची उत्तम वेळ साधली. तेव्हां मेघपंक्तीपासून विद्युत्प्रकाश जसा निघतो त्याप्रमाणें विलासवतीपासून पुत्ररत्न उत्पन्न झालें. तेव्हां मोठी गडबड उडाली ! सर्वजन इकडे तिकडे धावूं लागले. त्यामुळें जमीन हादरूं लागली. हजारों चोपदार पुत्रजन्माचें प्रिय वर्तमान राजास सांगण्याकरितां धावत गेले. जिकडे तिकडे गर्दी झाल्यामुळे कुबडे, लंगडे, आंधळे, पांगळे वगैरे लोक चेंगरून गेले. स्त्रिया गडबडीनें मिरवूं लागल्यामुळें त्यांच्या भूषणाचा मधुर शब्द होऊं लागला. याचकांस मिळविण्याकरितां पुष्कळ लोक राजाकडे धावत जाऊं लागल्यामुळें त्यांची फारच धादल उडाली ! धावताना कोणाचीं वस्त्रं पडलीं, व कोणाचीं भूषणें गळालीं. याप्रमाणें राजमार्गात व सर्व नगरभर मोठी धूम माजली. नंतर मंदरपर्वताच्या हिसक्यांनीं समुद्राचा शब्द जसा होत होता, त्याप्रमाणे नगारे वाजूं लागले. मृदंग, शंख, कर्णे, पडघम इत्यादि वाद्यें वाजूं लागलीं. सनया, सूर इत्यादि मंगलसूचक वाद्येंही वाजूं लागलीं. वाद्याच्या शब्दानीं व हजारों लोकाच्या शब्दानी सर्व त्रैलोक्य जसें काय भरून गेल्यासारखें वाटले ! थोरापासून लहानापर्यंत सर्व लोक अतिहर्षानें उन्मत्तासारखे होऊन इकडे तिकडे फिरू लागले. चंद्रादयानें समुद्र जसा वाढत जातो, तसा तो महोत्सव या गडबडीनें फारच वाढला. पुत्रमुख पाहण्याविषयीं राजा फार उत्कंठित झाला होता, तरी ज्योतिष्यांनीं ज्या वेळीं मुहूर्त सांगितला त्या वेळीं तो शुकनास प्रधानास बरोबर घेऊन सर्वलोकांचें निवारण करीत ज्या ठिकाणीं विलासवती प्रसूत झाली होती, त्याठिकाणीं गेला. तेथे द्वाराच्या दोन्ही बाजूंस मंगलकलश भरून ठेविले होते. वृक्षांचे पल्लवहि जागजागीं अडकविले

होते. तेथें सुवर्णाचा नांगर व मुसळहि ठेविला होता. शुभ्रपुष्पें, दुर्वा व पल्लव यांच्या माळा गुफून त्या ठिकाठिकाणी लावल्या होत्या. दारावर घंटांच्या माळा बांधल्या होत्या स्त्रियांनी तेथें कुंकुमादिकांचीं स्वस्तिकें काढलीं होतीं. हळदी-या रंगानें रंगविलेलें पिवळें वस्त्र नसवून षष्ठादेवीची स्थापना केली होती. मयूरावर बसलेला, व ज्याच्याजवळ तांबड्या पताका काढल्या आहेत व ज्याच्या हातांत मोठी शक्ति आहे, असा कार्तिकस्वामी काढला होता. सूर्य व चंद्र हे तांबड्या रंगानें काढले होते. सुवासिनीस्त्रिया अनेक मंगलसूचक प्रकार करीत होत्या. दाराजवळ अनेक प्रकारच्या पुष्पाच्या माळा गळ्यांत घातलेला, असा नोकड बांधला होता ! वृद्धस्त्रिया विलासवतीच्या शयनाजवळ बसल्या होत्या. भूतादिकांची बाधा दूर हाण्याकरितां अनेक पदार्थांचे धूप जळत होते शांतिपाठ करणारे ब्राम्हण मंत्र म्हणून उदक शिंपडीत होते. दाया नर्वान काढलेल्या मातृकांची पूजा करीत बसल्या होत्या कांहा स्त्रिया बाळबाळांतणीला गाणी म्हणत होत्या. पुण्याहवाचनाची तयारी चालली होती. बालकाच्या रक्षणाकरितां बलिदान चालला होता. विष्णुसहस्रनामाचे पाठ चालले होते. सुवर्णाच्या कांबीवरून मंगलदीप लावले होते. त्याच्या ज्योति स्थिर असल्यामुळें राजपुत्राच्या मंगलाचे चिंतनच करीत आहेत काय असे दिसत होते. पहारेकरी लोक नागव्या तरवारी हातात घेऊन पहारा करीत होते. असे त सूतिकागृह राजाच्या दृष्टीस पडले मग पादप्रक्षालन करून व अग्निस्पर्श करून राजा आत गेला.

त्या ठिकाणीं प्रवासामुळे जिचा पांडुरवर्ण कमी झाला आहे, अशा आपल्या प्रियेने मांडीवर घेतलेला पुत्र त्यांच दृष्टीस पडला ! बालकाच्या प्रभेनें त्या ठिकाणच्या प्रदीपांच्या प्रभा अगदी निस्तेज दिसत होत्या त्याच्या अंगावर लाली दिसत असल्यामुळें उदयकालच्या सूर्याप्रमाणे किंवा चंद्राप्रमाणे अथवा कल्पवृक्षाच्या नवान पल्लवाप्रमाण किंवा प्रफुल्लित

लाल कमलाप्रमाणें अथवा पृथ्वीवर उतरलेल्या मंगलग्रहाप्रमाणें तो शोभायमान दिसत होता! त्याचे अवयव पोवळ्यांच्या वेलींच्या नवीन पल्लवांनीं किंवा कोवळ्या लाल उन्हाच्या तुऱ्यांनीं अथवा माणकाच्या कांतीनेंच केले आहेत काय! असे आरक्त दिसत होते. देवांगना या हातांतून खालीं पडलेला हा इंद्रपुत्र जयंतच आहे काय! असा तो दिव्यमूर्ति दिसत होता. त्याने आपल्या तप्त सुवर्णासारख्या कांतीने ते सूतिकागृह प्रकाशित केले होतें. जन्मासरोवर उत्पन्न झालेली भूषणेंच काय अशा उत्तम लक्षणचिन्हांनीं तो सुशोभित दिसत होता. हा आपला पुढे पति होणार म्हणून राज्यलक्ष्मीने आलिंगनच केलेला काय! अशा शोभेने तो सुशोभित दिसत होता. मग हजारो मनोरथांनंतर प्राप्त झालेल्या पुत्राकडे आनंदाश्रूनीं भरलेल्या नेत्रांनीं मोठ्या स्नेहाने तो टक लावून पहात बसला! त्यावेळीं स्नेहभरित नेत्रांनी तो त्याच्या रूपाचे प्राशनच करीत आहे काय असें दिसत होते! पुत्रमुख पाहून राजास पराकाष्ठेचा आनंद झाला. आणि त्याने आपणास कृतकृत्य मानिले!

आपले मनोरथ पूर्ण झाले म्हणून शुकनासासहि फार आनंद झाला! त्यानेंहि त्या बालकाचे सर्व अवयव न्याहाळून पाहिले! मग तो राजास म्हणाला, ह्या बालकाच्या अल्पवयवात स्पष्टता जरी दिसत नाहीं, तथापि सार्वभौमत्वाचीं पूर्ण लक्षणे याच्या अंगावर दिसत आहेत! शुक्ल पक्षाच्या चंद्रकलेसारखा याच्या ललाटावर दोन्हीं भुवयांच्या मध्यभागी कमलतंतूप्रमाणे लव दिसत आहे. याचे नेत्र, कमळासारखे विस्तीर्ण व प्रफुल्लित दिसत आहेत. याच्या मुखकमलाचा सुवास मनोहर असल्यामुळे चंपककलिकेसारखी नासिका तो घेण्याकरिताच जवळ गेली आहे! असे दिसते. ह्याचे ओष्ठ रक्तकमलासारखे लाल दिसत आहेत, ह्याचे हातहि तसेच लाल असून विष्णूप्रमाणें शंख व चक्र यानीं युक्त आहेत. याचे पाय कोमलपल्लवासारखे मऊ व लाल आहेत व ते ध्वज, रथ, छत्र, वगैरे रेखाचिन्हांनीं सुशो-

र्भित दिसत आहत. यावरून हे चरण सर्व राजांस वंद्य आहेत. ह्याच्या रडण्याचा स्वर दुंदुभीसारखा गभीर ऐकूं येत आहे !

याप्रमाणे शुकनास राजाशीं बोलत आहे, इतक्यांत मंगल नावाचा पुरुष त्या ठिकाणीं धांवत आला. ते पाहून दारापाशीं राजे वगैरे लोक उभे होते ते झटकन एकीकडे झाले. त्या पुरुषाचा चेहरा प्रफुल्लित दिसत होता. तो राजाजवळ जाऊन नमस्कार करून म्हणाला, महाराज, आपण मोठे भाग्यवान् आहा. आपले शत्रु सर्व नष्ट झाले. आपणास चिरकाल आयुष्य असो, व सर्व पृथ्वीवर आपला जयजयकार असो. आपल्या कृपेनें सर्वांस पूज्य अशा शुकनास प्रधानाच्या मनोरमाख्यास, रेणुकला जसा परशुराम, तसा पुत्र झाला ! हे महाराजास कळविलें आहे.

त्या पुरुषाचें अमृतासारखे हे भाषण ऐकून राजास फारच आनंद झाला. तो म्हणाला, काय हो ही कल्याणाची परपरा ! येऊं लागली म्हणजे संपत्तीमागे संपत्ति व विपत्तीमागे विपत्ति येते, असें लोक म्हणतात, ते खोटे नाहीं. मग राजा शुकनास म्हणाला, तुम्ही जसे मजबरोबर सारखे सुख किंवा दुःख वाळगतां, तसेच देवानेंहि केले. असे बोलून राजाने मोठ्या प्रेमानें शुकनासास आलिंगन केले आणि विनोदाने त्याच्या अंगावरचा शेला " देणगी द्या आता ! " असें म्हणून ओढून घेतला ! आणि त्या आनदाची बातमी सांगणाऱ्या पुरुषास पुष्कळ बक्षीस देण्यास आज्ञा केली.

मग राजा शुकनासास बरोबर घेऊन त्याच्या घरीं जावयास निघाला. राजाच्या मागोमाग पुष्कळ स्त्रियाहि तिकडे जावयास निघाल्या. तेव्हां त्यांच्या पायांतील नपुराचे मधुर शब्द सुरू झाले. त्याचे हात इकडे तिकडे हालल्या मुळें ककणादि भूषणाचे खणखण आवाज होऊं लागले. त्या स्त्रियांपैकी कोणी ' चला चला ! ' म्हणून खुणेकरितां हात वर केल्यामुळे बाज्याने उठलेलीं हीं कमलेच आहेत काय ! असे दिसूं लागल ! कित्येकाच्या कर्णांतील भूषणार्थ ठेविलेले पल्लव खालीं पडून चोळवटून गेले. एकमेकीच्या दागिन्यांची टोकें

एकमेकींच्या वस्त्रांस लागून तीं फाटलीं. अंगास घाम येऊन केशरादि सुगंधि पदार्थांचे उटीचे ओघळ वस्त्रावर पडल्यामुळें तीं रंगित दिसूं लागलीं. कपाळावरील तिलक घामानें पुसून गेले. अशी मोठी गर्दी झाली. कितीएक वेश्या गडबडीने हर्षमुखी होऊन चालल्या होत्या, त्यामुळे त्या स्त्रीमुदायात प्रफुल्लित कमलाप्रमाणें शोभा दिसत होती! स्त्रियांच्या स्तनावर रत्नांचे व मौक्तिकाचे हार इकडून तिकडे हालत होते. त्यांच्या भांगांतील शेंदूर पुसून गेले होते. गुंगल, बुक्का उधळल्यामुळें त्यांचे केश भरून गेले होते. त्याच्या कानांतील रत्नजडित बाळ्या गालावर आपटत होत्या. त्याच्या मागें मुके, कुंडे, खुजे, बहिरे इत्यादि व्यंग लोक आनंदाने नाचत उडत चालले होते. गळ्यातील पुष्पमाळा हालत होत्या, आणि त्यातील पराग खालीं पडत होते. वीणा, मृदंग, टाळ, झांजा, नगारे, कर्णे, शंख, इत्यादि वाद्यांचा मोठ्याने गजर चालला होता. स्तुतिपाठक व गायक लोक स्तवन करीत व गात चालले होते. त्या सर्वांच्या पायानीं त्यावेळीं पृथ्वी हदरून गेली होती. शुकनासाच्या वाड्यात गेल्यावर राजाने तेथे आपल्या घरच्यापेक्षां देखील अधिक उत्सव करविला.

पाचवी लाल्यावर सहाव दिवशीं राजाने समारंभाने षष्ठीजागर करविला. पुढे दहावे दिवशीं त्याने ब्राम्हणास पुष्कळ गाई व सुवर्ण दिले. आपल्या स्त्रीच्या मुखात चंद्रबिंब गेल्याचे आपणास स्वप्न पडले होतें म्हणून राजानं पुत्राचें नाव चंद्रापीड असे ठेविले. शुकनासानेहि दुसरे दिवशी आपल्या पुत्राचे जातकर्मादि संस्कार केले व राजाच्या संमतीनें ब्राह्मणजातीस योग्य असे पुत्राचे वैशंपायन असे नाव ठेविले. नंतर कांहीं दिवसानी चंद्रापीडाचे चौलादि संस्कार झाले व त्याची बाल्यावस्थाहि निघून गेली.

पुढें तारापीड राजानें आपल्या मुलाचें लक्ष खेळाकडे लागूं नये म्हणून नगराबाहेर शिप्रानदीच्या काठी अर्धकोस लांबीचे मोठे विद्यामंदिर तयार

करविलें, त्यांत जागजागीं मोठमोठाले चुनेगबी वाडे बांधिले, ते हिमालयपर्वताच्या शिखराप्रमाणें दिसत होते. त्या विद्यामंदिराच्या सभोवतीं मोठा खंदक तयार करविला. त्याचा दरवाजा फारच बळकट केला होता. त्याची दिंडी मात्र उघडी रहात असे. त्यांत एकीकडे घोड्यांची पागा केली होती, व खालच्या बाजस तालिमखाना करून होता. त्या विद्यामंदिराचा आकार देवालयाच्या आकारासारखा होता. त्या ठिकाणी अति यत्नानें सर्व विद्यांचे शिक्षक मिळविले होते अशा त्या विद्यामंदिरांत, सिंहाचा बालक जसा सांपळ्यांत अडकवावा, त्याप्रमाणे राजानें एका उत्तम दिवशी वैशंपायनासह चंद्रापीडास विद्याप्राप्ति होण्याकरितां गुरूंच्या जवळ नेऊन ठेविले. त्या ठिकाणी गुरुपुत्राखेरीज दुसरे फारसे कोणी नव्हते. व खेळण्याचीही फारशी मोकळीक नव्हती. मुलांस तेथें ठेवल्यावर तारापीडराजा विलासवतीसह दररोज तेथें जाऊन मुलांची भेट घेत असे. आपणांस असा बुद्धिमान् राजपुत्र शिकविण्यास मिळाला म्हणून, गुरूंस सार्थकता वाटली. चंद्रापीडाचे लक्ष एकसारखे विद्यासंपादनाकडे असल्यामुळें थोडक्याच काळांत त्यानें सर्व विद्यांचा अभ्यास केला. स्वच्छ आरशात जशीं प्रतिबिंबें विस्तात, त्याप्रमाण त्याच्या निर्मळ बुद्धींत सर्व विद्या प्रतिबिंबित झाल्या. धर्मशास्त्र, राजनीति, काव्य, नाटकें, महाभारतादिक इतिहास रामायणादि पुराणें, अनेक लिपी, अनेक देशभाषा, शिल्पशास्त्र, धनुर्विद्या, शस्त्रविद्या, गायनविद्या, वाद्यकला, घोड्यावर व हत्तीवर बसणें, कसरतीतील डावपेच खेळण, वगैरे सर्व गोष्टींत तो प्रवीण झाला.

चंद्रापीड कसरत करीत असतां त्याच आश्चर्यकारक भीमसेनासारख बळ लोकांच्या दृष्टीस पडे. त्यानें सहज खेळता खेळतां हत्तीच्या छाव्याच कान धरिले असतां सिंहाच्छावानें बरोबरीचा इकडचे तिकडे होण्यास ते समर्थ होत नसत! तो त्याच विद्यार्थिदशेत एका माणसाला मोठमोठाल्या ताडवृक्षाचे, कमलनालतंतूप्रमाणे तुकडे करून टाकी. परशुरामाच्या बाणासारखे त्याचे बाण पर्वताच्या माठमोठाल्या शिळा फोडून पार निघून जात असत. दहा पुरुषास

उचलण्यासारख्या लोम्बंडी मुद्रलाने तो कसरत करीत असे. बलाढ्यपणावांचून इतर सर्व गोष्टीत **वैशंपायन चंद्रापीडाप्रमाणेच** प्रवीण झाला होता. **वैशंपायनाची** सर्व विद्या व कला यांत निपुणता असल्यामुळे, **शुकनासाचे** ठायीं **चंद्रापीडाचे** गौरव असल्यामुळे, **वैशंपायन** आपल्या बरोबर वाढल्यामुळे, खेळल्यामुळे आणि अभ्यास केल्यामुळें तो **चंद्रापीडाचे** विश्वासाचे स्थान झाला होता. **वैशंपायनावांचून** चंद्रापीड थोडा वेळहा राहत नसे. सूर्यास सोडून जसा दिवस राहत नाही, त्याप्रमाणे **चंद्रापीडास** तो सोडून क्षणभरहि निराळा राहत नसे. याप्रमाणें चंद्रापीड विद्याभ्यास करीत असतां त्यास तारुण्य प्राप्त झालें. तेव्हां सर्वदेवास आनंद देणाऱ्या अमृतरसानें जसा क्षीरसमुद्र; सर्वांस आनंद देणाऱ्या चंद्रोदयानें जसा प्रदोषकाळ; अनेक चित्रविचित्र रंगानीं रमणीय अशा इंद्रचापाने जसा वर्षाकाळ; प्रफुल्लितपुष्पगुच्छांनी जसा कल्पवृक्ष; सूर्योदयाने जसा कमळसमूह; अनेक रंगी पूर्ण पिसाऱ्याने जसा मयूर शोभतो; तसा, तो तारुण्यभराने फारच शोभूं लागला. आपला सेवा करण्याचा समय आला म्हणून सेवकाप्रमाणे मदन त्याच्या जवळ येऊन राहिला. चंद्रापीडाची छाती, दंड, मांड्या वगैरे सर्व अवयव चागले भरून शरीर फारच सुदर व तेजःपुंज दिसू लागलें !

चंद्रापीड तारुण्यात आला त्यावेळी त्याच्या सर्व विद्या व कला यांचा पूर्ण अभ्यास झाला. त्याच्या गुरूनीहि त्यास घरी जाण्याविषयी अनुमोदन दिले. तेव्हां राजाने उत्तम दिवस पाहून बलाहकनावाच्या सेनापतीस बोलावून आणिले. आणि त्याजबरोबर सैन्य देऊन चंद्रापीडास घेऊन येण्यास त्यास विद्यामंदिरात पाठविले. राजाज्ञेप्रमाणे बलाहक विद्यामंदिरांत गेला. तेव्हां तेथे द्वारपालांनीं बलाहक आल्याचें वर्तमान कळविल्यावर तो आंत गेला, आणि चंद्रापीडास भूमीस मस्तक लावून नमस्कार केल्यावर चंद्रापीडाच्या म्हणण्यावरून तो त्याच्याजवळ आसनावर बसला, मग तो पुढे सरून नम्रतेनें म्हणाला, " चंद्रापीडमहाराज ! तारापीडमहाराजांची अशी आज्ञा आहे

कीं, आमचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले. तूं सर्वशास्त्रांचे अध्ययन केले, सकल-कलांचा अभ्यास केला, सर्वशस्त्रविद्येंत निपुणता संपादिली. तुझ्या गुरूंनाहि घरीं नेण्यास अनुमोदन दिले. याकरितां बंधनांतून मुक्त झालेल्या सुशिक्षित हत्तिछाव्याप्रमाणे किंवा सकल कलांनी पूर्ण अशा पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे तुला पाहून लोक संतुष्ट होवोत! त्याचे नेत्र तुला पाहण्यास उत्कंठित झाले आहेत. सर्व स्त्रिया तुला पाहण्याविषयी फारच उत्सुक झाल्या आहेत. सहाव्या वर्षी तुला विद्यामंदिरांत घातले, त्याला आज दहा वर्षे झाली. तुला आतां सोळावे वर्ष चालूं आहे आतां विद्यामंदिरांतून निघून आपल्या दर्शनाविषयी उत्कंठित झालेल्या अशा आपल्या सर्व मातांस भेट दे. सर्व वडील माणसास नमस्कार कर, आणि प्रतिबंधरहित होऊन राज्यसुखाचा व तारुण्यसुखाचा यथेच्छ अनुभव घे. राजेलोकांचा सन्मान कर. ब्राह्मणांचे पूजन कर. प्रजेचे पालन कर. व आपल्या आप्तमित्रास आनंद दे." त्रैलोक्यांत केवळ रत्नच आणि वेगानें वायु व गरुड यांसारखा इंद्रायुध नावाचा अश्व आपल्या-करितां महाराजांनीं पाठविला आहे, तो बाहेर उभा केला आहे. हा अश्व सर्वांस आश्चर्य करणारा व समुद्रांत उत्पन्न झालेला आहे. हा अश्व तारापीड-महाराजाच्या वसण्यास योग्य म्हणून पारसीक देशच्या राजाने नजर पाठ-विलेला आहे. अश्वलक्षण जाणणाऱ्या पुरुषांनी याला पाहून असे सांगितले की, उच्चैःश्रवानामक इंद्राच्या अश्वाची जीं सुलक्षणें ऐकण्यात आहेत, तीं सर्व याचे ठायीं आहेत. असा अश्व पूर्वी कधी झाला नाही व पुढेहि होणार नाहीं. याकरितां यावर बसून चलावे. विनययुक्त, शूर, शहाणे, कलाकौ-शल्य जाणणारे, पिढ्यानुपिढ्या आपले पदरी असणारे असे हजारो राजपुत्र आपल्या सेवेकरितां महाराजांनीं पाठविले आहेत; व आपणास नमस्कार कर-ण्याकरितां मोठ्या उत्कंठेनें ते बाहेर वाट पाहत आहेत.

चंद्रापीडानें पित्याची आज्ञा शिरसा मान्य करून इंद्रायुधाला आंत आण-ण्यास सांगितलें; तेव्हां सेनापतीनें त्यास आंत आणिलें. त्या अश्वाच्या लग-

माच्या कड्यांस दोन पुरुषांनीं दोन्ही बाजूंकडे ओढून धरिलें होतें. तो इतका उंच होता कीं, उंच पुरुषानें हात वर केला तर मात्र तो त्याच्या पाठीस पुरत असे. तो मानेचा आकडा वळवून चालत असल्यामुळें समोरचे आकाश प्राशूनच टाकीत आहे काय! असे दिसत होते. त्यान आपल्या खिकाळण्याने सर्व आकाश भरून टाकिल्यामुळे वेगाचा व्यर्थ गर्व वाहणाऱ्या गरुडाची तो निर्भर्त्सनाच करीत आहे काय असे दिसत होते! तो अश्व क्षणांत वांकत होता, व क्षणांत ताठ उभा राहत होता. त्याचा वेग आवरून धरल्यामुळें रागाने त्याच्या नाकपुड्या उडत होत्या. आणि त्यावाटे घुर घुर असा शब्द चालला होता. त्याने मोकळे सोडलें तर तो त्रैलोक्याचही उल्लंघन करील कीं काय! असे दिसत होतें. त्याच्या शरिराचा रंग अनेकरंगी इंद्रधनुष्यप्रमाणें दिसत होता. त्यामुळें ज्याच्या पाठीवर चमत्कारिक गालिचा घातला आहे असा हत्तीचा छावा जसा दिसतो, किंवा कैलासपर्वताच्या टेंकडीला धडका मारल्यामुळे अनेक रंगी धातूंचा धूळ अगावर उडालेला शंकराचा नंदी जसा दिसतो, किंवा दैत्यांच्या रक्ताने भरलेला देवांचा सिंह जसा दिसतो, त्याप्रमाणे तो दिसत होता! तो वेगाची प्रत्यक्ष मूर्तिच आहे काय असा भासत होता! त्याचे ओठ वारंवार फुरफुरत होत. व नाकावाटे सूं सूं असा शब्द चालला होता. त्यामुळे वगाने धरलेल्या वायस नाकावाटे सोडूनच देत आहे असें वाटत होतें! तो लगाम चघळीत असल्यामुळें त्याच्या तोंडावाटें फेस गळत होता, तेणेकरून समुद्रवास झाल्यामुळें तेथे प्राशन केलेल्या अमृताच्या गुळण्याच टाकीत आहे काय! अस भासत होते. त्याचे तोंड लांब असून सुरेख होतें, त्यामुळें हें कांरूनच कलें आहे काय, असें दिसत होतें! त्याच कान उभे होते. मुखावरील रत्नभूषणांची प्रभा त्याच्या कानावर फाकली होती; त्यामुळे हीं दोन चामरेच आहेत काय! असें दिसत होतें. त्याच्या गळ्यांत सोन्याच्या सुतान गुंफलेलीं माणकें, पाचू, इत्यादि रत्नांचे हार होते. त्याच्या मानेवरचे केस तांबड्या रंगान रग-

विलेले होते, या कारणानें समुद्रांत संचार केल्यामुळें त्याच्या मानेभोवतीं हीं शेवाळ्याची वेलीच लटकंलली आहे काय, असें दिसत होतें. मौक्तिकांचे व रत्नांचे हार त्याचे गळ्यांत असल्यामुळें नक्षत्रमंडळानें युक्त संध्यराग जसा दिसतो, तशी त्याची शोभा दिसत होती. पाचूचे हारांची हिरवी कांति त्याच्या अंगावर पडल्यामुळें हा सूर्याच्या रथाचा घोडाच खालीं आला आहे काय असें भासत होतें! त्याच्या अंगावर शुभ्र घर्मबिंदु दिसत असल्यामुळें समुद्रातून आल्यामुळे हीं त्याच्या अंगास मोत्येंच चिकटलीं आहेत काय असें दिसत होतें! तो इंद्रनीलमण्यासारखा काळ्या व कठिण खुरांनी भूमीस उकरीत होता. त्याचा बांधा व सर्व अवयव जसे असावे तसे होते. तो वेगांत वायु, गरुड व मन यांसारखा होता. हा उच्चैःश्रव्याचाच अवतार आहे असें पाहणारांस वाटत होतें. असा तो अश्व चंद्रापीडानें पाहिला.

पूर्वी कधीं न पाहिलेला, देवलोकीं राहण्यास योग्य, सकलगुणांनी युक्त, रंगानें, रूपानें व डौलानें उत्तमप्रकारचा असा तो अश्व पाहून चंद्रापीडास विलक्षण आश्चर्य वाटलें. तो मनांत म्हणाला, पूर्वी देवदैत्यांनीं मंदरपर्वतास वासुकी लावून मोठ्या खटाटोपानें समुद्राचें मंथन केलें, आणि हे अश्वरत्न न काढतां भलतींच रत्नें काढलीं! मेरुपर्वताच्या शिलेसारख्या विस्तीर्ण अशा त्याच्या पृष्ठावर न बसतां इंद्राने त्रलोक्यराज्याचें फळ काय मिळविलें असेल ते असो! उच्चैःश्रव्याला पाहूनच भुललेल्या इंद्रास समुद्रानें खरोखरच फसविलें! हा विष्णूच्या दृष्टीस पडला नाहीं, म्हणून तो अद्यूनहि गरुडावर बसण्याची हौस सोडीत नाहीं! काय हो! इंद्रापेक्षां देखील माझ्या पित्याचे वैभव अधिक आहे, म्हणून सर्व जगांत दुर्लभ अशीं रत्नें माझ्या पित्याजवळ आहेत! ह्या अश्वाची आकृति मोठी तेजस्वी व कल्याण असल्यामुळें हा देवांश असावा असें दिसत, व यामुळें ह्यावर आरोहण करण्यास शंका वाटते. सामान्य अश्वाची आकृति अशी सर्वांस थक्क करून टाकणारी नसते! असे ऐकण्यांत

आह क्रीं, ऋषींच्या शापांनीं देवता आपलीं शरिरें सोडून शापबलानें दुसऱ्या शरिराचा स्वीकार करितात. पूर्वी स्थूलशिरा ऋषीनें रंभेला शाप दिल्यामुळें ती स्वर्गलोक सोडून ह्या लोकीं अश्वयोनींत उत्पन्न होऊन शतधन्वा राजाजवळ पुष्कळ दिवस राहिली होती. दुसरेहि पुष्कळ मुनिशापानें या लोकीं उत्पन्न झाल्याचें ऐकण्यात आहे. तसाच हाही कोणी महात्मा असावा, व शापामुळें या जातींत उत्पन्न झाला असावा. याची आकृतिच याच्या दिव्यपणाबद्दल खात्री करीत आहे. असे चिंतन करीत तो राजपुत्र घोड्यावर बसण्याच्या हेतूनें आसनावरून उठला, आणि आपल्या मनात म्हणाला, "अश्वा, तूं कोण असशील तो असं, तुला नमस्कार असो, मी तुजवर अधिरोहण करितों, याबद्दल क्षमा कर!" असें तो म्हणत आहे तों त्याचा अभिप्राय जाणूनच काय तो अश्व मानेवरचें केस हालवून व वक्रदृष्टीनें चंद्रापीडाकडे पाहून खुरांनी पृथ्वीस उकरूं लागला. तो आपला उजवा खूर वारंवार आपटीत असल्यामुळें चंद्रापीडास बोलावितोच आहे काय, असें दिसत होतें. त्याच्या नाकाच्या रंध्रातून मधुर शब्द चालला होता, व तो आनंदानें स्विकाळत होता. तेव्हां तो आपल्यास चढण्याविषयीं सूचनाच करीत आहे, असें समजून चंद्रापीडानें त्यावर आरोहण केलें!

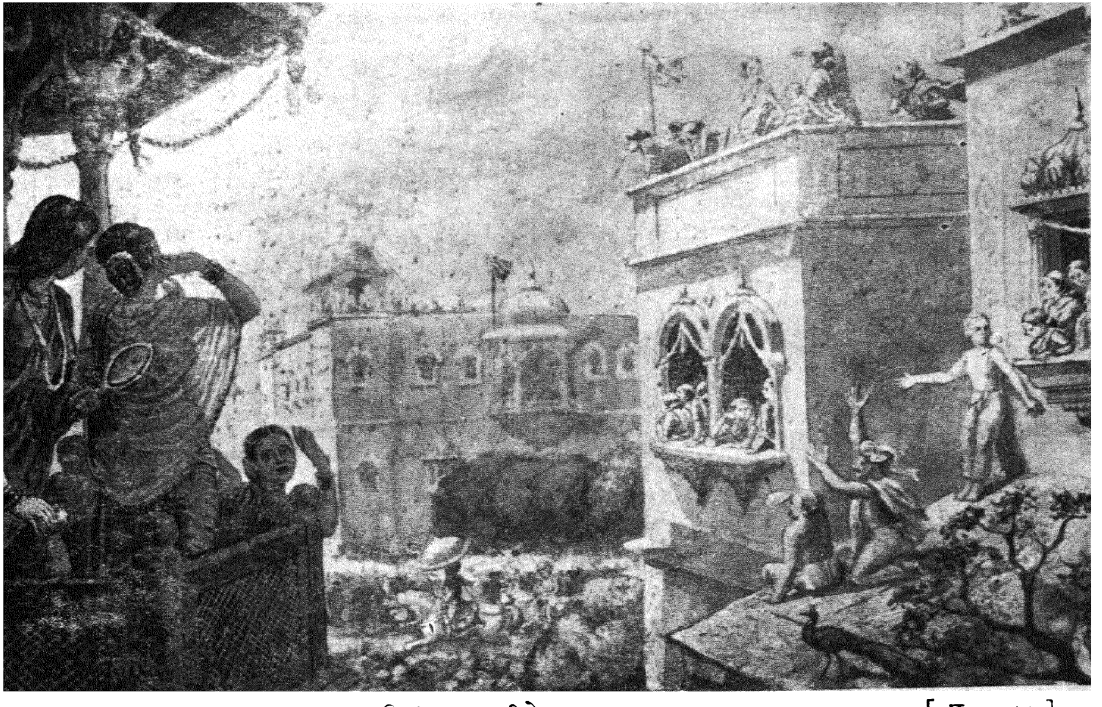
त्या अश्वावर चढल्यावर चंद्रापीडास सर्व त्रैलोक्य अगदीं अल्पसें वाटूं लागलें. मग तो त्या वाड्याच्या बाहेर पडला; तेव्हां अपरिमित अश्वसैन्य त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्या वेळीं प्रलयकाळच्या मेघांनी सोडलेल्या माराच्या शब्दाप्रमाणें तेथील घोड्याच्या टापांचे खाड् खाड् शब्द चाललेले ऐकूं येत होते. त्या शब्दांनीं, नाकाच्या फुरफुरण्यानीं व स्विकाळण्यानीं सर्वांच्या कानठाळ्या बसून गेल्यासारखें झालें! घोडेस्वारांनीं हातांत धरलेल्या भाल्याच्या चकचकीत टोकावर सूर्यकिरण पडल्यामुळें तीं फारच लकलकीत दिसत होतीं. त्या वेळीं मोठ्या सरोवराप्रमाणें दिसणारें आकाश, भाल्याच्या योगानें कमलांच्या कळ्यांनींच भरलेलें दिसत होतें. त्या राजे लोकांच्या

मस्तकांवर मयूरपिच्छांचीं छत्रें असल्यामुळें इंद्रधनुष्यांनीं युक्त मेघमंडळाप्रमाणें ते सैन्य दिसत होतें. त्या घोड्यांचीं तोंडें फेसांनीं शुभ्र झाल्यामुळें व तीं तेजस्वी असल्यामुळें हा प्रळयसमुद्राच्या लाटांचा लोटच आला आहे काय, असें भासत होतें. तें सैन्य अगण्य होतें व त्याचा पारहि दिसत नव्हता. चंद्रदर्शनानें समुद्र उसळतो, त्याप्रमाणें चंद्रापीडास पाहतांच त्या सैन्यांत हालचाल सुरू झाली. 'राजपुत्रास मी आधीं नमस्कार करीन, असें प्रत्येकाच्या मनांत असल्यामुळें मोठ्या गर्दीनें त्यांनीं राजपुत्रास वेढिलें. त्या दाटींत घेड्यांस घोडे लागून उधळूं लागल्यामुळें राजे लोकांस त्यास आवरून धरण्यास बरेच प्रयास पडले. मग त्या बलाहकसेनापतीनें प्रत्येक राजपुत्राचें नांव चंद्रापीडास सांगितलें. तेव्हां त्या राजपुत्रांनीं आपलीं मस्तकें खालीं करून व हात जोडून चंद्रापीडास नमस्कार केले. त्या वेळीं त्यांच्या मुकुटावरील आरक्त प्रकाश पडल्यामुळ हा त्यांनी अनुरागच प्रगट केला आहे काय! असें दिसत होतें. त्यांनीं आपले हात जोडले होते, त्यामुळें चंद्रापीडास यौवराज्याभिषेक करण्याकरितां हे त्यांना कलशच घेतले आहेत काय! असें वाटत होतें!

नंतर चंद्रापीडानें त्या सर्व राजपुत्रांचा योग्य सन्मान केला, आणि नंतर तो नगरास जाण्यास निघाला. त्याच्या मागून प्रधानपुत्र वैशंपायनहि घोड्यावर बसून निघाला. चंद्रापीडास ऊन लागूं नये म्हणून त्याच्या मस्तकावर शुभ्र छत्र धरिलें होतें. त्याचा आकार कमलासारखा होता, त्यामुळें राज्यलक्ष्मीचें राहण्याचें हें कमलच आहे काय! असें दिसत होतें! कमलसमुदायासारखा राजसमूह व चंद्रमंडळासारखें छत्र दिसत होतें. त्या छत्राला मोत्यांचा झालर लावलेली होती व त्यावर सिंहाचें चित्र होतें. त्या छत्राला सुवर्णाच्या दांड्या होत्या व त्याच्या दोहोबाजूस चौऱ्या उडत होत्या. त्यांच्या वाऱ्याने राजपुत्राच्या कर्णांतील अलंकार हालत होते. त्याच्यामुढे हजारों तरुण वीर घोषणा जयजयकार करीत व मंगल शब्दांचा उच्चार करीत चालले होते; आणि भाटलोक स्तुतिपाठ करीत चालले होते.

मूर्तिमान् मदनासारख्या चंद्रापीडाची स्वारी शहरांतन चालली आहे, असें शहरांतील लोकास समजतांच चद्रोदयकालीं चंद्रविकासि कमलें जशीं भरभर प्रफुल्लित होतात, त्याप्रमाणे नगरवासी लोक प्रफुल्लितमुखांनीं आपापले कामधंदे सोडून चंद्रापीडास पाहण्याकरितां येऊन उभे राहिले. त्यांस पाहून ते लोक एकमकांशीं बोलूं लागले, " हा राजकुमार असतां कार्तिकस्वामी आपणास कुमार म्हणविलो, ही गोष्ट मोठया उपहासाची आहे ! आपण मोठे पुण्यवान् व धन्य आहो, याची दिव्यमूर्ति प्रेमानें व कौतुकानें भरलेल्या नेत्रांनी आपणास यथेच्छ पाहण्यास सांपडली, तेव्हां आज आपल्या जन्माचे सार्थक्य झालें. चंद्रापीडाच्या रूपानें भगवान् नारायणच अक्तरला आहे यांत संशय नाहीं ! असे बोलून हात जोडून सर्वांनी त्यास नमस्कार केले. नगरांतील खिटक्यांचीं दारें भराभर उघडल्यामुळे चंद्रापीडास पाहण्याकरितां नगराने आपले डोळेच उघडले काय असें वाटलें ! सर्व विद्याभ्यास करून चंद्रापीड विद्यामंदिरातून निघून शहरांतून चालला आहे, असे ऐकून त्याला पाहण्याच्या कौतुकान शहरांतील स्त्रियांनीं आपली अर्धीं कामें सोडलीं आणि त्या चंद्रापीडास पाहण्याकरितां गडबडीनें धावत आल्या.

काही स्त्रियांच्या हातांत वेणी घालण्याकरितां आरसे होते ते तसेच असल्यामुळें त्या पूर्णचंद्रानें युक्त पौर्णिमेच्या रात्रीसारख्या दिसत होत्या ! कांहीं स्त्रियाच्या पायांस अलिंत्याचा लाल रंग असल्यामुळें कोवळ्या उन्हानें कमलिनी जशा दिसतात तशा त्या दिसत होत्या ! घाईनें आल्यामुळें कांहीं स्त्रियांच्या पायांत कमरपट्टा आल्यामुळें पायांत साखळदंड अडकून हळूहळू चालणाऱ्या हत्तिणीप्रमाणे त्या दिसत होत्या ! त्यांच्या नखांची कांति पायांवर पडल्यामुळे पादभूषणशब्दास मोहित होऊन हे कलहंस पक्षीच आले आहेत काय ! असे त्यांचे गौरवर्ण पाय दिसत होते कोणी गळ्यांत घालण्याकरितां हातांत घेतलेले मौक्तिकहार हातांतच राहिल्यामुळें, मदननाशानें विरक्त होऊन स्फटिकाची माळ धारण करणाऱ्या रतीप्रमाणें दिसत होत्या !

ल्या चंद्रापीडास पाहण्याकरितां गडबडीने धावत आल्या. [पृ० ८४]

कांहीं स्त्रियांच्या स्तनांवर मौक्तिकहार हालत असल्यामुळें स्वच्छ जलधारेच्या दोहों बाजूंस बसलेल्या चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोड्यानें संध्याकाळची शोभा जशी दिसते, तशा त्या दिसत होत्या ! कांहीं स्त्रियांच्या पायांत रत्नजडित नूपुरांच्या निरनिराळ्या प्रभा पडल्यामुळें त्यांच्या बरोबर ह्या मयूरीच चालत आहेत का ! असें भासत होतें. याप्रमाणें सर्व स्त्रिया घाईनें येऊन कोणी गच्चीवर उभ्या राहिल्या. कांहीं खिडक्यांत बसून पाहूं लागल्या. पाचूंच्या हिरव्या खिडक्यांतून त्यांचीं मुखकमलें दिसूं लागल्यामुळें ह्या आकाशांत कमलिनीच उगवल्या आहेत काय ! असं भासू लागले ! त्या स्त्रिया गडबडीन आल्यामुळ त्याच्या भूषणाचे मधुर शब्द ऐकूं आले, त्यामुळें सरोवर संबंधी पक्षी शब्द करूं लागले ! हे मेघाचें गडगडणें समजून कलहंस पक्षी ओरडूं लागले ! तेव्हां हा मदनाच्या स्वारीच्या वेळचा चौघडाच झडत आहे काय, असें वाटलें !

माड्यांवरून, गच्यांवरून, व खिडक्यांमधून जिकडे तिकडे स्त्रिया बसल्यामुळें शहरातील सर्व वाडे फुलल्याप्रमाणे दिसूं लागले. व जिकडे तिकडे नारीमय व लावण्यमय दिसूं लागले ! स्त्रियांच्या पायाचे लाल रंग जमिनीस लागल्यामुळें भूमि लाल पल्लवांनी आच्छादितच केल्यासारखी दिसं लागली ! जिकडे पहावें तिकडे त्यांच्या अंगाची सुवर्णासारखी कांति दिसत असल्यामुळें हे मूर्तिमंत लावण्यच पसरले आहे काय, असे दिसत होते ! त्याचा सुंदर मुखें चोहींकडे दिसत असल्यामुळें, हीं आकाशात हाजारों चंद्रबिंबेंच उगवलीं आहेत काय, असें भासत होते ! त्यानी आपल्या तोंडावर ऊन्ह पडूं नये म्हणून पुढें हात केले होते, त्यामुळें सर्व दिशा कमलांनींच भरल्या आहेत काय, असें वाटत होते ! अनेक प्रकारच्या रत्नांवर सूर्यकिरणें पडून त्यांचीं अनेकरंगी किरणें झळकत असल्यामुळें हीं इंद्रधनुष्येच पडलीं आहेत काय, असें वाटत होतें ! त्या स्त्रियांचे कज्जलयुक्त डोळे तेजस्वी दिसत असल्यामुळें हीं नीलकमळेच प्रफुल्लित झालीं आहेत काय

असें भासत होतें ! त्या सुंदरीचा अंतःकरणें आदर्शरूपी किंवा स्फटिकरूपी अथवा जलरूपी असल्यामुळेंच काय त्यांत चंद्रापीडाचें स्वरूप प्रतिबिंबित झालें ! चंद्रापीडास पाहताक्षणींच त्या स्त्रिया मोहित झाल्या आणि त्या ईर्षेनें प्रेमानें व विनोदानें एकमेकीशीं बोलूं लागल्या.— " एक म्हणाली, अग ! मला येऊं दे, इतकी पळत कां सुटलीस ? दुसरी म्हणाली, अग, तो पदर खालीं पडला आहे, ते सावर अमळसा ! अग चपले ! तोंडावर केस आले आहेत, ते मागें सार अगोदर ! अग वेडे ! ती तुझी चंद्रकोर भलतीकडेच गेली आहे, ती नीट कर ! अग ये आंधळे ! वांटत फुलें पडली आहेत, त्यांना अडखळून कशी पडतेस ! अग, कामाने वेडावलेले ! आपली वेणी तर सांव ! चंद्रापीडास पाहण्यासाठी जशी घाबरी झाली आहे ! अग, तुझा कमरपट्टा खालीं गळाला आहे, तो अगोदर वर तर सार ! अग ये, पापिणी ! तुझ्या कानावरचा पल्लव गालावर लोंबत आहे, तो काढून तरी टाक ! अग, तुझें चित्त अगदीच कींग ठिकाणा नाही! ही तुझी फणा पडली आहे, ती आपली घे! तरुणपणानें माजली आहे जशी ! अग, आपल्या स्तनांवर नीट पदर तरी घे, लोक तुझ्याकडे टक लावून पाहताहेतना! अग निलजे! तुझें तुझें सैल झालेंना! अग, टाकटिकले करीत बसणारे! लवकर इकडे ये. अग, नादिष्टे, मला पाहण्यास जागा दे. किती पाहिले तरी समाधान न पावणारे अग, किती पाहतेस तरी किती? अग ये, चावरलेले, सयकाला तरी दमावर येऊ दे, अग ये वेडे, तुझ्या जगावरचा शेला पडला म्हणून लोक तुला हसतात ना! अग ये भिक्षांदे, तुला आपल्या मैत्रिणी दिसत नाहींत! अग मदनपीडिते, आपल्या मनाला दुःख देऊन कष्टी कां होतेस! अग खोटे, भोळेपणा दाखविणारे, असें मौन करून कां पहातेस! चंद्रापीडाकडे खुशाल कां पहात नाहींस ? अग ये, तारुण्याचा डौल दाखविणारे, माझ्या अंगाला कांगवाई आग्रह स्तन लावतेस! हिच्या तर बाई जसा नाकावर राग! तूंच हो

बाई पुर्दे, झाले? कावग, तं दुष्ट आहेस! एकदीच खिडकी अडवून बसला आहेस ! माझ्या अंगावरचा पदर आपल्या अंगावर ओढून घेतेस तेव्हां तू शुद्धीवर तरी आहेस का ? अग माजुरडे काहीं तरी शुद्धीवर ये. अग दाढगे, उतावळीने धावतेस का इतकी ? अग ये उनाड मुली, इतकी घाबरी का होतेस ! अग, तुझ्या अंगावर मदनाधिकारानें, थराऊन काटा उभा राहिला आहे तो दिसू तरी देऊं नको ! अग तं इतकी उतावळी कां होतेस ? अग शून्यहृदये, घरांतून बाहेर निघाल्याचे सुद्धा तुला भान नाही ! अग कौतुक पाहण्यात गुतणारे, तं श्वास सोडण्यास देखील विसरलीस ! आपल्या मनामध्ये समागममुख घेण्यात गर्क राहणारे, नीट डोळे उघड, हा गजपुत्र निघून चालला ना ! अग मदनबाणानीं मूर्छितझालेले, ऊन्ह न लागण्याकरिता डोळ्यावर पदर तरी घे ? पतिव्रतेचा डौल मिरविणारे, पाहण्याची वस्तु पाहत नाहीस तेव्हा आपल्या डोळ्यांला अंधळे करतेस ! अग अधन्ये, परपुरुषकडे पहावयाचे नाहीं. असा तुझा निश्चय असल्यानें सर्वस्वी बुडालीस ! तर आतां हा नियम सोडून दे, आणि ज्याने आपल्या बरोबर मकरध्वज[1] धरला नाही, व ज्याच्या बरोबर रतिहि नाहीं, असा साक्षात् मदन चालला आहे त्याजकडे पहा ! त्याचा वेशभाग कसा भरलेल्या अब्जा प्रमाणे काळाभोर दिसत असे, हे नीलाकाश समजून तद्रच आला आहे काय असा मालतीपुष्पांचा हार व सुवासिक तुरा त्याने आपल्या केशपाशांत खोविला आहे. त्याच्या कानांत पारुंची भूषणे असून त्यांची तिरंगी प्रभा गालावर झळकत आहे. तेणेकरून कानावर शिरीषपुष्पांचे गुच्छच ठेविले आहेत काय, असे भासत आहे. याच्या चंडातीळ रत्नहारांत मोत्याचा आरक्ततेने प्रतिबिंबित झाल्यामुळे तारुण्यभर हृदयांत शिरण्याकरिताच स्फुरण पावत आहे काय असे वाटत आहे ! वैशंपायनाबरोबर हा काही बोलत चालला आहे. हा किंचित हास्य करीत आहे तेणेकरून त्याच्या दं-

---

१ मदनाचा मत्स्यचिन्हयुक्त ध्वज असल्याचे वर्णन आहे.

तांच्या कांति झळकत आहेत. घोड्यांच्या खुरांनीं धूळ उडून ती ह्या राजकुमाराच्या केसावर उडाली कीं, हा बलाहक सेनापति आपल्या हिरव्या शेल्याच्या पदराने ती पुशीत आहे. जसा एखादा हत्ती सोंडेने शेवाळ घेतो त्याप्रमाणे हा आपला हात पुढे करून विडा घेत आहे. ती स्त्री मोठी धन्य होय कीं, जी लक्ष्मीप्रमाणें पृथ्वीची सवत होऊन याचे हस्तकमल आपल्या हातांत ग्रहण करील! दिशा जशी दिग्गजास धारण करिते, त्याप्रमाणे ज्या विलासवतीनें सकलभूमंडळाचा भार धारण करण्याविषयीं समर्थ असा हा चंद्रापीड आपल्या उदरांत धारण केला. तेव्हां ती धन्य होय!" याप्रमाण अनेक प्रकारे भाषण करणाऱ्या स्त्रियांनीं आपल्या नेत्ररूपपात्रांनीं प्राशनच केला काय! भूषणाच्या मधुरशब्दांनीं बोलावलाच काय! मनांनीं पाटोपाट धरा घेतलेलाच काय, अलंकाराच्या किरणरूप रज्जूनी बद्धच केला काय, तारुण्यरूप नजराणा देऊन भेट घेतलेलाच काय! असा तो चंद्रापीड दिसला. त्याच्या अंगावर त्या नगरांतील स्त्रियानी पुष्कळ फुले व लाह्या उधळल्या. मग तो राजवाड्याजवळ येऊन पोहोचला. त्या ठिकाणीं कज्जलपर्वतासारख्या हत्तींचा गर्दी होती व त्याच्या गंडस्थळांतून मदोदक गळत होतें. तेणेकरून वर्षाकालाची जशी शोभा दिसते तशा तेथें शोभा दिसत होती. हजारों राजलोकांची गर्दी जमल्यामुळे छत्रालो छत्र लागत नाहिसे झाले. परदीपाहून आलेले शेकडो राजदूत त्या ठिकाणीं जमले होते. राजवाड्याच्या योग्यरीत दरवाज्याजवळ चंद्रापीडाची स्वारी आल्यावर तो खाली उतरला.

घोड्यावरून उतरल्यावर आपल्या हातानें वैशंपायनाचा हात धरून चंद्रापीड वाड्यात चालला. तेव्हां बलाहक सेनापति पुढें होऊन वाट दाखवीत चालला. त्या वेळीं एके ठिकाणी जमलेले त्रिभुवनच काय असें तें राजमंदीर दिसत होतें! द्वाराच्या दोहों बाजूस सोन्याच्या काठ्या हातांत घेऊन व कंबर बांधून चोपदार उभे होते. त्यांचे पोषाख पांढरे शुभ्र होते. व त्यांनी आप

ल्या पागोट्यांत वांदरे तुरे खोवले होते. त्या बाड्यांचीं मंदिरें आकाशास स्पर्श करणारीं असल्यामुळें, व शुभ्र सफेती दिली असल्यामुळें कैलासपर्वताच्या शिखरास हंसतच आहेत काय अशीं तीं दिसत होतीं! मंदिराच्या माड्यांवरील खिडक्यांतून स्त्रिया बसल्या होत्या. व त्यांच्या भूषणांचीं किरणें बराल छतावर झळकत होते, जेणेकरून तेथील शोभा फारच मनोहर दिसत होती. मोठमोठ्या सर्पासारख्या शस्त्रास्त्रांना युक्त व पातालालोकवर्ती खोल अशा गुहाच आहेत काय अशा तेथील आयुधशाळा खोल व भयंकर दिसत होत्या. त्या ठिकाणी क्रीडा करण्याचे रमणीय पवन होते. त्याच्या शिखातलांवर क्रीडा करणाऱ्या स्त्रियांच्या पायांचे लाल रंग लागलेले होत व मयूरादि पक्षी ओरडत होते. नरगच्ची झुली घालून अलंकृत केलेल्या सुशिक्षित हत्तिणी चौकात उभ्या करून होत्या. एकया बाजूस गंधमादन नावाचा गजराज एकया मोठ्या खांबास साखळदंडाने बांधलेला होता. त्याला रंजविण्याकरितां गायन व वाद्ये यांचा गजर सुरू होता. आपली सोंड डाव्या दातावर टेकून व डोळे मिटून तो निश्चलपणाने गायन ऐकण्यात निमग्न झाला होता. त्याच्या पाठीवर चित्रविचित्र रंगांची झूल घातली होती. त्यामुळे अनेक रंगांचे धातू ज्यावर आहेत अशा विंध्यपर्वतासारखा तो दिसत होता. त्या गायनाने तो संतुष्ट होऊन मधून मधून मधुरगर्जना करीत होता. त्याच्या गंडस्थळापासून मदोदक वाहत होते. त्याच्या मस्तकावर पांढऱ्या रंगाचा मोहरा असल्यामुळे चंद्रबिंबानें युक्त मेघ जसा दिसावा, तसा तो दिसत होता. त्याच्या कानाजवळ सुवर्णाचे अंकुश खोवले होते. ते कर्णभूषणाप्रमाणे दिसत होते. त्याच्या गंडस्थळावर भ्रमर गुंजारव शब्द करीत होते. त्या गजराजाचें पुढचें अंग उंच होते, व मागचे निंच होते. त्यामुळें हा पातालातूनच वर येत आहे काय! असा दिसत होता. तो नक्षत्रमालाना सुशोभित दिसत होता. त्याच्या सोंडेचे बोड लाल होते. तो आपल्या कानानीं आपणास वारा घेत होता. एकीकडे राजाचे आवडते मोठाले घोडे बांधले होते. त्याच्या पाठीवर

चित्रविचित्र आस्तरणे घातलेल्या होत्या. त्यांच्या गळ्यात घांटा होत्या त्यांचा मधुर शब्द चालला होता. त्यांचा मानेवरचे केस लाल रंगविले होते, त्यामुळे वृत्तीस मारल्यामुळे रक्ताने ज्याच्या सटा भरल्या आहेत असे सिंह जसे दिसतात, तशामाणे ते दिसत होते. त्यांच्या पुढे गवताचे ढीग पडले होते. त्यांच्याजवळ मोतदार लोक गाणी गात बसले होते. ती ऐकण्याकरितां त्यानीं आपले कान उभे केले होते. न्यायसभेत केवळ धर्ममूर्तिच असे धर्माधिकारी पुरुष सभ्य वेष धारण करून वेतांच्या आसनांवर बसले होते. यमधर्माचे घरी जसा सर्व जगाचा कारभार चालतो, त्याप्रमाणे तेथील व्यवस्था दिसत होती. हजारों लेखक लोक हिशब करीत बसले होते, व आज्ञापत्रे लिहित होते. जागजागीं शिपाई लोक पाहऱ्यावर ढालतरवारी घेऊन फिरत होते व राजाचा स्वारी केव्हां येते म्हणून वाट पाहत होत ठिकठिकाणीं मांडलिक राजे बसले होते. त्यात कोणी सोंगट्या व कोणी बुद्धिबळ खेळत होते. कोणी वीणा, सतार वगैरे वाद्य वाजवीत होते. कोणी चित्रे काढीत बसले होते. कोणी विनोदपर भाषणे बोलत होते. कोणी अनेक प्रकारच्या कविता करीत होते. कोणी काव्ये व सुभाषिते वाचीत होते. कोणी कवींचे गुणवर्णन करीत होते. कोणी वेश्यांचीं गायने एकत बसले होते. कोणी स्तुतिपाठकांचे पवाडे ऐकत बसले होते. कोणाच्या डोक्यांवर चकचकीत मुकुट होते व कोणाच्या डोक्यावर पागोटीं होतीं. कमळे ऊन्द पडले म्हणजे उदकप्रवाहयुक्त कुलपर्वत जसे शोभतात, तसे ते दिसत होते. सभास्थानी तप्तहेमचा रत्नासने व गालीचे असल्यामुळे हीं इंद्रधनुष्येच पडली आहेत काय, असे भासत होते! मणिमयभूमीत सभासदांचे मुखे दिसत असल्यामुळे ही प्रफुल्लित कमळेच पसरला आहेत काय, असे वाटत होते! शेकडो दासी हातात चवऱ्या घेऊन इकडे तिकडे फिरत होत्या, व त्याच्या भूषणांचे मधुर शब्द चालले होते. एका बाजूस शिकारी कुत्रे सोन्याच्या सांखळदंडांनी बांधले होते. पाळलेले कस्तूरीमृग इकडे तिकडे फिरत असल्यामुळे त्यांचा सुवास चालला होता.

ज्या ठिकाणीं किन्नरांचीं जोडपीं, यनमाणसें, अनेक प्रकारचे पशु नाना-प्रकारचे पक्षी आहेत, असे शिकारखानेहि तेथे होते. तो राजवाडा रात्री-प्रमाणे नक्षत्रमालांनीं सुशोभित दिसत होता. प्रातःकाळाप्रमाणे तो [1]मित्रो-दयानें रमणीय दिसत होता. जागजागीं फुलझाडे व फळशाडें सुशोभित दि-सत होतीं. कित्येक पुरुष व स्त्रिया चंद्रापीडाच्या दर्शनाविषयीं उत्कंठित होऊन वाट पहात बसल्या होत्या. इतक्यात चंद्रापीडाची स्वारी आली. तेव्हां द्वारपाललोक पुढें होऊन चंद्रापीडास प्रणाम करूं लागले. मग त्यानीं दाखविलेल्या मार्गानें चंद्रापीड आंत चालला. चंद्रापीडाचें दर्शन घेण्याकरिता पूर्वीच येऊन बसलेले राजलोक पुढे येऊन त्यास नमस्कार करूं लागले. नंतर आचार जाणणाऱ्या वृद्ध स्त्रियांनी त्याच्यावरून अनेक पदार्थ ओवाळून टाकिले. मग तो पुढे चालला तो हजारो पदार्थ असल्यामुळें ही स्तभुवनेच आहेत काय, असें सात चौक आलांडून ज्या ठिकाणीं आपला प्रिय पिता होता त्या ठिकाणीं तो गेला. तेथे अंगांत कवचे व शस्त्रास्त्रे धारण केलेले असे कुलीन व महापराक्रमी लोक आपल्या पित्याच्या संरक्षणाकरितां उभे होते. दासी हातात चवऱ्या घेऊन त्यास वारा घालीत होत्या. शुभ्रवाळयंटाने सुशोभित अशा गंगाप्रवाहांत ऐरावत जसा दिसतो, त्याप्रमाणे शुभ्रगिरान्यावर बसलेला आपला पिता चंद्रापीडाने पाहिला. "चंद्रापीडावर अवलोकन करावें," असें द्वारपालांनी राजास सांगितले, तेव्हां मस्तक भूमीस लावून नमस्कार करणाऱ्या पुत्रास पाहून राजाच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले! त्याचे डोळे आनंदाश्रूंनी भरले. मग पुत्रास आलिंगन करावें म्हणून राजाने शयनावरून थोडेसे उठून व हात पसरून "ये, ये; मला भेट दे!" असें म्हणून नम्र झालेल्या पुत्रास हृदयाशी घट्ट धरून आलिंगन केले. त्यावेळी राजाच्या, अ-गावर आनंदाने रोमांच उभे राहिल्यामुळे चंद्रापीडाचे शरीर अपरत्या

१ सूर्य. स्नेही.

शरिराशां शिवूनच टाकितो आहे काय किंवा त्याला शरिरांतच घालतो आहे काय, अथवा डोळ्यांनीं पितोच आहे काय असें वाटलें ! राजाने यथेच्छ आलिंगन केल्यावर तो आपल्य पित्याच्या पादपीठाजवळ जमिनीवर बसूं लागला, इतक्यांत तांबूलाचा डबा बाळगणाऱ्या दासीने आपल्या अंगावरील शेल्याची घडी करून झटदिशी त्यास बसावयास दिली. 'तीं एकीकडे कर,' असें हळच बोलून व तीस पदरीकडे सारून तो जमिनीवरच बसला. नंतर पुत्रापमाणें ज्याला राजाने आलिंगन दिलें असा वैशंपायनहि चंद्रापीडाजवळ बसला. दोन घटका आपल्या पित्याजवळ बसल्यावर तारापीड म्हणाला, "बाळा ! अंतःपुरात जा. आणि तुझ्या भेटीविषयी तुझी माता फार उत्कंठित झाली आहे, तिला नमस्कार कर, व तसेंच इतर मातांची भेट घऊन त्यासही आनंदित कर. अशी बापाने आज्ञा केल्यावर तो नम्रपणाने तेथन उठला आणि बरोबर येणाऱ्या सेवकांचें निवारण करून तो वैशंपायनास बरोबर घेऊन अंतःपुरवासी सेवकानें दाखविलेल्या मार्गाने अंतःपुरात गेला.

त्या ठिकाणीं पांढरे पोषाख केलेले चोपदार आपल्या मातेच्या रक्षणाकरिता उभे आहेत, त्यामुळे क्षीरसमुद्राच्या लाटाच्या कल्लोळांनी लक्ष्मी जशी दिसली तशी ती दिसत आहे, रक्तवस्त्र नेसलेल्या व इतिहास पुराणांतील गोष्टी जाणणाऱ्या अशा स्त्रिया राजा राज्य चालविण्याचा उपदेश करीत आहेत व पूर्वीच्या कथा सांगून कर्मठूक करीत आहेत, स्त्रीवेष धारण करणारे पंढलोक जेथे कामे करीत आहेत व विलासपर्वतीवर चढण्या वाटांत आहेत, आपल्या हातात अलंकार, पुष्पे, सुवासिक द्रव्य, तांबूल, पंखे, उटीचे साहित्य, पाण्यानें भरलेल्या झाऱ्या इत्यादि पदार्थ घेऊन कित्येक स्त्रिया जिच्या भोवतालीं जे लागेल ते देण्याकरितां उभ्या आहेत, जिच्या अंगावर रत्नहारादि अलंकार सुशोभित दिसत आहेत, पुढें ठेविलेल्या आरशांत जी आपले प्रतिबिंब पहात आहे, अशा आपल्या मातेस पाहून चंद्रापीडानें पुढें होऊन तीस नमस्कार केला.

मग विलासवती गडबडीनें उठून, आज्ञा ऐकण्यास तत्पर असे पुष्कळ दास व दासी जवळ होत्या तरी, स्वतःच तिनें कांही पदार्थ पुत्रावरून ओवाळून टाकले. मग पुत्राचें कल्याण इच्छिणाऱ्या विलासवतीनें चंद्रापीडाच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून त्यास आलिंगन दिलें. चंद्रापीडाप्रमाणच वैशंपायनाचेंहि उपचार करून त्यास आलिंगन दिलें. मग चंद्रापीड जमिनीवर बसूं लागला असतां विलासतीनें त्यास आपल्या जवळ घतलें. मग सेवकांनी गडबडीने आणून मांडलेल्या आसनावर वैशंपायनहि बसला.

मग चंद्रापीडास वारंवार आलिंगून व त्याच्या सर्व अवयवांवरून हात फिरवन विलासवती त्यास म्हणाली, " बाळा, तुझा पिता मोठा निष्ठुर म्हणावयाचा, म्हणून तुझी ही सुकुमार तनु इतक दिवसपर्यंत त्यानें मोठ्या क्लेशांत ठेविली; तूं इतके दिवस गुरूंचा प्रतिबंध कसारे सोसलास ! तूं लहान असून मोठ्या पुरुषासारखे तुझें धैर्य आहे; बाबा, लहानपणी खेळण्याचे कौतुक सोडून तुझें लक्ष अभ्यासाकडे लागले तेव्हा तुझ धैर्य फारच मोठे म्हणावयाचे. तुझी गुरूवर भक्तिहि स्वर्गीच, पित्याच्या अनुग्रहाने, विद्येन भूषित जसा तूं दृष्टीस पडलास, तसा अनुरूप स्त्रीनें युक्त केव्हा दृष्टीस पडशील. असे मला झाले आहे ! " असें आपल्या आईचे भाषण ऐकून चंद्रापीड सलज्ज होऊन खालीं तोंड घालून बसला. मग त्याच्या आईनें परमकौतुकानें त्याचे चुंबन केलें. नतर तेथे चंद्रापीड थोडाच वेळ बसून उठला आणि इतर मातांची भेट घेऊन त्यानें त्यांसहि आनंदित केलें. नतर राजवाड्याजवळ इंद्रायुध अश्व उभा होता त्यावर बसून तो इतर राजपुत्रांच्या व शुकनासप्रधानाच्या भेटीस गेला.

चंद्रापीड प्रधानाच्या वाड्याजवळ गेला तेव्हां द्वारपाल पुढें धांवत येऊन सामोरे आले. त्यांनी चंद्रापीडाचें निवारण केलें नाहीं तरी तो राज-

वाड्याबाहेर जसा उतरला होता तसाच आतांहि बाहेरच उतरला. त्या ठिकाणीहि पाळीपाळीने पहारा करणारे पुष्कळ हत्ती उभे होते. तसेच हजारों घोडेहि होते. अनेक कामाकरितां आलेल्या लोकांची पुष्कळ गरदी होती. अनेक शास्त्रें जाणणारे व अनेक धर्मपंथांचे अनुसरण करणारे लोक त्या ठिकाणी दृष्टीस पडत होते. वाड्याच्या अंगणांत राजेलोकहि कामानिमित्त आलेले होते, त्यामुळे त्यांचे हत्ती, घोडे व मनुष्यें यांची गर्दी झाली होती. नंतर बाहेरच्या दरवाज्याजवळ घोडा उभा करून वैशंपायनाचा हात धरून तो वाड्यांत शिरला. तेव्हा द्वारपाल पुढे होऊन लोकांचें निवारण करून जाण्याकरितां वाट करूं लागले. मग त्या ठिकाणी असलेल्या राजे लोकांनी त्यास उठून नमस्कार केले. चोपदार लोक चलकाशी मारीत व काठ्या वर करीत पुढे चालत असल्यामुळे सर्व लोक भयभीत होऊन पलीकडे सरले. त्या वेळच्या गर्दीने तेथील चौकांतील जमीन अगदी हदरून गेली. ती मौज पहात चंद्रापीड नवीन सपेती दिसल्यामुळे हे दुसरें राजमंदिरच आहे काय, अशा प्रकारें दिसणाऱ्या शुकनासाच्या मंदिरांत गेला. तेव्हां अनेक राजे लोक ज्याच्या भोंवती बसले आहेत अशा सिंहासनासारख्या शुकनासास पाहून चंद्रापीडाने त्यास परमनम्रतेनें नमस्कार केला.

राजपुत्र आला असे पाहून प्रधान आपल्या आसनावरून उठला. त्या बरोबर राजेहि उठले. मग प्रधान मोठ्या प्रेमाने राजपुत्रास सामोरा गेला. त्यावेळीं त्याच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु गळू लागले. मग त्यानें राजपुत्रास दृढ आलिंगन दिलें. आणि मग आपला पुत्र वैशंपायन यासहि आलिंगन दिलें. नंतर बसण्याकरितां आसन दिलें त्यावर न बसतां चंद्रापीड भूमीवरच बसला. त्याच्या शेजारीं वैशंपायनहि बसला. तेव्हां शुकनासाबरोबरीच सर्वांनीं आपली आसनें सोडिलीं

व सर्व जमिनीवरच बसले. नंतर आनंदामुळें ज्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले आहेत असा शुकनास राजपुत्राशीं बोलूं लागला.

"बाबा चंद्रापीडा! तुझा विद्याभ्यास पुरा होऊन तूं तारुण्यांत आला आहेस; असें पाहून तारापीड महाराजास सार्वभौम पद मिळाल्याचे आज सार्थक्य झालें. सर्वगुरुजनाचे आशीर्वाद आज फळास आले. अनेकजन्मीं केलेलें पुण्य आज उदयास आलें. कुलदेवता आज प्रसन्न झाल्या. ज्याच्या पदरीं पुण्य नाहीं त्यांना तुजसारखा पुत्र कोठून होणार? हे अल्प वय कोणीकडे? आणि ही सकलविद्यांचे आकलन करणारी तुझी अमानुष शक्ति कोणीकडे? ह्या प्रजा धन्य होत कीं, ज्यांचा पालन करणारा भरत, भगीरथ, यांसारखा तूं उत्पन्न झालास! पृथ्वीनें असे कोणते पुण्य केले होते की, तुजसारखा पति तिला मिळाला! विष्णूच्या वक्षस्थळावर राहण्याचा आग्रह धरणाऱ्या लक्ष्मीने तुजजवळ मूर्तिमंत राहण्यास न येऊन आपला मोठा तोटा करून घेतला! श्रीवराहानें आपल्या दांतांनें जसा सर्व भूभार धारण केला, त्याप्रमाणें तूं आपल्या बाहूंनें सर्व पृथ्वीचा भार धारण कर!" असें बोलून त्याने वस्त्रालंकार व पुष्पमाला यांनी राजपुत्राचा सन्मान केला व त्यास जाण्यास निरोप दिला. तेथून उठल्यावर चंद्रापीड अंतःपुरांत गेला आणि त्याने वैशंपायनाची आई मनोरमाबाई हिची भेट घेतली. नंतर इंद्रायुधावर आरोहण करून आपल्या प्रियेने उपवन करितां मंदिर तयार करून ठेविले होतें तेथें तो गेला. त्या ठिकाणी द्वाराच्या दोन्ही बाजूंस पूर्ण कलश ठेविले होते. द्वारावर पल्लवपुष्पांच्या माळा लाविल्या होत्या. हजारों पताका उभारल्या होत्या, व त्या वाऱ्यानें फडकत होत्या. मंगलवाद्यें वाजत असल्यामुळें त्यांच्या शब्दांनीं दशदिशा भरून गेल्या होत्या. जागजागीं फुलांचे ढीग पडले होते. उज्ज्वलवेष धारण करणारे सेवक सेवेविषयीं तत्पर होते. त्या ठिकाणीं अनेक

मंगलकर्मे केलीं होतीं. अशा त्या मदिरांत चंद्रापीड गेल्यावर दिवाणखान्यांत तयार केलेल्या एका मचकावर तो बसला. मग तेथें त्यानें दोन घटका विश्रांति घेतल्यावर स्नान भोजन वगैरे जो दिवसांचीं कर्मे करावयाची होतीं ती केलीं. आपल्या राहण्याच्या जागेजवळच त्यानें इंद्रयुधास राहण्याकरितां जागा तयार करविली.

अशा प्रकारें तो दिवस गेला. पुढें संध्याकाळच्या वेळेस दिवसलक्ष्मीच्या पायांतील माणकांचे भूषणच काय ! असे सूर्यानें स्वाली पडलसे दिसले ! सूर्याच्या रथाच्या चाकांच्या चाकाऱ्यावाटें उदकप्रवाहाप्रमाणे दिवसप्रकाश पश्चिमेकडे जसा काय वाहतच गेलासें दिसले ! दिवसानें सूर्यबिंबरूप तळ हातानें रक्तकमलांची सर्व लाली घतली असें भासल ! चंद्रविकासि कमलांना सुगंध घेण्याकरितां आलेल्या भ्रमसमुदायरूप कालपाशानें ओढल्यामुळेच चक्रवाक पक्ष्यांचीं जोडपीं भिन्न झालीं काय अस वाटलें ! सूर्यविमान सर्व दिवसभर रक्तकमलांतील मधुर रस आपल्या करांनीं घेऊन अतिशय प्राशन करून ते आकाशमार्गानें घाईघाईनें चालत असल्यामुळे त्यांस ही वांतिच झाली काय अशी संध्याकाळची लाली दिसं लागली ! पश्चिमादेशच्या कोनांतील रक्तकमलच काय असा दिसणारा भगवान् सूर्य लोकांतरास गेला. आकाशरूपसरोवरांतील रक्तकमलिनीच काय अशी संध्या दिसूं लागली. दिशांच्या मुखांवरची ही कृष्णागरुचंदनाने काढलेली पत्ररचनाच आहे काय ! अशी अंधकाराची झांक दिसूं लागली. रक्तकमलांवर भ्रमरांचा थवा बसल्यामुळे जसें सरोवर काळें दिसत, त्याप्रमाणें अंधकारानें सन्ध्याराग काळा करून टाकला ! कमलिनीनीं प्राशन केलेले सूर्यतेज हरण करण्याकरितां हे अंधकाराचे हेरच आहेत काय असें भ्रमरांच थवे कमलांवर दिसूं लागले ! गजीरूप-विलासिनी-स्त्रीच्या कानांवरील रक्तपल्लवच काय ! असा संध्यारागं पडून नाहींसा झाला. मयूरांच्या बसण्यांच्या काठ्यांवर ते बसले नसतांहि अंधकारामुळे ते बसलेच आहेत काय असें भासूं लागलें. खिडक्याजवळच्या

मोकांतून पारवे बसल्यामुळें गृहलक्ष्मीच्या कानांतील हीं नीलकमलेंच आहेत काय असें भासूं लागलें ! अंत:पुरांतील विलासिनी स्त्रियां संध्याकाळ शाल्यामुळें उठून गेल्या. त्यामुळें झोपाळ्याच्या कड्या करकर वाजत होत्या त्या स्तब्ध राहिल्या. घराजवळच्या आंब्याच्या झाडांस टांगलेल्या पिंजऱ्यांतील राघू व मैना बोलत होते ते मुके राहिले. गायन व वाद्ये सुरूं होतीं तीं बंद झालीं. हत्तींच्या गंडस्थळावर भुंग्यांच्या झुंडी येत होत्या त्या बंद झाल्या. उपाध्याय लोक आपापलीं कर्मे करून घरीं गेले. राजे लोक उठून गेल्यामुळें राजवाड्यांतली गर्दी कमी झाली, व त्यामुळें ते विस्तीर्ण दिसूं लागले. राजवाड्याच्या सर्व भाजंस दिवे लागून त्यांची प्रतिबिंबे फरसबंदींत पडल्यामुळें त्या कमलाच्या भेटीच आल्या आहेत काय असें दिसूं लागले ! सरोवरांतून दीपांची प्रभा पडल्यामुळें आपल्या विरहानें पीडित झालेल्या कमलिनींचें शांतवन करण्याकरितां सूर्यानें आपली प्रभाच पाठविली आहे काय, असें भासूं लागले. पिंजऱ्यांतून असलेले सिंह, व्याघ्र इत्यादि पशु निद्रेमुळें आळसल्यासारखे झाले. पहारेकऱ्याप्रमाणें मदन, धनुष्यबाण सज्ज करून अंत:पुरात संचार करूं लागला. विरहिणी स्त्रियांच्या अंत:करणांत विरहाग्नि पेटून अंत:करणास दग्ध करूं लागला ! अशा प्रदोषकालीं चंद्रापीड पायांनींच राजवाड्यात गेला. त्याजबरोबर मशाली पेटवून सेवक लोकहि गेले. तेथें चंद्रापीड कांहीं वेळ आपल्या बापाजवळ बसला. नंतर आपल्या आईकडे गेला. तेथें कांहीं वेळ बसून नंतर तो पुन: आपल्या मंदिरांत गेला. व त्या नंतर फणामण्यांनीं सुशोभित अशा शेषावर भगवान् विष्णु जसा निद्रा करितो, त्याप्रमाणें अनेक रत्नकांतींनीं सुशोभित अशा मंचकावर तो निजला.

दुसरे दिवशीं चंद्रापीड पहाटेंच उठला आणि पित्याची आज्ञा ग्रहण करून मोठ्या कौतुकानें मृगया करण्याविषयीं उत्कंठित होऊन सूर्योदय होण्यापूर्वीच इंद्रायुधावर बसून अरण्यांत जाण्यास निघाला. त्याजबरोबर कुत्रे बाळगणारे शिकारी लोक निघाले. त्यांनीं सोन्या-

च्या साखळदंडांस बांधलेले मोठमोठाले शिकारी कुत्रे आपल्या हातांत धरले होते. त्यांनीं आपल्या अंगांत व्याघ्रचर्माचीं कवचें धारण केलीं होतीं, मस्तकांस चित्रविचित्र रंगांचीं वस्त्रें गुंडाळलेलीं होतीं. त्यांच्या दाढ्या व मिशा लांब लांब होत्या. त्यांनीं आपल्या हातांत धनुष्यें धारण केलीं होतीं. याप्रमाणें ते लोक मोठ्याने आरडाओरड करीत व धावत चंद्रापीडाबरोबर चालले होते. यामुळें तर चंद्रापीडास मृगया करण्याचा दुप्पट उत्साह वाटला. चंद्रापीडाबरोबर पुष्कळ हत्ती, घोडे व शिपाई लोक धावत चालले होते. वनांत गेल्यावर चंद्रापीडाने बाण सोडून मदोन्मत्त हत्ती, रानटुकरें, सिंह, सांबर व अनेक हरिण मारिले, व पराक्रमाने कित्येक वनपशु जिवंतहि धरिले. पुढें सूर्य प्रखर तापून माध्यान्हकाल झाला. चंद्रापीडाच्या घोड्याच्या अंगावरील घामाच्या धारा वाहूं लागल्या. तो घोडा लगामास चावीत असल्यामुळें त्याचा खळखळ शब्द होऊन तोंडावरील फेस व किंचित् रक्त निघूं लागलें. घोड्याच्या कानावर पुष्पगुच्छ बांधला होता व त्यावर भ्रमर गुंजारव करीत फिरत होते. चंद्रापीडाचेंही अंग घामाने अगदी थबथबलें होतें. त्याच्या अंगांतल्या कवचावर वनपशूंच्या रक्ताचे थेंब उडाले होते, त्यामुळें त्याचा पोशाख फारच विलक्षण दिसत होता. छत्रधारण करणारे लोक मागें राहिल्यामुळें ऊन निवारण होण्याकरितां त्याने हातांत वृक्षाचा पल्लव धरिला होता. त्याच्या अंगावर रानापुष्पांतील पराग उडाल्यामुळें हा मूर्तिमंत मदनच आहे काय असें भासत होतें! अश्वांच्या खुरांची धूळ उडून त्याच्या ललाटावर बसली होती. त्याच्या बरोबरच पायदळ हि मागें राहिल्यामुळें त्याच्या पुढें कोणी धांवत नव्हते. भरधाव घोडे फेकीत चाललेले कांहीं राजपुत्र मात्र त्याजबरोबर होते. 'असा सिंह होता,' 'असा रानटुकर होता,' 'असा रानरेडा होता,' 'असा हरिण पळाला!' याप्रकारें मुलखेच्या गोष्टी बोलत बोलत चंद्रापीड आश्रमा घरीं आला.

घरीं आल्यावर तो घोड्यावरून खालीं उतरला आणि सेवकांनीं झटदिशी

मांडलेल्या आसनावर जाऊन तो बसला. मग त्यानें मृगयेचा सर्व पोशाख काढून ठेविला आणि दोन घटका विश्रांति घेतली. त्यावेळीं सेवकांनीं चोहीकडून पंख्याचा वारा घालून त्याचे श्रम दूर केले.

नंतर ज्या ठिकाणीं रत्नखचित रौप्यमय व सुवर्णमय कलश ठेविले होते व स्नानाकरितां चौरंग मांडला होता, अशा स्नानगृहांत तो गेला. त्या ठिकाणीं त्यानें स्नान करून व आपले अंग पुसून स्वच्छ वस्त्रे धारण केली व रुमालानें आपले डोके गुंडाळले. मग देवपूजा करून उठी लावण्याच्या ठिकाणीं तो गेला. तेथे राजानें व विलासवतीनें पाठविलेल्या दासी, वस्त्रें, अलंकार, पुष्पें व सुगंधिद्रव्यें पेटाऱ्यांत घालून घेऊन आल्या व त्यांतील सर्व जिनसा काढून त्यानीं त्यांजपुढे ठेविल्या. त्या घेऊन चंद्रापीडानें पहिल्यानें वैश्यायनास उठी लावून मग आपल्या अंगास लाविल्या व जवळ जे राजपुत्र होते त्यांसहि दिल्या. नंतर त्यांसह वस्त्रालंकार धारण केल्यावर अनेक रत्नपात्रांनीं सुशोभित अशा भोजनगृहांत तो गेला. त्यावेळी शरदृतूंतील आकाश जसें नक्षत्रांनीं सुशोभित दिसतें, तसें ते गृह भोजनपात्रांनीं दिसत होतें. त्या ठिकाणीं चंद्रापीड अनेकरंगी आसनावर भोजन करण्याकरितां बसला. वैशंपायनहि त्याजवळ बसला होता व तो पदार्थांचें वर्णन करीत होता. राजपुत्रहि जवळच आपापल्या योग्य ठिकाणीं बसले होते. सर्वांना पदार्थ वाढण्याचा आग्रह करीत सर्व मंडळीसमेवर चंद्रापीडानें मोठ्या आनंदानें भोजन केलें. नंतर आचमन व विडा घेऊन कांही वेळ विश्रांति घेतल्यावर तो ज्या ठिकाणीं इंद्रायुध बांधला होता त्या ठिकाणीं गेला. तेथें जाऊन त्यानें त्याच्या गुणांचें वर्णन करून, आजेची वाट पाहणारे असे सेवक जवळ उभे होते तरी त्या अश्वाच्या गुणास मोहीत होऊन, स्वतः इंद्रायुधापुढें गवत टाकलें. आणि मग तो तेथून राजवाड्यांत गेला. व पूर्वीप्रमाणें आईबापांचे दर्शन घेऊन निजला.

दुसरे दिवशी प्रातःकाळींच कैलास नांवाचा चोपदार दरबारांत एक कन्या

घेऊन चंद्रापीडाकडे आला. ती कन्या नुकतीच तारुण्यांत आली होती, राजगृहांत राहून ती प्रौढ झाली होती, तथापि ती फार नम्र होती. तिनें तांबड्या वस्त्राचा बुर्खा घेतला होता. त्यामुळें कोवळ्या उन्हानें जशी पूर्वदिशा शोभते, तशी ती दिसत होती ! तिच्या सौंदर्याच्या कांतीने राजमंदिर भूषित झाल्यासारखें दिसत होतें: त्यामुळे राहूच्या भीतीने चंद्रास सोडून ही चंद्रिकाच भूमीवर अवतरली काय, किंवा राजमंदिराचीहि मूर्तिमत देवताच आहे काय, अशी ती दिसत होती ! तिच्या पायांत मधुर शब्द करणारी भूषणें होती, त्यामुळे मधुर शब्द करणाऱ्या कलहंसांनी युक्त जशी कमलिनी दिसते, तशी ती दिसत होती. तिच्या कमरेवर सुवर्णाची मेखला (कमरपट्टा) होती. तिच्या उरावर नुक्तांच स्तनाविर्भाव झाला होता. तिच्या नखाच्या कांति झळकत असल्यामुळें हे सौंदर्यच पाझरते आहे काय ! असें दिसत होतें ! तिच्या अंगावरील भूषणाच्या नवरत्नांची प्रभा तिच्या सभोवतीं फांकल्यामुळें क्षीरसमुद्रांतून निघणाऱ्या लक्ष्मीप्रमाणें ती दिसत होती ! विडा खाल्यामुळें तिचे ओठ लाल दिसत होते. तिचें नाक सरळ व उंच होतें. तिचे नेत्र कमलाप्रमाणे होते. तिच्या कानातील कुंडलांची प्रभा तिच्या गालांवर झळकत होती, त्यामुळे कानांवर ठेवलेलें हे पल्लवच आहेत काय असें दिसत होतें ! तिच्या कपाळावरील तिलक सुशोभित दिसत होता. तिच्या अंगावर तेजस्वी मोत्यांचे दागिने होते. तिनें आपल्या अंगास केशराची उटी लाविली होती, तिचें शरीर फारच नाजूक दिसत होतें. तिचें चालणें हळू हळू व खुबीदार होतें. तिची कमर बारीक होती आणि तिचा सर्व बांधा फारच सुरेख होता.

नंतर तिच्या बरोबर आलेला कैलास नांवाचा चोपदार पुढें सरला व जमिनीस उजवा हात लावून चंद्रापीडास प्रणाम करून विनंति करूं लागला. " महाराज ! राणा साहेबांनी अशी आज्ञा सांगितली आहे कीं, पूर्वी थोरल्या महाराजांनीं जेव्हां कुलूत राजास जिंकिलें. त्यावेळीं त्या राजाची ही कन्या

पत्रलेखा बंदी केलेल्या लोकांबरोबर अगदीं लहान असतांच आणिली. ही इतके दिवस मीं आपल्या जवळ अंतःपुरांत ठेविली होती. ही राजकन्या अनाथ समजून आजपर्यंत मीं मोठ्या स्नेहानें कन्येप्रमाणें वाढविली. ही आतां तुझा तांबुलाचा डबा बाळगण्यास योग्य झाली आहे, असें समजून तुजकडे पाठविली आहे. याकरितां हिला ठेवून घ्यावें. हिला दासीप्रमाणें मानूं नये. हिचे लालनपालन चांगल्या रीतीनें करावें. आपल्या चित्तवृत्तीप्रमाणें भलत्यासलत्या गोष्टीपासून हिचें निवारण करावें. शिष्यिणीप्रमाणें हिजवर लक्ष ठेवावें. मित्राप्रमाणें भरंवश्याच्या गोष्टी हिला सांगत जाव्या. मींच हिला वाढविली असल्यामुळें मुलीप्रमाणें हिजवर माझी ममता आहे. ही मोठ्या कुलीन घराण्यांतील मुलगी आहे, तेव्हां ही प्रीति करण्यास योग्य आहे. ही तुझी चांगल्या रीतीने सेवा करील. हिचें शील तुला माहीत नाहीं म्हणून निरोप पाठविला आहे. ही फार दिवस तुझी सेवा करण्यास उपयोगी पडेल. " अमा निरोप सांगून तो उगीच राहिला. मग पत्रलेखेनें पुढे होऊन चंद्रापीडास प्रणाम केला. तेव्हां त्यानें निजकडे पाहून " मातेची आज्ञा मला मान्य आहे." असें म्हणून त्या चोपदारास जावयास सांगितले.

त्या दिवसापासून पत्रलेखा नेहमीं चंद्रापीडाच्या सेवेत तत्पर असती झाली. चंद्रापीडाचीहि प्रीति तिजवर दरगेज अधिकाधिक वाढत गेली व ती त्याचे अगदीं भरवशाचे स्थान झाली.

याप्रमाणें कांहीं दिवस गेल्यावर चंद्रापीडास यौवराज्याभिषेक करावा, असें तारापीड राजाच्या मनांत येऊन त्यानें सेवकास अभिषेकाची तयारी करण्यास आज्ञा केली. पुढे अभिषेक होण्याचा समय जवळ आला, तेव्हां एके दिवशी चंद्रापीड शुकनासप्रधानाच्या भेटीस गेला. चंद्रापीड अगोदर नम्र असतांहि त्यास अधिक विनयसंपन्न करावे असें शुकनासाच्या मनांत येऊन तो त्यास म्हणाला:—

बाबा ! चंद्रापीडा ! तूं सर्व जाणतच आहेस, व सर्वशास्त्रांचे अध्ययनहि तूं

केले आहेस, तेव्हां तुला उपदेश करण्याजोगे कांही राहिले आहे असे नाहीं. तथापि कांही सांगावेसे वाटल्यावरून सांगतो, तर नीट ऐक. तारुण्यांतील अंधपणा सूर्यकिरणांनी, रत्नांच्या प्रभेने किंवा दीपप्रकाशाने जावयाचा नाहीं. असा तो मोठा गहन आहे! लक्ष्मीच्या योगाने मदांधपणा येतो तो कितीहि अंजनें डोळ्यांत घातली तरी दूर व्हावयाचा नाही! गर्वाने दाह झाला असतां कितीहि शीतोपचार केले तरि तो कमी होत नाहीं! विषयसुखाने मद उत्पन्न झाला असतां तो औषधें किंवा मंत्र यांनीं जात नाहीं. विषयमलाचा एकदां लेप बसला कीं, तो कितीहि स्नाने केली तरी जात नाही. राज्यसुखनिद्रेची धुंदी आली असतां रात्रीच्या रात्री गेल्या तरी ती जात नाही. याकरितां तुला सांगतों की, गर्भश्रीमंती, नूतन तारुण्य, अप्रतीम सौंदर्य, विलक्षण शक्ति, हीं सर्व अनर्थांची परंपरा आहे असें म्हटलें तरी चालेल. यांतील एक एक देखील उन्मत्तपणा आणण्यास कारण होते. मग सर्वच एके ठिकाणी जमल्यावर मग कांय विचारावयाचें आहे? शास्त्रजलाने निर्मल झालेली जरी बुद्धि असली तरी तो तारुण्याच्या भरात मलिन होते. तारुण्यभरांत वावटळीसारखी [1]रजोभ्रमण करविणारी प्रकृति मनुष्याला कोणीकडे उडपील याचा नियम नाहीं. इंद्रियरूप हरणे विषयसुखरूप मृगजलास भुलून भलतीकडे भटकत जातात! त्यामुळे त्यांचा परिणाम फार वाईट होतो. तारुण्याने ज्याचे अंतःकरण तुरट होते त्याला विषयसंभोग मधुर उदकाप्रमाणे लागतात. विषयासक्ति दिशाभुलीप्रमाणे मनुष्यास सन्मार्गापासून भ्रष्ट करिते. तुझ्या सारखे नीतिमान पुरुष अशा उपदेशास पात्र आहेत. स्फटिकांत जसे चंद्रकिरण प्रवेश करितात त्याप्रमाणे उपदेशाचे शब्द तुजसारख्याच्याच अंतःकरणांत शिरतात. गुरूंचे हितकारक वचन असले तरी, अयोग्य पुरुषाच्या कानांत ते शूळ उत्पन्न करिते! आणि योग्य पुरुषाच्या कर्णास तेंच मधुर लागते! चंद्र जसा अंधाराचा नाश करितो तसा गुरूंचा

१ रजोगुण-मूळ.

उपदेश सर्वदोषांचें निवारण करतो. तूं अजून विषयरसाचें आस्वादन केलें नाहींस म्हणून तुला उपदेश करण्याचा हा समय आहे. मंदनशाणाच्या प्रहारांनीं हृदय जर्जरित झाल्यावर त्या ठिकाणीं फुटक्या पात्रांत जलासारखा गुरूचा उपदेश कोठून टरणार ? विषयांनीं प्रकृति दूषित झाली असतां त्यास उत्तम कुल किंवा शास्त्र, मार्गावर आणूं शकत नाहीं. चंदनकाष्ठापासून अग्नि उत्पन्न झाला असतां तो दग्ध करीत नाहीं काय ? उदक हे विझविणारे जरी आहे तरी ते समुद्रांतील वडवाग्नीवर पडले असतां तो अधिक भडकत नाहीं काय ? गुरूचा उपदेश सर्व मल दूर करणारे स्नानच म्हटलें तरी चालेल. जरारहित असून प्रौढत्व आणणारा हा होय. मेदोवृद्धि न करतां भारदस्तपणा आणणारा हा होय. सुवर्णाचा नसून कर्णालंकार भूषित करणारा अलंकारच, ज्योतिर्विरहित असा प्रकाशच आणि त्यास न देणारी अर्शा जाग्रतिच होय ! विशेषकरून राजांनां उपदेश करणारे फारच थोडे असतात; त्यांची मर्जी न बिघडावी म्हणून सर्व लोक प्रतिध्वनीप्रमाणे राजाच्या भाषणाला 'हो' ला 'हो' लावून देतात ! उन्मत्ततारूप सूज येऊन त्यांच्या कानांची भोंक बुजून जातात, व त्यामुळेच काय त्यांच्या कानांत कोणाचा उपदेश शिरत नाहीं ! गुरु उपदेश करीत असतां मदोन्मत्त गजाप्रमाणे डोळे झांकून ते त्यांनां खेद मात्र देतात ! राजाची प्रकृति मदांधव्वराने मूर्छित रहाते ! राज्यलक्ष्मीहि त्यांना राज्यविपाने गुंग करून टाकिते. चंद्रापीडा, आपल कल्याण व्हावें अशी तुला इच्छा आहे, याकरितां प्रथमतः लक्ष्मीचें स्वरूप लक्षांत आण. ही वीरांच्या खड्गमंडलरूपी कमलवनांत संचार करणारी भ्रमरीच आहे ! ही क्षीरसमुद्रातून निघाली तेव्हां पारिजातपल्लवापासून राग, चंद्रकलेपासून वक्रता, उच्चैःश्रव्यापासून चपलता, कालकूटापासून मोह, मद्यापासून उन्मत्तपणा आणि कौस्तुभापासून कठोरपणा, हे गुण आपल्या भावंडांपासून घेऊन बाहेर पडली आहे ! हिच्यासारखी परिचय न बाळगू देणारी वस्तु ह्या जगांत दुसरी कोणतीच नाहीं. हिला गुणरूप पाशांनीं बळकट

आवळून टाकिलें तरी ही निसटून जाते ! हजारों शूर लोकांच्या तरवारीच्या पिंजऱ्यांत घालून ठेविली तरी ही गुंगारा मारते ! मदोन्मत्त हत्तींनीं वेष्टित असतांहि ही पळून जाते ! ही कोणाचा परिचय ठेवीत नाहीं ! शास्त्राच्या गोष्टी ऐकत नाहीं ! सौंदर्यास भुलत नाहीं ! विद्वत्तेचाहि विचार करीत नाही ! आचार, विचार, सत्य यांपैकीं कोणालाच जुमानीत नाहीं ! गंधर्वनगराप्रमाणें पाहतां पाहतां ही नाहींशी होते ! मथनकाळीं मंदरपर्वताचा गरगर फिरण्याचा संस्कार हिला लागल्यामुळेंच काय भ्रमण करीत रहाते ! कमलिनीवर संचार करितां करितां पायांस कांटे रुतल्यामुळेंच काय कोणाच्या घरीं पाऊल ठेवण्यास बिचकते ! मोठमोठ्या श्रीमंतांच्या घरी मोठ्या बंदोबस्तांत ठेविली असते, तरी उन्मत्त हत्तींच्या गंडस्थळांतील मधुपान केल्यामुळेच काय धुंद होऊन झोकांडी खात कोणीकडे तरी जाऊन पडते ! तीक्ष्णता शिकण्याकरितांच खड्गधारांत जाऊन राहते ! सर्व विश्व व्यापून टाकण्याकरितांच काय विष्णूच्या आश्रयानें राहते ! मगातरंगाप्रमाणे चंचल, गुहेप्रमाणें तमानें युक्त, साहसकर्म करणारानांच प्राप्त होणारी, विद्युल्लतेप्रमाणें थोडा वेळ चमकणारी, सरस्वतीनें अलंकृत पुरुषाजवळ जणूं सवतमत्सरानेच न राहणारी, अपवित्रपदार्थाप्रमाणे गुणवानाला स्पर्श न करणारी, अशी ही आहे ! हो द्रव्याचा उष्मा उत्पन्न करते, तरी जडपणा आणिते ! उन्नति करते तरी नीचपणासहि नेते ! समुद्रकन्या असून तृष्णा वाढविते ! अमृताची भगिनी असून परिणामी कटु राहते ! पुरुषोत्तमाजवळ राहूनहि कुपुरुषावर प्रीति करते ! तृष्णारूप विषवल्लीस वाढविणारी ही जलधाराच ! इंद्रियमृगास मोहित करणारी गीतिच ! सत्कर्मचित्रांस मलिन करणारी धूमपंक्तीच ! मोहनिद्रेची केवळ शय्याच ! उद्धटपणाची पताकाच ! दोषरूप सर्पाची दरीच ! गुणरूप हंसांना जशी वर्षाच[1] ! कपटनाटकाची प्रस्तावनाच ! मदनरूप मत्तहत्तीला कदलीच ! सज्जनेतला जशी बंदिशालाच, अशी ही आहे.

---

१ वर्षाऋतु.

ज्याला लक्ष्मीनें फसविलें नाहीं असा पुरुष सांपडणें विरळा ! तिनें करलेले राजे पुढें फार खेद पावतात. राज्याभिषेक झाल्यावर त्यांचा सरळपणा, ज्ञान, पुण्य, क्षमा, व सत्यभाषण हीं नाहींशीं होतात. ग्रहदेवता किंवा भूतें यांनीं सचार केल्यासारखें ते करूं लागतात ! अधर्मानें गति कुंठित झाल्यामुळेंच दुसऱ्याच्या अनुरोधानें चालतात ! असत्यभाषणरूप विषानें मुखरोग झाल्यामुळेंच एखादा शब्द बोलतात ! मरणास टेकलेल्या मनुष्याप्रमाणें त्यांच्या पुढे बंधुजन आले असतां त्यास ते नकोसे वाटतात ! नेत्ररोगी मनुष्याप्रमाणें तेजस्वी पुरुषाकडे पाहत नाहींत ! कालसर्पानें दंश केलेल्याप्रमाणें मंत्रानें सावध होत नाहींत ! खड्गाप्रमाणें पाजलेले, व दुसऱ्यांनीं प्रेरिलेले होऊन नाश करितात ! नेत्ररोग्यासारखे ते दूरदर्शी होत नाहींत ! हलकट मनुष्यांनी घेरलेले व पापकर्म करणारे होऊन व्यसनांत बुडतात. त्यांस द्यूत हाच विनोद, परस्त्रीसेवन हेच चातुर्य, शिकार करणें हाच व्यायाम, मद्यपान हाच विलास, उन्मत्तपणा हेंच शौर्य, स्वस्त्रीपरित्याग हाच पुरुषार्थ, गुरुवचनाचा तिरस्कार हाच शाहणपणा, वेश्या, नृत्य, गीत, यांचे ठायीं आसक्ति हीच रसिकता, स्वच्छंदपणानें वागणें हेच प्रभुत्व, देवाचा अपमान करणें यांत मोठेपणा, बंदिजनानीं केलेली स्तुति हीच कीर्ति: अशा प्रकारच्या दोषांस गुणांचें स्वरूप देणारे, आंतल्या आंत हासणारे, फसविण्याविषयीं कुशल, स्वार्थ संपादण्याविषयीं तत्पर, द्रव्यरूप मांसास लंपट झालेले जणूं गृध्रच, किंवा सभारूप सरोवराजवळचे बगळेच काय असे धूर्तलोक राजांची स्तुति करून त्यांस फसवितात. द्रव्याधिकारानें मत्त झालेले, वृथाभिमान बाळगणारे, व आपणास देवाप्रमाणें मानणारे, असे राजेलोक सर्वांच्या उपहासास पात्र होतात. चांगल्या लोकांचा खरा उपदेश त्यांस रुचत नाहीं. रात्रंदिवस हात जोडून देवांप्रमाणें जे स्तुति करितात, अशा लोकास राजे सहातात, त्यांजबरोबर भाषण करितात, त्यांस जवळ बाळगतात, ते सांगतील तसे वागतात, त्यांचा सन्मान करितात, व त्यांना आप्त समजतात. दुसऱ्याच

घात करण्याचा उपदेश हेच त्यांचे शास्त्र, जारणमारणादि क्रिया करणारे हेच त्यांचे गुरु, दुसऱ्याला फसविण्याचा उपदेश करणारे हेच त्यांचे मंत्री, सपत्तिविपर्यांच काय तो त्यांना हव्यास, आणि खरोखर स्नेह करणाऱ्या बंधूचा उच्छेद करण्याविषयीच त्यांच्या अंतःकरणाची प्रवृत्ति राहते. अशा प्रकारच्या पुरुषाची योग्यता काय सांगावी ? याकरितां हे राजपुत्रा ! अशा प्रकारचे हे कुटिल, कष्टकारक, व हजारो व्यापारांनीं भयंकर असे राजतंत्र आहे, आणि अत्यंत मोह उत्पन्न करणारें असें तारुण्य आहे; याकरितां हे राजपुत्रा, ज्या रीतीनें लोक हासणार नाहीत, साधुजन निंदा करणार नाहीत, गुरुजन धिक्कार करणार नाहीत, सुहृत् विटंबना करणार नाहीत, विद्वज्जन तुच्छ मानणार नाहीत, कुशल पुरुष उपहास करणार नाहीत, कार्मीजन फसविणार नाहींत, सेवकजन लांडग्यासारखे तोडणार नाहीत, स्त्रिया विटंबना करणार नाहींत, लक्ष्मीचा मद उन्मत्तपणा आणणार नाही, मदन वेडे करणार नाही, व विषयसुख नादी लावणार नाही, अशा प्रकारें वागण्याचा तूं प्रयत्न कर. तूं अगोदर स्वभावानें गभीर आहेसच. तुझ्या पित्यानें मोठ्या प्रयत्नानें तुला विद्यासस्कार दिलाच आहे, यामुळें तुजकडून तसें कांहीं होणार नाहीच अशी खात्री वाटते. लक्ष्मी चंचल व अविचारी मनुष्यास मात्र उन्मत्त करिते. सर्वांसच करीत नाही. तुझे सद्गुण पाहून मला फार संतोष वाटत आहे. मला जें जें बोलावेसें वाटले ते ते बोललो. तुला वारंवार सांगणें हेच आहे की, विद्वान, ज्ञानी, शूर, कुलीन, धीर व उद्योगी अशा पुरुषाना देखील ही चंचल लक्ष्मी हलकेपणा आणिते, हे लक्ष्यांत ठेव. तुझा पिता तुला यौवराज्याभिषेक करणार आहे. त्या उत्सवाचा तूं अनुभव घे. पूर्वजांनीं चालविलेला राज्यभार धारण कर. शत्रूंची मस्तके वाकीव. आपल्या आप्तमित्रांस मोठेपणास चढीव, आणि राज्याभिषेक झाल्यावर लगलीच दिग्विजय करण्यास नीघ. तुझ्या पित्यानें पूर्वी सर्व पृथ्वी जिंकली आहे, ती पुनः जिंकण्याकरितां जा. प्रतापानें उज्वलित होण्याचा हाच तुझा

समय आहे. प्रतापाने राजा एकदां नांवाजला कीं, त्याची आज्ञा सर्वत्र मान्य होते. असें बोलून शुकनास प्रधान उगाच बसला.

शुकनासाच्या ह्या निर्मल उपदेशवाणीने स्वच्छ धुतल्यासारखा. चकचकीत केल्यासारखा, अभिषेक केल्यासारखा, अलंकृत केल्यासारखा, पवित्र केल्यासारखा, किंवा तेजस्वी केल्यासारखा, असा चंद्रापीड होऊन फारच संतुष्ट झाला; आणि दोन घटका तेथे राहून आपल्या मंदिरांत गेला.

पुढे कांहीं दिवस गेल्यावर सर्व सिद्धता होऊन राज्याभिषेकाचा उत्तम प्रकारचा पुण्यदिवस प्राप्त झाला. उपाध्यांनी राज्याभिषेकाची सर्व साहित्ये जमविलीं. शेकडो राजेलोक त्या समारंभाकरितां आले. शुकनास प्रधानासह राजाने स्वतः मंगलकलश धारण केला. पुण्यतीर्थांपासून, नद्यांपासून, समुद्रांपासून आणविलेले उदक, अनेक औषधी. फले व रत्ने यांनी युक्त करून व अनेक मंत्रांनीं पवित्र करून राजाने आपल्या पुत्रास अभिषेक केला. अभिषेक होतांच जशी एखादी लता एखाद्या वृक्षावर पसरलेली असते आणि मग जवळच्या दुसऱ्या वृक्षावर जाते, त्याप्रमाणे राजलक्ष्मीनें तारापीड राजास न सोडता चंद्रापीडावरहि आरोहण केले. नंतर सर्व अंतःपुरांतील स्त्रियांसहवर्तमान विलासवतीने चंद्रापीडास उटी लाविली. त्याच्या मस्तकावर शुभ्र व सुवासिक पुष्पांचा तुरा खोविला. त्याने चंद्राप्रमाणे शुभ्र वस्त्रे धारण केली. नंतर उपाध्याने चंद्रापीडाच्या हातांत ककण बांधिले. त्याच्या गळ्यांत रत्नाचा अतितेजस्वी हार होता त्यामुळे त्याला अभिषेक करण्याकरितां हे सप्तर्षिमंडलच अवतरले आहे काय असे भास लागले! शुभ्रपुष्पाच्या माळा गजरे व तुरे त्याच्या अंगावर असल्यामुळे शुभ्र सर्पांनी युक्त अशा नरसिंहाप्रमाणे किंवा अनेक नद्यांचे स्वच्छ प्रवाह ज्यावरून वाहत आहेत अशा कैलासपर्वतासारखा, किंवा गंगेचे शुभ्र कमलमृणालांनीं युक्त अशा ऐरावत गजासारखा, किंवा फेसानें व्याप्त अशा क्षीरसमुद्रासारखा तो चंद्रापीड दिसू लागला. मग चंद्रापीड सभा मंडपाकडे चालला, तेव्हां तारापीड राजा स्वतः

हातांत कांठी घेऊन लोकांचे निवारण करीत त्याजवरोवर चालला. सभामंडपांत आल्यावर चंद्रापीड जसा मेरूपर्वतावर चढतो तसें त्यानें सिंहासनावर आरोहण केलें. युवराजपदीं आरूढ झाल्यावर चंद्रापीडानें सर्व राजांचा योग्य सन्मान केला. कांहीं वेळ तेथें वसल्यावर दिग्विजय प्रस्थानाची सूचना करणारा, प्रलयकालच्या मेघगर्जनेसारखा, किंवा मंथनकालच्या समुद्रासारखा गंभीर असा चौघडा मोठ्याने वाजूं लागला. त्याचे प्रतिध्वनि सर्वदिशांकडे घुमूं लागले. त्या शब्दानें सर्वांचे कान बहिरे केले व सर्व त्रैलोक्य दणाणून टाकिले. त्यावेळीं शेषाच्या फणा थर थर कांपू लागल्या ! दिग्गज मोठ्याने दचकले ! सूर्याच्या रथाचे घोडे भिऊन उधळून गेले ! हा शिवाचा अट्टहासच आहे, असे समजून शंकराचा नंदी कैलासपर्वतावर डुरकण्या फोडूं लागला ! तो शब्द ऐकून स्वर्गलोकी ऐरावतानें मोठ्याने गर्जना केली ! पूर्वी कधीं न ऐकिलेला असा तो शब्द ऐकून यमाचा टोणगा रागानें आपली शिंगे पुढें करून उभा राहिला ; तेव्हां तो त्या शब्दास नमनच करीत आहे काय असें वाटले ! याप्रमाणें तो शब्द सर्वत्रैलोक्यांत भ्रमण करीत राहिला. तो शब्द ऐकून त्या ठिकाणी असलेल्या सर्वलोकांनीं मोठ्यानें जयजयकार केला. तेव्हां चंद्रापीड सिंहासनावरून उठला. त्याच्या उठण्यावरोवर शत्रूंच्या राजलक्ष्मीहि उठल्या ! चंद्रापीडावरोवर त्याठिकाणी असलेले राजे लोक व इतर सर्व गडबडून उठले. तेव्हां इतकी गर्दी झाली कीं, कित्येक राजांच्या गळ्यातील हार तुटले. व त्यांतील मौक्तिकें जिकडे तिकडे पसरलीं. त्यामुळें दिग्विजयाच्या प्रसंगी चंद्रापीडावर ह्या लाह्याच उधळल्या आहेत काय असें भासलें ! शुभ्रपुष्पांची वृष्टि करणाऱ्या कल्पवृक्षांनीं जसा पारिजात आपल्या सोडांतील जलतुषार फेकणाऱ्या दिग्गजांनीं वेष्टित जसा ऐरावत, नक्षत्रवर्षाव करणाऱ्या दिगंतरांनीं जसा आकाशप्रदेश, त्याप्रमाणें चंद्रापीड मौक्तिकवर्षाव करणाऱ्या त्या राजांच्या योगानें दिसूं लागला. मग तो त्या राजपुत्रांसह त्या सभामंडपांतून उठून बाहेर गेला.

त्या ठिकाणीं जिच्या अंगावर पुष्कळ शृंगार घातले आहेत व

जिच्यावर पत्रलेखा अगोदरच जाऊन बसली आहे, अशी उत्तम हत्तीण महाताने आणिली. मग चंद्रापीड तिजवर चढून बसला. उन्हाचा उपद्रव होऊं नये म्हणून त्याच्यावर शुभ्र छत्र धरिलें होते व त्यास मोत्यांची झालर लावलेली होती, त्यामुळें ते फारच सुशोभित दिसत होतें. मग चंद्रापीडाची स्वारी तेथून निघून नगराबाहेर गेली. त्या ठिकाणी हजारों राजेलोक चंद्रापीडाची वाट पहात उभे होते. त्यांच्या मुकुटावरील माणकांचे किरण चोहीकडे पडले होते, त्यामुळे युवराजाच्या प्रतापाचें हें तेजच पसरले आहे काय, किंवा त्या राजांचा चंद्रापीडाविषयीचा हा मूर्तिमंत अनुरागच प्रकट झाला आहे काय, किंवा शत्रुवनास दग्ध करणारा हा वणवाच आहे काय, किंवा सर्वभुवनाची राज्यलक्ष्मी चंद्रापीडाकडे येत असल्यामुळे तिच्या पायाचा हा आलिताच भूमीस लागला आहे काय असे दिसले ! हजारो हत्ती, घोडे व पायदळ असल्यामुळे फारच गर्दी झाली. छत्रांशीं छत्रे लागल्यामुळें ती एकमेकांशी घासूं लागलीं. नंतर सेनापतीने सर्वांचीं नावें सांगितल्यावर सर्व राजांनीं चंद्रापीडास नमस्कार केले व ते स्वारीबरोबर चालूं लागले. चंद्रापीडाच्या मागून गंधमादन नांवाचा मोठा हत्ती चालला होता. त्याच्या अंगावर शेदराचे पट्टे ओढलेले होते. मौक्तिक रत्नांनीं खचलेली व जमिनीपर्यंत लोंबणारी अशी मोठी झूल त्याच्या अंगावर लोंबत होती, व त्याच्या मस्तकावर शुभ्रपुष्पांच्या माळा घातल्या होत्या. त्यामुळें संध्याकाळचा प्रकाश ज्यावर पडला आहे, आकाशगंगेचा प्रवाह ज्यावर दिसतो आहे व ज्याच्यावरचा प्रदेश नक्षत्रसमुदायाने व्याप्त झाला आहे, असा मेरुपर्वत जसा दिसतो, तसा तो गजराज दिसत होता. त्याच्या अंगावर सुवर्णालंकारांचें तेज झळकत असल्यामुळें हे केशराचे ठिपकेच लावले आहेत काय असा इंद्रायुद्ध नांवाचा, अश्वहि पुढें चालविला होता. चंद्रापीडाबरोबर इतकें सैन्य चाललें होते कीं, हा पृथ्वीवर समुद्रच चालत आहे काय असें दिसत होतें ! हजारों राजेलोकांचीं शुभ्रछत्रे सैन्यसमुदायांत दिसत असल्यामुळें समुद्राच्या अनेक मोठ-

मोठ्या लाटा चालून त्यांत चंद्राची प्रतिबिंबे जशी दिसतात, त्याप्रमाणें शोभा दिसत होती !

इकडे प्रस्थानकालची मंगलकृत्यें केल्यावर वैशंपायनाने आपल्या अंगावर वस्त्रालंकार धारण केले. अंगास चंदनाची उटी लाविली. मग सर्व पोषाक घालून तोहि हत्तीणीवर बसला. त्याजबरोबरहि पुष्कळ सैन्य व राजे चालले होते. त्याच्या मस्तकावरहि छत्र होते. त्यामुळे हाहि दुसरा युवराजच आहे काय असा भास होत होता. तो चंद्रापीडाच्या शेजारी येतांच सूर्याशेजारी चंद्रासारखा दिसू लागला. मग मोठ्या थाटाने युवराजाची स्वारी चाल लागली. त्या अपरमित सैन्याच्या भारानें पृथ्वी थर थर कांपूं लागली ! त्यावेळी चंद्रापीडास नमस्कार करण्याकरितां ठिकठिकाणचे राजे लोक आल्यामुळे त्यांच्या मस्तकावरील रत्नखचित मुकुटावरची व बाहुभूषणावरच्या रत्नांची किरणे, कांहीं ठिकाणी चाप पक्ष्यांच्या पंखासारखीं, कांहीं ठिकाणी मोराच्या डोळ्यासारखीं, कोठें विद्युल्लतेसारखी चमकणारीं, कोठें पल्लवासारखीं लाल, कोठें इंद्रधनुष्यासारखी चित्रविचित्र, कोठें बालसूर्यप्रभेसारखी आरक्त अशीं दशदिशांकडे चमक लागली ! राजांच्या मस्तकावरील छत्रे शुभ्र होतीं तरी तीं भिन्न भिन्न रंगांच्या मुकुटरत्नांच्या किरणांनी व्याप्त झाल्यामुळें, ही छत्रे मयूरपिच्छांचीच केलेली आहेत काय असे भासत होते जिकडे पहावे तिकडे घोडेच घोडे व हत्तीच हत्ती दिसत होते ! छत्रे व ध्वज यांनी आकाश अगदी व्याप्त झाले. हत्तींच्या मदोदकाचा गंध घेऊन वायु वाहू लागला. राजेलोकांवर चामरे उडत असल्यामुळे सूर्यतेज दिसेनासे झाले व सैन्याच्या शब्दांनी सर्व आकाश व्यापून गेले. त्या सैन्यांत मोठमोठ्या पर्वतांसारखे हत्ती चालले होते. उत्पातकालच्या चंद्रमंडळासारखीं मोठमोठालीं छत्रे दिसत होतीं. प्रलयकालच्या मेघध्वनिसारखा रणवाद्यांचा शब्द चालला होता. आपल्या गंडांतील पाणी उडवीत असल्यामुळे नक्षत्रांची वृष्टिच करतात काय असे हत्ती गर्जना करीत चालले होते. त्यांच्या गंडस्थळावरील

शदूर वाऱ्यानें उडत होता, व मदोदकाचे स्राव चालूं होते. समुद्राच्या लाटांप्रमाणें घोड्यांच्या रांगा धांवत चालल्या होत्या. सैन्याच्या गर्दीमुळें दिशा अंधक दिसत होत्या, व सर्व त्रैलोक्य शब्दमय झालेंसें भासत होतें ! ह्या सर्व कारणांनीं हा प्रलयकालच आहे काय असें भासत होते! जिकडे तिकडे ध्वजच ध्वज दिसत असल्यामुळें दिशा जाग्यावर नाहींत असें वाटूं लागलें ! भल्लिनरजाचा स्पर्श होईल म्हणून आकाश पळून गेल्यासारखें दिसूं लागलें ! घोड्यांच्या खुरांच्या धुळीनें सर्व आकाश व्याप्त झाल्यामुळें शिपाई लोकांच्या काठ्यांनींच उन्ह दूर पळून गेलें असें वाटलें ! हत्तींच्या सोंडांतील फवाऱ्यांनीं व छत्रांच्या गर्दीनें दिवसाचा अगदीं पत्ता नाहींसा झाला! चतुरंग सैन्याच्या गर्दीनें पृथ्वी व्यापून गेली. हत्तींच्या गंडस्थळांतील मदोदक रस्त्यानें वाहत असल्यामुळें व त्यांत घोड्यांच्या तोंडांतील फेस पडत असल्यामुळें पादचारी लोकांचे पाय निसरून ते पडूं लागले.[1] मदोदकाचा सुगंध इतका चालला होता कीं, त्यामुळें कशाचाच वास येईनासा झाला ! सैन्याच्या आरडाओरडीनें, घोड्यांच्या फुरफुरण्यानें, हत्तींच्या गर्जनेनें त्यांच्या कानांच्या फडफडण्यानें, गळ्यांतील घंटांच्या आवाजानें, शंखांच्या शब्दानें, आणि कर्णे, चौघडे इत्यादि अनेक वाद्यांच्या आवाजानें सर्वांच्या कांठाळ्या बसून गेल्या. अनेकरंगांच्या जमिनीवरून सैन्य चालत असल्यामुळें तेथील धुराळा उडाला तेणेंकरून तो कोठें मत्स्याच्या छातीसारखा, कोठें उंटाच्या केसासारखा, कोठें हरिणाच्या केसासारखा, कोठें धुतलेल्या स्वच्छ पीतांबरासारखा, कोठें जुन्या मृणालासारखा व कोठें फेसासारखा, असा तो अनेकरंगांचा व अनेक आकृतीचा दिसत होता. गंगाप्रवाहाप्रमाणें हरिचरणापासून उत्पन्न झालेला, कुपित होऊनच पृथ्वीस सोडून निघालेला, तृप्तित झाल्यामुळें हत्तींच्या सोंडेंतील जलतुषार प्राशन करणारा, पक्ष्याप्रमाणें आकाशांत संचार करणारा, भ्रमराप्रमाणें हत्तींचे मदोदक प्राशन करणारा, सिंहाप्रमाणें त्यांच्या

[1] विष्णु, घोडे.

गंडास्थळावर उडून बसणारा, विजयी वीराप्रमाणें पताका ग्रहण करणारा, वृद्धावस्थेप्रमाणें मस्तकास शुभ्र करणारा, आणि दृष्टीस मांद्य आणणारा, हत्तींच्या कर्णताडणाने त्रस्त होऊनच कर्णे व शंख यांच्या उदरांत जाऊन बसणारा, राजमुगुटादर असलेल्या रत्नखाचित मगरींनीं प्यालेला, अश्वमुखांतील शुभ्रपुष्पगुच्छासारख्या फेसानें पूजन केलेला; चौऱ्यांच्या हलण्याने अंगावरील उडालेल्या सुगंधिद्रव्यानें व पुष्पमालांतील परागांनीं मिश्रित झालेला, राहूप्रमाणे सूर्यबिंबास ग्रासून टाकणारा, अशा प्रकारचा तो धुराळा उडाला ! तेव्हां हे आकाशांत अकाली मेघमंडळच भरून आलें आहे काय असें भासले ! दिग्विजयकालचा हा मगलध्वजच फडकत आहे काय असा तो दिसूं लागला ! शत्रुरूपकमलांस नाशकारक हे धुकेंच भरून आले काय! किंवा राजलक्ष्मीच्या विलासाचे हे सुगंधि चूर्णच उडत आहे काय! असें वाटले. सैन्याच्या भरानें पीडित झालेल्या पृथ्वीचा हा मूर्तिमंत मूर्च्छाधकारच पसरला काय ! सूर्यकिरणरूप कमलवनाचा नाश करणारा हा उन्मत्त हत्तींचा कळपच संचार करतो आहे काय ! किंवा पृथ्वीस बुडाविण्याकरितां हा प्रलयकालच्या समुद्राचा लोटच पसरला आहे काय, किंवा त्रैलोक्यलक्ष्मीचे मस्तकास गुडाळण्याचें हें वस्त्रच आहे काय, कां प्रलयाग्नीच्या धुराचा लोटच चालला आहे, असे वाटले ! नवें आलेलें पाणी जसे कमलवन व्यापून टाकते; त्याप्रमाणें धूळीने सर्व जग व्यापून टाकले, व त्यामुळें सुर्यबिंब अगदी निस्तेज होऊन चवरीसारखे दिसूं लागले! राजांचा अतिशय भार सहन होत नसल्यामुळेंच जणूं काय पृथ्वी स्वर्गलोकी ब्रम्हदेवास शरणच चालली आहे अस भासलें! नंतर सर्व उष्ण प्राशून टाकल्यानें तप्त झाल्यामुळेंच काय! त्या धुराळ्याने समुद्रांत जाऊन उडी टाकली ! ह्याप्रमाणें जिकडे तिकडे धूळच धूळ होऊन एकमहाभूतरूपी सर्वविश्व झालेसें दिसलें!

नतर संतापानें हत्तींनीं आपल्या सोंडांतील फवारे उडविले त्यांनीं, गंडस्थळांतून वाहणाऱ्या मदोदकांनीं, त्यांच्या कानाच्या वाऱ्यांनीं व घोड्यांच्या तोंडावाटें पडलेल्या फेसांनें तें धुरळा शांत झाला. त्यामुळे दिशा स्वच्छ दिसूं लागल्या व नतर क्रमाक्रमानें सर्व दिसू लागले. तेव्हां हें सैन्य समुद्रांतूनच वर आले आहे काय असे भासले. असें पाहून वैशंपायनास मोठे आश्चर्य वाटले आणि तो चोहींकडे पाहून चंद्रापीडास म्हणाला.—

" महाराज, तारापीड महाराजांनीं जिंकिले नाहीं असें काय उरले आहे ? त्यांनीं कोणत्या दिशा जिंकिल्या नाहीत व कोणते हस्तगत केले नाहीत ? कोणतीं द्वीपें पादाक्रांत केलीं नाहींत कीं, आपण तीं कराल ? कोणतीं रत्ने मिळविलीं नाहींत कीं, आपण तीं मिळवाल ? कोणते राजे नम्र केले नाहीत ? व कोणी पराक्रमी नरपते टेंकिलीं नाहींत ? आणखी दशरथ व भगीरथ यांसारखे महान् महान् पराक्रमी राजे देखील वारंवार नमस्कार करून आपल्या पायांची धूळ मस्तकावर धारण करीत आहेत. ह्या राजांची दशदिशा व्यापणारीं सैन्ये आपल्या सेवेत तत्पर आहेत. पहा पहा ! ज्या ज्या दिशेकडे दृष्टि फेकावी, तिकडे आपले सैन्य दिसत आहे! हे का रसातलांतून वर आले आहे ! किंवा पृथ्वीच यास प्रसवते आहे ! कां आकाश वृष्टि करून यास पाडीत आहे, असें हे दिसतें आहे ! अपरमित सैन्यभाराने पृथ्वी व्याप्त असल्यामुळे तिला आज महाभारतांतील युद्धप्रसंगाची आठवण होत असेल ! हा सूर्य पर्वताच्या शिखरावर चढून कौतुकाने ध्वजच मोजतो आहे काय असें दिसते आहे ! हत्तींच्या मदोदकांचे प्रवाह चालून त्यांवर भ्रमरांचे थवे बसल्यामुळे पृथ्वी यमुनानदीनेंच व्याप्त झाली आहे काय असें दिसतें ! सैन्याच्या भाराने क्षोभ पावलेल्या नद्या पृथ्वी सोडून आकाशांतच वाहत आहेत काय, अशा ध्वजपंक्ति दिसत आहेत ! मला मोठे आश्चर्य वाटते कीं, एवढ्या मोठ्या सैन्याच्य-

भारानें कुलपर्वतांचे बंध तुटून पृथ्वीचे हजारों तुकडे कसे अद्यापि झाले नाहींत ! किंवा इतक्या भारानें विव्हल झालेल्या अशा शेषाच्या फणा तरी कशा भग्न झाल्या नाहींत !

याप्रमाणें वैशंपायन चंद्रापीडाशी बोलत चालला होता तों पुढें उतरण्याचे स्थळ आलें. त्याठिकाणी मोठमोठाले दरवाजे व मंदिरें तयार केलीं होतीं. शुभ्रवस्त्रांचें शेकडों रमणीय मंडप उभारले होते. त्याठिकाणीं उतरल्यावर चंद्रापीडानें सर्वमंडळीसह नित्यकृत्यें केलीं. नंतर सर्व राजे व प्रधान यांनीं एके ठिकाणीं बसून व अनेक प्रकारच्या गोष्टी सांगून वेळ घालविला. तथापि त्या दिवशी चंद्रापीडास पित्याच्या विरहाचें दुःख वाटलें. नंतर रात्र बरीच झाल्यावर तो आपल्या शय्येजवळच्या बिछान्यावर बसलेल्या वैशंपायनाबरोबर व दुसऱ्या बाजूस गालिच्यावर निजलेल्या पत्रलेखेबरोबर आईबापांच्या व शुकनास प्रधानाच्या गोष्टी सांगत फारशी निद्रा न घेतां ती रात्र घालवीत बसला.

प्रातःकाळीं उठून चंद्रापीड नित्याप्रमाणें दिग्विजय करीत चालला. दररोज नवीन नवीन सैन्यें येऊन मिळत असल्यामुळें चंद्रापीडाचें सैन्य वाढत चाललें. त्यामुळें तो पृथ्वीला जर्जर करीत, पर्वतांना कंपित करीत, नद्या व सरोवरें यांस अटवीत, अरण्याचें चूर्ण करीत, उंच व सखल जागा सपाट करीत, शत्रूंचे किल्ले जमीनदोस्त करीत, उद्धट शत्रूंना वाकवीत, भयभीतास अभयदान देत, शरणांगतांचें रक्षण करीत, दुष्टांचें उत्पाटन करीत, शरण आलेल्या राजपुत्रांस राज्याभिषेक करीत, उत्तम रत्नांच्या भेटी घेत, देणग्या व करभार यांचा स्वीकार करीत, जागजागीं राज्यांची व्यवस्था करीत, ठिकठिकाणीं जयसूचक ध्वजादि चिन्हांस स्थापन करीत, परराजांस आज्ञापत्रें पाठवीत, देवादिकांचें पूजन करीत, आश्रमांचें रक्षण करीत, लोकांची प्रीति संपादन करीत, कीर्तीचा संग्रह करीत, गुणांचा विस्तार करीत, साधूंचा महिमा वाढवीत आणि सैन्याच्या धुळीनें समुद्राचें उदक गढूळ करीत, तो सर्व पृथ्वीभर दिग्विजय करीत चालला.

चंद्रापीडाने पाहिल्यानें पूर्वदिशा, पुढें दक्षिणदिशा, नंतर पश्चिमदिशा आणि मग उत्तरदिशा, याप्रमाणें तीन वर्षांत बेटांसहित समुद्रवलयांकित पृथ्वी जिंकून आपल्या स्वाधीन केली. नंतर पृथ्वीला प्रदक्षिणा करीत असतां कैलासपर्वताचे जवळ पूर्वसमुद्रापासून फार लांब नसलेलें हेमजट नांवाच्या किरातांचें सुवर्णपुर नांवांचें स्थान होतें, तें त्यानें जिंकन घेतलें. आणि सर्व पृथ्वीवर फिरतां फिरतां आपलें सैन्य थकलें होतें म्हणून विश्रांति घेण्याकरितां तो कांहीं दिवस तेथे राहिला.

त्या ठिकाणीं असतां एके दिवशीं चंद्रापीड इंद्रायुधावर बसून मृगया करण्याकरितां वनांत फिरत होता, तो एक्या पर्वताच्या शिखरावरून खालीं उतरलेलें एक किन्नरांचें जोडपें त्याच्या दृष्टीस पडलें. पूर्वी कधीं पाहिलें नसल्यामुळें चंद्रापीडास मोठें कौतुक वाटून त्यास धरावें, असें त्याच्या मनांत आलें. मग त्याच्या जवळ जाण्याकरितां त्यानें आपला घोडा तिकडे फेकला. तेव्हां त्या किन्नरजोडप्यानें कधीं मनुष्य पाहिलें नसल्यामुळें तें भिऊन दूर पळालें. चंद्रापीडहि त्याच्या मागोमाग आपल्या घोड्यास टाचा मारीत व त्यास भरधाव फेकीत फार दूर गेला. आपला हा पिच्छा सोडीत नाहीं असें त्या जोडप्यास वाटून चंद्रापीड पाहत असतां तें समोरच्या एक्या पर्वताच्या शिखरावर चढून गेलें. आणि लागलींच दिसेनासें झालें. तें चढून गेल्यावर चंद्रापीडाने त्याजवरची आपली दृष्टि परतविली; आणि पाहूं लागला तो जिकडे तिकडे पाषाण पडल्यामुळें घोड्याला चालण्यासारखा रस्ता नाहीं, असें पाहून तो घोड्यास धरून उभा राहिला. मग श्रम झाल्यामुळें आपल्या इंद्रायुधाच्या शरिरापासून घाम चालला आहे असें पाहून क्षणभर विचार करून तो आपलें ठिकाणीं हसून म्हणाला,—काय पहा हा मी पोरखेळ आरंभिला ! विनाकारण मी आपल्या जिवास इतके श्रम दिले ! हे किन्नराचे जोडपें धरून मला काय करायाचें होते बरें ? कायहो हा मूर्खपणाचा प्रकार ! यत्किंचित कर्तव्याविषयीं केवढी हौस आसक्ती ! भलत्याच कामाबद्दल

केवढा हा आग्रह ! उत्तम फल देणारे आरंभिलेलें कर्म तसेंच राहिलें, राजधर्म आरंभिला तोहि पुरता झाला नाहीं, पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे आरंभिलेले कर्म शेवटास गेले नाहीं. पृथ्वी जिकण्याचे काम तडीस गेलें नाहीं, आणि भूतसंचार झाल्यासारखा सर्व परिवार सोडून इतक्या लांब आलो याला काय म्हणावे ? यावद्दल विचार करूं लागलो असतां माझे मलाच हसूं येतें ! माझ्या मागून येणारे सैन्य किती लांब राहिले आहे कोण जाणे ! इंद्रायुधास भरधाव फेकण्याच्या नादांत वृक्ष, लता, पाषाण, जाळ्या व वाळलेल्या पानांचे ढीग ह्यांनीं व्याप्त अशा वनभूमीवरून जात्यामुळे व किन्नरांच्या जोडप्याकडेच माझे लक्ष असल्यामुळे मार्गाकडे लक्ष न राहून तो ध्यानांत राहिला नाहीं. आतां परत तरी कसे जावें ! आतां कोणास रस्ता पुसावा ? या ठिकाणी कितीहि फिरत बसलो तरी कोणी मनुष्य भेटून सुवर्णपुरचा रस्ता सांगेल असें वाटत नाहीं. तथापि माझ्या असें ऐकण्यांत आहे की, हें सुवर्णपूर पृथ्वीच्या उत्तरसीमेवर आहे, त्याच्या पुढे निर्मानुष अरण्य आहे आणि त्याच्यापुढे कैलासपर्वत आहे. हा कैलासपर्वतच आहे याकरितां येथूनच आपण परतून दक्षिणदिशा धरून चालावें. आपण केलेल्या प्रमादाचें फल आपणासच भोगले पाहिजे. असा विचार करून डाव्या हाताने घोड्याचा लगाम वळवून त्याने त्यास माघारी परतविले. पुढे लागलीच त्याचे मनांत असें आलें की, हा सूर्य फार कडक तापत आहे व आकाशाच्या बरोबर मध्यावर आला आहे. यामुळे दिवस-लक्ष्मीच्या कमरपट्यावरील जणूं हिराच काय, असा हा दिसतो आहे ! हा इंद्रायुधहि फार थकला आहे, याकरितां याला थोडे हिरवे गवत चारून व एखाद्या झऱ्यांत किंवा नदीच्या उदकांत पाणी पाजून याचे श्रम दूर करावे आणि आपण स्नान करून उदक प्राशन करावें. व थोडा वेळ एखाद्या झाडाच्या सावलींत विश्रांति घ्यावी, आणि नंतर जाण्याचें करावें. असा विचार करून तो पाण्याचा शोध करीत इकडे तिकडे फिरूं लागला, तो एक मार्ग त्याच्या दृष्टीस पडला.

त्या मार्गानें वनगज गेल्यामुळें त्यांच्या पायांचा चिखल जागजागीं पडलेला दिसत होता. त्या वनगजांनीं सोंडांत धरून आणलेले कमलकंद, कमलदंड व कमले जागजागीं फेकून दिलीं होतीं. त्यामुळें तो मार्ग चित्रविचित्रित दिसत होता. कोठें शेवाळ फेकून दिलें असल्यामुळें तो प्रदेश हिरवागार दिसत होता. रस्त्याच्या मध्यें तांबड्या पांढऱ्या व निळ्या कमलांचे कळे फेकलेले दिसत होते. कोठे चिखलासकट उपटलेले कंद पडले होते. कोठे तोडून टाकलेले पुष्पगुच्छ व पल्लव पडले होते. कोठें वेली तोडून टाकलेल्या होत्या. व त्यांच्या पुष्पांवर भ्रमरांचे थवे गुंजारव करीत हिंडत होते. बकुलपुष्पांप्रमाणें ज्याचा सुगंध चालला आहे, व तमालपल्लवांच्या श्यामप्रमाणें जो काळा दिसत आहे, अशा हत्तींच्या मदोदकाने तो मार्ग भिजलेला दिसत होता.

तेव्हां त्या वाजूकडे सरोवर असावे असें चक्रवाकांस वाटून तो त्या रस्त्याने चालला. तो कोठें छत्राकार वृक्ष दिसत आहेत, कोठें दगड पुढे आले आहेत, कोठे रानांतील हत्ती आपल्या दांतानी दुसऱ्या मारीत असल्यामुळे मनःशिलेची धूळ उडत आहे, कोठें दगडांच्या भेगात वेली उगवून त्यांनी पाषाण हिरवेगार झालेले दिसत आहेत, कोठें गुग्गुलांच्या झाडांचा चीक दगडांवर पडलेला दिसत आहे, कोठे पर्वताच्या शिखरामधून शिलाजित्याचा रस कांहीं पाषाणांवर गळत आहे, कांही वनपशू नखांनीं व खुरांनी उकरीत असल्यामुळें धूळ उडत आहे, उदरानी उकरून विळे केल्यामुळें कोठे मातीचे ढीग पडले आहेत, कोठे कस्तूरीमृगाची पावले वाळूवर उमटली आहेत, कोठे वृद्ध हरिणांच्या अंगाचे केस पडले आहेत, कोठें चकोरपक्ष्यांची जोडपी बसली आहेत, कोठें गुहाद्वाराजवळ वनमनुष्यांची जोडपी बसली आहेत, कोठें वेतांच्या लतांचीं व कोठें कळकांचीं मोठमोठालीं बेटें पसरली आहेत, अशा कैलासपर्वताच्या वरच्या बाजूनें कांहीं अंतरावर गेल्यावर त्या पर्वताच्या ईशान्येस एक दाट व विस्तीर्ण वन त्याच्या दृष्टीस पडले.

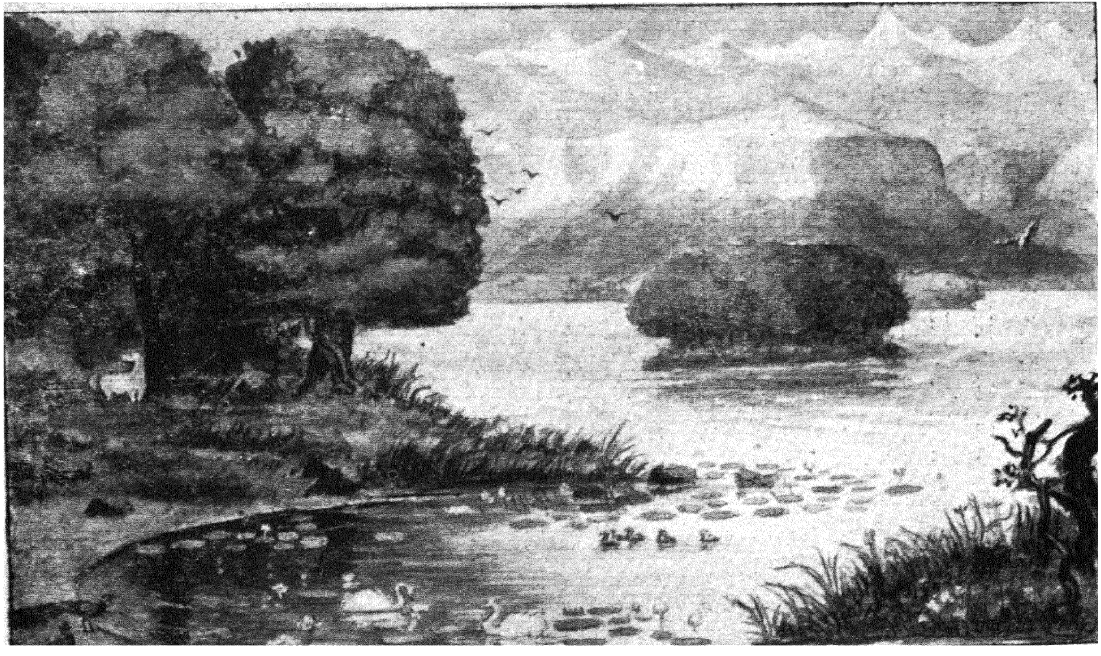
ते जसें कांहीं उदकभाराने वाकलेलें मेघमंडळ, किंवा एके ठिकाणीं सांचलेला कृष्णपक्षांतील अंधकारच काय ! असें दिसत होतें. समोरून पुष्पांचा सुगध व जलतुषार घेऊन आल्यामुळे चंदनासारखा शीतळ व सुवासिक असा वारा येऊन त्याने आलिंगन केलेला व कमलांतील मकरंद प्राशन करून मत्त झालेल्या कलहंसपक्ष्यांनीं आपल्या मधुर शब्दांनीं बोलाविलेलाच काय ! असा चंद्रापीड त्या झाडींत शिरला.

त्या झाडीच्या मध्यभागीं एक मोठा तलाव त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां हा त्रैलोक्यलक्ष्मीचा रत्नाचा आरसाच आहे काय, किंवा पृथ्वीचा राहण्याचा स्फटिकाचा वगलाच आहे काय, कां समुद्राचा हा उगमच आहे काय, कां आकाशाचा हा जलरूपी अवतारच आहे काय, किंवा जलरूपी झालेला हा कैलासपर्वतच आहे काय, किंवा द्रवलेला हा हिमालयच आहे काय, कां रसरूप झालेला हा चंद्रप्रकाशच आहे काय, कां सर्वत्रैलोक्याचा हा पुण्यराशीच आहे काय, कां शरदृतूंतील स्वच्छ आकाशच आहे काय, किंवा वरुणाचा हा आरसेमहालच आहे काय ! असा तो दिसला. तेव्हां हा मुनीच्या निर्मलमनांनीं, सज्जनांच्या गुणांनीं, हरिणांच्या नेत्रकांतीनीं किंवा मोत्यांच्या पाण्यानेंच निर्माण केला आहे काय असे वाटलें ! तो पाण्यानें तुडुंब भरला होता, तरी सर्व पदार्थांची प्रतिबिंबे त्यांत दिसत असल्यामुळे सर्व पदार्थांनीं हा गच्च भरलाच आहे काय ! असा वाटत होता. वायूने त्या सरोवरांतील उडविलेल्या फवाऱ्यांत अनेकरंगी इंद्रधनुष्याप्रमाणें चकाकी दिसत असल्यामुळे त्या सरोवराच्या संरक्षणाकरितां हीं इद्रानें धनुष्येंच पाठाविली आहेत काय असे वाटत होते ! सर्व अरण्ये, पर्वत, नक्षत्रें, ग्रह इत्यादि त्यांत प्रतिबिंबित असल्यामुळे व तो कमलोदर असल्यामुळे तो तलाव विष्णूप्रमाणे दिसत होता ! तीरावरील तमालवृक्षांच्या प्रतिबिंबांनी सरोवराचा आंतील प्रदेश अधकारयुक्त दिसत होता, तेणकरून हीं रसातलाचीं द्वारेच आहेत काय असें दिसत होते ! सरोवरांतील कांहीं प्रदेश निळ्या कमलांनी भरून गेले असल्यामुळे

भरदिवसास हा येथें अंधकारच वास करीत आहे काय, असें समजून चक्रवाकपक्ष्यांची जोडपीं विरहानें आक्रोश करीत होतीं. त्या ठिकाणीं देव आणि ऋषि स्नान करण्याकरितां येत असत. तशाच गंधर्वादिकांच्या स्त्रिया जलक्रीडा करण्याकरितां येत असत. कोठें वरुणाचा हंस कमलावर बसून क्रीडा करीत आहेसें भासत होतें. कोठें दिग्गजांनीं आपल्या सोंडांनीं कमलांचे दांडे मोडून टाकले होते. कोठें शिवाच्या नंदीनें आपल्या शिंगाच्या टोकांनीं सरोवराच्या तीरची माती उकरलेली होती. कोठें यमाच्या महिषानें आपल्या शिंगांनीं सरोवरांतील पेस उडविला होता, कोठे इंद्राच्या ऐरावताने आपल्या सोंडेने कमले उपटून टाकलीं होतीं. त्या सरोवरांत उदकाच्या मोटमोठाल्या लाटा चालल्या होत्या. अनेक प्रकारचे पक्षी त्याच्या आंत क्रीडा करीत होते. तीरावर मयूरपक्षी तटस्थ बसून उदक प्राशन करीत होते. कृष्णाच्या बालक्रीडेप्रमाणें तेथील वानर तटावरील कदंबवृक्षावरून पाण्यांत धडाधड उड्या टाकीत होते! हजारों जलचर प्राणी त्यांत संचार करीत होते. हजारों शतपत्रकमलें त्यांत प्रफुल्लित झालीं होतीं. व त्यांच्यावर भ्रमर गुंजारव करीत फिरत होते. त्या सरोवराच्या सभोंवती मलयपर्वताप्रमाणें चंदनाचीं झाडें होतीं. त्याच्यांतील उदकाचा तर थागच नव्हता. असे तें अतिरमणीय अच्छोदनांवाचे सरोवर चंद्रापीडाने पाहिले!

ते दृष्टीस पडतांच चंद्रापीडाचे सर्व श्रम नाहींतसे झाले. मग तो आपल्या मनांत म्हणाला. किन्नरांच्या जोडप्याच्या मागे लागणे जरी निष्फल झालें, तरी त्यामुळें हें सरोवर दृष्टीस पडल्याने साफल्य झालें! पहावयास योग्य ते पाहिल्यामुळें नेत्रद्वयाची सफळता झाली. रमणीय व आनंद देणाऱ्या मनोहर पदार्थांची परमावधिच आज पाहिली. ह्या सरोवराचे अमृततुल्य उदक उत्पन्न करून ब्रह्मदेवानें पुनः अमृत कशाकरितां उत्पन्न केलें कोण जाणें! कारण, हें अमृतासारखें सर्वेन्द्रियास आनंद देणारें आहे.

हें अतिस्वच्छतेमुळे दृष्टीस आनदवीत आहे, थंड असल्यामुळें शरिरास सौख्य करीत आहे, कमलाच्या सुगधामुळें घ्राणेंद्रियास तृप्त करीत आहे, हंसादि-पक्ष्यांचे मधुरशब्द चालू असल्यामुळे कर्णेंद्रियास आनंद देत आहे, मधुर असल्यामुळें जिभेस मिष्ट लागत आहे! खरोखरच ह्या सरोवराच्या लोभानेच भगवान् शंकर याच्या समीप कैलासपर्वतावर राहतो आहे. सर्वेंद्रियांस सुख करणारें, अमृतासारखे सुवासिक व मधुर असें ह्या सरोवराचे उदक सोडून ज्याचें खारट व तुरट उदक आहे, अशा समुद्रांत विष्णु निद्रा करीत आहे, हे काहीं तो बरें करीत नाहीं! त्यावेळीं हें सरोवर नव्हतेंसें वाटतें, म्हणून पृथ्वी महावराहाच्या दशनाग्रिं भिऊन अगस्त्यऋषीनें प्राशून सोडलेल्या खारट समुद्रांत शिरली! नाहीं तर पाताळापर्यत खोल असें ज्याचें उदक आहे, अशा ह्या सरोवरात ती बुडून राहिली असती तर, एक वराह तर काय, परंतु हजारो वराह जरी तिला घरण्याकरितां जाते, तरी त्यांस तिचा पत्ता देखील लागला नसता! प्रलयकाळी मेघ जलप्रलय करितात ते त्यांतीलच उदक घेऊन सर्व लोक बुडवून टाकीत असतील! पूर्वी सर्व ब्रह्माड जलमय होतें तें सर्व एके ठिकाणी जमून सरोवररूपानेच येथे राहिलें असावे असें वाटतें. असा विचार करीत तो त्या सरोवराच्या दक्षिणेकडच्या तीरावर गेला. तो प्रदेश वालुकामय होता. त्या ठिकाणी विद्याधरांनीं जागजागी मातीची लिंगे करून तीं कमलपुष्पांनी पूजिलीं होतीं. सूर्यास अर्घ दिलीं असल्यामुळे त्यातील रक्तकमलें जागजागी पडलीं होतीं. तीरावरच्या शिलातलावर जलमाणसे बसली होतीं. कैलासावरून मातृदेवता स्नानाकरितां तेथें येत असल्यामुळे त्यांचीं पावले उमटलेलीं दिसत होतीं. कांहीं ठिकाणीं भस्म पडलें होतें, त्यावरून शिवाचे गण स्नान करून गेले असावे, असें दिसत होते. गणपति स्नान करून गेल्यामुळे त्याच्या गंडस्थळातील मदोदक पडल्याचें दिसत होतें. सिंहाचीं मोठमोठालीं पावले उमटलीं असल्यामुळे देवीचा सिंह पाणी

गायनाचा सूर त्याचे कानी पडला. त्या सुरास मोहित होऊन पहिल्याने गवत खाण्याचे सोडून देऊन इंद्रायुध तटस्थ ऐकत उभा राहिला. [पृ० १२१]

पिण्याकरितां येत असल्याचें भासत होतें, असें ते ठिकाण पाहिल्यावर चंद्रापीड घोड्यावरून खालीं उतरला, आणि त्यानें त्यावरचें खोगीर काढलें. नंतर तो घोडा जमिनीवर लोळून उभा राहिल्यावर त्यानें कांहीं कोवळें कोवळें गवत खाल्लें. नंतर सरोवरांत उतरून यथेच्छ पाणी प्याल्यावर व अंग धुतल्यावर चंद्रापीडानें त्यास एका जवळच्या झाडाच्या मुळीशी बांधून टाकलें आणि त्याने आपल्या तरवारीने सरोवराच्या तीरची हरळी कापून त्याजपुढे टाकिली. नंतर तो त्या सरोवरांत उतरला आणि हातपाय धुऊन त्यानें चातकपक्ष्या प्रमाणे उदकाचाच आहार केला. नंतर उदकावरून आलेल्या वाऱ्यानें आनंद पावल्यावर त्याने कांहीं कमलपत्रे व फुले घेऊन तो सरोवराच्या बाहेर आला. मग एक्या लतामंडपांत एका शिळेवर कमलपत्रांची शय्या करून व आपल्या अंगावरच्या शेल्याची गुंडळी करून व ती मस्तकाशीं घेऊन विश्रांति घेण्याकरितां तो त्या ठिकाणी स्वस्थ पडला. तेव्हां उत्तरेच्या वाजूकडून आलेला, विण्याच्या नादाने मिश्रित असा गायनाचा सूर त्याचे कानी पडला. त्या सुरास मोहित होऊन पहिल्यानें गवत खाण्याचें सोडून देऊन आणि मान व कान वर करून इंद्रायुध तटस्थ ऐकत उभा राहिला. तेव्हां मनुष्याचा संचार जेथें नाहीं अशा ठिकाणी गायनाचा सूर कोठला! म्हणून चंद्रापीडास फारच आश्चर्य वाटलें. मग तो त्या जाग्यावरून उठून ज्या दिशेकडे गायनाचा सूर ऐकू येत होता त्या दिशेकडे पाहू लागला. परंतु तो प्रदेश बराच दूर असल्यामुळे डोळे ताणून पाहू लागला तरी त्यास कांहीं एक दिसले नाहीं! फक्त गायनाचा सूर मात्र ऐकूं येत होता. तेव्हां त्यास कौतुक वाटून हा गायनाचा स्वर कोठून येतो हें पहावे ह्या हेतूने इंद्रायुधावर खोगीर घालून व त्यावर बसून तो चालला. त्याच्या अगोदरच गायनप्रिय हरणें पुढे धावत चाललीं असल्यामुळे तीं त्यास मार्गच दाखवीत आहेत काय! असे दिसलें. त्याच्या मागून चंद्रापीड चालला. मार्गानें सप्तपर्ण, बकुल, वेलदोडे, लवंग इत्यादि वृक्ष व पुष्पितलता यांच्यावरील फुले वायूनें हालत होतीं व

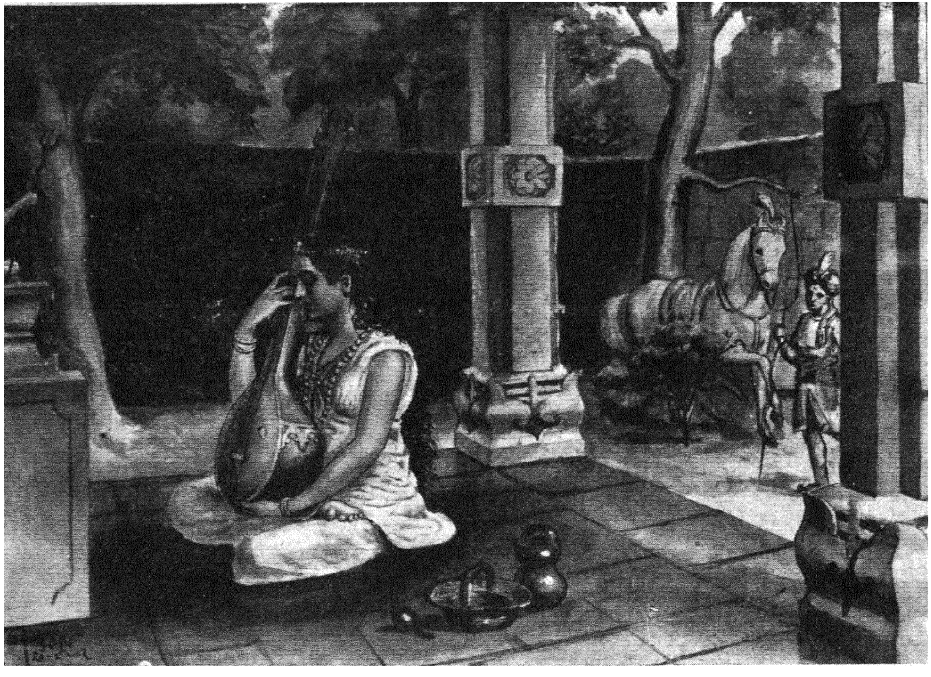
त्यांचा घमघमाट सुटला होता. भ्रमरांचे थवे गुंजारव करीत फिरत होते. तमालवृक्षांचीं दाट झाडें लागून गेलीं होतीं. अशा त्या पश्चिमेकडील तीरावर दाट झाडींतून त्या गायनस्वरांच्या धोरणानें तो चालला. वाटेनें कैलासपर्वतावरून येऊन सरोवरांतील जलकण ग्रहण करून व अनेक पुष्पांचा सुगंध सेवन करून वायु वाहत असल्यामुळें मनास आनंद वाटत होता ! हारीतपक्ष्यांचे मधुर शब्द ऐकूं येत होते. पुष्पांवर बसून भ्रमर गुंजारव करीत होते. कोकिलपक्षी आम्रवृक्षांचे पल्लव भक्षण करीत मंजुळ शब्द काढीत होते ! चकोरपक्षी मिरवेलीचे कोमल अंकुर आपल्या चोंचींनीं खुडीत बसले होते.चातकपक्षी हिरव्या पिंपळ्या खात होते! दाळिंबींचीं झाडें फळांनीं वाकलेलीं दिसत होतीं, व त्यांवर आपल्या पिलांकरितां चिमण्यांनीं घरटीं केलीं होतीं ! वानरांचे कळप खेळत असतां ताडांचीं झाडें हातांनीं हालवीत होते ! फुलझाडांवर पारवे भांडत असल्यामुळें त्यांच्या पंखांच्या झपाट्यांनीं फुलें खालीं पडत होतीं ! शेकडों राघू आपल्या चोंचींनीं व नखांनीं झाडांवरील फळे फोडीत होते. तमालवृक्षांच्या झाडीस मेघमंडली समजून चातकपक्षी मोठ्याने ओरडत होते. हत्तीचे छावे आपल्या सोंडांनीं लतांचे पल्लव तोडीत होते. मंद झुळका चालत असल्यामुळें केळींचीं बनें हालत होतीं. नारळींचीं व सुपारींचीं झाडें फळांनीं अगदीं लटकून गेलीं होतीं. खारकांच्या झाडावर पक्षी फळे खात बसले होते. मत्तमयूराच्या शब्दांनीं सर्व दिशा भरून गेल्या होत्या. कैलासपर्वतावरून नद्या वाहत असल्यामुळें तेथे वालुकामय प्रदेश दिसत होता. सुवासिक पुष्पवृक्षांच्या खालीं विश्रांतीकरितां हरणें बसलीं होतीं. नागवेलींनीं वेष्टित असल्यामुळे कांहीं प्रदेश सुशोभित दिसत होते. त्या ठिकाणीं सूर्यकिरणांचा रिघावहि होत नव्हता. चित्रविचित्र रंगांचे अनेक पक्षी तेथे संचार करीत असल्यामुळें ते प्रदेश मोठे रमणीय दिसत होते ! सभोवतीं लतांच्या जाळ्या पसरलेल्या दिसत होत्या. प्रफुल्लित वृक्षांवरून भ्रमरांचे थवे बसल्यामुळें कवचें धारण केल्याप्रमाणें ते वृक्ष दिसत होते ! ठिकठिकाणीं

लाल गुंजा पडल्या होत्या. जागजागीं सिंहांचीं पाऊलें उमटलेलीं दिसत होतीं. मोरांचे व हरणांचे कळप हिंडत होते. व अनेक प्रकारच्या मनोरम वृक्षांनीं ते ठिकाण फारच मनोहर दिसत होतें. अशा त्या ठिकाणीं गेल्यावर चंद्रापीडानें चंद्रप्रभानांवाच्या सरोवराच्या पश्चिमतीरावर चंद्रिकेसारख्या कैलासपर्वताच्या प्रभेनें शुभ्र अशा पायथ्याशीं मैदानांत महादेवाचे एक शुभ्र देवालय पाहिले.

त्या ठिकाणीं केवड्यांचीं पुष्कळ झाडे प्रफुल्लित झाल्यामुळें त्यांच्या परागांनीं त्याचे अंग भरून पांढरें झाल्यामुळे शंकराच्या दर्शनाकरितां तो भस्म लावूनच चालला आहे काय! किंवा दर्शन घेण्याच्या पुण्यानेच तो शुभ्र झाला आहे काय! असा चंद्रापीड घोड्यावरून उतरून त्या देवालयांत गेला. त्या ठिकाणी चौखांबी मंडपाच्या मध्यभागी परमेश्वर महादेवाची मूर्ति त्याच्या दृष्टीस पडली. त्या मूर्तीच्या पिंडीवर शुभ्र व तेजस्वी कमलें वाहिलेलीं होतीं, तेणेकरून चंद्रबिंबाच्या शकलांनी किंवा मौक्तिकांनी निर्माण केलेला हा मुकुटच मस्तकावर धारण केला आहे काय! असे भासत होते!

त्या दक्षिणमूर्ति महादेवाच्या समोर व्याघ्रासन घालून शंकराची आराधना करीत बसलेली एक तरुण स्त्री त्याच्या दृष्टीस पडली. तिच्या अंगाची कांति सभोवतीं पडल्यामुळे ह्या दुग्ध समुद्राच्या लाटाच पसरल्या आहेत, किंवा तिच्या तपश्चर्येच्या ह्या राशीच पडल्या आहेत असें भासत होते! तिच्या शरीराची कांति भागीरथीच्या जलाप्रमाणें दिसत होती. शुभ्र कांतीच्या मध्यभागी असल्यामुळे ती स्फटिकाच्या मंदिरांतच बसली आहे काय! किंवा दुग्धसमुद्रांत स्नान करीत आहे काय? किंवा चीनदेशांतील शुभ्र वस्त्रानेच आच्छादित झाली आहे काय! किंवा आरशांत प्रतिबिंबित झाली आहे काय! किंवा शरत्कालच्या अभ्राने वेष्टित झाली आहे काय! अशी ती दिसत होती. पंचमहाभूतांवांचून केवळ श्वेतगुणानेच हिचे शरीर निर्माण केले असावें असें दिसत होते! तिने आपल्या अंगास शुभ्र भस्म लाविले होतें, त्यामुळें

शंकराची उपासना करीत ही गतिच बसली आहे काय! किंवा राहूच्या भीतीने शंकरास शरण आलेली ही चंद्राची मूर्तिच आहे काय! कां शंकराच्या मुखांतून निघालेली ही मूर्तिमंत हास्यमूर्तिच आहे काय! कां शिवाची मूर्तिमंत विभूतिच आहे काय! कां ही मूर्तिमंत चंद्रिकाच आहे काय! कां त्या ठिकाणीं ही प्रफुल्लित पुष्पांची मूर्तिमंत समृद्धिच शिवपूजेकरितां आली आहे काय! अथवा कलियुगांत धर्मभ्रष्ट झाल्यामुळे शोकाने वनवास करणारी ही श्रुतिच आहे काय! किंवा पुढे होणाऱ्या कृतयुगाची ही जीवकलाच आहे काय! अथवा रावणाने कैलासपर्वत हालविल्यामुळें खालीं पडलेली ही कैलासपर्वताची लक्ष्मीच येथे येऊन बसली आहे काय! कांहीं मौक्तिक कांतीनी, मृणाल्यांनी, किंवा हस्तिदंतांनीं निर्माण केली आहे काय! अशी ती दिसत होती. चंद्रकिरणांच्या कुंचल्यांनी स्वच्छ केलेली कां अमृताच्या फेसानें शुभ्र केलेली, का पाऱ्याने धुतलेली, कां रूप्याचा मुलामा दिलेली, कां कुंद, शुभ्रकमले इत्यादि पुष्पांनी निर्माण केलेली अशी ती सकल शुभ्रपदार्थांची मूर्तिमंत इयत्ताच दिसत होती! तिच्या स्कांद्यावर केस लोंबत होते ते उदयपर्वतावर आलेल्या सूर्याच्या बालकिरणांनींच निर्माण केले आहेत! किंवा विद्युल्लतेच्या तेजांनी निर्मिले आहेत! असे दिसत होते. तिनें नुकतेच स्नान केले होते त्यामुळे तिच्या मस्तकावरील केसांच्या अग्रांवर बारीक बारीक जलबिंदु दिसत होते, ते शंकराच्या चरणास नमस्कार करतांना भस्मकणच लागले आहेत काय! असे वाटत होते! सर्वांच्या घोड्यांच्या खुरांनी चूर्ण झालेल्या नक्षत्रांप्रमाणें शुभ्र असे भस्म तिनें आपल्या कपाळी लावले होतें. त्यामुळे शिखरावर उदय पावलेल्या चंद्रकलेने जशी हिमाल्याची भूमि दिसते, तशी ती दिसत होती! तिनें शिवलिंगाकडे एकसारखी दृष्टि लावल्यामुळे ही आणखी दुसरी नेत्रकमलांची माळाच अर्पण करीत आहे काय! असे वाटत होतें. गायनकाली तिच्या मुखांतून दंतकिरण बाहेर पडत असल्यामुळे हे मूर्तिमंत गायनांचे गुण किंवा वर्णच बाहेर पडत आहेत काय!

आपल्या माडीवर हस्तिदंती वीणा धारण करून उजव्या हाताने ती ती वाजवीत गायन करीत होती. [पृ० १२५

असे दिसत होते. ते किरण शिवलिंगावर झळकत असल्यामुळे फिरूनहि ही अभिषेकच करीत आहे काय ! असा भास होत होता. तिनें आपल्या गळ्यांत कमलाक्ष व आवळ्या एवढी मौक्तिकें यांनी मिश्रित अशी जपमाळ धारण केली होती. तिच्यांतील तेजस्वी मोत्यें प्रत्यक्ष वेदार्थच आहेत किंवा गायत्रीचे मूर्तिमंत वर्णच आहेत, किंवा तिच्या हस्तस्पर्शाने आपले शरीर पवित्र करण्याकरितां हे अकाशांतील सप्तर्षिच आले आहेत काय ! असे वाटत होते. त्या मौक्तिकमालेच्या योगाने चंद्रमंडळानें युक्त अशी ही मूर्तिमत पौर्णिमाच आहे काय अशी ती दिसत होती ! तिच्या उरावर स्तनद्वय दिसत असल्यामुळें हंसाच्या जोडप्याने युक्त अशी श्वेतगंगा जशी दिसते, तशी ती दिसत होती. पार्वतीच्या सिंहाच्या सटांनीं (आयाळाने) निर्माण केले आहे काय असे कल्पवृक्षाचे वल्कल तिनें धारण केलें होते. तिच्या गळ्यांत यज्ञोपवीत होते. ते तिची भक्ति पाहून शंकरानें आपल्या मस्तकांतील चंद्रबिंबाचे किरणजालच अर्पण केले आहे काय, इतकें शुभ्र ते दिसत होतें ! ती तारुण्याच्या भरांत होती तरी अगदी निर्विकार दिसत होती. तिचे तारुण्य फारच अप्रतिम होते. तिनें आपल्या गळ्यांत शंखांचीं भूषणें घातलीं होतीं. आपल्या मांडीवर हस्तिदंती वीणा धारण करून उजव्या हातानें ती ती वाजवीत गायन करीत होती; त्या वेळी ही प्रत्यक्ष गंधर्वविद्याच आहे काय ! असें दिसत होते ! तेथील मंडपांतील खांबांवरून वीणा धारणकरणाऱ्या पुतळ्या होत्या त्या जशा काय तिच्या सख्याच आहेत असें दिसत होते ! अभिषेकानें भिजलेल्या शिवलिंगांत तिचें प्रतिबिंब पडल्यामुळें भक्तीच्या योगानें शिवसारूप्यासच पावली आहे काय ! असे वाटत होतें ! तिच्या मधुरगायनास मोहित होऊन कान न हालवितां हरणें ऐकत उभीं राहिलीं असल्यामुळें हीं ध्यानाचाच अभ्यास करीत आहेत काय असें वाटत होतें ! इतर वनपशुहि तटस्थ उभे राहून गायन ऐकत होते. ती निर्मम व निरहंकार दिसत होती. तिच्या दिव्यतेजामुळें तिचें

वय निश्चितपणें समजत नव्हतें, तरी आठरा वर्षांपेक्षां कमी वयाची असावी, अशी ती दिसत होती.

नंतर घोड्यावरून उतरून चंद्रापीडानें एक्या झाडाच्या फांदीस घोडा बांधिला आणि देवालयांत जाऊन महादेवास नमस्कार केला. नंतर तो त्या दिव्य स्त्रीकडे तटस्थ पहात उभा राहिला. तिची विलक्षण रूपसंपत्ति, कांति व शांतवृत्ति, पाहून चंद्रापीडास विलक्षण आश्चर्य वाटलें. मग त्याच्या मनांत असें आलें कीं, ह्या जगांत ज्यांचा तर्क देखील होत नाहीं, अशा विलक्षण गोष्टी घडून येतात ! मी आपल्या इच्छेनें मृगया करण्यास आलों असतां किन्नरांचें जोडपें माझ्या दृष्टीस पडलें ! पुढें मनुष्यांच्या दृष्टीस न पडणारा व देवादिकांचा जेथें संचार आहे असा रमणीय प्रदेश माझ्या दृष्टीस पडला ! त्या ठिकाणी उदकाचा शोध करीत फिरत असतां सिद्धजनांनीं सेवित असें सरोवर माझ्या दृष्टीस पडलें ! त्याच्या तीरावरील झाडींत विश्रांति घेत असतां अमानुष गायन कानीं पडलें ! पुढें त्या गायनाचा मुगावा काढीत चाललों असतां जिचें दर्शन मनुष्यांस दुर्लभ अशी ही दिव्यकन्या माझ्या दृष्टीस पडली ! हिची आकृतिच अमानुषत्वाचें अनुमान करविते. अशा प्रकारच्या गायनविद्येचा संभव मनुष्यलोकीं कोठून होणार ? तर ही जर माझ्या दृष्टिसमोरून नाहींशी होणार नाहीं, किंवा कैलासपर्वतावर झटदिशी जाणार नाहीं किंवा आकाशांत उडून जाणार नाहीं, तर तूं कोण ? तुझें नांव काय ? आणि तारुण्याच्या भरांत असें व्रत आचरण्याचें कारण काय ? हें सर्व मी हिला विचारीन. असा विचार तो त्या स्फटिकाच्या मंडपांत एक्या खांबाशी उभा राहून तिचे गाणें संपण्याची वाट पाहत उभा राहिला.

गायन झाल्यावर वीणा वाद्यविण्याचें बंद करून ती दिव्य कन्या उठली. त्यावेळीं भ्रमरगुंजारव शांत झाल्यामुळें शुभ्र कमलिनी जशी दिसते तशी ती दिसत होती. तेथून उठल्यावर तिनें महादेवास प्रदक्षिणा व नमस्कार

केले. नंतर तिनें चंद्रापीडाकडे अवलोकन केलें. तेव्हां ती तपश्चर्येच्या गंभीरदृष्टीनें आश्वासनच देत आहे काय, किंवा तीर्थजलाप्रमाणें आपल्या दृष्टीनें त्यास स्नानच घालीत आहे काय ! किंवा तपश्चर्येच्या तेजानें त्यास पवित्रच करीत आहे, अशी ती दिसली ! मग ती चंद्रापीडास म्हणाली, " अतिथींचें या ठिकाणीं येणें झालें हें फार चांगले झालें. महाभाग्यवान् या ठिकाणी कसे आले असतील ते असोत. असो, तर आतां उठावें आणि माझ्या मागोमाग येऊन अतिथिसत्कार ग्रहण करावा. " अशा तिच्या भाषणानें आपल्यावर मोठाच अनुग्रह झाला, असें मानून चंद्रापीडानें तीस नमस्कार केला. मग तो म्हणाला, " भगवती, जशी आपली आज्ञा असेल तसें ! " असे म्हणून तो नम्रपणाने शिष्याप्रमाणें तिच्या मागून चालला. चालतांना त्याच्या मनांत असें आलें कीं मला पाहून ही गुप्त झाली नाहीं हें बरें झालें. हिला पुसण्याविषयीं मला मोठे कौतुक वाटत आहे. तपस्विजनांला दुर्लभ अशा दिव्यरूपानें युक्त अशी ही कन्या असून, मोठ्या अगत्यानें माझा आदरसत्कार करीत आहे, यावरून हिला पुसलें तर ही आपलें सर्व वर्तमान मला सांगेल. असा विचार करीत तो तिच्या मागून शेंभर पावले गेला, तो एक गुहा त्याचे दृष्टीस पडली. तिच्या पुढच्या बाजूस तमालवृक्षांची इतकी दाटी होती कीं, त्या ठिकाणी दिवसास देखील अंधकाराचा भास होत होता. प्रफुल्लित पुष्पवेलींच्या जाळ्यांतून मत्तभ्रमरांचे गुंजारवशब्द चालू होते. पर्वतावरून शिलातलावर पडणाऱ्या उदकाच्या जलकणांनीं त्या गुहेचा प्रदेश व्यापून टाकल्यामुळे तो बर्फानें व्याप्त झाला आहे काय ! असें दिसत होतें. त्या गुहेच्या दोन्ही बाजूंकडे बर्फाप्रमाणें किंवा हाराप्रमाणें शुभ्र असे दोन प्रवाह वाहत होते, तेणेंकरून तिच्यावर ह्या शुभ्र चवऱ्याच ढळत आहत काय ! असें वाटत होतें. गुहेच्या आंतल्या बाजूस एक्या अंगास कमंडलु ठेवले होते. व एकीकडे योगपट्टिका लोंबत होती. एक्या अंगास नारिळीच्या काथ्यांचीं घुतलेलीं पादत्राणें होतीं. एकीकडे

अंगावरचें भस्म जिला लागले आहे अशी वल्कलशय्या दिसत होती. एकीकडे चद्रमंडळासारखे शुभ्र असे शंखाचे कोरून केलेलें भिक्षापात्र होतें. अशी ती गुहा पाहिल्यावर चंद्रापीड त्या गुहेच्या बाहेर एक्या शिलातलावर बसला. मग ती कन्या त्या गुहेत गेली, आणि तिने ती वीणा आपल्या शय्येच्या उशाकडे ठेविली. नंतर एक द्रोण घेऊन तिने एक्या झऱ्यांतील पाणी चंद्रापीडास अर्घ्य देण्याकरितां आणिलें. तेव्हां चंद्रापीड म्हणाला "हे भगवती, पुरें पुरें! एवढा सत्कार कशाला पाहिजे? केवळ तुमचे दर्शनच पापांचे क्षालन करण्यास समर्थ आहे, याकरिता स्वस्थ बसावे," असे चंद्रापीडानें म्हटले तरी त्या कन्येनें फार आग्रह करून त्याची पूजा केली, तिचा त्यानें परमनम्रतेने स्वीकार केला.

चंद्रापीडाचे आदरातिथ्य केल्यावर ती जवळच दुसऱ्या एका शिळेवर बसली. क्षणभर उगीच बसल्यावर "इकडे कोणीकडून येणे झाले?" म्हणून तिने त्यास विचारिलें, तेव्हां त्यानें दिग्विजयास निघाल्यापासून किन्नराच्या जोडप्याचे मागे लागून येथपर्यंत आल्याचे सर्व वर्तमान सांगितले. ते ऐकल्यावर ती कन्या तेथून उठली आणि हातांत भिक्षापात्र घेऊन आश्रमाजवळच्या वृक्षाखालीं जाऊन हिंडूं लागली. तेव्हां लागलीच आपोआप गळालेल्या पक्वफळांनीं तिचे भिक्षापात्र भरलें. तें घेऊन परत आल्यावर तिनें तीं फळे ग्रहण करण्याकरितां चंद्रापीडास विनति केली. तेव्हां चंद्रापीडाच्या मनात आले की, खरोखरीच तपःसामर्थ्यास दुष्प्राप म्हणून कांहींच नाहीं! हें मोठें आश्चर्य आहे कीं, या ठिकाणीं अचेतनवृक्ष देखील सचेतनाप्रमाणें फळें अर्पण करून हिचा आपणावर अनुग्रह व्हावा असें इच्छितात! अशी आश्चर्यकारक गोष्ट पूर्वी कधींच पाहण्यांत आली नाहीं. याप्रमाणें आश्चर्ययुक्त झाल्यावर चंद्रापीड तेथून उठला आणि त्यानें इंद्रायुधाला त्या ठिकाणीं आणून त्याजवरचे खोगीर काढिलें, आणि त्यास तेथे बांधून टेविलें. नंतर त्यानें झऱ्याच्या उदकांत

स्नानादि विधि करून मग अमृतासारखीं गोड अशीं फळें भक्षण केलीं, आणि त्या झऱ्याचें बर्फासारखें शीतल जल प्राशन केलें. नंतर ती कन्या कंदमूल-फळें भक्षण करीत आहे तोंपर्यंत तो त्या ठिकाणीं एकटाच बसला. मग त्या कन्येनें फलाहार केला. पुढें संध्याकाळचीं कर्तव्यकर्में केल्यावर ती त्या शिला-तलावर येऊन बसली. तें पाहून चंद्रापीडहि मर्यादेनें तिच्याजवळ जाऊन बसला आणि कांहीं वेळानें तो तिच्याशीं नम्रपणानें बोलूं लागला. तो म्हणाला, " हे भगवति ! आपण कृपा केल्यामुळें माझ्या कौतुकास उत्तेजन मिळाल्या-सारखें होऊन तें मला व्याकुल करीत आहे व प्रश्न करण्याविषयीं प्रवृत्त करीत आहे ! थोरांचीं थोडी कृपादृष्टि झाली तरी अधीर पुरुषास धैर्य येते. दोघांचें एकेठिकाणीं थोडा वेळ राहणें झालें असतां स्नेह जडतो. तर सांगण्या-विषयीं जर भगवतीस कांहीं अडचण वाटत नसेल तर आपलें सर्व वर्तमान सांगून मजवर अनुग्रह करावा. देव, ऋषि, गंधर्व, गुह्यक, किंवा अप्सरा, यांपैकीं कोणतें कुल भगवतीनें आपल्या जन्मानें भूषित केलें ? हें जाणण्या-विषयीं मला फार कौतुक वाटत आहे. पुष्पासारख्या सुकुमार व मनोहर अशा अल्पवयांत असें व्रत आचरण्याचें कारण काय ? हें वय कोणीकडे आणि हें तप कोणीकडे ? हें नाजूक सुरूप कोणीकडे आणि हा इंद्रियनिग्रह कोणीकडे ? तर हें पाहून मला मोठें विलक्षण आश्चर्य वाटतें आहे. सिद्धादिक लोक ज्या ठिकाणीं राहतात, अशीं देवलोकचीं उत्तम स्थानें सोडून ज्या ठिकाणीं मनुष्य-संचार देखील नाहीं, अशा वनांत भगवती कोणत्या कारणास्तव वास करीत आहे ? आणखी हा मोठा विलक्षण प्रकार वाटतो कीं, पंचमहाभूतांनींच हें शरीर निर्माण झालें असतां हें इतका तेजस्वीपणा कसें धारण करीत आहे ? तर यावद्दल जें मला विलक्षण आश्चर्य वाटत आहे तें सर्व वर्तमान सांगून दूर करावें. "

असें त्याचें भाषण ऐकून ती दोन घटका उगीच चिंताक्रांत बसली, आणि मोठ्यानें श्वासोच्छ्वास सोडून रडूं लागली. तेव्हां तिच्या नेत्रांतून टपटप

अश्रुबिंदु पडले ! त्या वेळां ती इंद्रियांचा प्रसन्नपणाच सोडीत आहे काय ! किंवा तपश्चर्येचा रसच सांडीत आहे ! किंवा नेत्रांतील शुभ्रपणाचें पाणी करून सोडीत आहे ! अथवा तुटलेल्या हारापासून मोत्यें च गळून पडत आहेत ? असे ते अश्रुबिंदु तिच्या गौर गालांवरून वल्कलानें आच्छादित अशा स्तनांवरून वाहत जाऊन त्यांनी सर्व वल्कल भिजविलें !

तें पाहून चंद्रापीडाच्या मनांत आलें, " काय ! कर्मभोगानें कोणालाच सोडिलें नाहीं ! अशा दिव्य आकृतीस देखील तो सुटला नाहीं ! तेव्हां शरीर धारण करणारा कोणीहि असो, त्याच्या मागें कर्म हें लागलेंच आहे, व त्या प्रमाणेंच सुखदुःखाची प्राप्तिहि जशी व्हावयाची असते तशीच ती होते. हिच्या रोदनानें तर मला अधिकच नवल वाटूं लागलें आहे. अशा दिव्यमूर्ति अल्पकारणानें शोकाकुल व्हावयाच्या नाहींत. अल्पस्वल्प आघातानें पृथ्वी कंपित होत नसते. हिच्या दुःखस्मरणास मीच कारण झालों, तेव्हां मीच अपराधी आहें. " असें समजून तो तेथून उठला आणि जवळच्या झऱ्याचें पाणी आपल्या ओंजळींत घेऊन तो तिजजवळ जाऊन उभा राहिला. तेव्हां तिच्या नेत्रांवाटें एकसारख्या अश्रुधारा चालल्या होत्या. मग त्याच्या इच्छेकरितां तिनें त्या उदकानें आपले आरक्त नेत्र धुतले आणि वल्कलाच्या पदरानें आपलें तोंड पुसलें. नंतर मोठ्यानें श्वासोछ्वास टाकून ती म्हणाली. " महाराज ! निर्दय, मदभागिनी, आणि पापिणी मी पडलें, तेव्हां माझें जन्मापासून वैगुण्यरूपी वर्तमान ऐकून आपणास काय करायाचें आहे ? तथापि आपणास ऐकावयाची फारच उत्कंटा वाटत आहे तर सांगतें. ऐकावें.—" देवलोकीं अप्सरा असतात, हें ऐकून आपणास माहित असेलच. त्या अप्सरांचीं चौदा कुळें आहेत; त्यांपैकीं पहिलें, ब्रह्मदेवाच्या मनापासून उत्पन्न झालें; दुसरें, वेदापासून झालें; तिसरें, अग्नीपासून; चवथें, वायूपासून; पांचवें, अमृतापासून; सहावें, उदकापासून; सातवें, सूर्यकिरणापासून; आठवें, चंद्रकिरणापासून; नववें, पृथ्वीपासून; दहावें, विद्युल्लतेपासून; अकरावें, मृत्यूपासून; व बारावें,

मदनापासून झालें. दक्षप्रजापतीच्या मुलींत मुनी व अरिष्टा अशा दोन कन्या होत्या. त्यांपासून गंधर्वांच्या संबंधानें अप्सरांची आणखी दोन कुळें झालीं. अशीं एकंदर चवदा कुळें झालीं. मुनीला चित्रसेनादि पंधरा पुत्र झाल्यावर सोळावा चित्ररथ झाला. त्याचा पराक्रम सर्वत्रैलोक्यांत विश्रुत झाल्यामुळें सर्व देव ज्याचें वंदन करितात अशा इंद्रानें त्याशीं मित्रत्व केलें. या कारणांनेंच त्याला लहानपणापासून सर्व गंधर्वांचें अधिपत्य मिळालें. त्याचें रहाण्याचें ठिकाण येथून जवळच भारतवर्षाच्या उत्तरसीमेवर हेमकूट नांवाचा पर्वत आहे, त्यावर आहे. त्या चित्ररथाच्या भुजबलानें सुरक्षित अशी हजारों गंधर्वकुळें त्या ठिकाणीं आहेत. त्यानें चैत्ररथ नांवाचें उद्यान तयार केलें आहे. हें अच्छोद सरोवरहि त्यानेंच तयार केलें व शंकराच्या लिंगाची स्थापनाहि त्यानेंच केली. दुसरी कन्या अरिष्टा, हिला सहा पुत्र झाले. त्या सर्वांत वडील, सर्व जगांत प्रसिद्ध, असा हंस होय. त्याला चित्ररथानें दुसऱ्या कुळाच्या राज्यपदीं बसविलें. तोहि हजारों गंधर्वांसह त्याच हेमकूट पर्वतावर राहतो. चंद्रकिरणापासून उत्पन्न झालेल्या अप्सरांच्या कुळांत गौरी नांवाची कन्या दुसरी गौरीच काय! अशी उत्पन्न झाली. चंद्राच्या कलांनींच जसें काय तिचें शरीर बनलें आहे इतकी गौर व सुंदर ती आहे! दुसऱ्या गंधर्वकुलाचा स्वामी हंस यानें, समुद्र जसा गंगेचा स्वीकार करितो, तसा तिचा प्रीतीनें स्वीकार केला. मदनाच्या योगानें जशी रति, किंवा शरत्कालानें जशी कमलिनी, त्याप्रमाणें हंसाच्या अनुरूप समागमानें ती फारच आनंद पावली, आणि अंतःपुराची मुख्य स्वामिनी झाली. त्या थोर स्त्रीपुरुषांच्या पोटीं हजारों दुःखें भोगणारी मी एकटी करंटी कारटी उत्पन्न झालें! माझ्या पित्यास दुसरें मूल न झाल्यामुळें माझ्या जन्मकालीं त्यानें पुत्रजन्मापेक्षांहि अधिक उत्सव केला. दहा दिवस समारंभ केल्यावर पुढें त्यानें माझें महाश्वेता असें नांव ठेविलें. मी लहान असतां वीणेप्रमाणें मधुर भाषण करणाऱ्या मला गंधर्वांनीं आपल्या मांडीवर घेऊन

माझें पुष्कळ कोडकौतुक केलें. पुढें सुखदुःखाचें खरें स्वरूप ज्यांत पुरतें समजत नाहीं, अशी बाल्यावस्था नाहींशी झाली. नंतर वसंतऋतूचे ठायीं चैतमास, चैतमासाचे ठायीं नवीन पल्लव, पल्लवाचे ठायीं पुष्प, पुष्पाचे ठायीं भ्रमर व भ्रमरांचे ठायीं उन्मत्तपणा जसा प्रकट होतो, तसा माझे ठिकाणीं तारुण्यभाव प्रगट झाला ! पुढें वसंतऋतु प्राप्त झाला. तेव्हां नवीन कमलें प्रफुल्लित झालीं, आंब्यास मोहर आला. सुगंध ग्रहण करून वायूच्या झुळका मंदमंद वाहूं लागल्या. बकुलवृक्ष प्रफुल्लित झाले. प्रफुल्लित वृक्षांवरून भ्रमरांचे थवे गुंजारव करीत हिंडूं लागले. अशोकवृक्षांस सुंदर स्त्रिया आपल्या भूषणयुक्त चरणांनीं ताडण करूं लागल्यामुळें त्यांचे झणत्कार उठूं लागले. पुष्पांतील पराग पडून जमिनी शुभ्र दिसूं लागल्या. कोकिला मधुर शब्द करूं लागल्या. विरहिणी स्त्रिया पतिविरहानें दुःखी होऊं लागल्या. मदनधनुष्यांचे झणत्कार ऐकूं येऊं लागले ! त्यामुळें पांथलोकांचीं हृदयें फुटूं लागलीं, ह्या प्रकारचे रतिसुखानें आनंद देणारे असे वसंतऋतूचे दिवस आले असतां एके दिवशीं मी आपल्या आईबरोबर ह्याच अच्छोद सरोवरावर स्नानाकरितां आलें. वसंतऋतूचा उदय झाला असल्यामुळें ह्या सरोवरांतील अनेकरंगी कमलें प्रफुल्लित होऊन जिकडे तिकडे उत्तम प्रकारची शोभा दिसत होती. स्नानाकरितां आलेल्या पार्वतीनें नंदी, भृंगी, इत्यादि गणांसहित शंकराचीं लिंगे काढिली होतीं. अशा त्या लिंगांस नमस्कार करून मी पुढे गेलें तों एक लतामंडप माझ्या दृष्टीस पडला. त्या ठिकाणीं कोकिलपक्ष्यांनी कळे तोडल्यामुळे पुष्परसाच्या धारा चालल्या होत्या. मोहरांनीं आंब्याचीं झाडें तर अगदीं लवलीं होतीं. मदोन्मत्त मयूरांचें शब्द ऐकून भीतीनें मोठाले भुजंग पळून गेल्यामुळें निर्भय अशा चंदनवृक्षांच्या रांगा फारच शीतल व रमणीय दिसत होत्या. वनदेवतांनी वसण्याकरितां वेलींचे झोपाळे केले होते व त्यांवर बसून त्यांनीं झोके घेतल्यामुळें त्याखालीं फुलांचे ढीग पडले होते. पुष्पांतील पराग चोहींकडे पडला होता व त्यांत राजहंसप-,

ह्यांनीं क्रीडा केल्यामुळें त्यांचे पाय उमटले होते. असा ह्या सरोवरावरच्या तीरचा प्रदेश पाहून माझें मन अगदीं मोहित झालें. व त्यामुळें मी आपल्या सखीसहवर्तमान या वनांत आनंदानें फिरूं लागलें. मी फिरत फिरत एकया टिकाणीं गेलें तों एकाएकी घ्राणेंद्रियास तृप्त करणारा असा उत्तम प्रकारचा सुवास वाऱ्याच्या झुळके बरोबर आला. या वनांत जिकडे तिकडे सुवासिक पुष्पें प्रफुल्लित झालीं होतीं, तरी आलेल्या सुगंधापुढें मला सर्व सुवास तुच्छ वाटले ! त्या उत्तम सुगंधावर वनांतील भ्रमरांचे थवे चोहींकडून धावूं लागले. तेव्हां आहाहा ! काय उत्तम सुगंध हा ! ह्मणून डोळे मिटून मी तो यथेच्छ ग्रहण केला ! आणि हा कोठून आला ह्मणून मला मोठें कौतुक वाटून भ्रमरीप्रमाणें त्या सुगंधानें आकर्षिलेली होऊन आश्चर्यानें कांहीं पावलें पुढें चालून गेलें ! माझ्या पायांतील नूपुरांचे मधुर शब्द ऐकून सरोवरांतील कलहंस मजबरोबर चालू लागले ! अशा रीतीनें मी उत्कंठेनें इकडे तिकडे पाहत चाललें तों याच सरोवरावर मित्रासह स्नानाकरितां आलेला एक ऋषिकुमार माझ्या दृष्टीस पडला. तेव्हां शंकराच्या तृतीयनेत्रानें आपला मित्र मदन दग्ध झाला ह्मणून हा वसंतच या ठिकाणीं तप करण्याकरितां आला आहे काय ! असा तो दिसला. त्याचें शरीर तेजःपुंज असल्यामुळें हा विजांच्या पिंजऱ्यांतच बसला आहे, किंवा ग्रीष्मकालच्या सूर्यमंडळांतच प्रविष्ट झाला आहे, अथवा अग्नीच्या ज्वालांमध्यें उभा आहे, असा तो भासला ! दीपप्रकाशासारख्या त्याच्या शरिराच्या तेजानें तो प्रदेश सुवर्णमय भासत होता. त्याच्या मस्तकावरच्या जटा गोरोचनेच्या रसानें रंगविल्या आहेत काय ! अशा पिंगट दिसत होत्या ! हा पुण्याचा ध्वजच आहे काय ! असा त्यास पडला त्याच्या कपाळीं शोभत होता व त्यामुळें शुभ्र वालुकाप्रदेशानें गंगाप्रवाह जसा सुशोभित दिसतो, तसा तो दिसत होता ! हें शापगृहाचें तोरणच आहे काय ! अशा त्याच्या कमानदार भुवया भासत होत्या ! सर्व हरिणांच्या नेत्रशोभेच्या विभागांनींच केले आहेत काय, असे त्याचे नेत्र विस्तीर्ण व सुशोभित दिसत

होते ! त्याचें नाक सरळ व उंच होतें. हृदयांत प्रविष्ट न झालेला असा नवीन तारुण्याचा अनुरागच काय ! असा त्याच्या ओष्ठावर आरक्तवर्ण दिसत होता ! त्यास मिशी फुटली नसल्यामुळे ज्यावर भ्रमर बसले नाहींत अशा नवीन प्रफुल्लित कमलाप्रमाणें त्याचे मुख दिसत होते ! ही मदनधनुष्याची दोरीच आहे काय, किंवा तपश्चर्यारूप कमलिनीचे हे मृणालच काय, असे यज्ञोपवीत त्याच्या कंठांत शोभत होतें ! त्याने आपल्या एका हातांत बकुलफलाच्या आकाराचा कमडलु धारण केला होता. दुसऱ्या हातांत स्फटिकमण्यांनीं मिश्रित अक्षी रुद्राक्षमाला घेतली होती. विद्यारूप नद्यांच्या संगमांतील भोवराच काय अशी त्याची नाभि दिसत होती ! हृदयांतील ज्ञानानें बाहेर घालवून दिलेलें अज्ञानच काय अशी सूक्ष्म रोमपंक्ति त्याच्या उरावर शोभत होती ! त्याने आपल्या तेजाने सूर्यास जिंकून त्याचें मंडळ हिरावूनच घेतलें आहे काय अशी त्याच्या कमरेभोवती मेखला शोभत होती ! गंगोदकानें धुतलेलें कल्पवृक्षाचें वल्कल त्याने धारण केले होतें. काखेत पळसाचा दंड धारण केला होता. हा ब्रह्मचर्याचा अलंकारच किंवा मूर्तिमंत धर्मच किंवा सरस्वतीचा विलासच, सर्व विद्यांचा पतिच ! असा तो अतिमनोहर ऋषिकुमार माझ्या दृष्टीस पडला. त्याच्या बरोबर तेवढाच दुसरा एक ऋषिकुमार देवपूजेकरितां फुलें तोडीत बेत होता.

त्या सुंदर ऋषिकुमाराच्या कर्णावर पुष्पमंजरी दृष्टीस पडली. तेव्हां ही वसंतदर्शनाने आनंदित झालेल्या वनलक्ष्मीची हास्यप्रभाच आहे काय, किंवा मदनाची पताकाच आहे काय, किंवा हा कृत्तिकानक्षत्रांचा थवकाच आहे काय अशी ती दिसली ! पूर्वी कधीं न पाहिलेला असा तो पुष्पगुच्छ त्यानें आपल्या कर्णावर टेविला होता, तेव्हां सर्व पुष्पसुगंधांचा पराभव करणारा जो अत्युत्तम सुवास आला तो ह्या पुष्पमंजिरीचाच, असे मला वाटलें ! नंतर त्या तरुण ऋषिकुमाराकडे पाहिल्यावर मला वाटलें कीं, अतिशय रूपसंपत्ति निर्माण करणाऱ्या ब्रह्म-

देवाचें हें किती तरी कौशल्य ! कारण सर्व त्रैलोक्यांत ज्याच्या सौंदर्याचा डंका वाजत आहे, अशा मदनास मागें सारणारा असा हा दुसरा मन्मथच मदनच त्यानें उत्पन्न केला आहे काय असें वाटलें ! त्याचें मुख तर किती सुंदर होतें म्हणून सांगूं ? तें उत्पन्न करावयाचे वेळीं ब्रह्मदेवानें पहिल्यानें सर्वांस आनंद देणारें असें चंद्रबिंब व लक्ष्मीचें निवासस्थानें सुंदरकमलें, हीं प्रथमतः करून अभ्यास केला असावा व नंतर त्याचें मुख केलें असावें ! कृष्णपक्षीं चंद्राच्या कला सूर्य ग्रहण करितो, हे म्हणणें खोटें आहे, तर त्या कला ह्या ऋषिकुमाराच्या शरिरांतच प्रवेश करितात असें वाटलें ! असें न म्हणावें तर फार क्लेश करणारें व सौंदर्याचें हरण करणारें असें, तप हा करीत असतां, याचे ठिकाणीं अत्युत्तम लावण्य कोठलें ? याप्रमाणें मी चिंतन करीत होतें तो, पुष्पांतील मकरंद दृष्टीस पडला असतां जसा भ्रमरीस पराधीन करतो, त्याप्रमाणें गुणदोषांचा विचार न करणाऱ्या व सुरूपाने उत्तेजन पावणाऱ्या व नवीन तारुण्यांत प्रकट झालेल्या अशा मदनानें मला पराधीन केलें !

त्यावेळीं शिकल्यावाचून शिकविलेल्या, सांगतां येणाऱ्या नसून स्वतःसच कळणाऱ्या, अशा विकारानें माझें सर्वांग स्तब्ध झालें ! आणि त्यामुळें श्वासोच्छ्वास सोडण्यास व पापणीस पापणी लावण्यासहि मी विसरलें ! नंतर मी त्या ऋषिकुमाराकडेच मोठ्या प्रेमाने एकसारखें टक लावून पाहत बसले. त्यावेळीं मी दृष्टीनें जसें कांहीं त्याच्या रूपा[illegible] आहें ! कां त्यापाशीं कांहीं मागणेंच मांगत आहे ! कां तुझ्या स्वाधीन झणत आहें ! कां त्याला आपलें हृदयच अर्पण करीत आहें ! कां त्याच्या शरिरांतच प्रवेश करीत आहे ! कां तद्रूपच व्हावेंसें इच्छित आहें ! कां मदनाने पराभव केल्यामुळें माझें संरक्षण करावे, असेंच म्हणत आहें ! किंवा मला आपल्या हृदयांत जागा द्यावी झणून प्रार्थनाच करीत आहे, अशी माझी अवस्था झाली ! तेव्हां काय हें अनुचित, लज्जास्पद, कुलीन कुमा-

रीस बट्टा लावणारें नीचकर्म मीं आरंभिलें आहें, असें जाणत असूनहि इंद्रियें स्वाधीन ठेवण्यास मी असमर्थ झालें, आणि स्तंभासारखी, चित्रासारखी, बांधून टाकल्यासारखी, मूर्च्छित झाल्यासारखी, किंवा धरून ठेवल्यासारखी मी झालें. तो कां ऋषिकुमाराच्या रूपसंपत्तीनें, कां मदनविकारानें, कां नवीन तारुण्यानें, कां प्रेमानें, कां आणखी कांहीं कारणानें; काय असेल तें असो.! मी फार वेळ एकसारखी त्याजकडेच पहात उभी राहिलें ! त्यासमयीं जशी काय इंद्रियांनीं ओढून त्याच्यापुढें चालविलेली, हृदयानें पुढें ओढीत नेलेली, आणि मदनानें मागून लोटलेली अशी मी झाले ! मग मोठ्या कष्टानें व बळानें मी आपल्यास आवरून धरून ठेविलें. तेव्हां मदनास आंत जागा देण्याकरितांच काय मोठ्यानें श्वासोच्छ्वास बाहेर पडले ! बाहेर पडलेलें वर्तमान हृदयास सांगण्याकरितांच कीं काय ऊर स्फुरण पाऊं लागला! अगास डबडब घाम सुटला, व त्यानें जणूं काय लज्जा धुऊनच टाकली ! मदनबाणांनीं पीडित झाल्यामुळेंच जणू थरथर कांपूं लागली ! त्याचें आलिंगन करण्याविषयीं उत्कंठित झालेल्या अवयवांतून त्याचें उत्तम स्वरूप पाहण्याकरितांच कीं काय घाईघाईनें रोमांच बाहेर पडले ! धर्मोदकानें पायाचा अनुराग धुतला गेल्यामुळें तो जणू हृदयांतच शिरला काय असें वाटलें !

तेव्हां माझ्या मनांत आलें, इंद्रियनिग्रह करणाऱ्या आणि विषयसुखाचा तिरस्कार करणाऱ्या अशा पुरुषांशीं मूर्ख मदनानें माझा संबंध जोडला. ही गोष्ट त्यानें कांहीं बरी केली नाहीं ! किंवा अज्ञानी स्त्रियांचें हृदयच वेडें होय त्याला कोठें प्रीति करावी आणि कोठें न करावी हें समजत नाहीं ! हे तेजाचें व तपाचें स्थान कोणीकडे ! आणि प्राकृतजनास संमत अशा मदनाच्या चेष्टा कोणीकडे ! मदनानें वेडावलेल्या मला पाहून हा ऋषिकुमार आपल्या मनांत माझा उपहास मात्र करीत असेल! हे सर्व मला कळत असूनहि माझ्यानें मदनविकार आवरून धरवत नाहींत, हें मोठेंच आश्चर्य आहे ! आतां पुष्कळ कन्या आपण होऊन पतीकडे गेल्या व कितीएक तर दुर्वृत्त मदनानें उन्मत्तावस्थेसहि पोहोंच-

विल्या ! माझी एकटीचीच त्यानें अशी अवस्था केली आहे असें नाहीं. हा ऋषिकुमार दृष्टीस पडल्यापासून माझें अंतःकरण किती व्याकुल व पराधीन झालें आहे ! ह्या मदनाचें चेष्टित किती दुर्निवार्य आहे पहा ! तर आतां जोपर्यंत मी शुद्धीवर आहें व जोंपर्यंत दुष्ट मदनाचें चेष्टित ह्याला स्पष्ट कळलें नाहीं, तोंपर्यंत येथून दूर जावें हें बरें; नाहींतर ह्यास न आवडणारे मदनविकार ह्याच्या दृष्टीस पडले तर हा शापून टाकील ! कारण, मुनिजनास कोप येण्यास उशीर लागत नाहीं, असें ह्मणून तेथून जाण्याचा मी विचार केला, आणि ऋषिजन वंद्य आहेत असें मनांत आणून त्याकडे गेलेली दृष्टि बळेंच मागें फिरवून, त्या ऋषिकुमारास मीं नमस्कार केला.

त्यावेळीं मदनाची आज्ञा दुर्लंघ्य असल्यामुळें, किंवा वसंतऋतु हा मदनविकार उत्पन्न करणारा असल्यामुळें, किंवा तो प्रदेश फारच रमणीय असल्यामुळें, किंवा नवीन तारुण्य अविचारानें भरलेलें असल्याळें, किंवा इंद्रियें चंचल असल्यामुळें, किंवा विषयसुखाची इच्छा दुर्निवार असल्यासुळें, किंवा मनोवृत्ति चंचल असल्यामुळें, किंवा तशा गोष्टी घडून यावयाच्या असल्यामुळें; फार काय? माझ्या दुर्भाग्यामुळें, किंवा मला असले क्लेश भोगावयाचे होते यामुळें; कोणत्याही कारणानें ह्मणा ! माझ्या दर्शनानें त्या ऋषिकुमाराचेंहि धैर्य नाहींसें होऊन, वायु जसा दीपास चंचल करतो, त्याप्रमाणें मदनानें त्यालाहि चंचल केलें त्यावेळीं मदनाची स्वारी आल्यामुळें सामोरेच आले आहेत काय ! असे रोमांच त्याच्याहि अंगावर उभे राहिले ! मजकडे येण्याकरितां निघालेल्या मनास मार्ग दाखविण्याकरितांच पुढे चालले आहेत काय, असे श्वासोच्छ्वास सुरू झाले. व्रतभंग होतो ह्मणून भयाभीतच झाली काय अशी त्याच्या हातांतील स्फटिकमाळा कांपू लागली ! कर्णावर ठेवलेल्या पुष्पमंजरीप्रमाणें दुसरी घर्मबिंदूंची मंजरीच गालावर दिसूं लागली ! अशी त्या ऋषिकुमाराची अवस्था होऊन तो मजकडे एकसारखी टक लावून पाहूं लागला. तेव्हां तर माझे ठिकाणचे मदनविकार दुप्पट

वाढले. आणि मग जी माझी स्थिति झाली ती तर कांही सांगतां येत नाहीं! तेव्हां माझ्या मनांत आलें, अनेक विलासांचा उपदेश करण्याविषयीं आचार्य असा मदन यास विलासांचा अशाप्रकारें उपदेशच करित आहे काय? असें न म्हणावें तर असल्या कर्माचा ज्याला गंध देखील माहित नाहीं, अशा ह्या ऋषिकुमाराची शृंगाररसास सवणारी, अमृताचा वर्षाव करणारी, मदनविकारामुळें घाबरलेली, घर्माने आळसलेली व आनंदभारानें मंद झालेली भ्रूलेतसह नृत्य करणारी, अशी दृष्टि कशी झाली! ही दृष्टिच याचा सर्व अभिप्राय कळवीत आहे! तेव्हां तिजमध्ये असली निपुणता आली ती कोठली?

नंतर मी संधि साधून त्या ऋषिकुमाराचा मित्र दुसरा ऋषिकुमार जवळ होता, त्याच्याजवळ गेलें, आणि त्यास नमस्कार करून विचारूं लागले; हे भगवन्! ह्या तुमच्या मित्राचें नांव काय? कोणत्या ऋषीचा हा पुत्र आहे? याच्या कर्णावर पुष्पमंजरी आहे ती कोणत्या वृक्षाची आहे? हिचा हा चोहींकडे घमघमाट सुटला आहे तो फारच मनोवेधक आहे! असा सुगंध मी पूर्वी कधींच घेतला नव्हता! मग तो हास्य करून म्हणाला, मुली! हें तुला विचारून काय करावयाचें आहे? तथापि तुला ऐकण्याविषयीं कौतुकच वाटत असेल तर सांगतों ऐक.

सर्व त्रैलोक्यांत ज्याची कीर्ति प्रसिद्ध आहे, ज्याच्या तपःसामर्थ्यामुळें देवादिक ज्याचें वंदन करितांहेत, असा देवलोकीं राहणारा श्वेतकेतु नांवाचा ऋषि आहे. तो ऋषि कोणे एकेकाळीं देवपूजेसाठीं कमलें तोडण्याकरितां आकाशगंगेंत उतरला असतां प्रफुल्लित कमलवनांत वास करणाऱ्या लक्ष्मीनें त्यास पाहिलें. तेव्हां त्याचें लोकोत्तर सौंदर्य दृष्टीस पडतांच लक्ष्मीच्या मनांत मदनविकृति उत्पन्न झाली. मग ज्या शुभ्र कमलावर ती बसली होती तेथें ऋषिदर्शनानेंच समागमसुख झाल्यासारखें होऊन ती कृतार्थ झाली,

आणि तत्क्षणींच त्या कमलापासून एक कुमार उत्पन्न झाला! मग तो कुमार मांडीवर घेऊन ती श्वेतकेतूस म्हणाली, "भगवन्, हा आपला बालक घ्यावा!" असें बोलून तिनें तो त्यास अर्पण केला. श्वेतकेतूनें तो बालक घेऊन त्याचे जातकर्मादि संस्कार केले. व पुंडरीकापासून उत्पन्न झाला, म्हणून त्याचे पुंडरीक असे नांव ठेविले. नंतर त्याजकडून सर्व विद्यांचा अभ्यास करविला. व व्रताचरण करविलें, तोच हा पुंडरीक ऋषि होय.

आतां याच्या कर्णावर पुष्पमंजरी आहे ती देवदैत्यांनीं समुद्रमंथन करून कल्पवृक्ष काढिला त्याची आहे. हे ऋषिव्रतास विरुद्धच आहे खरें, तथापि त्याचे जे कारण घडलें, तें आतां तुला सांगतों. आज चतुर्दशी तिथि असल्यामुळे कैलासपर्वतावर पार्वतीपति शंकर याचे पूजन करण्याकरितां मला बरोबर घेऊन हा माझा मित्र देवलोकापासून नंदनवनाच्या जवळून चालला असतां वसंतलक्ष्मीने जिचा हात धरिला आहे, व जिनें आपल्या अंगावर पुष्पांचे हार धारण केले आहेत, अशा नंदनवनदेवतेनें कल्पवृक्षाची पुष्पमंजरी आणून यास नमस्कार करून हटले "भगवन्, सर्व त्रिभुवनांत सुंदर अशा आपल्या रूपास हा पुष्पालंकार अनुरूप आहे, याकरितां कृपाकरून याचा स्वीकार करून कर्णावर धारण करावा, ह्मणजे कल्पवृक्षाचें जीवित सफल होईल!" अशी आपल्या रूपाची तिनें केलेली स्तुति ऐकून हा माझा मित्र लज्जित झाला, आणि खालीं तोंड घालून तो पुष्पमंजरी न [illegible] तेचा सन्मान न ठेवतां तसाच पुढें चालूं लागला. तरी तो माझा मित्र आहे असे पाहून मी यास हटले, सख्या! ही वनदेवता परमप्रीतीनें तुला पुष्पमंजरी देत आहे तर हिचा स्वीकार करण्यास काय दोष आहे? असें ह्मणून मीं तिच्यापासून ही पुष्पमंजरी घेऊन याची इच्छा नसतां बळेच याच्या कानावर ठेविली. याप्रमाणें ह्याचा, व ह्याच्या कर्णावरील पुष्पमंजरीचा सर्व वृत्तांत तुला सांगितला.

याप्रमाणें त्याचा मित्र मजशीं बोलत असतां तो ऋषिकुमार किंचित् हास्य करून मला ह्मणाला, "अगे कौतुकवती! एवढी विचारपूस करण्याची पंचाईत तूं कशाकरितां करतेस? जर तुला या पुष्पमंजरीच्या सुगंधाचें मोठें कौतुक वाटत असेल तर ही घे पाहिजे तर तुला!" असें बोलून तो मजजवळ आला आणि आपल्या कानावरून ती काढून त्यानें ती माझ्या कानावर ठेविली! त्यावेळीं तिच्यावर भ्रमरांचा शब्द सुरू होता, त्यामुळें ही समागमसुखाची प्रार्थनाच चालली आहे काय असें वाटत होतें! पुष्पमंजरी ठेवतेवेळीं त्याच्या हाताचा स्पर्श माझ्या अंगास होतांच माझें हृदय त्या ठिकाणीं लागलें! माझ्या गालाच्या स्पर्शसुखानें त्याचा हातहि कंपित होऊन लज्जेबरोबर त्याच्या हातांतील रुद्राक्षमाळ गळाली! ती त्यास कळली देखील नाहीं! ती माळ जमिनीवर पडली नाहीं तोंच मी मध्येंच झेलून त्याच्या आलिंगनसुखाचा अनुभव घेण्याकरितांच कीं काय मोठ्या कौतुकानें आपल्या गळ्यांत घातली!

याप्रमाणें इकडे आह्मां उभयतांमध्ये लटपट सुरू असतां माझी छल धरणारी मला ह्मणाली, "हे राजपुत्री! राणीसाहेबांचे स्नान झालें व घरीं जाण्याची वेळ जवळ आली, याकरितां लवकर स्नान करा." असे तिचें भाषण ऐकून नवीन धरलेली एखादी हत्तीण पहिल्याच अंकुशप्रहारानें जशी पाहिजे तिकडे वळते, त्याप्रमाणें लावण्यरूप अमृतांत स्नतलेली! किंवा त्याच्या गालावरील रोमांच जाळ्यांत अडकलेली! किंवा मदनाच्या बाणांनीं खिळून टाकलेली! किंवा सौंदर्यादिगुणांनीं ओवलेली अशी मीं आपली दृष्टि त्याच्यावरून काढिली आणि स्नान करण्याकरितां जाण्यास निघालें! मी चालती झालें तेव्हां दुसरा ऋषिकुमार आपल्या मित्राचें धैर्य सुटलेसें पाहून लटकाच कोप दाखविल्यासारखें करून त्यास ह्मणाला?—सख्या पुंडरीका, प्राकृतजन ज्या मार्गानें जातात त्या मार्गानें जाणें तुजसारख्यास योग्य आहे काय? तपस्व्यांचें धैर्य हेंच धन होय! यःकश्चित् पुरुषासारखा घाबरा काय झाला आहेस?

आपल्या अंतःकरणाचा निरोध कां करीत नाहींस ? आज तुझ्या इंद्रियांस हा असला अपूर्व विकार कोठून झाला ? कीं ज्यामुळें अशी तुझी अवस्था झाली आहे. सख्या ! तें तुझें धैर्य ! तो तुझा इंद्रियनिग्रह ! ती तुझी शांतवृत्ति ! तें तुझें ब्रह्मचर्य ? ते गुरूचे उपदेश ! तें शास्त्रादिकांचें श्रवण ! ती विषयसुखाविषयीं पराङ्मुखता ! तो तपश्चर्येचा निर्भर ! इत्यादि सर्व कोटें गेलें ? अरे ती तुझी सुबुद्धि निष्फल कशी झाली ? धर्मशास्त्राचा अभ्यास फुकट कसा गेला ? सर्व विद्यादिसंस्कार व्यर्थ कसे झाले ? गुरूंचे उपदेशहि लयास कसे गेले ? एवढें मोठें ज्ञान पण तेंहि निरुपयोगीं कसें झालें ? तुजसारख्यांनीं देखील विषयांनीं पराभूत होऊन वेडें व्हावें काय ? अरे ! तुझ्या हातांतून माळ गळून पडली. हें देखील तुला समजूं नये ? काय, या मूर्खपणाला म्हणावें तरी काय ? तिनें माळ हिरावून नेली तीं नेलीच. पण ही उद्धट मुलगी तुझें मन देखील घेऊन चालली तें तरी आवरून धर.

असे आपल्या मित्राचें भाषण ऐकून तो ऋषिकुमार सलज्ज होऊन म्हणाला, सख्या कपिंजला ! मजविषयीं भलतीच शंका काय घेतोस ? ह्या दांडग्या मुलीनें माझी माळ घेतली, हा तिचा अपराध मी कधीं सहन करणार नाहीं ! असें बोलल्यावर त्यानें लटकाच रागाचा आवेश आणिला आणि आपल्या भुवया वर चढविल्या ! त्यावेळीं त्याचे ओठ हालूं लागले, ते जणूं कांहीं चुंबनाच्या इच्छेनें स्फुरण पावत आहेत असें वाटलें अशी मुद्रा केल्यावर तो मला म्हणाला, अगे उनाड मुली ! माझी रुद्राक्षमाला दिल्याखेरीज जर तूं एक पाऊल पुढें टाकिलेस तर खबरदार ! असें त्याचें भाषण ऐकून मी लगबगीनें आपल्या गळ्यांतून पाणीदार मोत्यांची एकसरीमाळ काढून त्यास झटलें, " भगवन्, ही घ्यावी आपली अक्षमाला !" असें म्हणून माझ्या मुखाकडेच ज्यानें लक्ष्य लाविलें होतें व ज्याचें चित्त ठिकाणीं नव्हतें, अशा त्या ऋषिकुमाराच्या हातांत मीं ती अमोलिक माळ दिली; आणि घर्मोदकानें जरी मी न्हालें होतें, तरी

पुन्हां त्या सरोवरांत स्नान करण्याकरितां उतरलें ! स्नान झाल्यावर जशी नदी मोठ्या कष्टानें उलटी वळवावी, त्याप्रमाणें सख्यांनीं मला परतविलें ! तेव्हां त्या ऋषिकुमाराचें मनन करीत मी मोठ्या दुःखानें घरीं गेलें; व अंतःपुरांत जाऊन तटस्थ बसलें, त्याच्या विरहानें मी फारच व्याकुल झालें. आणि मी आलें, कां तेथेंच राहिलें; एकटी आहें, कां सख्यीजनांत आहें ! मुकी आहें, कां पुष्कळ बोलत आहें ! जागी आहे, कां निजलें आहें ! हास्य करीत आहे, कां रुदन करीत आहे ! सुखांत आहें, कां दुःखांत आहें ! हा दिवस आहे, कां रात्र आहे ! हें मला कांहींच समजेनासें झालें. मदनचरित्र मला माहीत नसल्यामुळें कोठें जावें, काय पहावें, काय ऐकावें, काय बोलावें, कोणाला सांगावें, व याला कोणता उपाय करावा, हें मला कांहींच समजेना! नंतर सख्यांचें निवारण करून त्यांचें जवळ येणें बंद करून व कांहीं करणें-सवरणें सोडून देऊन मी एकटीच मंदिराच्या गच्चीवर चढून खिडकींत तोंड घालून ज्या दिशेकडे तो ऋषिकुमार दृष्टीस पडला होता, तिकडेच पहात बसलें ! त्या ऋषिकुमाराच्या योगानें ती दिशा अलंकृत आहे ? कां प्रफुल्लित आहे ? कां रत्ननिधीनें युक्त आहे ? कां अमृतरसानें परिपूर्ण आहे ? कां चंद्रोदयानें सुशोभित आहे ? इतकी मला ती अतिरमणीय वाटली आणि त्या दिशेकडून येणाऱ्या वायूस, सुगंधास व पक्ष्यांस त्या ऋषिकुमाराची वातमी विचारावी, असें मला वाटलें. मदनानें त्यावर प्रेम जडविल्यामुळें त्याच्या तपश्चर्येचे क्लेश प्रिय वाटून आपणहि तेच स्वीकारावे असें मला वाटूं लागलें. त्यानें केलेला ऋषिवेषच मला उत्तम वाटूं लागला. तारुण्यानें त्याचा स्वीकार केल्यामुळें तें मनोहर वाटूं लागलें. त्याच्या कर्णावर असल्यामुळें ती परिजातकाची पुष्पमंजरी रमणीय वाटूं लागली. त्याचें राहण्याचें ठिकाण असल्यामुळें स्वर्गलोक मला मनोरम वाटूं लागला. त्याचें स्वरूप दृष्टीस पडल्यापासून मदन दुर्जय आहे, अशी पक्की खात्री झाली. कमलिनी जशी सूर्याविषयीं, समुद्रवेला जशी चंद्राविषयीं, आणि मयूरी जशी मेघाविषयीं

उत्कंठित होते; तशी मी झाल्यें. मग विरहानें प्राण कंठाबाहेर निघून जाऊं नयेत म्हणून रक्षाबंधनच काय ! अशी ती त्याची रुद्राक्षमाला मीं आपल्या गळ्यांत घातली. त्या ऋषिकुमाराच्या गुजगोष्टी सांगण्याकरितां माझ्या कानांशींच लागली आहे काय ! अशा त्या पुष्पमंजरीच्या योगानें, व त्याच्या हस्तस्पर्शाच्या योगानें अंगावर रोमांच उभे राहून मी अगदीं पराधीन झालें !

माझी तांबूलकरंड बाळगणारी तरलिका नांवाची दासी मजबरोबरच स्नान करण्याकरितां आली होती. ती माझ्या मागून बऱ्याच वेळानें घरीं आली, आणि माझी तशी अवस्था पाहून मला हळूच म्हणाली, बाईसाहेब ! अच्छोद सरोवराच्या तीरावर दोघे दिव्य ऋषिकुमार आपण पाहिले, त्यांपैकीं ज्यानें तुमच्या कानावर ही पुष्पमंजरी ठेविली, तो, दुसऱ्या ऋषिकुमाराची दृष्टि चुकवून पुष्पितलतांच्या आडून लपत लपत येऊन, मी मागून येत आहें असें पाहून, मजजवळ आला; आणि आपल्याविषयी मला विचारूं लागला. तो म्हणाला, सुंदरी ! ती सुंदर कन्या कोण ? ती कोणाची मुलगी ? तिचें नांव काय ? आणि ती कोठें जात आहे? मी मग म्हणालें,—चंद्रकिरणापासून उत्पन्न झालेल्या गौरीनामक अप्सरेपासून तिचें जन्म झालें. ज्याला सर्व गंधर्व नमस्कार करितात अशा हंसनामक गंधर्वाची ती कन्या आहे. तिचे नांव ' महाश्वेता. ' गंधर्वलोकांचें राहण्याचें ठिकाण हेमकूटपर्वत आहे, त्या ठिकाणी ती चालली आहे. असें मी सांगितल्यावर तो थोडा वेळ उभा राहिला आणि निश्चलदृष्टीनें फार वेळ मजकडे पाहिल्यावर कांहीं गुह्य गोष्ट बोलावयाची आहे असें दर्शवून म्हणाला, " अगे मुली, तूं अल्पवयी असून ही तुझी आकृति सौम्य व प्रौढ दिसते आहे, यावरून एखादी गोष्ट सांगितली तर ती तूं करशील असें मला वाटतें ! "

असें त्याचें भाषण ऐकून मी हात जोडून मोठ्या नम्रतेनें म्हणालें,

" महाराज, आपण मला असें कां म्हणतां ? मी म्हणजे काय ! सर्वत्रैलोक्यांत पूज्य असे आपल्यासारखे थोर पुरुष–तसेंच पुण्य असल्याखेरीज–मजसारखीकडे पाहणार सुद्धां नाहींत, मग आज्ञा तर कोठली ? याकरितां कांहीं एक शंका मनांत न आणितां आज्ञा करून या दासीवर अनुग्रह करावा. " असें माझें भाषण ऐकून त्यानें जसें कांहीं सखी, उपकारकर्त्री किंवा प्राणदात्री असें मानून आपल्या आनंदसूचक अवलोकनानें मला आनंदित केलें. नंतर जवळच्या तमालवृक्षाचा पल्लव तोडून शिलातलावर ठेंचला व त्याचा सुगंधि रस काढून, त्यानें आपल्या उत्तरीय वल्कलाची पट्टी फाडून तींवर त्या रसानें आपल्या करंगळीनें कांहीं मजकूर लिहिला. आणि " ही पत्रिका तूं ती गंधर्वकन्या एकांतीं असतां तिला दे ! " असें बोलून मजजवळ दिली. असें सांगून तिनें तांबूल-करंडांतून ती पत्रिका काढून मला दाखविली. ती पाहतांच मला इतका आनंद झाला कीं, त्या ऋषिकुमाराचे शब्द त्या दासीच्या मुखानें आले, ते शब्दमय असूनहि त्यांनीं जसें काय सर्वांगांत स्पर्शसुखच उत्पन्न केलें !! ते शब्द कानीं पडल्याबरोबर सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले ! व ते जणूं मदनप्रवेशाचे मंत्रच काय असें भासलें ! नंतर मी आवेशानें तिच्या हातांतून ती पत्रिका घेऊन तिजवर लिहिलेली एक आर्या पाहिली. ती अशी.—

" [1]बिससितमुक्तावलिनें, जाय जसा हंस दूर लोभविला ॥
[2]मानसजन्मा माझा लावुनि आशेस गे तुवां हरिला ! ॥ "

ही त्याची आर्यारूपवाणी माझ्या दृष्टीस पडली. ती वाट चुकलेल्यास जशी दिग्भ्रांति, अंधळ्यास जशी कृष्णपक्षांतील रात्री, अज्ञानी मनुष्यास जशी गारुडी विद्या, अधार्मिकास जशी नास्तिकसंगति, उन्मत्तास जशी मदिरा, याप्रमाणें त्या वाणीनें मला झालें ! पुरानें जशी नदी बेफाम होते, तशी मदनविकारानें माझी अवस्था झाली. मग माझ्या दासीस त्या ऋषि-

१ कसलतंतूप्रमाणें शुभ्र अशा मौक्तिकहारानें. २ अभिलाष.

कुमाराचें फिरून दर्शन झाल्यामुळें तो मोठी पुण्यवती व भाग्यवती असें मीं तिला मानिलें; आणि ती दासी असतांहि ती मला मोठी पूज्य अशा वाटू लागली. मग मीं तिच्या गालाला व केसाला कुरवाळून म्हणालें, "तरलिके, सांग बरें बाई ! तो ऋषिकुमार त्वां कसा पाहिला ! तो काय म्हणाला ? त्याजबराबर किती वेळपर्यंत तुझा सहवास झाला ? आणि तो कोठपावेतो तुझ्या मागून आला ? अशा प्रकारानें फिरून फिरून मी तिला विचारूं लागलें. आणि त्या ऋषिकुमाराच्याच गोष्टी बोलतां बोलतां मीं तेथेच सर्व दिवस घालविला.

तेव्हां माझ्या अनुरागानेंच लाल झालें काय ! असें सूर्यबिंब आकाशांत दिसूं लागलें. सूर्यप्रभा कामातुर स्त्रीप्रमाणे अनुरक्त होऊनच काय सूर्याच्या पाठोपाठ निघून गेली ! गैरिकादिधातूंनीं युक्त अशा पर्वतापासून जसे उदकाचे लाल प्रवाह चालतात, त्याप्रमाणे दिसणारे सूर्य-किरण पश्चिमदिशेकडे वाहत गेले ! रक्तकमलें मिटल्यामुळे त्यांत लोभाने भ्रमर गुंतून राहिले. सूर्यविरहाने ज्यांना मूर्च्छाच आल्या आहेत काय, अशा मिटलेल्या कमलिनी दिसूं लागल्या. चक्रवाकपक्ष्यांची जोडपीं विरहाने व्याकुल होऊन फिरूं लागलीं. अशा वेळेस माझी छत्र धरणारी दासी येऊन मला म्हणाली; " बाईसाहेब, त्या दोघां ऋषिकुमारांपैकीं एकजण पुढल्या दारापाशीं येऊन उभा राहिला आहे, आणि रुद्राक्षमाला मागण्याकरितां आला आहे असें म्हणत आहे. "

ऋषिकुमाराचें नांव घेतांक्षणींच मी जागच्या जागीं असून दारापर्यंत गेल्यासारखी झाले ! आणि तोच ऋषिकुमार आला असेल असें समजून एका चोपदारास बोलावून त्यास त्याला आंत घेऊन येण्यास सांगितलें. मग रूपास अनुरूप जसें तारुण्य, तारुण्यास जसा मदनविकार, वसंतास जसा दक्षिणवायु, तसा त्या ऋषिकुमारास अनुरूप असा त्याचा सखा कपिंजल जरेनें ज्याचे केस पांढरे झाले आहेत अशा चोपदाराच्या मागून येत आहे,

वं त्यामुळें चंद्रप्रकाशामागून कोमल सूर्यप्रकाश जसा यावा, त्याप्रमाणें तो भासला ! तो जवळ आला तेव्हां घाबरल्यासारखा, खिन्न व उदास झालेल आण कांही याचना करण्याकरितां आला आहेसा दिसला. मग मीं लागलींच उठून त्यास नमस्कार केला. आणि मोठ्या आदरानें त्यास बसावयास आसन दिलें. तो बसल्यावर त्याची इच्छा नसतां बळेच मीं त्याचे पाय धुतले आणि ते पदरानें पुसून त्याचे पूजन केलें. नंतर त्याच्याजवळ मी भूमीवरच बसले. ता ऋषिकुमार थोडा वेळ उगीच बसल्यावर कांहीं बोलावयाचें असल्यामुळे तरलिका जवळ होती तिजकडे पाहूं लागला. त्याच्या पाहण्यानेंच त्याचा हेतु जाणून मीं प्रार्थना केली, "भगवन्, जशी मी तशीच ही आहे, कोणी परकी नाही; याकरितां जे बोलावयाचे असेल ते निःशंकपणें बोलावे."

असें माझें भाषण ऐकिल्यावर कपिंजल म्हणाला, राजपुत्रि ! मी काय बोलूं ? लज्जेमुळे बोलण्यास माझी वाणी प्रवृत्त होत नाही. काय पहा, कंदमूलफले भक्षण करणारा, वनांत राहणारा, असा शांत मुनि कोणीकडे, आणि विषयभोगांनीं मलिन असा प्रपंच कोणीकडे ! दोहोंचा संबंध अगदींच अयोग्य होय. असें असून दैवानें पहा काय आरंभिलें आहे ते ! असलें आचरण कां वल्कलास योग्य, कां जटाभारास योग्य, कां तपास योग्य, किंवा धर्माचरणास योग्य ! काय म्हणावे तरी काय ! अशी विटंबना पूर्वी मीं कधींच पाहिली नाहीं. असो; आतां त्याची अवस्था मला सांगणें भाग आहे, न सांगावी तर त्यापासून मोठा अनर्थ होणार आहे. प्राणत्याग करून देखील मित्राचे रक्षण करावें असें आहे, म्हणून सांगतो.

तुझ्या समक्ष मी आपल्या मित्रास निष्ठुरपणाने बोलल्यावर, मला त्याचा राग आल्यामुळें त्यास सोडून व फुलें तोडण्याचें टाकून देऊन, मी दुसरीकडे गला. तूं निघून घरीं आलीस, मग हा एकटा काय करितो तें पहावें, म्हणून परत येऊन झाडाच्या फांदीच्या आड दडून पाहूं लागलों तों, तो कोठें त्या ठिकाणीं दिसेना. मग माझ्या मनांत अनेक तर्क उत्पन्न झाले. हा-

मदनानें वेड लावून दिल्यामुळें–तिच्या मागें गेला किंवा पुढें शुद्धीवर आल्यामुळें मला तोंड कसें दाखवावें म्हणून कोठें लपून बसला! कां रागावून मला सोडून कोठें एकीकडे जाऊन बसला! किंवा माझ्या शोधाकरितां कोठें गेला! असे अनेक तर्क करीत मी कांहीं वेळ उभा राहिलों. जन्मापासून त्याचा व माझा थोडा वेळ देखील वियोग नसल्यामुळें मला फारच खेद वाटला. माझ्या मनांत असेहि आलें कीं, धैर्य भ्रष्ट झाल्यामुळें त्यास पश्चात्ताप वाटून तो भलतेच करावयास तर गेला नसेलना? लज्जेनें काय होत नाही? याकरितां त्याला एकटें सोडून राहणें ठीक नाहीं. असें मनांत आणून त्याचा शोध करीत हिंडूं लागलों. मी शोध करीत असतां जेव्हां तो माझ्या दृष्टीस पडेना, तेव्हां अतिस्नेहामुळें भयभीत होऊन माझ्या मनांत त्याजविषयी वाईट तर्क येऊं लागले. आणि तसाच वृक्ष व लता याच्या दाटींत लतामंडपात व सरोवराच्या तीरावरून बारकाईनें त्याचा शोध करीत चाललों. याप्रमाणें पुष्कळ वेळ फिरत असता, एका सरोवराच्या जवळ पुष्पांनीं फुललेल्या, भ्रमरांनीं भरून गेलेल्या, आणि कोकिलांनीं व मयूरांनीं व्याप्त झालेल्या मनोहर लतामंडपांत सर्व व्यापार सोडून चित्रासारखा, स्तंभासारखा, निद्रितासारखा, समाधि लावल्यासारखा, असा माझा प्रियमित्र पुंडरीक एका शिलातलावर बसलेला माझ्या दृष्टीस पडला. तो एकटा असून मदनद्वितीय, अनुरागयुक्त असून भिक्षा पडलेला; शून्यांतःकरण असून आपल्या दयितेस हृदयांत धारण करणारा; स्तब्ध बसलेला असून मदनपीडाच सांगत आहे असा दिसणारा; शापभीतीनेंच दृष्टीस न पडणाऱ्या अशा मदनाने संतप्त केलेला; असा तो दिसला. आणि अगदीं हालचाल नसल्यामुळें हृदयवासिनी प्रियेस पाहण्याकरितांच गेलीं आहेत काय, किंवा मदनतापानें विरघळूनच गेलीं आहेत काय, किंवा अंतःकरणास क्षोभ झाल्यामुळें त्यास सोडूनच गेलीं आहेत काय, अशीं त्याचीं इंद्रियें दिसलीं. अंतःकरणांत मदनाग्नि पेटल्यामुळें त्याच्या धुरानेंच व्याकुल झालेल्या नेत्रांनीं अश्रु ढाळीत आहे

काय, हृदयास जाळणाऱ्या मदनाग्नीची ज्वालाच काय, अशा त्याच्या आरक्त ओष्ठप्रांतातून श्वासोच्छ्वास चालत आहेत व त्यामुळें जवळच्या लतांचीं पत्रें हालत आहेत, असा तो दृष्टीस पडला. त्यानें आपल्या डाव्या हातावर गाल ठेविला होता. कानावर ठेविलेली पुष्पमंजरी काढून फार वेळ झाला नस-ल्यामुळें त्या ठिकाणीं भ्रमर गुंजारव करीत झुलत होते, त्यामुळें हे कर्णा-जवळ मदनाचे मोहकारक मंत्रच म्हणत आहेत काय असे भासलें ! कर्णा-वर एकसारखे भ्रमर असल्यामुळें ते नीलकमलांनीं किंवा तमालपल्लवांनीं युक्त आहेत काय असे वाटत होतें ! अंगावर रोमांच उभे राहिल्यामुळें तें मदनबाणांनीं खचलेच आहे काय असें दिसत होतें ! तेजस्वी मौक्तिकांची माळ त्याच्या वक्षस्थळावर हालत होती, तीं जशीं काय अविचाराची पता-काच फडकत आहे काय असे भासत होतें ! लतामंडपावरील प्रफुल्लित पुष्पांतील पराग त्याचे अंगावर पडत असल्यामुळें हे त्याच्या अंगावर मद-नाचें वर्शाकरणचूर्णच पडत आहे काय असे भासत होतें ! लतांचे पल्लव हालून त्याच्या अंगास लागत होते तेणेंकरून ते आपल्यांतील अनुराग त्याच्या शरिरातच घालीत आहेत काय असे भासत होतें ! पुष्पांतील रस त्याच्या अंगावर गळत असल्यामुळे यौवनराज्यपदावर बसवून मदन त्यास अभिषेक करीत आहे काय असें वाटत होतें ! भ्रमरयुक्त आरक्तफुलें पडत असल्यामुळे मदन आपले भ्रमयुक्त तापविलेले बाणच हाणीत आहे काय असें दिसत होते ! दक्षिणवायूच्या सुगंधावरोबर भ्रमर गुंजारव करीत येत असल्यामुळे तो वायु त्याची निर्भर्त्सनाच करीत चालत आहे काय असें वाटत होतें. वसंतऋतूचा जयजयकार करणाऱ्या कोकिला आपल्या शब्दांनीं त्यास व्याकुलच करीत आहेत काय असें दिसत होतें ! प्रातःकाळच्या चंद्राप्रमाणे पांडुरका दिसणारा, ग्रीष्मऋतूंतील गंगाप्रवाहाप्रमाणें कृश झालेला, चंदनवृक्षासारखा अंतराग्नीनें युक्त असलेला; आणि रूपांतर घेत-ल्यासारखा—भूताविष्टासारखा—उन्मत्तासारखा—अंधासारखा—वहिऱ्यासारखा—मु-

क्यासारखा—पराधीन झाल्यासारखा—व मदनावेशाच्या परमावधीस पोंचलेला—असा माझा सखा पुंडरीक अगदींच मला निराळा दिसला !

मीं पापणीस पापणी न लावितां फार वेळ त्याजकडे पाहिल्यावर वाईट वाटून भयानें माझें काळीज थरथर कांपू लागलें. माझ्या मनात आलें, काय हा मदन असह्यवेग आहे ! याने एका क्षणांतच माझ्या मित्राची पहा कशी दुर्दशा करून टाकिली आहे ती ! एवढा हा ज्ञानराशि असून कसा व्यर्थ झाला ! हा लहानपणापासून किती सदाचरणी व सुस्वभावाचा होता. इतर ऋषिपुत्रास घेण्यासारखें याचें आचरण होतें. आणि आज पहा इतरमनुष्याप्रमाणें मदनाने याच्या ज्ञानाचा पराभव केला, तपःसामर्थ्याची अवगणना केली व समूळ गांभीर्य नाहींसे केलें. तारुण्यावस्था प्राप्त झाली असतां चित्तवृत्ति स्थिर राहणें फार कठिण आहे हें खरें ! मग मी पुढें होऊन ज्या शिलेवर तो बसला होता त्याच शिलेवर त्याच्या शेजारीं जाऊन बसलों. तो तर गच्च डोळे मिटून बसला होता. मग मी त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणालो, " सख्या पुंडरीका, हें तूं काय आरंभिलें आहेस ? हे मला सांग. " पुढे फार वेळ गेल्यावर त्यानें चिकटलेले, रोदनाने लाल झालेले व अश्रूंनीं भरलेले आपले डोळे मोठ्या कष्टानें उघडले व मंददृष्टीने मजकडे पाहिलें. नतर लज्जा वाटल्यामुळें अडखळत अडखळत तो मजशीं बोलू लागला. तो म्हणाला, " सख्या कपिंजला ! तुला सर्व वर्तमान माहीत असून आतां मला काय विचारतोस ? " इतकेंच तो मोठ्या कष्टानें व हळूच बोलला. ह्या त्याच्या भाषणानेंच याच्या विकारास आतां दुसरा इलाज राहिला नाहीं असे मी समजलों. तथापि आपल्या मित्राचें होईल तोंपर्यंत दुर्मार्गापासून निवारण करावें, असें मनांत आणून मी त्यांस म्हणालों, " मित्रा, मला सर्व माहीत आहे; परंतु मी असे विचारतों कीं, हें जें त्वां आरंभिलें आहे, हें काय गुरुजनांनीं उपदेशिले आहे ? किंवा धर्मशास्त्रांत सांगितलें आहे ? किंवा धर्म संपादन करण्याचा हा एक मार्ग आहे ? किंवा

हा एक तपश्चर्येचा प्रकार आहे ! कां स्वर्गप्राप्तीचा उपाय आहे ? कां व्रताचें रहस्य आह ? कां मोक्षप्राप्तीची युक्ति आहे ! कां हा कांहीं एक निराळा नियम आहे ? काय आहे तरी काय ? असला प्रकार तुला मनांत आणण्यास तरी योग्य आहे काय ? अरे दुष्ट मदनानें तुझा देह उपहासास पात्र केला असतां तूं कसें जाणत नाहींस ? मूढजनांस मदन आयास देतो. साधुजनांनीं निंदित व प्राकृतजनांनीं मान्य केलेल्या विषयांत तुला सुखाची आशा कोठली ? जो विषयापासून सुखाची आशा करितो, तो विषवृक्षास उदक घालून वाढवितो. किंवा नीलकमलांची माळा आहे ह्मणून खड्गलतेस आलिंगन करितो; किंवा कृष्णागरूचा धूम्र आहे ह्मणून कृष्णसर्पाजवळ जाता; किंवा हे उत्तम माणिक आहे ह्मणून पेटलेला अग्नि आपल्या पदरीं बांधतो ! अज्ञानी मूर्ख असतात ते अनिष्टकारक व परिणामी विरस अशा विषयसुखाकडे आपली बुद्धि लावितात. विषयवासनेचें दुःख तुला माहीत असतां अशा अज्ञानांत कां शिरतोस ? उदकाचे प्रवाह जसे बांध फोडून भलतीकडे जातात, त्याप्रमाणें रजोगुणानें गढूळ झालेलीं आपलीं इंद्रियें व चंचल मन हीं दुर्मार्गाकडे चाललीं असतां त्याचें निवारण कां करीत नाहींस ? अरे मदन मदन, ह्मणजे काय ? धैर्य धरून त्या दुष्टाचा तिरस्कार करावा ह्मणजे झालें ! "

असें मी बोलत असतां त्याने माझ्या बोलण्याचा तिरस्कार केला आणि डोळ्यांतील अश्रुधारा पुसून व आपल्या हातानें माझा हात धरून ह्मणाला " सख्या कपिंजला, फार काय बोलावें ? सर्पाच्या विषवेगापेक्षां दुःसह अशा मदनबाणांच्या तडाक्यांत तूं सांपडला नाहींस ह्मणून स्वस्थ दुसऱ्याला उपदेश करितोस; ज्याचीं इंद्रियें जाग्यावर आहेत, ज्याला ऐकूं येत आहे व दिसत आहे आणि हे शुभ आहे, किंवा अशुभ आहे, असें ज्याला समजतें आहे, त्याला तुझा उपदेश उपयोगी पडेल ! मला तर याचा कांहीं एक उपयोग नाहीं ! माझे धैर्य, स्थैर्य, ज्ञान व निग्रह हे सर्व लयास गेलें. त्यांची मजजवळ वार्ताहि नाही ! केवळ प्राण मात्र कसे तरी धारण केले आहेत. उपदे

शाचा काळ आतां राहिला नाहीं. धैर्याचा समयहि दूर गेला, निवारण करण्याची वेळ गेली, ज्ञानमार्ग नष्ट झाला. तुजवांचून मला उपदेश करणारा व कुमार्गापासून निवारण करणारा दुसरा कोण आहे ? दुसऱ्या कोणाच्या भाषणावर मीं विश्वास ठेवावा ? ह्या जगांत तुजवांचून माझा दुसरा बंधु कोण आहे ? परंतु मी काय करूं ? मी आता आपल्या स्वाधीन नाहीं. माझी अवस्था कशी झाली आहे ती तूं पाहतोच आहेस. आतां उपदेशाचा काहीं उपयोग नाहीं. प्रलयकालच्या बारा सूर्यांप्रमाणें ताप देणाऱ्या मदनतापाचे जसें निवारण होईल तसें तूं झटावें, असें मला वाटतें. माझी अवस्था किती कठिण ह्मणून तुला सांगूं ? माझे अवयव जसे काय शिजतच आहेत ! माझ्या अंतःकरणाचा जसा काय कढ येत आहेत ! माझी दृष्टि जशी काय दग्ध होत आहे आणि शरीर जसे काय जळतच आहे ! तर अशा वेळेस जे करावयास योग्य तें तूं करावें. " असें बोलून तो उगीच बसला. असें त्याचें भाषण ऐकिलें तरी मी माझ्या प्रीतीने व आर्जवानें शास्त्रांतील प्रमाणें दाखवून व इतिहासातील दृष्टांत देऊन त्याला पुष्कळ उपदेश केला. परंतु तो त्यास जसा काय ऐकूं जाईनासा झाला. तेव्हां मीं आपल्या मनांत विचार केला कीं, याचा मदनताप अमर्याद वाढला. आतां याचे निवारण होणे कठीण दिसत; तेव्हां उपदेश करीत बसणेंहि व्यर्थ आहे. तर आतां याचे प्राणरक्षण होण्याचा आपण प्रयत्न करून पहावा. असा विचार करून मी तथून उठलो, आणि जवळच्या सरोवरातून ताजीं मृणालें, जलबिंदुयुक्त अशीं कमळपत्रें, व अनेक प्रकारचीं सुगंधि कमलें आणून त्यास लतागृहांतील शिलातलावर शय्या करून दिली. त्या शय्येवर त्याला निजविल्यावर जवळच्या चंदनवृक्षाचा कोंवळा पाला आणून तो ठेचून त्यातील सुगंधि व शीतल रस काढून त्याच्या कपाळापासून पायापर्यंत लेप केला. आणि घाम बंद व्हावा ह्मणून कापराची भुकटी करून ती त्याच्या सर्वांगास लाविली. त्याच्या उरावर चंदनरसाने आर्द्र असें वल्कल ठेविलें आणि नंतर त्यास केळीच्या पानाने वारा

घालीत बसलों. वारंवार बदलून बदलून कमलपत्रांची शय्या करीत असतां, वारंवार चंदनरस लावीत असतां व एकसारखा केळीच्या पानानें वारा घालीत असतांहि जेव्हां त्याचा ताप कमी होईना; तेव्हां माझ्या मनांत आलें कीं, ह्या मदनाला दुःसाध्य म्हणून कांही नाही ! हरिणाप्रमाणें वनांत रहाणारा व स्वभावानें भोळसर असा हा पुंडरीक कोणीकडे ! आणि अनेकप्रकारच्या विलासरसांचा उपभोग घेणारी गंधर्वराजपुत्री कोणीकडे ! तेव्हां ह्याला कोणतीहि गोष्ट घडवून आणण्यास अशक्य नाहीं ! सचेतन प्राण्यांची गोष्ट तर राहोच ! परंतु अचेतनांचा देखील हा संयोग करितो. पहा, सूर्यविकासिनी कमलिनी सूर्यावर अनुराग करिते व चंद्रविकासिनी कमलिनी चंद्रावर प्रीति करिते ! रात्र देखील दिवसास आलिंगन करिते ! विद्युल्लताहि मेघासह विहार करिते ! त्या अर्थी मदनाला दुष्कर तें काय आहे ! एवढा गांभीर्याचा समुद्र असा हा पुंडरीक असून याने पहा एका क्षणांत कसा तृणासारिखा हलका करून टाकिला तो ! तें याचें तप कोणीकडे आणि ही याची अवस्था कोणीकडे ! ह्या विपत्तीला आतां इलाज दिसत नाही. तर आता कोणाला शरण जावे ? कोणाचा आश्रय करावा कीं, ज्याच्या योगानें माझा प्रियमित्र पुंडरीक वाचेल ? याप्रमाणे अनेक तर्क माझ्या मनांत आले. मग माझ्या मनांत असें आलें की, उगीच पुष्कळ वेळ विचार करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? याचे प्राण, शुभ किंवा अशुभ अशा कोणत्या तरी उपायानें राखले पाहिजेत. याला महाश्वेतेच्या समागमाखेरीज दुसरा उपाय दिसत नाही. तपश्चर्येस विरुद्ध व उपाहासास्पद असा आपल्यास मदनविकार झाला आहे असे हा जाणत आहे. परंतु तिजकडे जाऊन आपले मनोरथ पूर्ण करून घेण्यास हा समर्थ नाहीं. कारण याचें जीवित श्वासोच्छ्वास मात्र राहिले आहे. याचा मदनताप तर कालातिक्रम सहन करण्याजोगा नाहीं. नित्यकर्मानेहि मित्राचें प्राणरक्षण करणें भाग आहे. तेव्हां हे लज्जाकारक व करण्यास अयोग्य असें जरी हे कृत्य

आहे, तरी तें अवश्य केले पाहिजे, त्या खेरीज गत्यंतर नाही. महाश्वेतेकडे जाऊन तिला तुझी अवस्था सांगतो. असे यास सांगून जावे, तर माझा मित्र मजकरितां अयोग्य कर्म करीत आहे, असे समजून माझें निवारण करील. याकरितां त्याला न सांगता कांही निमित्त करून मी तेथून उलटलों आणि तुजकडे आलो. व जो प्रकार घडला तो तुला सांगितला. तर अशा समयास जे योग्य, अशा प्रेमास जे युक्त, येथपर्यंत माझ्या येण्यास जे अनुरूप, आणि तुला करण्यास जे उचित ते तूं करावे. असे बोलून तो कपिंजल मी काय बोलते, ह्मणून माझ्या तोंडाकडे पहात बसला.

मी तर त्याच्या अशा भाषणानें मुखरूप अमृताच्या डोहांत निमग्न झाले? कां प्रीतिरसाच्या समुद्रात उतरले? कां आनदपर्वताच्या शिखरावर चढलें? किंवा फलयुक्त अशा मनोरथवृक्षाच्या अग्रावर जाऊन उभी राहिलें? असें मला वाटले आणि मी विलक्षण आनंदात गर्क होऊन राहिले? माझ्या नेत्रांवाटे आनदाश्रू चालून मी सलज्ज होऊन खालीं तोंड घालून बसलें; ते हां माझ्या मनात आले कीं, ह्या मदनानें मजप्रमाणे त्यालाहि वेड लाविले! खरोखर मला हा जरी ताप दत आहे तरी हा मला अनुकूल आहे, असे ह्मटलें पाहिजे. खरोखर जर त्याची अशी अवस्था मदनानें केली असेल, तर त्यानें मजवर हा मोठाच उपकार केला नाहीं काय? तेव्हां आतां मदनासारखा दुसरा बंधु कोण आहे? ह्या सत्यवादी कपिंजलाच्या मुखावाटें कधी खोटी वार्ता निघावयाची नाहीं. असो. अशा प्रसगीं मी काय उत्तर द्यावे व काय करावे, अशा विचारांत मी पडले. इतक्यांत माझी द्वारपालिका गडबडीने येऊन ह्मणाली, "बाईसाहेब, तुम्ही अस्वस्थ अहां असे सेवकांच्या मुखावाटे राणीसाहेबास कळल्यावरून त्या तुमच्या समाचाराकरितां येत आहेत." असे तिचे भाषण ऐकतांच कपिंजलरूपि 'येथे आतां पुष्कळ गर्दी होईल' ह्मणून भिऊन उठला आणि मला ह्मणाला, "हे राजपुत्रि! आतां येथे बसलो तर फारच विलंब होईल.

भगवान् सूर्य अस्तास चालला, याकरितां मी आतां जातों. इष्टजनाचें प्राण-रक्षण करणें हीच मला दक्षिणा दे ! अशी माझी प्रार्थना आहे. मी तुला हात जोडतों, एवढें केले तर माझी मोठी संभावना केली असें होईल असें बोलून तो माझ्या उत्तराची वाट न पहातां, माझ्या आईच्या बरोबर कोणी तांबूलाचा डबा, कोणी उटीचे साहित्य, व कोणी सुवर्णाच्या काठ्या घेऊन आलेल्या दासींच्या गर्दीत तो झटदिशी निघून गेला. नंतर माझी आई मजजवळ फार वेळ बसून आपल्या मंदिरास निघून गेली. ती मजपाशीं आल्यावर तिने काय केलें ? काय भाषण केलें ? व काय आचरण केलें ? यांपैकीं माझें चित्त जाग्यावर नसल्यामुळें, मला कांहीच समजले नाहीं.

नंतर कमलिनींचा प्राणेश्वर, चक्रवाकपक्ष्यांचा मित्र, असा भगवान् सूर्य अस्तास गेला. पश्चिमदिशा अनुरक्त दिसूं लागली. पूर्वदिशेचें मुख कृष्णवर्ण दिसूं लागलें. प्रलयकालच्या महासमुद्राचा पूरच काय अशा अंधकारानें जिकडे तिकडे व्यापून टाकले. अशा वेळेस काय करावें आणि काय न करावें हे मला कांहींच सुचेनासें झाले. मग मी तरलिकेस म्हणाल, " तरलिके, माझं हृदय फारच व्याकुल झाले आहे. इंद्रियांस काय करावें आणि काय न करावे ह सुचेनास झालें आहें, हे तुझ्या दृष्टीस पडत नाही काय ? अशा वेळेस मीं काय करावे याचा तूं मला उपदेश कर. कपिंजलरूपि तुझ्यासमक्ष काय बोलला तें तूं ऐकलेंच. आतां मी जर इतर कन्येप्रमाणें लज्जा, धैर्य, नम्रता, लोकापवाद, सदाचार, कुल, शील या सर्वांस सोडून अनुरागानें अंध होऊन आईबापांच्या संमतीशिवाय स्वतः जाऊन जर पाणि-ग्रहण करावें, तर वडील माणसांची अवमर्यादा केलीसे होऊन मोठा उद्धट-पणा होईल. बरे, हें सर्व सांभाळण्याकरितां त्याजकडे न जाता मृत्यूचा अंगीकार करावा, तर आपण होऊन आलेल्या थोर कपिंजलाचा मनोभंग केल्यासारखें होईल. व माझ्यामुळें त्या ऋषकुमाराचा आशाभंग होऊन प्राणावपत्ति झाली तर मुनिवधाचें पातक मला लागेल ! " असे मी तिजशीं

बोलत होतें तों वसंतऋतूंतील पुष्पलता प्रफुल्लित झाल्यामुळें त्यांतील परागांनीं जशा दिशा दिसतात, त्याप्रमाणें चंद्रोदयानें पूर्वदिशा दिसूं लागली.

नंतर चंद्ररूपसिंहानें अंधकाररूप हत्तीचे किरणरूपनखांनी विदारण केल्यामुळें त्याच्या मस्तकांतील मौक्तिकांचें शुभ्र चूर्णच पसरलें आहे काय असें दिसलें ! प्रियपति चंद्र याच्या दर्शनानें हास्य करणाऱ्या रात्रीची दंतकांतिच पसरली आहे काय अशी चंद्रकांति दिसूं लागली ! पातालांतून शेषाचें फणामंडळच वर येत आहे काय असें चंद्रमंडळ दिसूं लागले ! सकल जीवलोकांना आनंद देणारा, कामिनी स्त्रियांचा प्रिय व मदनाचा बंधु अशा सुखकारक-अमृतरूपी चंद्राने रात्र रमणीय दिसूं लागली. उदयकालीं चंद्रावर लाली दिसत असल्यामुळें तो जवळच्या समुद्रकिनाऱ्यावरील पोवळ्यांच्या वेलींच्या कांतीनेंच असा दिसतो आहे काय ! किंवा उदयपर्वतावरील सिंहानें चंद्रांतील हरिणास पंजा मारल्यामुळेच तो रक्ताने भरला आहे काय ! किंवा रतिकालीं कुपित झालेल्या रोहिणीनें आलिता लावलेल्या आपल्या चरणकमलानें ताडन केल्यामुळेच अनुरक्त झाला आहे काय ! असा चंद्र दिसूं लागला. तो प्रकाशित झाल्यामुळें हृदयांत मदनाग्नि पेटला तरी मला सर्व दिशांकडे अंधारी दिसूं लागली ! मी तर तरलिकेच्या मांडीवर डोकें ठेवून स्वस्थ पडलें होतें तरी मदनाच्या हातांत सांपडले आहे असे वाटलें ! चंद्राकडे मी दृष्टि लाविली होती तरी मृत्यूकडे मी पहात आहें असें मला वाटल ! त्या वेळीं माझ्या मनात आले, मदन, वसंत, मलयवायु इत्यादि सर्व एकीकडे आणि हा तापकारक• पातकी चद्र एकीकडे ! मदनबाणांनी व्याकुल झालेल्या माझ्या हृदयास या मेल्याचा ताप अगदीच सहन होत नाहीं. ज्वरदाहानें तप्त झालेल्यावर जसा अग्नीचा वर्षाव, थंडीनें कांकडल्यावर जशी वर्फाची वृष्टि, किंवा विषानें मोहित झालेल्यास जसा कृष्णसर्पाचा दंश, तसा मेला हा चंद्र मला वाटूं लागला ! सूर्यदर्शनानें चंद्रविकासिनी कमलिनीस जशी ग्लानी येते, त्याप्रमाणें मला मूर्छा येऊन मी डोळे झाकून

पडले. अशी माझी अवस्था पाहून माझी दासी फारच घाबरली. मग चंदनाची उटी तयार करून व माझ्या सर्वांगास लावून ती ताडाच्या पख्यानें मला वारा घालीत बसली. मग मी अंमळ सावध झाले आणि डोळे उघडून पाहूं लागले तो खिन्न होऊन बसलेली व जिच्या नेत्रांवाटें अश्रुधारा चालल्या आहेत, अशी तरलिका माझे दृष्टीस पडली. मी डोळे उघडलेसें पाहून ती माझ्या पायां पडून व हात जोडून म्हणाली, "बाईसाहेब, आतां कोठवर लज्जा धरावयाची ! व वडील माणसांच्या मर्यादेकडे कोठवर पहावयाचे? आता कृपा करा, आणि मला आज्ञा करा, म्हणजे मी तुमच्या हृदयप्रियास लवकर घेऊन येतें; किंवा तुम्ही होऊनच त्याजकडे जा. आतां चंद्रोदयानें वृद्धिगत होणाऱ्या समुद्राप्रमाणें वाढणाऱ्या मदनाला सहन करण्यास तुम्ही समर्थ होणार नाही." असें बोलणाऱ्या तरलिकेस मी म्हणालें, " अगे बाई तरलिके ! आतां मेल्या मदनानें अधिक ते काय करायाचें आहे? उपाय, शंका, लज्जा, भय इत्यादिकांस समूळ नाहींसा करणारा, आपण होऊन जायाचें, या हलकेपणास न जुमानणारा असा हा चंद्र मृत्यूच्या किंवा त्याच्या जवळ मला नेण्याकरितां आलाच आहे ! तर आता चल बाई, माझा जीव आहे तोंपर्यंत मजकरिता दुःख भोगणाऱ्या प्रियजनास भेटावें तरी एकदाचे !" अस बोलून मदनपीडेनें माझीं अंगें अशक्त झाली होतीं तरी तरलिकेस धरून मी मोठ्या कष्टानें उठून उभी राहिलें व जाण्यास तयार झालें. त्यावेळी दुश्चिन्हसूचक असा मेला माझा उजवा डोळा लवूं लागला, त्यामुळे माझ्या मनात आलें कीं, आता हे दैवानें कांही निराळेच आरंभिलें नाहीना ?

मग त्रैलोक्यरूप राजवाड्याच्या कारंजाचे अनुकरण करणारा ! अमृताचे पूर सोडणारा ! शुभ्रचंदनरसाचे पाझर सोडणारा ! आकाशांतील शुभ्रगंगेचे हजारो प्रवाह सोडणारा ! असा चंद्र आपल्या चंद्रिकेने सर्व जगव्यात करून चांगला प्रकाशित झाला असतां, आपण श्वेतद्वीपांतच आहोत किंवा चंद्र-

लोकांतील सुखाचा अनुभव घेत आहों, असें सर्वलोकांस वाटूं लागले. महाराहाच्या दंष्ट्रेसारख्या चंद्रानें हें भूमंडळ क्षीरसमुद्रांतूनच वर काढलें आहे काय ? असे भासूं लागलें ! घरोघरच्या स्त्रियांनीं प्रफुल्लित कमलें व चंदन यांनी मिश्रित केलेल्या उदकाने चंद्रास अर्घ्ये दिलीं. चंद्रप्रकाशामुळे भयभीत झालेल्या स्वेच्छाचारी स्त्रिया वस्त्राने आपलें अंग झाकून रस्त्यांनें जलदीनें चालूं लागल्या. सरोवरातील चंद्रविकासिनी प्रफुल्लित होऊन त्यांवर भ्रमरांचे थवे हिंडूं लागले. मंद मंद वाहणाऱ्या वायूच्या झुळकांबरोबर कमलांतील पराग व सुगंध वाहूं लागले. रात्रीरूपनदीचे शुभ्र वाळवंटच काय ! असें आकाश दिसूं लागले. शुभ्र चंद्रप्रकाशानें रतिमय, उत्सवमय, विलासमय किंवा प्रीतिमय असा सर्व मनुष्यलोक दिसूं लागला ! चंद्रकांत पाषाणांस पाझर फुटून ते वाहूं लागले. मयूर आनंदान ओरडूं लागले. अशा प्रदोषकाली मी आपल्याबरोबर अनेक सुगंधि पुष्प, तांबूल, उटीचें साहित्य वगैरे पदार्थ घेऊन निघाले. आणि तरलिकेने अंगास उटी लाविली होती, तशा वेषानेंच तरलिकेस बरोबर घेऊन चाललें. माझ्या गळ्यांत रुद्राक्षमाला होती ती तशीच होती, व कानावर पुष्पमंजरी ठेविली होती तीहि तशीच होती. मी आपल्या अंगावरून तांबडे वस्त्र गुडाळून घेतले होते. तें वस्त्र जसें माणकाच्या कांतीनेंच निर्माण केलें आहे काय असे दिसत होते ! अशा वेषाने निघून कोणासहि कळूं न देतां मी आपल्या मंदिरांतून खालीं उतरलें.

खालीं उतरून वर्गीच्यांतून चाललें तों माझ्या कर्णावरील पुष्पमंजरीच्या सुगंधाने ओढलेलेच काय ! असे भ्रमर चंद्रविकासी कमलें सोडून व उपवनांतील पुष्पवल्ली सोडून मजकडे धावत आले; आणि त्यामुळें नीलवस्त्रानें गुरफटून घेतल्याप्रमाणें माझें अंग दिसूं लागलें ! नंतर प्रमदवनाच्या मागल्या दारावाटें मी बाहेर पडलें आणि पुंडरीकाच्या जवळ जाण्याकरितां झपाट्यानें चाललें. जातांना तरलिकेवांचून आपल्यावरोबर दुसरा

कोणीच सेवक नाहीं असें पाहून मी आपल्या मनांत म्हणालें, प्रियंतमाकडे उत्कंठेनें चाललेल्या स्त्रीस इतर सेवकांचें काय प्रयोजन आहे? या वेळेस सेवकांचे काम करणारे दुसरेच तयार असतात! धनुष्याला बाण लावून सज्ज झालेला हा मदन मजबरोबर चालतच आहे! आपले कर दूर पसरून माझ्या हाताला धरून हा चंद्र जसा काय मला ओढूनच नेत आहे! मी एखादी पडेन म्हणून रागें मला जसा काय पावलोपावलीं सावरूनच धरीत आहे! लज्जेला मागें सारून इंद्रियांसह-वर्तमान हृदय पुढे धांवतच चाललें आहे! उत्कंठा दासी मला खात्रीनें त्याच्या जवळ नेण्याचे काम करीत आहे! असें वाटल्यावर मी तरलिकेस म्हणालें, 'तरलिके? हा दुष्ट चंद्र माझ्याप्रमाणें त्याचेहि केश धरून मज-जवळ त्याला आणीत असेल काय!' असें माझें बाल्यण ऐकून ती हसून म्हणाली, बाईसाहेब! तुम्ही बाई खरोखरच वेड्या आहां? ह्या चंद्राला त्याचा काय बरें उपयोग आहे! हा मेला कामातुर होऊन तुमचे ठायीं अनेक विलास करीत आहे? पहा! घामानें डवडवलेल्या गालांवर प्रतिबिंबमिषानें जसा चुंबनच करीत आहे! तुमच्या सुंदर अंगास आपल्या करांनीं स्पर्शच करीत आहे! पायाच्या निर्मल नखांत प्रतिबिंबित झाल्या-मुळें जणूं काय पायाच पडत आहे! विरही पुरुषाप्रमाणें याचें शरीर कसं फिक्कें दिसतें आहे! मृणालांचा कडा खातल्यामुळेच काय याचे कर पांढरे दिसत आहेत! मण्याच्या फरसबंदीत विरहतापामुळें हा प्रतिबिंबमिषानें जसा काय लोळतोच आहे! कमलयुक्त सरोवरांत जसा काय स्नानच करतो आहे आणि पाझर सुटल्यामुळें थंडगार अशा चंद्रकांतमण्यास स्पर्शच करीत आहे काय? असें दिसतें. या-प्रमाणें पुष्कळ रीतीनें तरलिकेबरोबर बोलत बोलत मी त्या ठिकाणाजवळ गेलें. नंतर चंद्रोदयामुळें कैलासपर्वताच्या शिखरावरून चंद्रकांत पाषाणांतील

पाखर चालले होते, त्यांत वाटेंतील लतापुष्पांच्या परागांनीं पाय भरले होते ते धुतले. नंतर पुढे चाललें तो त्या सरोवराच्या पश्चिमेकडील तीरावर दूर असल्यामुळे अस्पष्ट असा पुरुषाच्या स्वरासारखा रोदनाचा स्वर माझ्या कानीं पडला. पूर्वी माझा उजवा डोळा लवला होता त्यामुळें माझ्या मनांत डाचत होतेंच ! आणि त्यांत तो रुदनाचा स्वर कानीं पडतांच माझे हृदय फुटल्यासारखे झालें ! आणि कांहीं तरी दुश्चिन्ह असल्याची कल्पना मनांत येऊन मी तरलिकेस म्हणालें, तरलिके, 'हे कायग आहे बाई !' असें ह्मणून भयाने थरथर कांपत तशीच पुढे लगबगीने चालले.

पुढे गेल्यावर दोन प्रहर रात्र होऊन गेली असल्यामुळें दुरून देखील रोदनयुक्त करुण स्वर स्पष्टपणे ऐकूं घेऊ लागले; ते असेः— "हायहाय ! मी मेलो ! मी जळालों ! मी फसलो ! हे काय एकाएकी असे झालें ! मी सर्वस्वी बुडालो; अरे दुरात्म्या ! मदनपिशाचा ! पाप्या ! निर्दया ! हे काय तूं दुष्कर्म केलेस ! अगे दुष्टे महाश्वेते ! यानें तुझे असें काय केलें ? अरे दुष्टा चांडाळा, चद्रा, आतां तूं कृतार्थ झालास ! अरे दुष्टा दक्षिणवायो, आतां तुझे मनोरथ पूर्ण झाले ? आतां तूं खुशाल आनदानें वहा ? भगवन, श्वेतकेतो, हा आपला घात झालेला आपणास कळला नसेल काय ? हायहाय! धर्मा, तुझे मूल नाहीसे झाले ! हे तपा, तूं आतां निराश्रित झालेस ? हे सरस्वती, तूं विधवा झालीस ? सत्या, तूं अनाथ झालेस ? हे देवलोका, तूं शून्य दिसूं लागलास ? अरे सख्या ! माझी वाट पहा ? हा मी तुझ्या बरोबर येण्यास तयार आहे ? तुजवांचून मला येथे क्षणभर देखील रहावत नाहीं. अनोळख्यासारखा व अपरिचितासारखा कसा मला एकाएकीं सोडून चाललास ? आज न इतका निष्ठुर कसा झालास ? तुजवांचून मी कोठें जाऊं ? कोणाला मागणें मागूं ? कोणाला शरण जाऊं ? मी अंध झालों ? सर्व दशदिशा मला शून्य झाल्या. माझें जीवित व्यर्थ झालें ? माझें सुख नाहींसें झालें ? आतां मी कोणाबरोबर फिरूं व कोणाबरोबर बोलूं ? सख्या पुंडरिका, ऊठ !

मी इतका विलाप करीत आहे तर मला एकदां तरी प्रतिवचन दे! आतां तुझें माझ्यावरचें प्रेम कोठें गेलें? तुझें तें हास्यपूर्वक भाषण कोठें गेलें?" अशा प्रकारें कपिंजलाचा विलाप माझ्या कानीं पडला!

तो विलाप कानी पडतांच मीं अगदीं घाबरी होऊन मोठ्यानें किंकाळी फोडली. मग मी धांवत धांवत तिकडे चाललें तों सरोवराच्या तीरावरील लतास माझें उत्तरीय वस्त्र अडकून फाटलें तरी तिकडे लक्ष न देतां, व उंच नीच प्रदेशांकडे न पहातां, जितक्या जलदीनें चालवेल तितके चालून तेथे धांवत गेलें. तेव्हां जसे काय मला कोणी उचलूनच नेत आहे! असें वाटलें. त्या ठिकाणी गेलें तो सरोवराच्या जवळच्या लतामंडपांत जिला पाझर सुटले आहेत, अशी चंद्रकांतपाषाणाची शिळा होती. तीवर अनेक पुष्पांची शय्या केली होती त्यामुळे ती जशी काय मदनबाणांनींच निर्माण केली आहे काय! अशी दिसत होती. अशा त्या शय्येवर पडलेला अगदीं बोलत चालत नसल्यामुळे माझ्या शब्दांचाच कानोसा घेत आहे काय! मदनतापास दूर करून सुखाने निद्रान करीत आहे काय, अंतःकरणास क्षोभ झाल्यामुळें प्रायश्चित्त करण्याकरितां प्राणायामच करीत आहे काय! ओष्ठावर प्रभा चमकत असल्यामुळें तुझ्याकरितां माझी अशी दशा झाली, असे सांगतच आहे काय! असा तो दिसत होता. त्यानें चंद्राच्या तिरस्काराने त्याजकडे पाठ केली होती, तीवर चंद्रकिरण पडले होते ते विव्हल झालेल्या हृदयावर हात ठेविल्यामुळें नखप्रभेच्या मिषानें हृदय विदारण करून पाटीवाटें बाहेरच पडले आहेत काय असे दिसत होते! मजपेक्षांहि तुला दुसरें कोणी प्रियतर झाले आहे म्हणून रागावूनच जीवितानें ज्याला सोडलें आहे काय! मदनपीडेवरोवर प्राणासंह सोडून निश्चेतनसुखाचा अनुभव घेत आहे काय! किंवा मदनाचें ध्यानच करीत आहे काय! अथवा अपूर्व प्राणायामाचा अभ्यासच करीत आहे काय! असा तो दिसला. तेव्हां मला जवळ आणून सोडल्याबद्दल मदनानें त्याजपासून प्राणरूप वक्षीसच घेतलें काय असें वाटलें!

त्याच्या कपाळीं चंदनाचा त्रिपुंड्र लावलेला होता. नवीन मृणालाप्रमाणें त्याचे गळ्यांत यज्ञोपवीत होतें. त्याच्या उरावर केळीचें पान ठेविले होतें. त्याच्या गळ्यांत माझी एकसरी मौक्तिक माळ होती. अंगास कापराची भुकटी लावली होती, हातांत कमलततूंची कडी घातली होती, तीं माझा समागम व्हावा म्हणून मदनव्रत करणाऱ्या पुंडरीकाने आपल्या हातांत रक्षादोरच बांधले आहेत काय ! असें दिसत होतें. अतिरोदनाने अश्रु संपून गेल्यामुळें रक्तच बाहेर पडत आहे काय ! असे त्याचे डोळे लाल दिसत होते. त्याचे डोळे व ओठ चमत्कारिक दिसत होते, त्यामुळे फिरून या पुंडरीकावर दर्शनाचा अनुग्रह केला [illegible] ते माझा तिरस्कारच करीत आहेत काय ! असें [illegible] तांचें किरण बाहेर पडले होतें. त्यामुळें जीवि[illegible] करण्याकरितां आंत शिरलेले हे चंद्रकिरणच [illegible] आहेत काय ! असे वाटत होतें. त्याने डावा हात [illegible] ठेवला होता, त्यामुळें " प्राणप्रिये ! प्राणांवरोबर तूं [illegible] हृदयातून जाऊं नको " म्हणून हृदयांत असणाऱ्या मला धरून [illegible] आहे काय, असें दिसत होतें ! त्याच्याजवळ त्याच्या तप[illegible] असती कमडलु होता, तो नुकताच गतप्राण झालेल्या आपल्या [illegible] जीविताकडे तोंड वर करून पहातच आहे काय असे [illegible] होतें ! त्याच्या गळ्यांत मृणालाची माळ असल्यामुळें चंद्रकिरणरूप पाश गळ्यास बिलगून तो त्यास लोकांतरासच ओढून नेत आहे काय असे भासत होतें ! मला पाहतांच ज्याचें दुःख दुप्पट होऊन मोठ्यानें रडें कोसळलें आहे, अशा कपिजलानें त्याच्या कठास मिठी मारली आहे, ज्याचें जीवित नुकतेंच गेलें आहे, असा पुंडरीक माझ्या पापिणीच्या दृष्टीस पडला!

त्या वेळीं मला मूर्च्छा येऊन डोळ्यांपुढे अंधारी आली आणि पातालांत पडल्यासारखें मला होऊन मी आले कोणीकडे ? केले काय ! बोलले काय ? वगैरे मला कांहींएक समजेनासें झालें. माझे प्राण

त्यावेळेसच निघून जावें ! पण या मूढहृदयाच्या कठिणपणामुळें किंवा या शरिरास हजारों दुःखें भोगावयाचीं होतीं यामुळें, किंवा दीर्घकाल शोकानुभव घ्यावयाचा होता यामुळें, किंवा जन्मांतरीं केलेलें पाप भोगावयाचे होते यामुळें, किंवा दुःख देण्याविषयी तत्पर अशा मेल्या दैवास माझे हाल करावयाचे होते यामुळें, किंवा त्या मेल्या दुष्ट घातकी मदनाच्या खोडसाळपणामुळें; कोणत्या कारणानें असेल ते असो ! माझे प्राण निघून गेले नाहींत. पुष्कळ वेळ मी मूर्छित पडलें होतें. पुढें मी सावध झाल्यावर अग्नींत पडल्याप्रमाणें असह्य दुःखानें दग्ध झालेला माझा जीव तळमळूं लागला. व मी [illegible] गडबडां लोळूं लागलें. प्रियपुंडरीक, मरण पावला आणि मी कशी [illegible] रिलें ? म्हणून मी मोठ्यानें रडूं लागले ! हे आई, अहो बाबा ! अहो स्व[illegible]घात झाले ! हा नाथा, हा जीविताधारा ! मला एकटीला टाकून तुझी [illegible] ह्या तरलिकेला पुसून पहावें, आपल्याकरितां मी कशी अवस्था भोगा[illegible]ं ! एकच दिवस पण सहस्रयुगाप्रमाणें घालविला ! प्राणनाथा, प्रसन्न [illegible] एकवेळ तरी मजशी बोलावें ! आपली भक्तवत्सलता दाखवावी ! अ[illegible]तरी मजकडे पहावें आणि माझे मनोरथ पूर्ण करावे ! मी आपल्यावर अनु[illegible]लेली अनाथ दासी आहें ! मी अनन्यशरण आहें ! मदनानें पराभूत केल्यामुळें दुःखित झाले आहें ! मजवर दया न करावी असा मीं कोणता अपराध [illegible], मीं आपली कोणती आज्ञा मोडली ? कोणत्या गोष्टींत मी आपणास [illegible] झालें कीं, ज्यामुळें आपण मजवर इतके रागावलां ? कारणावाचून दासीस टाकून जाणारे आपण लोकापवादास कसे भीत नाहीं ? किंवा खोटा अनुराग दाखवून फसविणाऱ्या या चांडळणीचा आपणास तिटकारा आला तो ठीकच ! हा माझ्या नशिबा ! अझून मी वाचलें तरी कशी ? मी मंदभागिनी सर्वस्वी बुडालें ! प्राणप्रिया, मला तुझी अंतरला, मातापितर अंतरले, आप्तमित्र सुटले, इहलोक नाहीं, व परलोकहि नाहीं असें झालें ! जिच्याकरितां आपली अशी

दुर्दशा झाली, त्या मला पापिणीला धिक्कार असो! आपणांस सोडून मी खुशाल घरीं गेलें, तेव्हां मजसारखी चांडाळीण दुसरी कोणी नसेल! मला घराचें तरी काय करायाचें होतें! आईबापांचा तरी काय उपयोग होता! आप्त-मित्रांचें तरी काय प्रयोजन होतें!! आणि सेवकांचे तरी मला काय करायाचे होतें!! हाय हाय! आतां मी कोणास शरण जावें? अहो निर्दया दैवा! दया कर. मी तुला पदर पसरते! माझ्या प्रियदयितार्चा मला देणगी दे, मी अनाथ अबला आहे, याकरितां कृपाकरून माझें रक्षण कर! अहो वनदेवतांनो प्रसन्न व्हा. आणि माझ्या प्रियांचे मला प्राणदान द्या! माते पृथ्वी, सर्वांवर अनुग्रह करणारी तूं आहेस, तेव्हां मजवर का कृपा करीत नाहीस? बापा कैलासा, मी तुला शरण आलें, तर मजवर दया कर! अशा प्रकारें व आणखी पुष्कळ प्रकारें मी विलाप केला. तो आतां कोठवर आठवून सांगावा! मूर्तिमच्चारझाल्यासारखी मी त्यावेळीं पुष्कळ आक्रोश करीत बसलें. डोळ्यांवाटे पाण्याचे लोट चालल्यानुळे अश्रु-मिषाने माझेच पाणी होत आहे काय! असें वाटलें. माझ्या दयितांना जीवितप्राप्ति होऊन मला मरण येईल तर बरें, असा मला वाटू लागलें. मग मृतपुंडरीकाच्या हृदयांत प्रवेशच करावा असें मला वाटून मी आपल्या हाताने त्याच्या गालास, ज्याच्या वरचे गंध वाळले होतें अशा कपाळास, ज्यांवर कमलतंतु ठेविले होते अशा खांद्यास आणि ज्यावर चंदनरसयुक्त कमलपत्रे ठेवलीं होतीं अशा हृदयास स्पर्श करून म्हणाले "पुंडरिका! तुम्ही मोठे निष्ठुर आहां हो! इतकी मी शोक करून व्याकुल होत आहे, तरी तुमच्या मनांत कांहीच कशी दया येत नाहीं!" असें वारंवार निंदापूर्वक त्यास प्रश्न करूं लागलें. वारंवार त्याच्या गळ्यास मिठी मारून आक्रोश करूं लागलें. त्याला मी मौक्तिकमाळा दिली होती ती त्याच्या गळ्यांत होती, तिची निंदा करून मी म्हटलें, 'कायगे मुक्तावलि! तूं मोठी चांडाळीण आहेस, तूं माझी जिवलग जवळ असून मी

परंतु येईपर्यंत तूं माझ्या प्रियाचे प्राण कसे राखिले नाहींस ! ' भगवन् कपिंजला ! प्रसन्न व्हा आणि पुंडरीक जिवंत होईल असे करा " असे बोलून पटापटां त्याच्या पायां पडूं लागलें ! वारंवार तरलिकेच्या पायां पडून मोठ्याने रडूं लागले ! त्यावेळीं विचार केल्यावांचून व शिकविल्यावांचून या चांडाळणीच्या तोंडावांटे हजारो दीनवचनें निघाली तरी कशी, हे मला अजूनहि समजत नाहीं ? प्रलयकालच्या समुद्राच्या लाटांप्रमाणें माझ्या पोटांत दुःखाचे उमाळ्यावर उमाळे येऊं लागले. कारंजाच्या धारांप्रमाणे नेत्रावांटे अश्रुधारा चालल्या व शेवटी मूर्च्छनांवर मूर्च्छना येऊ लागल्या !

याप्रमाणें अतिदुःखकारक आपली हकीगत सांगत असतां महाश्वेतेला मूर्च्छा येऊन ती शिलातल्यावर पडूं लागली, तों चंद्रापीडाने हात पुढे करून तिला सांवरून धरिले, आणि अश्रुजलाने तिचें उत्तरीय वल्कल भिजले होतें त्याने तीस वारा घालून सावध केले. तिच्या दुःखकारक वृत्तांताने चंद्रापीडाचे हृदय फारच दुःखित झालें. मग ती सावध झाल्यावर तो तीस म्हणाला, " ज्या पापाने दुःखाचे स्मरण करून तुमचा शोक नवीन केला व त्यामुळे तुमची अशी अवस्था झाली ! तर आतां ही दुःखकारक कथा पुरे करावी, तीं मला ऐकवत नाही. कोणी आपली भोगिलेली दुःखें सांगूं लागले असतां ती आप्तमित्रांस फारच दुःखी करतात व त्यामुळे आपणहि त्या दुःखाचाच अनुभव घेत आहों असें त्यांस वाटते, याकरितां कसें तरी दुःखाने धारण केलेले प्राण पूर्वगोष्टीच्या स्मरणाने पेटलेल्या दुःखाग्नीने दग्ध करूं नयेत ! " असे बोलून चंद्रापीड उगाच बसला.

याप्रमाणे तो बोलल्यावर महाश्वेता मोठ्याने श्वासोच्छ्वास टाकून डोळ्यांतून अश्रु ढाळीत खिन्नतेनें म्हणाली,—" महाराज, जिला त्या भयंकर रात्रीं देवीला ह्या दुष्ट प्राणांनी सोडिले नाहीं, तिला आतां हे प्राण कोठून सोडणार ? खरोखरच मी चांडाळीण मोठी पापी आहे, म्हणून यम देखील माझें दर्शन घेण्याचें टाळतो ! मी कठिणहृदयीच पडलें तेव्हां मला शोक

त्री काय करणार ? हें सर्व कृत्य त्या मेल्या घातकी मदनाचें आहे. त्या निर्लज्जाने मला सर्व निल्लाजऱ्यांमध्ये पुढारी केले आहे. मी वज्रासारखे कठिण हृदय करून त्या मेल्या मदनाच्या वेदना जर सोसल्या, तर आतां, त्या सांगितल्याने मला अधिक काय होणार आहे ? जे सांगितले त्याहून अधिक कष्टकारक असे सांगण्याचें तरी काय उरले आहे की, जे सांगवणार नाहीं व ऐकवणार नाही ! हे वज्रपातासारखे दुःख झाल्यावर जे आश्चर्यकारक वर्तमान झाले आणि दुराशारूप मृगतृष्णेला मोहित होऊन हे मृततुल्य, भार करणारे व ज्याचें काहीएक प्रयोजन नाही, असें हे अभागी शरीर धारण करण्यास जे कारण झालें, ते मी सांगते, " ऐकोत—

" तशी दुःखावस्था प्राप्त झाल्यावर मी मरणाविषयी निश्चय करून व पुष्कळ प्रकारें विलाप करून तरलिकेस म्हटले, " अगे निष्ठुरहृदये तरलिके ! ऊठ बाई, आता रडूं तरी कोठवर ! काष्ठे आणून चिता तयार कर, प्राणवल्लभाच्या मागून मला लवकर गेले पाहिजे ! " असें मी बोलत होतें तों चंद्रमंडळापासून निघून आकाशातून खालीं उतरू लागलेला एक पुरुष माझ्या दृष्टीस पडला. त्याचे उत्तरीय वस्त्र फारच शुभ्र होते व वाऱ्याच्या झोकाने ते हालत होते. त्याच्या बाहूमध्ये भूषणें होतीं. त्याच्या दोन्ही कर्णातील रत्नकुंडले हालत असल्यामुळें त्यांतील मण्यांची प्रभा त्याचे अंगावर झळकत होती. मोठाल्या मोत्याचा हार त्याच्या वक्षस्थलावर शोभत असल्यामुळें त्याने हे नक्षत्रमंडळच धारण केले आहे काय असें दिसत होते ! त्याच्या मस्तकावर कुरळे व भ्रमरासारखे काळे केस दिसत होते. त्याने आपल्या कानांवर भूषणार्थ कमळे धारण केली होतीं. श्वेतकमलासारखा त्याचा देह शुभ्र दिसत होता. तो उदकाप्रमाणे आपल्या शुभ्रकांतीने सर्व दिशा धुऊनच टाकीत आहे काय असा दिसत होता. सुगंधि व शीतल अमृत वर्षावानें सर्व प्रदेश थंडगार करीत तो दिव्यपुरुष ऐरावताच्या शुंडादंडाप्रमाणें आपल्या पुष्ट व शुभ्र अशा बाहूनी प्रियपुंडरीकास उचलून घर

घेऊन जाताना गंभीर वाणीनें हणाला, " हे वत्से महाश्वेते, तूं प्राण सोडूं नको. फिरून तुझा याच्याशीं समागम होईल ! " असें पित्याप्रमाणें मला आश्वासन देऊन तो आकाशांत निघून गेला ! ह्या घडलेल्या प्रकारानें मी भयभीत, विस्मययुक्त व कौतुकयुक्त होऊन वेड्या-सारखी वर पहात, ' हें काय आहे ?' ह्मणून कपिंजलास विचारूं लागलें !

कपिंजल तर मला उत्तर न देतां गडबडीनें उठला, आणि ' अरे दुष्टा अंतका ! माझ्या मित्राला घेऊन कोठें चाललास ?' असें बोलून रागानें वर पहात झटदिशीं आपली कमर बांधून त्या पुरुषाच्या मागून आपणहि आका-शांत उडाला, आणि पाहतां पाहतां ते दोघे तारागणाच्या मधून वर गेले. कपिंजल गेल्यानंतर प्रियतमाच्या मरणासारखेंच मला दुःख वाटलें व दुष्पट शोकानें माझे हृदय फुटल्यासारखें झालें ! पुढें काय करावें याविषयीं मला कांहींच कळेनासें होऊन मी तरलिकेस हणालें, ' बाई तरलिके ! याला काय हणावें ! हें तुला कांहीं समजेत कां ? ' तरलिका तर स्त्रीस्वभावामुळें बावरी होऊन थरथर कांपूं लागली, आणि माझ्या मरणाच्या शंकेनें तीं बापडी खिन्न होऊन दीनवाणीने मला हणाली,—" मी पडले मेली पाषाण ! मला हें कोठून समजणार ? परंतु ही गोष्ट मोठी आश्चर्यकारक झाली खरी. आतां जो पुरुष दृष्टीस पडला तो देवासारखा दिसत होता व त्यानें सदय होऊन बाईसाहेबांस आश्वासन दिलें आहे. अशा दिव्यपुरुषाचें भाषण कधींहि खोटें व्हावयाचें नाहीं. उगींच खोटें बोलण्यास त्याला कांहीं कारण असेलसें वाटत नाहीं. याकरितां प्राणत्याग करण्याचा विचार आपण करूं नये, असें मला वाटतें. त्या दिव्यपुरुषाच्या मागोमाग कपिंजलरूपि गेलाच आहे, तर तो परत आल्यावर तोंदिव्यपुरुष कोण ? तो कोठून आला ? त्यानें पुंडरिकाचें शरीर कशाकरितां उचलून नेलें ? कोठें नेलें ? आणि त्यानें बाईसाहेबास कशाकरितां आश्वासन दिलें ? हें सर्व समजल्यानंतर आपण आपल्या जीविताचें

" हे वत्से महाश्वेते, तूं शोक सोडून नको. लवकर तुझा प्राणेशाशी समागम होईल ! "

[पृ० १६६]

काय करणें तें करावें. कपिंजलरूपि जिवंत असतां तो आपणास भेटल्या खेरीज राहणार नाहीं. याकरितां तो परत येईपर्यंत तरी प्राणधारण करावे." असें बोलून ती माझ्या पटपटां पायां पडूं लागली. मीहि दुर्लंघ्य अशा जीवितांशेमुळें व स्त्रीस्वभावामुळें कपिंजल परत येईल, या आशेनें तरलिकेच्या वचनास मान देऊन प्राणत्याग केला नाहीं. आशेनें कोण काय करणार नाहीं ? मग कालरात्रीसारखी, हजारों वर्षांसारखी वाटणारी, दुःखरूपी व अग्नीसारखी दग्धकरणारी अशी ती रात्र, दुःखानें गडबडां लोळत तरलिकेसहित त्याच सरोवराच्या कांठीं घालविली !

पहाट होतांच ह्या सरोवरांत स्नान करून तपश्चर्येंत काळ घालवावा, असा मी निश्चय केला. मग प्रियपुंडरीकाच्या प्रीतीमुळें त्याचाच कमंडलु, त्याचींच वल्कले व त्याचीच अक्षमाला धारण केली, आणि ह्या लोकचा संसार निःसार आहे, आपले पुण्य फारच थोडे आहे, कर्मभोग भोगल्यावांचून सुटावयाचे नाहींत, सर्व सुखे क्षणभंगुर आहेत, असे समजून आई, बाप, आप्त व मित्र इत्यादिकांचा त्याग करून व इंद्रियांचा निग्रह करून ब्रह्मचर्यव्रत धारण केलें. आणि सर्वत्रैलोक्याचा स्वामी व अनाथाचा नाथ जो हा शंकर यास शरण जाऊन ह्याच्या आश्रयानें येथें राहिले.

दुसरे दिवशी हे वर्तमान माझ्या बापाला समजलें. तेव्हां तो माझ्या आईस बरोबर घेऊन आप्तमंडळीसह ह्या ठिकाणीं आला आणि फार वेळ शोक करून अनेक उपायांनी, प्रार्थना, [illegible] व अनेक प्रकारच्या सांत्वनांनी मी घरीं चलावें, म्हणून त्यानें आपली [illegible] परंतु मी आपला निश्चय सोडला नाहीं. त्याला घरीं जाण्याकरितां मी पुनः पुनः सांगितले तरी कन्यास्नेहामुळे फार दिवस तो येथेंच राहिला. शेवटीं निराश होऊन व शोकानें दग्धहृदय होऊन घरीं गेला. पिता निघून गेल्यावर प्रियपुंडरीकाकरितां वारंवार अश्रु ढाळून कृतज्ञता दाखवीत त्याच्या प्रेमानें कृश झालेलें, पापरूपी, निर्लज्ज, अमंगळ व हजारों क्लेशांचें

स्थान, असे हें अभागी शरीर अनेक प्रकारच्या नियमधर्मांनी वाळवीत, कंद-मूलफळे खाऊन कसे तरी धारण केले आहे; आणि ह्या सरोवरात दररोज स्नान करून महादेवाचे पूजन करीत तरलिकसह ह्या गुहेत फार दिवस शोक करीत राहिले आहे! अशा प्रकारची पापकर्मे करणारी, दुर्दैवी, निर्लज्ज, क्रूर, घातकी, निरुपयोगी, अनाथ, दुःख भोगणारी अशी मी चांडाळीण आहे. अशा रीतीने ब्रह्महत्या करणाऱ्या, चांडाळणीच्या दर्शनाचा महाभाग्यवत महाराजांना काय उपयोग आहे? व माझा वृत्तांत विचारल्यापासून तरी काय फळ आहे!"

असे बोलल्यावर शरत्कालांतील चंद्रबिंब जसे शुभ्रमेघाने आच्छादित होते त्याप्रमाणे शुभ्रवल्कलाच्या पदराने तिने आपले मुख झाकून घेतले आणि अनिवार्य शोकावेश दाबून न धरल्यामुळे गळा काढून फार वेळ ती रडत बसली! महाश्वेतेचे सद्गुण व तपश्चर्यादि पवित्र धर्म पाहून तिजविषयी चंद्रापीडाच्या अंतःकरणांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली. त्यात तिने स्वच्छ मनोभावाने आपला सर्व वृतांत सांगितल्यामुळे व तिची कृतज्ञता दृष्टीस पडल्यामुळे तर त्याचे चित्त तिजकडे लागून तिजवर त्याचा फारच लोभ बसला. मग स्नेहाने आर्द्रचित्त होऊन तो तीस म्हणाला, क्लेशास भिणारा, उपकार न जाणणारा, व सुखाची इच्छा करणारा असा [illegible] कर्म न करितां स्नेह दाखविण्या[illegible] अधर्म करावयास प्रेमास उचित असे काय केले नाही? [illegible] जन्मापासून प्रेम करणाऱ्या आप्तमित्रांचा देखील त्याग केला, जगत सुख प्राप्त होण्यासारखा असून त्यांचाहि तिरस्कार केला, इंद्राच्या ऐश्वर्यापेक्षांहि अधिक ऐश्वर्याचा त्याग केला, कमलिनीपेक्षां सकुमार अशा आपल्या तनूस क्लेशांनी कृशता आणिली, ब्रह्मचर्यव्रत धारण करून तपःश्चर्या चालविली, स्त्रियांस दुष्कर व अतिकष्टकारक असा अरण्यवास स्वीकारला, तेव्हां यापेक्षां आतां स्नेहास उचित असे कृत्य कोणते राहिले? माता, पित

भ्राता, भर्ता किंवा इतर आप्त यांपैकीं कोणी मरण पावलें असतां शोकानें प्राणत्याग करणें हें अज्ञानाचें व साहसाचें कर्म होय. विचार केला असतां प्राणत्याग करणें यांत एकप्रकारचा स्वार्थ आहे. प्रियजनाच्या शोकवेदना सहन होत नसल्यामुळें असें करतात, परंतु मरण पावलेल्या प्राण्यास असें करण्यापासून कांहीं एक उपयोग नाहीं. अशानें तो कांहीं जिवंत होत नाहीं, त्याकरितां धर्म होत नाहीं, त्याला उत्तम लोक प्राप्त होत नाहीं, त्याच्या नरकवासाचें निवारण होत नाहीं, किंवा परस्परांचा समागम होत नाहीं. मृत प्राणी आपल्या कर्मानें प्राप्त झालेल्या स्थानास जातो व आत्मा घात करणाऱ्याच्या पातकानें मात्र बद्ध होतो. जिवंत राहिल्यानें जलांजलि, पिंडदान इत्यादि कृत्यांनीं मृतावर पुष्कळ उपकार तरी करता येतात. आत्मघात करणारास स्वहित नाहीं व परहितहि नाहीं असें होतें. पहा, शंकराच्या नेत्राग्नीनें सकल स्त्रीजनाला आनंद देणारा असा मदन दग्ध केला असतां त्याची पतिव्रता स्त्री रति हिनें प्राणत्याग केला नाहीं. महापराक्रमी पांडुराजा, किंदमरूपीच्या शापानें मृत झाला असतां त्याची पतिव्रता स्त्री कुंती हिनें प्राणत्याग केला नाहीं. बालचंद्राप्रमाणें नेत्रास आनंद देणारा अभिमन्यु युद्धांत मरण पावला असतां विराटराजाची कन्या उत्तरा हिनें देहत्याग केला नाहीं. महादेवाच्या वरप्रदानानें ज्याचा महिमा वाढला असा जयद्रथ अर्जुनानें परलोकास पाठविला असतां धृतराष्ट्राची मुलगी दुःशीला हिनें प्राणत्याग केला नाहीं. याप्रमाणें आणखी पुष्कळ स्त्रिया पतिमरणानंतर जीवित धारण करून राहिल्या असल्याचें ऐकण्यांत आहे. वर, त्यांतहि पुंडरीकाच्या समागमाविषयी जर संदेह असता तर जीवित सोडणें योग्य होतें. परंतु त्याच्याशी फिरून समागम होण्याविषयी महापुरुषाची वाणी तुम्ही ऐकिली आहे; तेव्हां आतां त्याविषयी शंका धरीत बसणें योग्य नाहीं. दिव्यपुरुषाची वाणी कधीं खोटी व्हावयाची नाहीं मेलेल्याबरोबर समागम होणें शक्य नाहीं. म्हणून त्याला दया येऊन त्यानें त्यास जिवंत करण्याकरितांच उचकून देवलोकीं नेलें असावें. दिव्यपुरुषाचें

सामर्थ्य विलक्षण असतें. देवाचे खेळ कांहीं चमत्कारिक असतात. तपःसामर्थ्य विलक्षण असतें. या गोष्टीबद्दल पूर्णपणें विचार केला तर त्याला हरण करण्यांत जीवितप्रदानावाचून दुसरें कोणतेंहि कारण असावेसें वाटत नाहीं. ही गोष्ट असंभाव्य आहे असें कांहीं नाहीं. अशा गोष्टी घडल्याचें ऐकण्यांत आहे. पूर्वी विश्वावसुगंधर्वाची प्रमद्वरानामक कन्या सर्पदंशानें मृत झाली असतां तिचा पति रुरु याने आपल्या आयुष्याचें अर्ध देऊन तिला जिवंत केलें. अश्वमेध यज्ञाकरितां घोडा सोडून त्याच्या रक्षणाकरितां अर्जुन चालला असतां त्याचा पुत्र बभ्रुवान याने युद्धांत अर्जुनास गतप्राण केल्यावर त्याची स्त्री उलुपी हिनें त्यास जिवंत केलें. उज्जयनींत सांदीपनीचा पुत्र मृत झाला असतां कृष्णाने तो यमपुरीहून आणून गुरुस दक्षिणा म्हणून अर्पण केला. याकरितां हेहि असेच होईल! दैव हें बलवत्तर आहे, दुष्ट दैवाचे खेळ असेच घात करणारे असतात. ते कोणाचे निष्कपट प्रेम फार वेळ राहूं देत नाहीं. सुख हे क्षणभंगुर वाटते व दुःख चिरकाळ टिकणारे वाटतें. संसारांत असले प्रकार घडून येतातच. परंतु धीट पुरुष त्यांचें सहन करून संकटे तरून जातात!" अशा प्रकारच्या भाषणांनी चंद्रापीडानें महाश्वेतेचें समाधान केलें, आणि झऱ्यांतील उदक आपल्या ओजळींत आणून त्यानें तिजकडून तोंड धुवविलें.

महाश्वेतेचा शोकवृत्तांत ऐकून शोकाविष्टच झाला काय अशा सूर्याने दिवसव्यापार सोडून आपले तोंड खालीं घातले. दशदिशांकडे आरक्त सूर्यकिरणें पसरलीं होतीं तीं नाहींतसीं झालीं. तेव्हां अंधकाराने जिकडेतिकडे व्याप्त केलें. संध्याकाळचा सुगंधि व शीतळ वारा वाहू लागला. पशु व पक्षी आपआपल्या ठिकाणी निद्रा करण्याकरितां गेले. अशा वेळेस महाश्वेता तेथून उठली आणि कमंडलूंतील उदकाने तिनें पाय धुऊन सायंकाळचीं कर्मे केलीं, आणि नंतर ती वल्कलाच्या शय्येवर दुःखानें श्वासो-

च्छ्वास टाकीत बसली. चंद्रापीडहि त्या ठिकाणाहून उठला, आणि झऱ्यावर जाऊन त्यानें अर्घ्यप्रदानपूर्वक संध्यादि कर्में केलीं. नंतर दुसऱ्या शिलातलावर पल्लवांची शय्या करून तीवर तोहि बसला आणि वारंवार महाश्वेतेचा वृतांत मनांत आणून तिकडेच लक्ष लावून बसला. मग त्याच्या मनांत आलें कीं, हा मदन मोठा दुर्धर व कष्टकारक आहे. याने पराभूत केलेले मोठमोठे पुरुष देखील धैर्य सोडून जीवितत्याग करितात, तेव्हां त्याला साष्टांग नमस्कार असो ! मग तो तीस ह्मणाला, भगवति, आपल्या वनवासाची व दुःखाची मैत्रीण आपली सखी तरलिका कोठें गेली ? ती ह्मणाली, ' महाराज ! अमृतापासून अप्सरांचे एक कुल उत्पन्न झाले आहे, ह्मणून पूर्वी मी आपणास सांगितलेच आहे. त्याच कुलांत मादिरा नांवाची अत्यंत रूपवती एक कन्या उत्पन्न झाली. सर्व गंधर्वलोक ज्याला नमस्कार करतात अशा चित्ररथगंधर्वराजानें तिजबरोबर विवाह केला. नंतर तिच्या अनेक सुंदर गुणांस मोहित झालेल्या चित्ररथाने तीस छत्रचामरादि चिन्हांनीं युक्त करून इतर स्त्रियांस दुर्लभ असें पट्टराणीचे पद दिलें. त्या उभयतांचे प्रेम एकमेकांवर फारच जडून राहिले. पुढें तीं उभयतां मोठ्या आनंदाने तारुण्यसुखाचा उपभोग घेत असतां कांहीं कालानें त्या उभयतांचे व सर्व गंधर्वांचे जीवितच क्षय ! असे लोकोत्तर कन्यारत्न त्या उभयतांस झालें. त्या कन्येचे नांव त्यानी कादंबरी असें ठेविले. लहानपणापासूनच माझें तिजवर व तिचे मजवर प्रेम जडले. आम्हीं दोघींनीं एक्याच आसनावर बसावे, एक्याच शय्येवर निजावे, एक्याच पात्रांत भोजन करावे, एकेजागी खेळावे, याप्रमाणे मजवाचून तिला व तिचेवाचून मला क्षणभर देखील करमेनासे झालें. माझा तिजवर व तिचा मजवर पूर्ण भरवसा असे. आम्हीं दोघींनीं एके ठिकाणींच नृत्यगीतादिकांचा अभ्यास केला. आम्हीं लहानपणी यथेच्छ क्रीडा करून बालपण घालविलें. असो, पुढे माझे हें दुःखकारक वर्तमान ऐकून माझ्या कादंबरीने निश्चय केला कीं, महाश्वेता

दुःखी आहे तोंपर्यंत विवाह करावयाचा नाहीं. सख्याच्या समक्ष अशी प्रतिज्ञा करून तिने म्हटले की, माझी इच्छा नसतां जर माझा बाप बळेंच मला कोणाला द्यावयाचे मनांत आणील तर मी उपाशी राहून किंवा अग्नींत प्रवेश करून किंवा गळ्यास फास लावून किंवा विष भक्षण करून आपला जीव देईन. आपल्या कन्येचा हा निश्चय चित्ररथ गंधर्वासहि कळला. आपली एकुलती एक कन्या वयांत आलेली पाहून व तिचा असा निर्धार ऐकून चित्ररथगंधर्वास मोठीच काळजी पडली. मग त्याने आपली पट्टराणी मदिरा इजवरोबर विचार करून क्षीरोद नांवाचा चोपदार मजकडे पाठविला आणि मला असा निरोप पाठविला कीं, "हे महाश्वेते तुझ्या दुःखाग्नीने अगोदरच आमचे हृदय होरपळून गेले आहे, व त्यांत असे हे दुसरेहि संकट प्राप्त झाले आहे, अशा वेळेस कादंबरीची समजूत करून समाधान करण्यास तूंच समर्थ आहेस, तुजवांचून हे काम दुसऱ्याच्याने होणार नाही." असा निरोप आल्यावर वडील माणसांच्या गौरवामुळे व प्रियसख्यांच्या प्रेमामुळे त्या चोपदाराबरोबर आज पहाटेस तरलिकेस कादंबरीकडे पाठविले व तिजबरोबर असे सांगून धाडले आहे कीं, "प्रियसखी, दुःखित असलेल्या पितरास आणखी कां तूं दुःख देतेस? मी जिवंत रहावे असे तुझ्या मनात असेल तर वडील माणसाच्या आज्ञेप्रमाणे त वागावे." असा निरोप घेऊन तरलिका गेल्यावर फार वेळ झाला नाही तोच महागजांची स्वारी या ठिकाणी आली. इतक बोलून ती उगीच बसली.

इतक्यांत कलकांच्या मिषाने शोकाग्नीने दग्ध झालेल्या महाश्वेतेच्या हृदयाचे अनुकरणच करीत आहे काय! असा भासणारा, किंवा कलंक मिषाने जणू काय पुंडरीकवधाचे पातक धारण करणारा! शंकराच्या जटामंडलास सुशोभित करणारा, शुभ्र कमळे प्रफुल्लित करणारा, दशदिशा शुभ्र करणारा, श्वेतच्छत्राप्रमाणें दिसणारा, मानिनीस्त्रियांचा अभिमान दूर करणारा असा तारकापति चंद्र उदयास आला. त्यामुळे कैलासपर्वतावरील चंद्रकांतपाषाणास पाझर फुटले

व अच्छोदसरोवर फारच सुशोभित दिसूं लागले! चक्रवाकपक्षी विरहानें आक्रोश करीत हिंडूं लागले. अशा वेळेस महाश्वेतेस झोप लागली, असे पाहून चंद्रापीडहि पल्लवांच्या शय्येवर चिंतन करीत पडला. तो मनांत म्हणाला, माझा वैशंपायन मजविषयीं किती काळजी करीत असेल! ती बिचारी पत्रलेखाहि काळजी करीत बसली असेल! व राजेलोकहि फिकिरींत असतील. असे विचार मनांत येतां येतां तोहि झोपीं गेला.

रात्र संपून पहाट झाली. तेव्हां महाश्वेता स्नान करून अघमर्षणादि कर्मे करीत शिलातलावर बसली. चंद्रापीडहि उठून प्रातःस्नानादि कर्मे करीत बसला. इतक्यांत वयाने अल्प गजराजाप्रमाणे गमन करणारा, ज्याने आपल्या अंगास उटी लाविलेली आहे, ज्याचे वक्षस्स्थल विशाल आहे, ज्याचे बाहु लांब पुष्ट असून त्यांत माणकांची भूषणे आहेत, ज्याच्या कर्णातील भूषणांची प्रभा चमकत आहे, नेत्र तेजस्वी असल्यामुळे दशदिशा शुभ्र दिसत आहेत, ज्याचे कपाळ मोठे आहे, ज्याचे केस भ्रमरसमुदायाप्रमाणे काळे असून सरळ आहेत, ज्याची आकृति भव्य दिसत आहे, गंधर्वराजकुलांत राहिल्यामुळे ज्याने चातुर्य संपादन केले आहे, असा केयूरक नावाचा गंधर्वकुमार आपल्या वयोवर घेऊन तरलिका दिवस उगवतांच त्या ठिकाणी आली. तेथे चंद्रापीड तिच्या दृष्टीस पडतांच हा कोण म्हणून तिला मोठे आश्चर्य वाटले! मग ती बराच वेळ त्याजकडे पाहून महाश्वेतेच्या जवळ जाऊन बसली. नंतर केयूरक नम्रतेने महाश्वेतेस नमस्कार करून तिने दृष्टीने सुचविलेल्या शिलातलावर जाऊन बसला. पूर्वी असा न पाहिलेला देवादिकांच्या रूपास देखील तुच्छ करणारा व मदनाच्या रूपाचाहि उपहास करणारा असा चंद्रापीड त्याच्या दृष्टीस पडल्यामुळे त्यास मोठे आश्चर्य वाटले. महाश्वेतेचा जप संपल्यावर ती तरलिकेस म्हणाली, "सखे तरलिके! तूं कादंबरीची भेट घेतलीस काय? ती खुशाल आहेना? माझें म्हणणें तिला

कबूल झालें कां? " तेव्हां तरालिका मोठ्या नम्रतेनें झणाली, " मी बाई-साहेबांची भेट घेतली, त्या खुशाल आहेत. तुझी सांगितलेला सर्व निरोप मीं त्यांना सांगितला. तेव्हां त्यांनी अश्रु ढाळीत तुझांस उलट निरोप पाठविला आहे, तो मजबरोबर आलेला त्यांचा वीणा वाजविणारा हा केयूरक सांगेल. " असें बोलून ती उगीच बसली. मग केयूरक झणाला, बाई-साहेब! देवी कादंबरी तुझास दृढ आलिंगन करून विनंति करीत आहे कीं, " तरलिकेबरोबर जो तू निरोप पाठविला हा का वडील माणसांच्या मजी-करितां आहे, कां माझ्या मनाची परीक्षा पहाण्याकरितां आहे, का मी खुशाल धरी राहिले झणून माझी निंदा आहे, कां मजवर हा कोप आहे! काय आहे तरी काय? हे मला समजत नाही. माझे अंतःकरण तुजविषयी किती स्नेहभरित आहे, हे तूं जाणतच आहेस. असें असतां असा कठोर निरोप पाठविण्यास तुला कसे काही वाटले नाही! तूं स्वभावतः मधुर भाषण करणारी असून असलें अप्रिय व कठोर भाषण करण्यास तुला कोणी शिकविलें! तुझ्या दुःखाने अगोदरच मी दुःखी आहे. आपल्या माणसांचे मन दुःखी असल्यावर सुखाची आशा कोठची? व शांति तरी कोठची? संभोगसुख कोठचें व हास्यविनोद तरी कोठचे? ज्याने माझ्या प्रियसखीची अशी दशा केली त्या मेल्या मदनाचे कोडकौतुक मी कशाला पुरवू? सूर्याच्या विरहानें कम-लिनी म्लान झाल्या असतां त्यांच्या सहवासाने राहणाऱ्या अज्ञानी चक्रवाकी देखील सुखाचा त्याग करितात, मग मजसारखीचें काय नवल? प्रियविरहानें दुःखित झालेली व परपुरुषाचें दर्शन वर्ज करणारी अशी माझी प्रियसखी या हृदयांत वास करीत आहे, त्या ठिकाणी इतर पुरुषाचा प्रवेश कसा मी होऊं देईन? माझी प्रियसखी विरहानें दुःखित राहून व्रतनियमांनीं आपलें शरीर कृश करून कष्ट भोगीत आहे, अशा वेळेस तिच्या दुःखाकडे लक्ष न देऊन आपल्या सुखाकरितां पाणिग्रहणसुखाची इच्छा करणें योग्य आहे काय? अशानें मला सुख कोठून होणार? तुझ्या स्नेहामुळें मा

वयास विरुद्ध जें स्वातंत्र्य तें मी स्वीकारिलें, नांवलौकिकाकडे कानाडोळा केला, मर्यादशीलपणा सोडला, वडील माणसांच्या ह्मणण्यास मान दिला नाहीं, लोकापवादाचें भय सोडिले आणि स्त्रियांस भूषण जी लज्जा तिचाहि त्याग केला. इतके जिणें केलें, ती आतां असे करण्यास कशी बरें प्रवृत्त होईल ? तर मी तुला आतां हात जोडते, तुझ्या पाया पडतें, मजवर कृपा कर, तूं एकटीच वनांत गेली आहेस असें नाहीं, तर माझ्या जीवितासह गेली आहेस हें लक्ष्यांत ठेव, आणि पुन्हा असली गोष्ट स्वप्नांत देखील आणू नकोस ! " असें सांगून केयूरक उगाच बसला.

याप्रमाणें भाषण ऐकिल्यावर महाश्वेतेने बराच वेळ विचार करून, " तूं आतां जा, मीच स्वतां येऊन जे करणें ते करीन ! " असें त्यास सांगितलें. तो गेल्यावर ती चंद्रापीडास ह्मणाली, " महाराज, आपण मजबरोबर चलावें अशी माझी इच्छा आहे. हेमकूटपर्वत फार रमणीय आहे. तेथे चित्ररथ-गंधर्वाची विचित्र नांवाची राजधानी आहे; गंधर्वलोक फार मनोहर आहे. त्या ठिकाणी थोर मनाची माझी सखी कादंबरी आहे; तिचीहि भेट होईल. जर आपणास येण्याचे श्रम वाटत नसतील, किंवा आपल्या कामाची काहीं हरकत होत नसेल, किंवा अपूर्वस्थळ पाहण्याविषयी आपणास कौतुक वाटत असेल, माझ्या ह्मणण्यास मान द्यावा असें आपणास वाटत असेल, व मजवर अनुग्रह करावा असे मनांत येत असेल [illegible] माझी प्रार्थना निष्फल करू नये. सर्व रमणीय पदार्थांचा निधिच ! अशा हेमकूटपर्वतावर [illegible] मजबरोबर चलावें, आणि माझ्यांत व जिच्यांत बिलकूल अंतर नाहीं अशा माझ्या कादंबरीची भेट घेऊन, तिच्या मनांत जें वेड शिरलें आहे तें दूर करा व आजचा दिवस तेथें राहून उद्यां पाहिजे तर परत यावें. कारणावांचून प्रेम ह्मणाऱ्या महाराजांच्या दर्शनानें दुःखांधकारानें माझें चित्त म्लान झालें होतें ते पुन्हां टवटवीत झाल्यासारखें झालें आहे. मी आपला दुःखरूपी वृतांत आपणास कळविला तेव्हांपासून माझा शोकहि मला सहन

करण्याजोगा झाला आहे. सज्जनांचा समागम दुःखित जनासंहि रमवितो आपल्यासारख्या थोर पुरुषांचा उदय दुसऱ्यास सुख देण्यासच असतो. " असें महाश्वेतेचें भाषण ऐकून चंद्रापीड तीस म्हणाला, " हे भगवति ! आपलें दर्शन झाल्यापासून मी आपला झालो आहे, याकरितां मनांत शंका न आणतां जी कराल ती आज्ञा मला मान्य आहे. " असें बोलून तो तिजबरोबर हेमकूटपर्वतावर जाण्यास तयार झाला.

नंतर महाश्वेतेबरोबर चंद्रापीड चालला असतां, जातां जातां हेमकूटपर्वतावर जाऊन गंधर्वराजाच्या वाड्यावरून सुवर्णतोरणांनी सुशोभित असे सात चौक ओलांडून कन्याजनाच्या अंतःपुराजवळ तो आला. महाश्वेता दृष्टीस पडताच सुवर्णाच्या काठ्या धारण करणारे द्वारपाळ धावत पुढे आले. मग त्यांनी दाखविलेल्या मार्गाने महाश्वेतेबरोबर चंद्रापीडहि आंत गेला, तों त्या ठिकाणी हजारों स्त्रियांची गर्दी होती, त्यामुळे हा लोक स्त्रीमयच आहे, किंवा पुरुषरहित ही निराळी सृष्टिच आहे ! असें त्यास वाटलें. तेथें तरुण स्त्रियांच्या लावण्याची प्रभा चोहींकडे पडून दशदिशा व्याप्त झाल्या होत्या त्यामुळे हीं अमृताचीच वृष्टि होत आहे असें त्यास वाटलें. त्या ठिकाणी जिकडे तिकडे चंद्रमंडळेच उगवलीं आहेत काय ! व सर्वत्र चांद्रिकाच पसरली आहे काय ! असें दिसत होतें. स्त्रियांच्या अंगावरील भूषणांची प्रभा चहूंकडे चमकत होती. जिकडे पहावे तिकडे विलास व साहजिक हावभाव दिसत होते. त्यामुळे शृंगारमय ! सौंदर्यमय ! कौतुकमय ! प्रेममय ! असें ते अंतःपुर त्याच्या दृष्टीस पडलें ! तेथील त्या सुंदर कन्यांच्या मुखकांतीमुळे चंद्रबिंबांची वृष्टिच होत आहे ! कटाक्षविक्षेपामुळे नीलकमलांचा वर्षाव होत आहे ! भ्रूभंगविलासामुळे हीं का मदनधनुष्येंच लवत आहेत ! हास्यप्रभेमुळे हीं का वसंतलक्ष्मीच प्रकटली आहे ! सुगंधयुक्त श्वास चालल्यामुळें हे का मलयवायुच चालले आहेत ! आरक्त हस्तकमलांमुळें हे का मदनाचे हजारों बाणच सरत आहेत ! अलंकारावरील नवरत्नांचे किरण एक-

मेकांत मिसळल्यामुळें ह्या ठिकाणीं हीं का इंद्रधनुष्येंच पडलीं आहेत असें भासत होतें!

अशा प्रकारच्या अंतःपुरांत चंद्रापीड चालला असतां कादंबरीच्या दासींचीं भाषणें त्याच्या कानीं पडलीं. " कोणी ह्मणते, लवंगिके! केतकीच्या परागांनीं हरपरेवडीच्या झाडांला आळीं कर. कोणी म्हणते, सागरिके! गंधोदकाच्या हौदांत रत्नांची वाळू टाक. कोणी ह्मणते, कृत्रिम कमलिनीवर केशराच्या रंगानें चक्रवाकपक्ष्यांचीं जोडपीं काढ. अगे मकरिके! कर्पूरवृक्षाच्या रसानें पात्रें सुवासिक कर. अगे रजनिके! घरांतील विहीरीजवळच्या तमालवृक्षांच्या अंधकारांत रत्नदीप ठेव. अगे कुमुदिके! दाळिंबांस पक्ष्यांचा उपद्रव होऊं नये ह्मणून त्यांस मोत्यांच्या जाळ्यांनीं झाकून टाक. निपुणिके! रत्नांच्या पुतळ्यांच्या स्तनांवर केशराच्या रंगानें वेलबुटी काढ. अगे उत्पलिके! सुवर्णाच्या झाडणीनें केळींच्या मंडपांतल्या पाचूचे ओटे झाडून स्वच्छ कर. अगे नलिनिके! ह्या मोरांस कारंज्याच्या घरांत ने. अगे चूतलतिके! पिंजऱ्यांतल्या कोकिळांस आंब्यांचा मोहोर खावयास घाल. अगे लवंगिके! चकोरपक्ष्यांस पिंपळ्यांचे तुकडे खावयास दे. अगे मधुरिके! पुष्पांचे अलंकार कर. अगे मयूरिके, संगीतशाळेत किन्नरांचें जोडपें सोड. अगे कंदलिनी! क्रीडापर्वतावर चक्रवाकपक्ष्यांचें जोडपें सोड. अगे हरणिके, पिंजऱ्यांतील राघूंस व सारिकांस बोलावयास व गावयास शिकीव." अशी अनेक प्रकारचीं भाषणें ऐकत तो कादंबरीच्या मंदिराजवळ गेला. त्या ठिकाणीं कादंबरीच्या सेवेंत तत्पर अशा पुष्कळ दासी उभ्या होत्या. त्यांनीं झट्दिशी दोन्ही बाजूकडे होऊन रस्ता सोडला. त्यांच्या अंगावरील रत्नजडित भूषणांचा प्रकाश चकाकत असल्यामुळें मधून स्वच्छप्रवाहच वाहत आहे काय असें वाटलें! मग त्या मार्गानें तो चालला तों ज्या ठिकाणीं पुष्कळ द्वारपालिका उभ्या होत्या असा कादंबरीचा बसावयाचा श्रीमंडप त्याचे दृष्टीस पडला. त्या मंडपाच्या मध्यभागीं पलंगावर

कादंबरी उशीवर कोपर टेकून बसली होती, व तिच्या सभोंवतीं पुष्कळ स्त्रिया बसल्या होत्या. तिच्या सकुमार तनूची कांति चहूंकडे झळकत होती. त्यामुळें तिच्यावर चवऱ्या वारणाऱ्या दासी तेजोरूपी जलांत पोहतच आहेत काय असें भासत होतें! तिचीं प्रतिबिंबे जमिनीत, भितींत, खांबांत व आरशात पडल्यामुळे त्यांनीं तिला आपल्या हृदयांतच धारण केली आहे काय! असें वाटत होते. त्या मंडपांत अनेक प्रकारचीं चित्रे हुबेहूब काढलेलीं असल्यामुळें सर्व त्रैलोक्यांतील लोक आश्चर्यानें तिला पहाण्याकरितांच आले आहेत काय! असे भासत होते. सुदर स्त्रियांच्या भूषणांचे मधुर शब्द ऐकून आपले पिसारे पसरून मयूर नृत्य करीत असल्यामुळे तो राजवाडा आपले हजारों डोळे उघडून कौतुकाने कादबरीचे सौंदर्यच बघत आहे काय! असें वाटत होते. तिच्या सख्या दिव्यदृष्टि प्राप्त झाल्यामुळेच काय पापणीस पापणी न लावतां तिच्या आज्ञेची वाट पहात उभ्या होत्या! तिचे सर्व अवयव रेखलेले अगून त्यांवर उत्तम वस्त्रालंकार असल्यामुळे फारच शोभा दिसत होती! तो आपल्या दासीबरोबर अनेक प्रकारचीं विनोदपरभाषणे बोलत होती, व समोर बसलेल्या केयूरकास तो कोण? कोणाचा मुलगा? त्याचे रूप कसे आहे? त्याचें वय किती आहे? तो काय बोलत होता? तुझे व त्याचे काय बोलणे झाले? महाश्वेतेचा व त्याचा परिचय कसा झाला? तो येथवर येईल काय? याप्रमाणे–चद्रापीडाचे गुणानुवर्णन करणाऱ्या–केयूरकास ती वारवार विचारीत होती.

याप्रमाणे कादंबरी दृष्टीस पडतांच चंद्रोदयाने समुद्रोदक जसे उल्हास पावतें तसे कादंबरीच्या अवलोकनानें चंद्रापीडाचे अंतःकरण झालें! त्यास असें वाटले कीं, ब्रह्मदेवाने माझी सर्व इंद्रिये नेत्रमय केलीं असतीं तर बरें झालें असतें! या नेत्रांनीं पूर्वजन्मीं असे कोणते पुण्य केलें असेल तें असो! कीं त्यामुळें ही सुंदरी माझ्या दृष्टीस पडली! सर्व रमणीय पदार्थांचें एकस्थानच असें कादंबरीचें स्वरूप ब्रह्मदेवानें फारच अप्रतिम उत्पन्न केलें!

असे रूप उत्पन्न करण्यास त्याला इतकी उत्तम सामुग्री कशी व कोठें मिळाली असेल ती असो! असा विचार करीत चालला आहे तों कादंबरीची दृष्टि चंद्रापीडावर गेली. त्यास पाहतांक्षणींच केयूरकानें वर्णन केलेला पुरुष हाच असावा, असे त्याच्या सौंदर्यावरून कादंबरीच्या लक्षांत आल्यामुळे तिची दृष्टि तत्काळ प्रफुल्लित झाली, व ती फार वेळ त्याजकडे टक लावून पाहूं लागली. त्यास पाहतांक्षणींच कादंबरीच्या अंगावर अगोदर रोमांच उभे राहिले! ती उठूं लागली तो तिच्या अंगावरील भूषणांचा मधुर शब्द उठला. त्यानंतर कादंबरी उठली! तिच्या अंगास घर्म सुटला. मांड्यांस व हृदयास कंप सुटला, श्वासोछ्वास चालल्यामुळे स्तनावरील पदर हालूं लागला. तिच्या नेत्रांवोट आनंदाश्रु वाहूं लागले, अंतःकरणांत लज्जा उत्पन्न झाली, असे अनेक मदनविकार तिचे ठायीं उत्पन्न झाले! चंद्रापीडाचेंहि अशाच प्रकारचीं अवस्था झाली.

फारा दिवसांनीं महाश्वेतेस पाहिल्यामुळे उत्कंठित झालेली कादंबरी मोठ्या कष्टाने कांहीं पावले चालत गेली व तिने तिला आलिंगन केलें. महाश्वेतेनेंहि तिला दृढालिंगन केलें. मग ती कादंबरीस म्हणाली, "भरतखंडांत समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें राज्य करणारा, सर्व प्रजांचें यथायोग्य पालन करणारा, अमा तारापीड नांवाचा विख्यात राजा आहे, त्याचा पुत्र हा चंद्रापीड आहे. दिग्विजयाच्या निमित्ताने ह्या राजपुत्राचें या प्रदेशाकडे येणें झालें. याचें दर्शन झाल्यापासून हा मला आमासारखा वाटत आहे. सर्वसंग परित्याग करून मी विरक्त झाले आहे तरी ह्याने आपल्या सद्गुणांनी माझी चित्तवृत्ति आकर्षून घेतली आहे. चतुर असून अनुकूल वागणारा निमित्तावांचून मैत्री करणारा व निष्कपटपणाने प्रेम ठेवणारा असा पुरुष फारच दुर्लभ होय! याकरतां याला पाहून ब्रह्मदेवाचें निर्माण करण्याचें चातुर्य, रूपाची अप्रतिमता, लक्ष्मीस राहण्यास योग्य स्थान, पृथ्वीस योग्य पति मिळाल्यामुळें सौख्य, मनुष्यलोकास देवलोकापेक्षां श्रेष्ठता, स्त्रियांच्या

नेत्रांची सफलता, आणि सर्व कलांचा एकत्र समागम, हीं सर्व तुझ्या दृष्टीस पडतील! म्हणून मी याला येथें बळेंच आणलें आहे. तुझ्या सौजन्याचीहि मी याच्याजवळ खात्री केली आहे. अशा सुमनुष्याचें अपूर्व दर्शन झालें असतां लज्जेसच धरून बसूं नकोस! ह्याचा परिचय नसल्यामुळें यावर अविश्वास ठेवूं नकोस! ह्याचा स्वभाव माहीत नसल्यामुळें मनांत बिलकूल शंका धरूं नकोस! परकीयपणा सोडून जशी माझ्याशीं वागतेस तशीच याच्याशीं वाग! हा तुझा मित्र, बंधु किंवा आप्त आहे असें समजून याजवर प्रेम ठेव. अशाप्रकारें कादंबरीशीं महाश्वेतेचें भाषण होत आहे तों, चंद्रापीड पुढें झाला आणि त्यानें कादंबरीस नमस्कार केला, तेव्हां कादंबरीनें सलज्ज होऊन व किंचित् हास्य करून वक्रदृष्टीनें चंद्रापीडाकडे पाहिलें! त्यावेळीं इतर कन्याहि चंचल दृष्टीनें चंद्रापीडाकडे पहात उभ्या राहिल्या. मग कादंबरीनेंहि चंद्रापीडास नमस्कार केला, व नंतर ती महाश्वेतेसह आपल्या पलंगावर बसली. ज्याला सुवर्णाचे पाय आहेत, व ज्यावर शुभ्र वस्त्र घातलें आहे, अशा सिंहासनावर चंद्रापीडहि बसला. तेव्हां कादंबरीचा चित्ताभिप्राय जाणणाऱ्या द्वारपालिकांनीं वीणा, वेणु, मृदंग, इत्यादि वाद्यांचे शब्द, गायनाचे स्वर, स्तुतिकरणारांचे जयशब्द, इत्यादिकांचें निवारण केले. नंतर कादंबरीने उठून दासीनीं आणलेल्या उदकानें महाश्वेतेचे पाय धुतले, आणि आपल्या पदरानें ते पुसून ती पुन्हा पलंगावर बसली. मग कादंबरीचा जीव कीं प्राण अशा मदलेखेनें मोठ्या आग्रहानें चद्रापीडाचे पाय धुतले!

नंतर कादंबरीच्या कर्णांतील भूषणें लोंबत होतीं तीं महाश्वेतेनें आपल्या हातांनीं नीट केलीं आणि चवऱ्या हालत असल्यामुळें तिचे केस इकडे तिकडे झाले होते ते नीट सावरले. नंतर तिनें तिला अनेक खुशालीचे प्रश्न विचारिले. तेव्हां कादंबरीनें, महाश्वेता संकटांत असतां आपण खुशाल घरीं राहिलों, ह्मणून आपणास अपराधी मानून व लज्जित होऊन तीस कशी तरी

त्याने कादंबरीस नमस्कार केला, तेव्हां कादंबरीने सलज्ज होऊन व किंचित हास्य करून वक्रदृष्टीने चंद्रापीडाकडे पाहिले ! [पृ० १८०]

उत्तरें दिलीं. आणि महाश्वेतेच्या दुःखानें दुःखित होऊन खिन्नपणानें ती तिच्याकडे पहात बसली. नंतर कांहीं वेळानें ती चंद्रापीडाकडे पाहूं लागली व त्याच्या मनमोहकरूपास अगदीं मोहित होऊन गेली. अशा प्रकारें कांहीं वेळ गेल्यावर कादंबरी महाश्वेतेस विडा देऊं लागली. तेव्हां महाश्वेता ह्मणाली, 'सखे कादंबरी ! अपणां सर्वांस आपल्या घरीं आलेल्या नवीन पाहुण्याचा आदरसत्कार केला पाहिजे ! याकरितां अगोदर पाहुण्यास विडा दे !' असें तिचें भाषण ऐकिल्यावर कादंबरी तोंड फिरवून ह्मणाली, 'माझी यांची ओळख नसल्यामुळें मला यांस विडा देण्यास लाज वाटते ! याकरितां तूंच बाई हा विडा त्यांस दे !' असें जरी तिनें ह्मटलें तरी महाश्वेतेनें तिलाच तांबूल देण्याविषयीं आग्रहानें सांगितलें. पुनः पुनः तिनें सांगितल्यामुळें कादंबरी चंद्रापीडास तांबूल देण्यास प्रवृत्त झाली. तेव्हां नवीनच प्रसंग असल्यामुळें कादंबरीच्या अंगास कंप व घर्म सुटला अशी तिची अवस्था झाली ! नंतर लज्जेनें महाश्वेतेच्या तोंडाकडे पहात चंद्रापीडास तांबूल देण्याकरितां तिने आपला हात पुढें केला, व त्याच्या सुलक्षणयुक्त हातांत तांबूल दिला. त्यावेळीं "आजपासून माझें जीवित आपल्या हातीं आहे !" हें समजाविण्याकरितांच काय तिनें तांबूलरूपानें तें त्यास अर्पणच केलेंसें दिसलें ! तांबूल देतांना तिच्या हातांतील रत्नकंकण पडलें, तें देखील तिला समजलें नाहीं ! नंतर दुसरा विडा घेऊन तिनें महाश्वेतेस दिला.

इतक्यांत ज्याची चोंच पोंवळ्यासारखी लाल आहे, व ज्याचे पंख पाचूप्रमाणें हिरवेगार आहेत, असा एक राघू जिच्या मागें लागला आहे, अशी एक सारिका घाईघाईनें येऊन कादंबरीस ह्मणाली, "हे गंधर्वराजकन्ये, सौंदर्याचा मोठा अभिमान बाळगणारा हा दांडगा शुक माझे पाठीस लागला आहे. ह्या अधमाचें तूं निवारण कां करीत नाहींस ? हा मला फारच त्रास देत आहे. याकरितां तूं जर इकडे लक्ष देत नाहींस तर मी आपला प्राणत्याग करीन, हें मी खचित सांगतें !" असें त्या सारिकेचें

भाषण ऐकून कादंबरी हसली. महाश्वेतेच्या हें कांहींच लक्ष्यांत न आल्यामुळे; ही काय ह्मणते आहे? असें तिनें मदलेखेस विचारिलें. तेव्हां ती म्हणाली, 'ही कादंबरीनें बाळगलेली कालिंदी नांवाची सारिका आहे. हिचा परिहास नांवाच्या शुकाशीं तिनें विवाहसबंध करून दिला. आज पहाटेस ह्या शुकास, कादंबरीची दासी तमालिका इजबरोबर एकांतीं बोलतांना हिने पाहिलें. तेव्हांपासून ही ईर्षा व कोप यांनी युक्त होऊन त्या शुकाकडे जात नाहीं, त्याजबरोबर बोलत नाही, व त्याजकडे पहात देखील नाही. आह्मी सर्वजणींनीं किंतीहि सांगितले सवरले तरी तिची अजून समजूत होत नाही!' मदलेखेचें असे भाषण ऐकून चंद्रापीड किंचित् हसून विनोदानें ह्मणाला, 'खरेंच राजवाड्यांत सेवकांच्या तोंडावाटें हेच जिकडे तिकडे ऐकूं येत आहे. बाहेर लोकहि हेंच बोलत आहेत की, देवीकादंबरीच्या तमालिका दासीची कामना करणारा परिहास शुक कामाधीन होऊन, गेलेल्या दिवसास देखील जाणत नाही! दुराचारी व स्वस्त्रीचा त्याग करणारा असा हा शुक आहे. हा दासीशी सक्त आहे. ही गोष्ट देवीकादंबरीला कशी आवडते कोण जाणे? देवीकादंबरीची या बिचाऱ्या कालिंदीवर पहिल्यापासून नावड असावीशी वाटते! म्हणूनच तिने ह्या दांडग्या शुकाशीं हिची गांठ पाडली. ह्या बिचारीने आतां काय करावे? स्त्रियांस सवतमत्सर असणे फारच वाईट! तोच क्रोधास व विरक्तपणास कारण होतो! ही मोठी धैर्याची ह्मणावयाची! कारण हिला सवतमत्सराचें इतके दुःख असतां हिनें अद्यापि विष भक्षण केलें नाही! अग्नीत प्रवेश केला नाही! किंवा अन्न खाण्याचें सोडले नाहीं! स्त्रियांचा अपमान करणारी यासारखी दुसरी गोष्ट कोणतीच नाहीं. ह्या शुकाने आर्जव केल्यावर राग सोडून देऊन जर हिनें ह्यावर विश्वास ठेवला असेल तर हिला धिक्कार असो! हिला जवळसुद्धां उभी राहूं देऊं नये! आपल्या अपमानाची जिला लाज वाटत नाहीं तिच्याशीं कोणीं भाषण करावे? तिचें नांव देखील कोणीं घेऊं नये!"

असें चंद्रापीडाचें विनोदपर भाषण ऐकून कादंबरी व इतर सर्व स्त्रिया हसल्या. तेव्हां तो शुक ह्मणाला, " हे राजपुत्रा, जरी ही चपल आहे, तरी ती कोणाच्यानें फसली जाणार नाहीं अशी आहे ! अशीं वक्रभाषणें व विनोदपर भाषणें तिला माहीत आहेत. राजवाड्यांत राहून ही पुरी शहाणी झालेली आहे. हिजपुढें असल्या भाषणाचा कांहीं उपयोग व्हायाचा नाहीं. ही चतुर असून कोप व प्रसाद यांचीं कारणें व प्रसंग सर्व जाणते आहे ! "

याप्रमाणें तो शुक बोलत आहे, इतक्यात एक चोपदार येऊन महाश्वेतेला नमस्कार करून ह्मणाला, " बाईसाहेब ! देवचित्ररथ आणि देवीमदिरा हीं दोघे आपणास भेटावयाकरितां बोलावीत आहेत. " असे त्याचें भाषण ऐकून महाश्वेता तिकडे जाण्यास तयार झाली. त्यावेळेस ती कादंबरीस ह्मणाली, ' सखे कादंबरी ! राजपुत्र चंद्रापीड याने कोठे रहावे ते सांग ! ' असें महाश्वेतेचे भाषण ऐकून कादंबरी आपल्या मनांत ह्मणाली की, " ह्या चंद्रापीडास हजारों स्त्रियांच्या हृदयमंदिरांत राहण्यास जागा पुरत नाहींत काय ? " मग ती हसून उघड ह्मणाली, " सखे महाश्वेते ! तूं असें काय विचारतेस ? त्यांचें दर्शन झाल्यापासून ह्या मंदिराच्या सर्व वैभवाचे व सर्वसेवकांचे तेच धनी झाले आहेत, ह्मणून काय सांगावें ! त्यानां जेथें राहणें रुचत असेल किंवा तुला जेथें बरें वाटत असेल त्या ठिकाणी त्यानां राहण्यास जागा द्यावी. " असे कादंबरीचें भाषण ऐकून महाश्वेता ह्मणाली, ' तुझ्या प्रमदवनांतील क्रीडापर्वताच्या मणिगृहांत यांस राहण्यास जागा द्यावी, असें मला वाटतें. ' असें कादंबरीस सांगून ती निघून गेली. चंद्रापीडहि तिजबरोबरच बाहेर पडून केयूरकानें दाखविलेल्या मार्गाने क्रीडापर्वतावरील मणिगृहांत गेला. त्याच्या मागून अनेक वाद्यें वाजविणाऱ्या व गायनकला जाणणाऱ्या गंधर्वकन्या चंद्रापीडास कर्मणूक करण्याकरितां कादंबरीनें त्या ठिकाणीं पाठविल्या.

चंद्रापीड गेल्यावर कादंबरीनें आपल्या सख्यांस तेथून जावयास सांगून

बरोबर थोडक्या सख्या घेऊन ती आपल्या मंदिराच्या गच्चीवर चढली आणि शय्येवर जाऊन पडली. तेव्हां जवळ सख्या होत्या त्या तिला कर्मणुकीकरितां कांहीं गोष्टी सांगत बसल्या असतां, कादंबरी डचकून सावध झाल्यासारखी होऊन आपली निंदा करून म्हणाली, नम्रपणा, आचार, विचार, कुल, शील, मर्यादा या सर्वांचा विचार न करितां हे मीं काय केलें ? असें तिच्या मनांत येऊन ती आपल्या जागीं अगदीं शरमून गेली. ती आपल्या मनांत म्हणाली, कांहीं एक शंका न धरितां आपली चंचलता लोकांस दाखविणारी व मोहाने अंध अशी मी कशी झालें ? जो पूर्वी कधीं ऐकिला न देखिला अशा पुरुषाकडे मनाची प्रवृत्ति करण्यास मी कांहींच शंका धरिली नाहीं ! जवळच्या बायका मला काय म्हणत असतील ? हेहि मी मनांत आणिलें नाहीं. बरें, त्या पुरुषाचें मन मजवर कितपत आहे याचीहि म्यां परीक्षा केली नाहीं. वडील माणसांचे भय व लोकापवादाचें भय हेंहि मीं मनांत बाळगलें नाहीं ! सख्या व सेवक, मला किती हसत असतील ? महाश्वेता दुःखी आहे हें देखील माझ्या लक्षांत राहिलें नाहीं ! हा माझा उद्दामपणा स्थूलबुद्धि मनुष्याच्या देखील लक्ष्यांत येण्यासारखा आहे, मग मदनचेष्टांचा जिला अनुभव आहे अशी महाश्वेता व चतुर सख्या यांच्या ध्यानांत आला असेल म्हणून काय सांगावे ? माझ्या अल्पपुण्यानें असें घडून येऊन मी सर्वस्वी बुडाले ! मला मरण येईल तर बरें, परंतु हे लज्जाकारक जीवित धारण करणें नको ! हे वर्तमान ऐकून आईबाप व गंधर्वलोक मला काय म्हणतील ? आतां याला मी काय करावें, कोणता उपाय करावा, म्हणजे माझे हें कृत्य झाकले जाईल ? ह्या दुष्ट इंद्रियांचें चापल्य काणाला सांगावें ? दुष्ट मदनानें मला पराधीन केल्यामुळें काय करावें व कोणीकडे जावे हें कांहीच मला समजत नाहीं ! महाश्वेतेचा दुःखरूपी प्रकार पाहून मी तशी प्रतिज्ञा केली ! सख्यांच्या पुढेंहि तसें बोलले ! आणि केयूरकाबरोबरहि तसा निरोप पाठविला ! मला हें समजत नाहीं कीं

मज मंदभाग्येपुढें ह्या वंचक चंद्रापीडास कोणीं आणिलें ? दुष्ट दैवानें ? कां मेल्या मदनानें ? कां पूर्वपातकसंचयानें ? कां दुष्ट मृत्यूनें ? कोणीं आणिलें असेल तें समजत नाहीं ! जो कधीं ऐकिला नाहीं, पाहिला नाहीं व ठाऊक नाहीं, असा हा चंद्रापीड माझी विटंबना होण्याकरितांच येथें आला आहे ! ज्याचें नुसतें दर्शन होण्याचाच काय तो उशीर ! त्याबरोबर इंद्रियांनीं जसें काय मला बांधूनच त्याच्या स्वाधीन केले ! किंवा मदनानें आपल्या बाणांच्या पिंजऱ्यांत घालूनच त्याला अर्पण केलें ! अनुरागानें दासी करूनच मला त्याच्या पुढे नेलें ! आता जे झालें ते झाले ! परंतु पुनः त्या चपल धूर्ताचा मला संबंध नको ! याप्रमाणें कादंबरीनें कांहीं वेळ विचार केला. अशा प्रकारें तिचा संकल्प अंतःकरणांत राहणाऱ्या चंद्रापीडास कळल्यामुळेंच तो रागावून चालला असतां, त्याला अडविण्याकरितांच कीं काय, किंवा त्याचा संबंध नको ; ह्मणण्याबरोबर जीवित बाहेर जाण्यास तयार होऊन कंठापर्यंत येऊन ठेपल्यामुळेंच काय, किंवा तुझ्या धैर्याबरोबर प्राणांचेंहि हरण करतों, अशी मदनानें निर्भत्सना केल्यामुळेंच काय, कादंबरीचें अंतःकरण फिरून चंद्रापीडाकडे लागले ! आणि त्याच्या प्रेमानें तिला स्वाधीन करून टाकल्यामुळें ती पराधीन होऊन खिडकीच्या जाळीतून त्या क्रिडापर्वताकडे पहात उभी राहिली !

तिकडे चंद्रापीड कादंबरीचें दुसरें हृदयच काय, अशा मणिमय मंदिरांत गेल्यावर ज्यावर गालिचा पसरून लोड तक्के ठेविले आहेत, अशा शिलातलावर स्वच्छंदपणानें पडला. त्यावेळी केयूरक त्याचे पाय रगडीत बसला. सभोवती गंधर्वकन्या गीत गात व वाद्ये वाजवीत बसल्या. परंतु चंद्रापीडाचे अंतःकरण कादंबरीच्या चिंतनांत गर्क झालें होतें. तो आपल्या मनांत म्हणाला,—" गंधर्वराजकन्या कादंबरी हिचे हे काय सहज विलास ह्मणावे ! का आराधन न करितां प्रसन्न झालेल्या मदनानें असले प्रकार मजकरितां तिजकडून करविले असावे? काय असेल

तें असो ! ती तर मजकडे वक्रदृष्टीनें पहात होती ! मी तिजकडे पाहिलें तेव्हां हास्यमुद्रा करून तिने लज्जेने तोंड फिरविलें ! असे अनेक तिचे विलास माझ्या दृष्टीस पडले ! किंवा मनुष्यस्वभावास सुलभ जी विषयसुखेच्छा तीच हजारों कल्पना उत्पन्न करून मला फसवीत आहे कीं काय कोण जाणे ! तरुणपणांत मदनविकार उत्पन्न झाल्यावर विवेक नष्ट होतो ! तरुणाची दृष्टि रागांध झाल्यावर अल्प असले तरी मोठे दिसते ! अल्प स्नेह असला तरी तो मोठा वाटतो आणि कविकल्पनेप्रमाणे मनाची चपलता अनेक तर्क चालविते ! स्वप्नाप्रमाणे ती अनेक मनोरथ उत्पन्न करिते, आणि जी वस्तु प्राप्त होण्यासारखी नसते तिजविषयी देखील आशा उत्पन्न करिते ! असो, ह्या मनाला आतां व्यर्थ आयास तरी कां द्यावे ? कादंबरीचें खरोखर मजवरच अंतःकरण असेल तर मदनच सर्व संशय दूर करून याचा उलगडा करील ! " असा विचार करून चंद्रापीड उठून बसला आणि तेथे आलेल्या गंधर्वकन्यांबरोबर द्यूतक्रीडा, वाद्ये, गायन इत्यादि प्रकारांनी त्याने कर्मणूक करून घेतली. पुढे कांहीं वेळानंतर प्रमदवन पाहण्याच्या उद्देशाने तो तेथून उठला आणि ते पहात पहात क्रीडापर्वतावर चढला.

चंद्रापीडास पहातांक्षणींच कामपीडित होऊन जाळीदार खिडकी सोडून ' महाश्वेता अजून कां येत नाही बाई ! ' असे निमित्त करून कादंबरी त्याच बंगल्यावरच्या शिखरावर चढली आणि चंद्रापीडाकडे पाहूं लागली. त्यावेळीं दासीनें तिच्या मस्तकावर चद्रमंडळासारखें सुवर्णाच्या दंडाचे शुभ्र छत्र धरिलें, व कांहीं दासी तिच्या मस्तकावर शुभ्र चवऱ्या वारीत उभ्या राहिल्या. कैलासपर्वतावर भगवती पार्वती चढली असता जशी दिसते तशी ती दिसूं लागली ! कादंबरीच्या मस्तकावरच्या पुष्पांवर सुगधलोभानें भ्रमरसमुदाय झुलत असल्यामुळे दिवसास देखील काळ्या वस्त्रानें आपला चेहरा गुंडाळून ती चंद्रापीडाकडे जाण्याचा अभ्यासच करीत आहे काय

असें भासत होतें! ती मदनतापानें वारंवार छत्रीच्या दांड्यास धरूं लागली वारंवार तमालिकेच्या खांद्यावर हात टेकूं लागली! व तिला आलिंगन करूं लागली! आणि वक्रदृष्टीनें विलासपूर्वक चंद्रापीडाकडे पाहूं लागली! अशा अनेक शृंगारचेष्टा करीत ती चंद्रापीडाकडे पहात फार वेळ त्या ठिकाणीं उभी राहिली. तथापि तिला फार वेळ झालासें वाटले नाही!

पुढें महाश्वेता परत आल्याचे वर्तमान द्वारपालिकेनें कादंबरीस कळविले. तेव्हां ती त्या मंदिरावरून खाली उतरली. नंतर स्नानादिकर्माविषयीं जरी तिची इच्छा नव्हती, तरी महाश्वेतेच्या सतोपास्तव तिनें सर्व कृत्यें केली. मग चंद्रापीडहि क्रीडापर्वतावरच्या शिखरावरून खाली उतरला. आणि कादंबरीच्या सेवकांनीं सर्व सिद्धता करून ठेविली होती, त्याठिकाणी त्याने स्नानादिक सर्व दिवसकृत्ये केली. भोजन झाल्यावर चंद्रापीड मनोहर हिरव्यागार लतामंडपाखालच्या शिलातलावर बसला असतां एकाएकीं शुभ्र प्रकाश त्याच्या दृष्टीस पडला. त्यावेळी स्वच्छोदकाप्रमाणे त्या प्रकाशाने सर्व दिवस धुऊन स्वच्छ केला आहे! किंवा दुग्धसमुद्राने जिकडे तिकडे सर्व धुऊन शुभ्र केले आहे! असे दिसलें—आणि हा भगवान् चंद्र चंद्रिकेसहित भलत्याच वेळीं उदयास आला आहे काय! किंवा ही कारजीं उडून त्यांच्या शुभ्र धारा चालल्या आहेत काय! किंवा वाऱ्याने जिचे फवारे उडत आहेत अशी ही शुभ्र आकाशगंगाच अवतरली आहे काय असे भासलें! इतक्यांत जिच्या सभोवर्ती पुष्कळ कन्या आहेत व जिच्या मस्तकावर शुभ्र छत्र धरले आहे, व जिच्या मस्तकावर चवऱ्या उडत आहेत, व जिनें आपल्या द्वारपालिकेचा हात धरला आहे, व सर्पाच्या कातीप्रमाणें शुभ्र पातळ नेसलेली, हलकीं व मऊ अशी दोन वस्त्रें हातांत घेऊन चालणारा केयूरक जिला मार्ग दाखवीत आहे अशी, मालतीपुष्पाचे हारतुरे घेऊन तमालिका जिच्या मागून येत आहे. अशा प्रकारें कादंबरीची प्रियसखी

मदलेखा तरलिकेसह येत आहे, असें चंद्रापीडाच्या दृष्टीस पडलें; आणि तरालिकेनें तबकांत घेतलेला व शुभ्र वस्त्रानें आच्छादित केलेला मौक्तिकहारहि त्याच्या दृष्टीस पडला. तो चंद्राचा बंधु ! कां समुद्रमंथनकालचा अमृतावरचा फेस ! कां समुद्रांतून निघालेल्या लक्ष्मीचें हास्य ! कां मंदरपर्वताच्या घुसळण्यानें वेगळ्या झालेल्या चंद्राच्या कळा एके ठिकाणीं जुळून केलेला अलंकार ! किंवा समुद्रांत प्रतिबिंबित झालेला हा तारागण ! किंवा दिग्गजांनीं आपल्या सोंडांनीं उडविलेल्या तुषारांचा समुदाय ! किंवा कादंबरीच्या रूपानें वश केलेल्या मुनिजनांच्या निर्मळ अंतःकरणांनीं निर्माण केलेला ! सर्व रत्नांचा केवळ गुरुच ! एके ठिकाणीं जमलेला यशोराशिच ! चंद्रिकेचा केवळ जीवच ! शुभ्रतेजाची वृष्टि करणारा ! असा तो हार त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां चंद्रापीडाच्या मनांत आलें कीं, चंद्रतेजाचा देखील पराभव करणारा असा शुभ्र प्रकाश दृष्टीस पडला तो ह्या हाराचाच होय ! ती मदलेखा आपणाकडेसच येत आहे, असें पाहून त्याने उठून तिचा सत्कार केला. मग मदलेखा जवळ येऊन त्याच पाचूच्या शिळेवर थोडा वेळ बसली. नंतर उठून, तिनें सुगंधिद्रव्यानें चद्रापीडास उटी दिली, बरोबर आणलेलीं शुभ्र वस्त्रे त्यास अर्पण केलीं. पुष्पांच्या माळा त्याच्या गळ्यांत घातल्या, आणि त्याच्या मस्तकात तुरा खोविला. मग तो मौक्तिक हार हातात घेऊन ती चंद्रापीडास म्हणाली, ' महाराज ! ही आपली मनोहर आकृति पाहून आपणावर कोणाची प्रीति जडणार नाही ? आपलें सौजन्य आह्मासारिख्यास जवळ करीत आहे. कारणावांचून स्नेह करणारे आपणासारखे थोर पुरुष कोणास प्रिय वाटणार नाहीत ? प्रथम दर्शन होतांच आपल्या सुंदर आकृतीनेच आमचा आपणावर विश्वास उत्पन्न केला ! सर्व जगांत ज्यांचा महिमा प्रख्यात आहे अशा आपणासारख्या पुरुषांचा जितका सत्कार करावा तितका थोडाच आहे ! असो, माझ्या प्रियसखीचें असे ह्मणणें आहे कीं, आपण होऊन ज्यानें माझें अंतःकरण हरण

केलें, व जो माझे जीविताचा धनी झाला, त्याला म्यां काय द्यावें ? ज्यानें पहिल्यानें स्वतः येथें येण्याचा मोठा उपकार केला त्यावर प्रत्युपकार कोणता करावा ? ज्यानें प्रथमतःच दर्शन देऊन जीविताचें साफल्य केलें, त्याचें आगमन कशानें सफल करावें ? माझी प्रियसखी कादंबरी ह्या हाराच्या मिषानें आपली प्रीति आपणास अर्पण करीत आहे! यांत ती आपली संपत्ति दाखवीत आहे असें नाहीं ! आपलें दास्यत्व करणारीस 'ही हें भलतेंच करिते,' असें कोणी ह्मणणार नाहीं ! आमची सर्वांची अशी खातरी आहे कीं, आपणाला आपले जीवित अर्पण करून आमची सखी फसली असें कधींही होणार नाही ! व जीवित अर्पण केल्याबद्दल तिला पश्चात्तापहि होणार नाहीं ! सुजनांची कृति अशी असते कीं, जो कोणी भेटेल त्याला ती प्रतिकूळ ह्मणून होत नसतेच. आणि प्रीति करणाराचा तिरस्कार करणारीहि नसते. आपले येणें येथें फारच दुर्लभ, तें झालें असून आपला व्हावा तसा सत्कार आमच्या हातून झाला नाहीं, ह्मणून कादंबरी आपणाला अपराधी मानिते ! असो, हा हार समुद्रमंथन करून जीं रत्ने काढिलीं, त्यांपैकीं शेष राहिला होता ह्मणून ह्यास 'शेष' असें नांव प्राप्त झालें आहे. हा हार सर्व रत्नांत श्रेष्ठ समजून समुद्रानें वरुणास दिला, त्यानें चित्ररथगधर्वास दिला, आणि त्यानें आपली प्रियकन्या कादंबरी हीस दिला. चंद्रास जसें आकाशमंडळ योग्यस्थान ! तसें ह्या हारास आपलें हृदय योग्य स्थान आहे ! असें मनांत आणून तिनें आपणाकडे हा पाठविला आहे. तर याचा स्वीकार करावा. सद्गुणालंकारांनीं भूषित असे आपल्यासारखे पुरुष, भारभूत व क्लेशकारक अशा जडालंकाराचा स्वीकार करीत नाहींत, असें जरी आहे, तरी कादंबरीच्या प्रीतीकरितां ह्या हाराचा आपण अंगीकार करावा. कौस्तुभमणि हा आपल्या प्रियेबरोबर जन्मला, ह्मणून विष्णूनें तो बहुमानानें आपल्या वक्षस्थलावर धारण केला नाहीं काय ! आपण विष्णूपेक्षां कमी आहां असें नाहीं, व हा हारहि

कौस्तुभमण्यापेक्षां गुणांनीं कमी आहे असे नाहीं; आणि माझी प्रियसखी कादंबरी सौंदर्यादिगुणांनी लक्ष्मीपेक्षां उणी आहे, असेहि पण नाहीं! माझी कादंबरी सन्मानास व प्रेमास पात्र आहे, असें मनांत बाळगून ह्या हाराचें आपण ग्रहण करावें. आपण त्याचा स्वीकार न करितां प्रीतीचा भंग कराल तर माझी निंदा करून कादंबरी आपल्या जिवास काय करील याचा नियम नाहीं! हें मनांत आणून महाश्वेतेनें तरलिकेच्या हातीं हार देऊन आपणाकडे पाठविले आहे. आणखी महाश्वेतेचा आपणास असा निरोप आहे कीं, "हे भाग्यवंता! आपण ह्या कादंबरीच्या प्रथम प्रीतिदानाचा स्वीकार करावा! अनादर करूं नये." असें बोलून मेरुपर्वताच्या शिखरावर जसा तारागण शोभतो, त्याप्रमाणें शोभणारा तो मौक्तिकहार मदलेखेनें चंद्रापीडाच्या गळ्यांत घातला!

तेव्हां चंद्रापीड आश्चर्ययुक्त होऊन सन्मानपूर्वक म्हणाला, "मदलेखे काय सांगावें? तूं मोठी चतुर आहेस, दुसऱ्याकडून एखादी वस्तु घेववावी कशी, हें तूं चांगलें जाणतेस! उत्तर देण्यास अवकाशहि न राहूं देण्याविषयीं तुझे मोठे कौशल्य आहे! मदलेखे! आतां मी ह्या शरीराचा स्वामी नाहीं! आणि ग्रहण करणें किंवा न करणें हेंहि माझ्या स्वाधीन नाहीं! तुमच्या सौजन्यानें मला दास केलें आहे. याकरितां ह्याला इष्ट किंवा अनिष्ट अशा कोणत्याहि कामास योजावें! चतुर व थोर अशा कादंबरीचे सद्गुण कोणास वश करणार नाहींत?" असें बोलून कादंबरीच्याच गोष्टी बोलत तो फार वेळ बसला आणि नंतर त्यानें मदलेखेस जाण्यास निरोप दिला. ती फारशी दूर गेली नाहीं तोंच उदयपर्वतावर चंद्र जसा उदय पावतो, त्याप्रमाणें चंदनाची उटी लावून शुभ्र वस्त्रें व हार यांनी सुशोभित झालेल्या क्रीडापर्वतावर असलेल्या चंद्रापीडास पहाण्याकरितां कादंबरी सर्व दासींचे निवारण करून तमालिकेसह फिरून त्या मंदिरावर चढली आणि अनेक प्रकारच्या विलासचिन्हांस प्रदर्शित करीत सूर्यास्तपर्यंत अनेक विलासचेष्टांनीं चंद्रापीडाकडे पाहत उभी राहिली.

त्या वेळेस सूर्यबिंब आरक्तवर्ण दिसूं लागलें. तें जसें कांहीं कमलिनीविप-र्यांच्या रागानेंच आरक्त झालें काय, असे वाटलें ! दिवस मोठा केल्यामुळें रुष्ट झालेल्या कामिनी स्त्रियांनीं रागानें आरक्तदृष्टीने पाहिल्यामुळेंच कीं काय, आकाश लाल झालेमें दिसूं लागले ! कमले मिटल्यामुळें कमलवनें हिरवीं दिसूं लागलीं. शुभ्रकमलें प्रफुल्लित झालीं, दिशा लाल दिसूं लागल्या, रात्रीस आरंभ होऊन काळोखी दिसूं लागली, सूर्य आपल्या कांतीसह अस्तास गेला. संध्याकाळची प्रभा तांबडी पडल्यामुळे कादंबरीच्या रागरसा-नेच सर्व अनुरक्त झाले काय ! असे भासूं लागले ! तमालवृक्षांच्या पंक्ती-प्रमाणे चोहीकडे अंधकार पसरला. दिग्गजांच्या सोंडेतील जलकणिकांप्रमाणें आकाशांतील तारा दिसूं लागल्या. अंधकार पडूं लागल्यामुळे चांगले दिसे-नासे झालें. अशा वेळेस कादंबरी आपल्या मदिराच्या गच्चीवरून खालीं उतरली. चंद्रापीडहि क्रीडापर्वतावरून खालीं उतरला.

चद्रोदयकाली चंद्रविकासी कमलिनीवर किरण पडल्यामुळें त्या चद्राचीं पादसेवाच करीत आहेत काय अशा दिसल्या ! किंचित्कृष्णमुखी झाल्या-मुळे रागावलेल्या अशा दिशास आपल्या करस्पर्शाने प्रसन्नच करीत आहे काय, कलंकमिषाने रात्रीरूप स्त्रीस आपल्या हृदयाचे ठायी धारणच करीत आहे काय ! रोहिणीच्या चरणसबंधी अलिता लागल्यामुळे आरक्तवर्णच झाला आहे काय ! असा, दृष्टीला आनंद देणारा चद्र उदयास आला. पुढें तो वर येऊन शुभ्र वर्ण दिसूं लागला. तेव्हां हे मदनराजाचे छत्रच आहे काय ! कां रात्रीस्त्रीची ही हस्तिदती फणीच आहे काय ! असा तो भासला ! नंतर ज्याच्या भोवताली अनेक पुष्पवृक्ष आहेत, ज्यांतील कमले प्रफुल्लित झाली आहेत, अशा सरोवराच्या कांठीं मौक्तिकशिलापट्टावरील शयनावर निद्रा करण्याकरितां कादंबरीच्या सेवकांनीं सुचविल्यावरून तो तेथें जाऊन शय्येवर पडला. इतक्यांत केयूरकानें येऊन सांगितलें कीं, महाश्वेतेनें पाठ-विल्यावरून देवीकादंबरी आपल्या दर्शनाकरितां आली आहे !

तेव्हां चंद्रापीड उठला आणि पाहूं लागला तो जिच्याबरोबर थोड्या सख्या आहेत, जिनें छत्रचामरादि राजचिन्हांचा त्याग केला आहे, जिनें आपल्या गळ्यांत एकसरी मोत्यांची माळ मात्र घातली आहे, जिनें आपल्या अंगास शुभ्र व सुवासिक चंदनाची उटी लाविली आहे, कानावर कमल ठेविलें आहे, जी पांढरें पातळ नेसली आहे, व जिला मदलेखेनें हात दिला आहे अशी, कादंबरी येत आहे असें पाहून, ही साक्षात् चंद्रोदयदेवताच अवतरली आहे काय ! असें चंद्रापीडास वाटलें ! नतर ती परमप्रीतीने आपला नम्रपणा दाखवीत सेवकजनाप्रमाणें भूमीवरच बसली. तेव्हां आपण शय्येवरच बसावें, असें मदलेखा वारंवार ह्मणत असतां चंद्रापीडहि जमिनीवरच बसला. सर्व बसल्यावर कांहीं वेळानें चंद्रापीड कादंबरीस ह्मणाला, केवळ अवलोकनानें धन्य मानणारा असा हा दास सिद्ध असतां त्यावर येथपर्यंत येण्याचा एवढा अनुग्रह कशाकरितां पाहिजे होता ? एवढा सन्मान करण्यासारखे विशेष गुण मजमध्यें काय आहेत ? अपरिचित जनाचा एवढा गौरव करणें याला देवीचा सरळपणा व सौजन्य इत्यादि गुणच कारण होत. आज्ञा करण्यास योग्य अशा दासजनाचा इतका आदर कशाला पाहिजे ? परोपकारास साधन असें हें शरीर व तृणासारखें लघु असे हे जीवित याची आपणापुढें भेट ठेविली आहे ! याचा स्वीकार करून सार्थकता करणें आपणाकडे आहे ! इत्यादि प्रकारें चंद्रापीड बोलत असतां किंचित् हास्य करून मदलेखा ह्मणाली, " महाराज ! अशा भाषणानें कादंबरीस खेद व लज्जा वाटत आहे ! याकरितां असें भाषण कशाला पाहिजे ? हिला आपल्या भाषणांतील सर्व अभिप्राय समजतच आहे. अशा भाषणानें फिरून हिला संदेहांत पाडूं नये ! अशा प्रकारें बोलल्यावर तारापीडमहाराज कसे आहेत ? राणी विलासवती कशी आहे ? मनुष्यलोक कसा आहे ? उज्जयिनी नगरी कशी आहे ? व ती किती दूर आहे ? भारतवर्ष कसें आहे ? मनुष्यलोक कसा आहे ? अशा प्रकारें मदलेखेनें जें जें विचारलें तें तें सर्व त्यानें सांगितलें. त्याप्रमाणें भाषणें

झाल्यावर कांहीं वेळानें संकोचामुळें कादंबरी तेथून उठली, आणि चंद्रापीडास विचारून निघाली. नंतर ती आपल्या मंदिराच्या वरच्या गच्चीवर जाऊन शय्येवर निजून राहिली. इकडे चंद्रापीडहि त्याच शयनावर पडला. केयूरक त्याचे पाय रगडीत बसला. त्यावेळीं कादंबरीचा निरभिमानी स्वभाव, सौजन्य व गंभीरपणा आणि तशीच महाश्वेतेची निष्कारण कृपालुता, मदलेखेची सुजनता, गंधर्वलोकाची रमणीयता, इत्यादि गोष्टी मनांत आणून त्याविषयीं विचार करीत चंद्रापीडानें ती सर्व रात्र क्षणाप्रमाणें घालविली.

नंतर कादंबरीस पाहतां पाहतां जागरण झाल्यामुळें सुस्त झालेला असा चंद्र निद्रा करण्याकरितांच काय समुद्रकाठच्या शीतल झाडींत शिरलासें दिसलें. आतां प्रियजनाचा विरह होणार म्हणून कामिनीस्त्रियांचे मोठाले उष्ण श्वास चालल्यामुळेंच चंद्रिकेस काळवटी येऊन ती निस्तेज दिसूं लागली ! चंद्रापीडदर्शनानें मदनपीडित झाल्यामुळेंच काय लक्ष्मी ही चंद्रविकासी कमलांस सोडून सूर्यविकासी कमलांत जाऊन पडली. मंदिरांतील दीप स्त्रीमुख अंतरल्यामुळें क्षीणतेज होऊन फिकें दिसू लागलें. एकसारखी बाणांची वृष्टि करितां करितां दमलेल्या मदनाच्या श्वासाप्रमाणें चाललेला, प्रफुल्लित पुष्पांचा सुगंध घेऊन वाहणारा, असा मंद मंद वारा वाहूं लागला. सूर्योदयाच्या तापानें त्रस्त झाल्यामुळेंच तारका ह्या मंदरपर्वतावरील लतांच्या जाळ्यांत जाऊन दडून बसल्या काय ! असें दिसलें. चक्रवाकपक्ष्यांच्या हृदयांतील अनुरागानेंच आरक्तवर्ण झालें काय असें सूर्यबिंब दिसूं लागलें ! तेव्हां चंद्रापीड शय्येवरून उठला, आणि मुखप्रक्षालन व स्नानसंध्यादि कर्में केल्यावर त्याणें तांबूल ग्रहण केला. मग तो केयूरकास म्हणाला, " केयूरका ! देवी कादंबरी निजून उठली किंवा नाहीं, हें पहा बरें ! ती उठली असल्यास कोठें बसली आहे हें पाहून ये. " अशी चंद्रापीडाची आज्ञा होतांच केयूरक तिकडे गेला आणि परत येऊन म्हणाला, महाराज ! मंदरपर्वताच्या खालच्या बाजूस अंगणांत लहान

मंदिर आहे, त्याच्या ओट्यावर देवी महाश्वेतेशीं बोलत बसली आहे. असें त्याचें भाषण ऐकून चंद्रापीड उठला, आणि कादंबरीस भेटून तिचा निरोप घेऊन जावें या हेतूने तो तिकडे गेला. त्याठिकाणीं जप करणाऱ्या व देवांची गाणीं म्हणणाऱ्या अशा स्त्रियांनीं वेष्टित अशी महाश्वेता व कादंबरी त्याच्या दृष्टीस पडली. मग तो पुढे गेला, आणि महाश्वेतेस नमस्कार करून त्याच ओट्यावर आसन मांडले होते त्यावर जाऊन बसला. मग कांहीं वेळाने तो किंचित् हास्य करीत महाश्वेतेच्या मुखाकडे पाहू लागला. तेव्हां ती त्याचा अभिप्राय लक्ष्यांत आणून कादंबरीस म्हणाली, " सखे कादंबरी जसा चंद्रकांतमणि चंद्रिकेनें द्रवतो, त्याप्रमाणें चंद्रापीडमहाराज तुझ्या गुणांनीं द्रवल्यामुळें बोलण्यास देखील समर्थ होत नाहींत ! ह्यांना परत जाणें अवश्य आहे, कारण ह्याजबरोबरच्या राजे लोकांस यांचा शोध नसल्यामुळें ते यांचा शोध करीत दुःखानें हिंडत आहेत. याकरितां ह्यांना जाण्यास अनुमोदन द्यावें. तुम्ही एकमेकांस दूर झाला तरी कमलिनी आणि सूर्य, किंवा कुमुदिनी आणि चंद्र; यांचे जसें एकमेकांवर प्रेम असतें तशी तुह्मां उभयतांची प्रीति सदोदित राहो ! "

नंतर कादंबरी ह्मणाली, " सखे महाश्वेते ! सर्व परिवारासह हा देह महाराजांच्या स्वाधीनच आहे तर याचा इतका प्रतिबंध कशाला पाहिजे ! " असें महाश्वेतेशीं बोलून तिनें गंधर्वकुमारांस बोलावून आणिलें, आणि त्यांस चंद्रापीडास आपल्या स्थानास पोचाविण्यास सांगितले. मग चंद्रापीडानें तेथून उठून महाश्वेतेस नमस्कार केला. त्यावेळीं कादंबरी निश्चल नेत्र व सप्रेम अंतःकरण यांणीं ज्यास हृदयांत सांठवीतच आहे काय ! असा चंद्रापीड कादंबरीस म्हणाला, " देवी फार काय बोलावें ? पुष्कळ बोलणारावर कोणाची श्रद्धा बसत नाहीं. माझें मागणे ह्याणून इतकेंच आहे कीं, सेवकजनांच्या गोष्टींत तरी माझें स्मरण करीत जावें ! " असें बोलून तो तेथून निघाला. तेव्हां त्याच्या गुणांनीं आकर्षिलेल्या सर्व

गंधर्वकन्या त्याच्या मागून बाहेरच्या दारापर्यंत गेल्या. कादंबरी मात्र लज्जेनें पोचविण्यास गेली नाहीं. मग त्या कन्यांस परतवून केयूरकानें आणिलेल्या घोड्यावर चंद्रापीड बसला, आणि गंधर्वकुमारांबरोबर हेमकूटपर्वतावरून जाण्यास निघाला. चंद्रापीड चालला असतां कादंबरी केवळ त्याच्या हृदयांत व दृष्टीसमोरच होती असे नाहीं, तर जिकडे तिकडे त्यास तीच दिसत होती ! पुढें चंद्रापीड महाश्वेतेच्या आश्रमाजवळ आला, तो त्या ठिकाणीं इंद्रायुधाच्या खुरांच्या मागानें आपलें सैन्य येऊन अच्छोदसरोवराच्या कांठीं उतरलें आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. नंतर त्यानें आपणाबरोबर आलेल्या गंधर्वकुमारांस परत पाठवून आपण आपल्या सैन्यांत गेला. तेव्हां त्याच्या सर्वलोकांनीं मोठ्या आनंदानें व आश्चर्यानें चंद्रापीडास पाहून नमस्कार केले. मग तो आपल्या तंबूंत गेला आणि तेथें आलेल्या सर्व राजेलोकांचा भेट घेऊन त्यानें त्यांचा सन्मान केला. नंतर तो वैशंपायन व पत्रलेखा ह्यांजबरोबर बोलत महाश्वेता अशी आहे, कादंबरी अशा प्रकारची आहे, मदलेखा, तमालिका व केयूरक, हे असे आहेत. गंधर्वलोक असा आहे. अशा प्रकारच्या गोष्टी बोलण्यांतच त्यानें तो दिवस घालविला. कादंबरीचें दर्शन झाल्यामुळें द्वेषबुद्धीनेच काय, राजलक्ष्मी त्यावर प्रीति करीनाशी झाली. मग चंद्रापीडानें कादंबरीचें चिंतन करण्यांतच रात्र घालविली.

दुसरे दिवशीं चंद्रापीड मंडळींत बसला असतां द्वारपालाबरोबर आलेला केयूरक त्याचे दृष्टीस पडला. तेव्हां केयूरकानें भूमीस स्पर्श करून दुरूनच चंद्रापीडास नमस्कार केला. चंद्रापीडानें पुढें जाऊन, ये ये राजपुत्रा! असें बोलून मोठ्या आनंदानें त्यास मिठी मारून आलिंगन केलें आणि त्यास आपल्याजवळ बसविलें. नंतर किंचित् हास्य करून मोठ्या प्रेमानें तो त्यास म्हणाला, केयूरका ! देवीकादंबरी सर्व परिवारासह खुशाल आहेना ? आणि भगवती महाश्वेता कुशल आहेना ? तेव्हां चंद्रापीडाच्या प्रेमभरयुक्त

हास्यानें स्नान झाल्यासारखा होऊन सर्व मार्गश्रम ज्याचे दूर झाले आहेत असा केयूरक म्हणाला, 'महाराजांनीं कुशल विचारल्यामुळें देवीकादंबरी कुशलयुक्तच आहे!' असें बोलून कादंबरीनें दिलेला कमलिनीपत्रांचा पुडा पुढें ठेवून उघडून दाखविला. त्यांत पाचूसारख्या हिरव्या रंगाचीं कोवळीं फोफळें, नागवेलीचीं पानें, चंद्रखंडासारखा कर्पूर आणि कस्तुरीयुक्त चंदनविलेपन हीं द्रव्यें होतीं. तीं वेगळीं करून तो म्हणाला, "देवीकादंबरी मस्तकास अंजली लावून महाराजांचें पूजन करीत आहे; महाश्वेता आलिंगनपूर्वक कुशलप्रश्न विचारीत आहे आणि मदलेखा, तमालिका व इतर कन्यका महाराजांच्या चरणांस वंदन करीत आहेत. महाश्वेतेचें म्हणणें असें आहे कीं, ज्यांच्या आपण मुळीच दृष्टीस पडला नाहीत ते धन्य होत! महाराज प्रत्यक्ष येथे असतां जे आपले गुण चंद्राप्रमाणें शीतल वाटत होते, तेच गुण आपला विरह झाला असतां सूर्याप्रमाणें ताप देणारे वाटतात! आपण येथें असतां आम्हांस अमृतमय दिवस गेला तसा दिवस फिरून सुदैवानें यावा, अशी आमची सर्वांची इच्छा आहे. आपल्या वियोगानें सर्व गंधर्वनगर उत्सवरहित दिसत आहे. मी सर्वसंगपरित्याग केला आहे, हें आपणास माहीत आहेच; तथापि कारणावांचून प्रीति करणारे आपण असल्यामुळे आणखी एकवेळ आपणांस पहावें. असें माझ्या मनांत आहे. आणखी आपल्या विरहानें कादंबरी अस्वस्थ आहे. मदनासारखे सुंदर व गुणवान् असे आपण असल्यामुळें आपलें तिला वारंवार स्मरण होत आहे. याकरितां फिरून येथपर्यंत येऊन गुणवानावर [illegible] ! आपल्या[illegible] आदरसत्कार केला असतां त्यांत भूषणच आहे! [illegible] आपल्या प्रार्थनेबद्दल आम्हांस क्षमा असावी. कारण असला निरोप पाठविणें हें अनुचित खरें, तथापि आपली सुजनता पाहून आम्हांस धैर्य वाटतें. हा शेष नांवाचा हार आपल्या शय्येवर विसरून राहिला होता तो याजबरोबर पाठविला आहे." असें बोलून अंगवस्त्राच्या पदरीं बांधलेला हार काढून त्यानें तो चंद्रापीडाच्या दासीजवळ दिला.

चंद्रापीड म्हणाला, ' माझ्या सारख्याची आठवण ठेवून देवी कादंबरी एवढा अनुग्रह करिते, हें महाश्वेतेच्या कृपेचें फळ होय. ' असें बोलून त्यानें सर्व पदार्थ आपल्या मस्तकावर धारण केले. नंतर रसरूप झालेलें कादंबरीचें लावण्यच काय! किंवा तिचा पातळ झालेला प्रत्यक्ष हास्यरसच काय! किंवा द्रवलेलें तिचे निर्मळ अंत:करणच काय! किंवा रसरूप झालेले तिचे गुणगणच काय! स्पर्शाने सुख देणारें व सुवासिक असें तें विलेपन अगास लावून त्यानें तो हार आपल्या गळ्यांत घातला. नंतर तांबूल ग्रहण करून तो मुहूर्तमात्र त्या ठिकाणीं बसला. नंतर राजे व प्रधानलोक यांचा यथायोग्य सन्मान करून त्यांस त्यानें जाण्यास निरोप दिला. मग केयूरकासहवर्तमान तो गंधमादन हत्ती पहावयास गेला. तेथें आपल्या हातानें त्यांजपुढे कोवळें कोंवळें गवत घालून दोन्ही बाजूकडे सेवक उभे होते त्यांजकडे पहात पहात तो अश्वशाळेकडे गेला. जातांना दोन्ही बाजूकडे मान वळवून पाहतांच अभिप्राय समजणाऱ्या द्वारपालांनीं सेवक लोक तेथें होते त्यांस दूर केलें. नंतर केयूरकासहित चंद्रापीड इंद्रायुधाजवळ गेला. आणि त्यानें त्याच्या पाठीवरची झूल एकीकडे गेली होती ती नीट केली, व त्याच्या मानेवरील आयाळीचे केश इकडे तिकडे उडाले होते तेहि नीट सारले. मग दवासणीच्या खुंट्यावर एक पाय ठेवून व अश्वशाळेतील आडव्या दांड्यावर देह टाकून तो केयूरकास म्हणाला; " केयूरका, सांग बरें, मी निघून आल्यावर त्या मंदिरांत कसें काय वर्तमान झालें? कादंबरीनें तो दिवस कोणत्या प्रकारानें घालविला? महाश्वेता काय करीत बसली? मदलेखा मग काय बोलली? सर्वांचीं मग काय काय बोलणीं झालीं? सर्व सेवक मग काय करीत बसले? मजविषयीं मग कोणत्या गोष्टी चालल्या होत्या? " तो म्हणाला, " ऐकावें महाराज, सांगतों; आपण तेथून निघाल्यावर देवीकादंबरी अंत:पुरांतून निघून दासींसहवर्तमान गच्चीवर चढून जोंपर्यंत आपल्या घोड्याच्या पायांनीं धूळ उडत होती तोंपर्यंत आप-

णाकडेच पाहत उभी होती. आपण दिसेनासे झाले तेव्हां मदलेखच्या खांद्यावर हनवटी टेवून आपण गेला त्या दिशेकडेच कांहीं वेळ पहात उभी राहिली व नंतर मोठ्या दुःखाने खालीं उतरली. कांहीं वेळ सभामंडपांत जाऊन बसली. तेथेहि बरें वाटेना तेव्हां तेथून उठून जेथे मयूरादिपक्ष्यांचे शब्द होत असल्यामुळें जिला त्रास वाटूं लागला, अशा प्रफुल्लित वेलींच्या मधून ज्या क्रीडापर्वतावर महाराज होते त्या ठिकाणीं गेली, आणि "ह्या लतामंडपांतील शीतल शिलातलावर महाराज बसले होते! सुगंधी उदकानें सुवासिक अशा ह्या शिळेवर महाराजांनीं स्नान केलें! या ठिकाणी शंकराचे पूजन केले! चंद्रकांतीस देखील लाजविणाऱ्या अशा ह्या स्फटिकाच्या शिळेवर महाराजांनीं उपहार केला! चंदनरसानें शीतळ अशा ह्या मौक्तिकशिलापट्टावर महाराजांनीं निद्रा केली!" याप्रमाणें दासीनी फिरून फिरून सांगितलेल्या स्थानांकडे पहात तिनें तो दिवस घालविला. रात्र झाल्यावर महाश्वेतेच्या आग्रहामुळें त्याच स्फटिकमंदिरांत तिने थोडासा फलाहार केला, पुढें चंद्रोदय झाल्यावर चंद्रकांतपुतळीसारखी देवी कादंबरी आपल्या मुखावाटें चंद्रकिरण शिरतील म्हणूनच काय दोन्ही तळहातांवर दोन गाल टेवून व डोळे झाकून चिंताक्रांत बसली! थोडा वेळ बसल्यावर ती तेथून उठली आणि जिच्या निर्मळ नखांत चंद्रप्रतिमा शिरल्यामुळेच जड झालेली पावलें मंद मंद टाकित मंदगतीनें आपल्या शय्यागृहांत गेली. तेथें शय्येवर पडून शिरोवेदनेनें पीडित होऊन इकडे तिकडे लोळूं लागली, आणि मानसिक ज्वरानें व विलक्षण मनोव्यथेनें, व्याकुळ होऊन मंगळदीप व चंद्रविकासी कमळे जशीं रात्रीं मिटत नाहींत, त्याप्रमाणें पापणीस पापणी न लावतां तिनें मोठ्या दुःखानें ती रात्र घालविली. प्रातःकाळ होतांच मला बोलावून नेऊन महाराजांचें वर्तमान समजावें, ह्मणून मोठ्या उत्कंठेनें देवीनें मला आपणाकडे जावयास आज्ञा केली.

असें त्याचें भाषण ऐकून चंद्रापीड कादंबरीकडे जाण्याविषयीं अत्युत्कंठित होऊन 'घोडारे घोडा!' असे बोलत निघाला. तेव्हां सेवकानें खोगीर वगैरे घालून तयार केलेल्या इंद्रायुधावर बसून पत्रलेखेस आपल्या पाठीमागें बसवून निघाला. नंतर सर्व सैन्याची व्यवस्था ठेवण्याकरितां वैशंपायनास सांगून कोणीएक सेवक बरोबर न घेतां तो तिकडे चालता झाला. त्याच्या मागें केयूरकहि घोड्यावर बसून चालला. अशा प्रकारें चंद्रापीड हेमकूटपर्वतावर आल्यावर कादंबरीच्या मंदिराजवळ तो घोड्यावरून खालीं उतरला. नंतर त्याने आपला घोडा चोपदाराच्या स्वाधीन करून तो मंदिरांत शिरला. कादंबरीस पाहण्याकरितां उत्कंठित झालेली पत्रलेखाहि चंद्रापीडाच्या मागून चालली. मग समोर एक खोजा आला त्यास चंद्रापीडानें विचारलें, 'देवीकादंबरी कोठे बसली आहे?' तेव्हां त्यानें मुजरा करून सांगितलें कीं, क्रीडापर्वताच्या अधोभागीं पुष्करिणीच्याजवळ हिमगृह आहे त्या ठिकाणीं बाईसोहब बसल्या आहेत! असें त्यानें सांगितल्यावर केयूरकानें दाखविलेल्या मार्गाने तो तिकडे चालला. तो प्रमदवनांतून चालला असतां पाचुसारख्या हिरव्यागार केळीनी सूर्यप्रभा देखील जेथे हिरवीगार दिसत होती, अशा वनांतून गेला, तों पुढें हिरव्यागार दाट कमलिनींनीं सुशोभित असें हिमगृह त्याच्या दृष्टीस पडलें. व त्यांतून बाहेर पडलेल्या कादंबरीच्या दासीहि त्याच्या दृष्टीस पडल्या. त्या दासींनी स्नानेंकरून आपल्या अंगावर कमलभूषणें धारण केली होतीं, कर्णावर केतकीपत्रें ठेविलीं होतीं, कर्पूराने मिश्रित असें चंदनाचे विलेपन अंगास लाविलें होतें, व हातांत कमलीनींचीं पत्रें घेऊन त्या उष्णाचे निवारण करीत होत्या. अशा वेळीं शीतोपचार करण्याविषयी कुशळ अशा मूर्तिमंत जळदेवताच किंवा पुष्करिणीच आहेत काय? अशा त्या भासल्या! मग त्यांनीं प्रणाम करून दाखविलेल्या मार्गानें अनेक सुवासिक व शीतल उपायांनीं युक्त अशा कमलिनींच्या मंडपांतून तेथील शोभा पहात पहात

चंद्रापीड हिमगृहाच्या मध्यभागीं गेला. तेव्हां हें हिमालयाचें हृदयच आहे काय ! किंवा वरुणाचें क्रीडा करण्याचें जलमंदिरच आहे काय ! किंवा चंद्रकलांची जन्मभूमिच आहे काय ! अथवा चंद्रकांतमण्याचें उत्पत्तिस्थानच आहे काय ! किंवा शीतकालच्या रात्रीचें ठिकाणच आहे काय ! असें तें त्यास वाटलें. त्या ठिकाणीं सर्वबाजूंकडे कारंजाचे फवारे उडत असल्यामुळें हें सूर्यकिरणांचा पराभवच करीत आहे काय, असे भासत होतें. पुष्पांचे पराग घेऊन वायु शीतल व मंदमद वाहत होता. हिरव्यागार केळींचीं पानें इकडून तिकडे व तिकडून इकडे हालत होतीं, पुष्पसुगंधास लुब्ध होऊन भ्रमर गुंजारव शब्द करीत फिरत होते. अनेक प्रकारच्या पुष्पलतांनीं युक्त असे तें ठिकाण पाहिल्यावर चंद्ररूपी मन कमलरूपी इंद्रियें, चंद्रिकारूपी सर्वांग असे त्यास होऊन सर्व आनंदमय वाटले !

त्या हिमगृहाच्या आंत सख्यांनी वेष्टित अशी कादंबरी हिमालयाच्या गुहेंत अनेक नद्यांनीं युक्त गंगा जशी दिसते, तशी ती दिसत होती. ती पुष्पांच्या शय्येवर निजली होती. तिनें आपल्या अंगावर मृणालांचीं भूषणें घातलीं होतीं. त्यामुळें मदनानें पुष्पतंतुरूप साखळदंडाने जागजागीं तिला जखडूनच टाकिले आहे काय ! असें दिसत होतें ! तिच्या गौरवर्ण कपाळावर चंद्रानेंच वास केला आहे काय ! नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्यामुळें त्या ठिकाणीं वरुणच येऊन राहिला आहे काय ! श्वासोच्छ्वास चालल्यामुळें मुखाचे ठायीं वायूनेंच वास केला आहे काय ! सर्वावयव संतप्त झाल्यामुळें त्यांचे ठायीं सूर्यानेंच वास्तव्य केलें आहे काय ! मदनदाहानें संतप्त अशा हृदयाचे ठायीं अग्नीनेंच स्थिति केली काय ! असें भासलें. तिचे सर्व अवयव हृदयवल्लभाकडे गेल्यामुळे तिची अशी अवस्था झाली असें दिसलें. तिच्या अंगावरील रोमांच चंदनविलेपनानें शुभ्र दिसत असल्यामुळें मौक्तिक हारांच्या संगतीनें हीं सर्वांगावर मौक्तिकेंच पसरलीं आहेत काय ! असें भासलें. कानांतील कमलावर भ्रमर फिरत असल्यामुळें ते आपल्या पंखांनीं तीस वाराच घालीत

आहेत काय, असें वाटलें ! नेत्रावाटें अश्रूंचे प्रवाह चालल्यामुळें त्यांस जा. चयाकरितां हे पनाळच लाविले आहेत काय ? अशी केतकीपत्रें तिच्या कर्णावर दिसलीं ! श्वासोच्छ्वासानें तिच्या स्तनावरील वस्त्र हालत असल्यामुळें तें मदनतापाच्या भयानें पळतच आहे काय, असें वाटलें ! ती मदनदाहामुळें शीतळ केलेल्या पाषाणाच्या पुतळीस आलिंगित आहे ! गालानें कापराच्या पुतळीस स्पर्श करीत आहे ! व पायांनीं चंदनाच्या पुतळीस स्पर्श करीत आहे असें दृष्टीस पडले ! मदनपीडित झाल्यामुळेंच काय तिच्या कंठांतील मुक्ताहारहि तिचें आलिंगनसुखच घेत आहे काय, असे दिसत होतें ! हृदयावर मण्याचा आरसा ठेवून ' आज तूं उगवूं नको ' ह्मणून चंद्राला आपल्या जिवाची शपथच घालीत आहे काय, असें भासत होते ! अशा प्रकारें वर्तन करणारी कादंबरी चंद्रापीडाने पाहिली !

नंतर कादंबरीच्या दासींनीं चंद्रापीड महाराज आले आहेत ! असें तीस सांगितलें. तेव्हां ती मोठ्या उत्कंठेनें ह्मणाली, " खरेंच कां ते आले आहेत ? तुह्मीं त्यांना पाहिलें कां ? ते किती दूर आहेत ? " असें ह्मणून ती समोर टक लावून पाहूं लागली, तों चंद्रापीड तिच्या दृष्टीस पडला ! तेव्हां पराधीन झालेल्या कादंबरीस पुष्पशय्येच्या सुगंधानें आलेले भ्रमरच उठवीत आहेत काय, असें दिसले ! गडबडीनें उरावरील पदर एकीकडे गेल्यामुळें गळ्यांतील शुभ्र हाराच्या किरणांनीं ती आपले स्तन झांकण्याचाच प्रयत्न करीत आहे काय ? असें दिसलें, उठतांना मण्याच्या भिंतीस हात दिल्यामुळें भिंतींत पडलेल्या आपल्या प्रतिमेस हात देण्याविषयीं याचनाच करीत आहे काय ? असें वाटलें. अशा प्रकारें ती त्या पुष्पशय्येवरून उठली. इतक्यांत चंद्रापीडानें जवळ जाऊन पाहिल्यानें महाश्वेतेस नमस्कार करून नंतर कादंबरीसहि केला. कादंबरीनेंहि त्यास उलट नमस्कार केल्यावर ती त्याच पुष्पशय्येवर बसली. नंतर चंद्रापीडहि बसला. इतक्यांत केयूरक पुढें होऊन ह्मणाला, " चंद्रापीड महाराजांच्या अत्यंत प्रीतीतली ही दासी आली आहे, हिचें नांव

पत्रलेखा आहे!" असें बोलून त्यानें ती कादंबरीस दाखविली. तीस पाहतांच कादंबरीस मोठें आश्चर्य वाटून ती म्हणाली, "काय पहा मानवी स्त्रियांचे सौंदर्य करण्याविषयीं ब्रह्मदेवाचा खरोखरच पक्षपात दिसतो!" असें ती आपल्या मनांत म्हणत आहे तोंच पत्रलेखेनें कादंबरीस नमस्कार केला. तेव्हां "ये बाई! अशी इकडे बैस!" असे म्हणून कादंबरीनें तीस आपल्या पाठीशीं बसविलें. तेव्हां सर्व दासी तिजकडे मोठ्या आश्चर्यानें पाहत राहिल्या. पत्रलेखेस पाहिल्याबरोबर कादंबरीची प्रीति तिजवर फारच जडली. त्यामुळें ती वारंवार तिजवरून हात फिरवूं लागली. आगतस्वागत वगैरे उपचार झाल्यावर कादंबरीची तशी अवस्था पाहून चंद्रापीड चिंतन करून म्हणाला, माझें हृदय फारच वेडें आहे. त्याला अजूनही खात्री वाटत नाहीं! असो, आतां मीच हीस युक्तिप्रयुक्तिने विचारितों. असें म्हणून तो विचारूं लागला. तो म्हणाला, "कोणत्या कारणानें हा देवीस संताप देणारा व्याधि उत्पन्न झाला आहे! खरोखरच हा व्याधि आम्हाला जसा संताप देत आहे, तसा देवीला देत नसेल! देवीचा व्याधि दूर होण्याकरितां मी आपला देह देखील अर्पण करीन! अशी अवस्था पाहून माझे हृदय अगदीं व्याकुल होत आहे. संतापामुळें देवीचे डोळे किती तरी लाल दिसत आहेत! व त्यावाटें अश्रुबिंदुहि पडत आहेत! याकरितां योग्य मंगल करून आपला ताप दूर करावा!"

कादंबरीस मदनानें शिकविल्यामुळेंच काय चंद्रापीडाच्या भाषणाचा सर्व अर्थ समजला, तथापि बालस्वभावामुळें आपले मनोरथ पूर्ण होतील किंवा नाहींत, याविषयीं खात्री न वाटून ती लज्जेनें कांहीं एक न बोलतां खालीं तोंड घालून उगीच बसली! परंतु किंचित् हास्य करून तिने त्याजकडे पाहिलें! तेव्हां मदलेखा म्हणाली, "महाराज हिचा संताप किती कठिण आहे म्हणून सांगावा! व यास [1]कुमारावांचून दुसरें कारण नसावें.

१ चंद्रापीड, कुत्सितमदन.

पहा, हिला कमलिनीचा शीतलपल्लव अग्नीसारखा वाटतो. चंद्रिका उष्णासारखी भासते ! कोमलपल्लवांचा वारा देखील दुःख देतो ! हे सर्व प्रकार आपल्या दृष्टीस पडत नाहीत काय ? " ह्या भाषणानें कादंबरीच्या मनांत होतें तेंच उत्तर मदलेखेकडून चंद्रापीडास मिळालें ! तथापि त्याचें मन मनोरथसिद्धीविषयीं संशययुक्तच राहिलें. मग तो महाश्वेतेबरोबर बराच वेळ बोलत बसला. आणि नंतर संदिग्ध भावांतच प्रयासानें तेथून उठून त्या दोघीस विचारून ज्या ठिकाणी आपल्या सैन्याचा तळ होता तिकडे जावयास निघाला.

चंद्रापीड आपल्या घोड्यावर बसत आहे तो मागून केयूरक येऊन म्हणाला, " महाराज ही मदलेखा अशी विनति करीत आहे कीं, पत्रलेखेची भेट झाल्यापासून देवीकादंबरीचा तिजवर फारच प्रीति जडली आहे. याकरितां देवीची अशी इच्छा आहे कीं, पत्रलेखेने माघारी यावे व मागून कांही दिवसांनीं जावे. यावर महाराजांची जी आज्ञा होईल ती प्रमाण. " हे ऐकून चंद्रापीड म्हणाला, देवीकादंबरीची पत्रलेखेवर एवढी प्रीति जडली, यावरून ती धन्य आहे ! तर हिला कादंबरीकडे घेऊन जावें. असें बोलून चंद्रापीड निघून गेला. नंतर तो आपल्या सैन्याच्या तळाजवळ गेला, तो आपल्या पित्याकडून आलेला एक जासूद त्याच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां घोडा उभा करून दुरूनच त्याने त्यास विचारिलें. " सर्व मंडळीसह माझे वडील खुशाल आहेत ना ? सर्व स्त्रियांसहवर्तमान माझी आई खुशाल आहे ना ? " असा प्रश्न ऐकून तो जासूद पुढें आला आणि त्याने प्रणाम करून ' सर्व खुशाल आहेत. ' असे म्हणून पत्राचे दोन लाखोटे चंद्रापीडाच्या हातीं दिले. त्यानें ते लाखोटे शिरसा मान्य करून व आपल्या हातानें फोडून तो वाचूं लागला.

" स्वस्ति श्री उज्जयिनींत राहणारा सर्वराजांनी वंदन केलेला, परम शिवभक्त असा राजाधिराज तारापीड राजा रत्नखचित मुकुटाने सुशोभित अशा चंद्रापीडपुत्राच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून आशीर्वाद देत आहे.

इकडील सर्व कुशल आहे. फार दिवस झाल्यामुळें बालक केव्हां दृष्टीस पडेल असें आह्मांस झालें आहे. बालकाच्या वियोगामुळें सर्व स्त्रियांसहवर्तमान देवी फार कष्टी आहे ! याकरितां पत्र पावतांच लवकर निघून यावें ! " प्रधानाचें पत्र वाचून पाहिलें त्यांतहि असाच मजकूर होता. इतक्यांत वैशंपायननामेंहि चंद्रापीडाजवळ जाऊन आपल्यासही अशाच प्रकारचें पत्र आलें आहे, ह्मणून चंद्रापीडास दाखविलें.

तेव्हां चंद्रापीडानें पित्याची आज्ञा मान्य करून प्रयाणकालचा नगारा वाजविण्यास सांगितलें. आणि आपण घोड्यावर बसला होता तसाच जावयास निघाला. जातेवेळीं त्यानें मेघनाद नांवाच्या सेनापतीस बोलावून आणून सांगितलें, " तूं पत्रलेखेबरोबर ये. केयूरक तिला येथपर्यंत आणून पोंहोचवील. त्याजबरोबर देवीकादंबरीला माझी अशी विनंति सांगून पाठीव कीं, आपणावर प्रीति करणाऱ्याच्या देखील अनुरोधानें न वागणारी व परिचयास देखील न मानणारी अशी कांहीं (मजसारख्या) मनुष्याची वृत्ति असते, तर मी अशाच वृत्तीचा मनुष्य आहें. देवीला सोडून चालल्यामुळें मी आपला कपटस्नेह दाखविला. ' मी तुझा आहें ' इत्यादि मधुर भाषण बोलण्यानें मी आपला धूर्तपणा मात्र प्रकट केला. मनांत एक व बोललों एक, असें मीं केलें ! माझी स्वत:ची गोष्ट असो; परंतु माझ्यासारख्या अपात्राचे ठायीं देखील प्रीति करणारी, दिव्यपुरुषास मान्य, अशी देवी ही माझ्यामुळें लोकांनीं नांवें ठेवण्याजोगी झाली. अपात्रीं केलेला प्रसाद थोरांच्या अंत:करणास पश्चात्ताप करणारा होतो, हें खरें आहे ! त्यांत महाश्वेतेविषयीं जितका मला शरमिंधेपणा वाटत आहे तितका देवीविषयीं वाटत नाहीं. महाश्वेतेनें माझा पक्षपात धरून माझ्या गुणांचें फारच वर्णन केले. व त्यामुळें आतां देवीकादंबरी तिची निंदा देखील करील. परंतु मी काय करूं ? पित्याची आज्ञा मला मान्य आहे, तिचें उल्लंघन करितां येत नाहीं. हेमकूटपर्वतावर वास करावा, अशा विषयीं ज्याला फार हौस वाटत आहे, अशा माझ्या अंत:कर-

णानें तर देवीला सहस्रजन्मपर्यंत सेवा करीन ह्मणून दास्यपट लिहून दिला आहे ! देवीचा प्रसाद माझ्या अंतःकरणास येथून जाऊं देत नाहीं, परंतु पित्याच्या आज्ञेनें मात्र मला उज्जयिनीस नेले. दुर्जनांच्या गोष्टींचा प्रसंग निघेल त्यावेळेस तरी देवीनें ह्या चंद्रापीडाचें स्मरण करावे ! परंतु देवीनें असें समजूं नये कीं, हा चंद्रापीड जिवंत असतां देवीच्या दर्शनानंदाचा अनुभव घेतल्या खेरीज राहील ! " आणखी " प्रदक्षिणापूर्वक महाश्वेतेच्या दोन्ही पायांचें मीं वंदन केलें आहे असें तिला सांगावें. तसेच तमालिका व कादंबरीच्या दुसऱ्या दासी यांस कुशल प्रश्न विचारिले आहेत ह्मणून सांगावें. हेमकूटपर्वतासहि माझें नमन सांगावें. " आणखी तो मेघनादास म्हणाला, " सर्व आप्तमित्रांस क्लेश न देतां सांभाळून घेऊन ये. नंतर तो वैशंपायनास ह्मणाला, वैशंपायना ! तूं सर्व सेनेचा बंदोबस्त चांगला ठेव व सर्वांस संभाळून घेऊन ये. "

मग चंद्रापीड घोड्यावर बसला होता तो तसाच तेथून निघाला. त्यावेळीं ज्याच्या फुरफुरण्याने कैलासपर्वत थरथर कांपतोच आहे काय ! व ज्याच्या खुरांनीं पृथ्वी विदीर्णच होत आहे काय ! असें कांहीं अश्वसैन्य बरोबर घेऊन तो निघाला. कादंबरीच्या वियोगानें चंद्रापीडाचें अंतःकरण ठिकाणीं नव्हते तरी खोगरास धरून चाललेल्या जामुदास तो उज्जयिनीकडील वर्तमान विचारीत होता.

जातांना वाटेंत भयंकर व उदास असें मोठें अरण्य लागलें. त्या ठिकाणीं मोठमोठ्या जुनाट वृक्षांचे सोट वाढलेले होते. कोठें वृक्षांच्या झाडींतून लतांचे मंडपहि दिसत होते. अरण्यांतील मत्त हत्तींनीं मोठाले वृक्ष मध्यें मोडून टाकल्यामुळें वांकड्या तिकड्या वाटा पडल्या होत्या. कोठें गवत, पानें व लाकडे यांचे मोठमोठे ढीग करून ठेविलेले होते, त्यावरून थोर पुरुषाच्या घातांचें हें स्थान आहे असें स्पष्ट दिसत होतें. कोठें तृषित पांथस्थ लोकांनीं आवळे तोडून टाकल्यामुळें त्यांचे ढीग पडले होते. त्या

ठिकाणीं जुन्या विहिरी होत्या, त्यांत वेलींच्या जाळ्या व झाडें पसरलीं होतीं. त्या फार खोल असल्यामुळें त्यांतील उदकें प्राप्त होण्यासारखें नव्हतें. व तेंहि पानें व केर पडल्यामुळें घाणेरडें झालेलें दिसत होतें, अशा कारणांनीं त्या प्रदेशाकडे जाण्यास कोणासच इच्छा होत नव्हती. त्या ठिकाणीं रानांतील पर्वतांवरून वाहणाऱ्या नद्यांचीं शुष्क पात्रें दिसत होतीं. त्या नद्यांच्या काठावर निर्गुडीचीं झाडे होतीं व त्यांच्या पुष्पांतील पराग तीरावर पडले होते व तेथें अनेक प्रकारच्या जाळ्या पसरलेल्या होत्या. वाटसरू लोकांनीं वाळवंटांत खोल झरे केले होते त्यावरून त्यांस थोडेसें मळकट पाणी मिळाल्याचें दिसत होतें. कांवडे व कुत्रे यांचे मधून मधून शब्द ऐकूं येत असल्यामुळें क्वचित् ठिकाणी लहानसहान खेडी असल्याचें अनुमान होत होतें. अरण्य संपत आलें तेव्हां पुंढ राळ्याची शेतें लागलीं. त्यांच्या समोवतीं जुनाट वेळूची कुंपणें केलेलीं होतीं व पशु आणि पक्षी यांना भेवडावण्याकरितां गवताचे पुरुष करून बसविले होते ! अशा अरण्यातून दिवसभर प्रवास केल्यावर सूर्यास्ताच्या सुमारास चंद्रापीडानें दूर एक्या जुनाट रक्तचंदनाच्या वृक्षावर एक मोठा तांबडा ध्वज पाहिला. त्याच्या जवळ दुसऱ्याहि पताका फडकत होत्या व त्याला घंटा बांधलेल्या होत्या, त्यांचा घणघण आवाज चालला होता.

त्या ध्वजाच्या समोर कांहीं मार्ग चालून गेल्यावर एक देवालय त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्यास लोखंडाचा व ज्यास हस्तिदंती कवाडें आहेत असा दरवाजा होता. समोरच्या ओट्यावर देवीच्या वाहनाची प्रतिमा व लोखंडाचा रेडा होता व त्यावर रक्तचंदनाचे हात मारले होते, त्यामुळें यमानें रक्तानें भरलेल्या हाताने त्याची पाठ थोपटलीच आहे काय, असा तो दिसत होता ! देवालयांत चंडिकेची मूर्ति होती. चंडिकेवर अनेक प्रकारचीं पुष्पें वाहिलीं होतीं. तिच्यावर बालकमलें अर्पण केलीं होतीं, त्यामुळें भिल्ललोकांनीं वनमहिषांचे हे डोळेच वाहिले आहेत काय, असें दिसत होतें ! अगस्त्याचे

कळे वाहिले होते तेणेंकरून हीं सिंहाचीं नखेंच अर्पण केलीं आहेत काय, असें भासत होतें ! पळसाचीं फुलें वाहिलीं होतीं, त्यामुळें हीं रक्तानें भरलेलीं व्याघ्रनखेंच अर्पण केलीं आहेत काय असें भासत होते ! देवीच्या गळ्यांत मुंडमाळा घातली होती. अंगणांत लाल अशोकाचीं झाडें होतीं. त्यांवर तांबडे कोंबडे बसल्यामुळें भीतीनें त्यांस अकालीं हे आरक्त पुष्पगुच्छच लटकले आहेत काय असें दिसत होतें ! चंडिकेस बळी दिलेल्या प्राण्यांचें रक्त पिण्याकरितां हे वेताळच आले आहेत काय ! असे मोठमोठाले ताडवृक्ष तेथें दिसत होते व ते आपल्या फलरूप मुंडांची देवीस भेटच अर्पण करीत आहेत काय, असें भासत होतें ! त्या ठिकाणच्या केळी हालत असल्यामुळे तें भयंकर स्थान पाहून त्या थरथर कांपतच आहेत काय असें वाटत होतें ! भयानें रोमांचयुक्तच झाले आहेत काय असे नारळाचे वृक्ष दिसत होते. भीतीमुळेंच ज्यांनीं आपले केश उभारले आहेत काय असे तेथील खर्जूरवृक्ष दिसत होते. अशा अनेक वृक्षांचीं तेथे दाटी होती. त्याठिकाणीं सिंहाच्या छाव्यांनीं हत्तींचीं गंडस्थळें फोडल्यामुळें त्यांतून रक्तानें भरलेलीं मोत्यें पडलेलीं होतीं. तीं देवीस अर्पण केलेल्या बळीतील शिजलेले दाणेच आहेत काय असें समजून कोंबडे त्यांस चोंचींत घेऊन टाकून देत होते ! देवळाच्या अंगणांत पुष्कळ रक्त सांचलेलें होतें, त्यास पाहून मूर्छित होऊनच पडलें आहे काय ! अशा प्रतिबिंबित आरक्त सूर्यबिंबानें त्या अंगणांतील रक्तसंचय अधिकच लाल दिसत होता. देवालयांत नंदादीप जळत असल्यामुळें त्यावरचीं वस्त्रें धुरकटलेलीं दिसत होतीं. कडाकणें, साटोऱ्या इत्यादि पदार्थ व घंटांच्या माळा ज्यावर लोंबत आहेत व ज्यावर कथिलाच्या सिंहप्रतिमा आहेत अशीं तेथील गाभाऱ्यांचीं दारें दिसत होतीं. चंडिकेच्या तांबड्या लुगड्याचा घोळ पायाखालच्या चौरंगावर पसरल्यामुळे सर्वपशूंचीं जीवितें तिच्या चरणास शरणच आलीं आहेत काय, असे वाटत होतें ! परशु, पट्टीश इत्यादि घातुक

शस्त्रें टांगलेलीं असल्यामुळें त्यांची छाया पडून अंधकार दिसत होता, त्यामुळें देवी खोल भुयारांत असल्याप्रमाणें दिसत होती. रक्तचंदनानें भरलेल्या बिल्वपत्रांच्या फलयुक्त माळा तिच्या गळ्यांत होत्या व कदंबपुष्पांच्याहि माळा होत्या, त्यामुळें पशु बळी देण्याच्या वेळीं वाजत असलेल्या वाद्यांचे शब्द ऐकून तिच्या अंगावर हे रोमांचच उभे राहिले आहेत काय ! असें दिसत होतें. पारधी लोकांच्या स्त्रियांनीं तिच्या कपाळावर शेंदराचा टिळा लावला होता. तिच्या कानावर डाळिंबाचीं फुलें ठेविलीं असल्यामुळें त्यांचीं गालावर लाल प्रभा पडली होती. रक्तानें व तांबुलानें तिचे ओठ लाल दिसत होते. भुवया वक्र होत्या व डोळे पिंगटवर्ण दिसत होते. रक्तवस्त्रानें तिचा सर्व देह वेष्टित असल्यामुळें ही काली अभिसारिकेप्रमाणें प्रेमानें महालाकडे जाण्याच्याच तयारींत आहे काय अशी दिसत होती ! देवालयांत गुग्गुळ, धूप व दीप जळत होते. त्या ठिकाणीं मोठाल्या दाढीचे बोकड होते. ते जसे कांही जट्याधारी तपस्व्याप्रमाणें दिसत होते ! उंदीर तोंड हलवीत असल्यामुळें जसे काय ते जपच करीत आहेत काय ! असे भासत होतें. ऋषीप्रमाणें कृष्णाजिनें पांघरूनच बसले आहेत काय असें हरीण दिसत होते. डोक्यावर मणिदीप घेऊन कृष्णसर्प देवीचें आराधनच करीत आहेत काय ! असें वाटत होतें. कावळे ओरडत असल्यामुळें स्तुतिपाठकाप्रमाणें ते स्तवनच करीत आहेत काय ! असें दिसत होतें. चंडिकेच्या जवळ एक वृद्ध द्रविड ब्राह्मण आराधना करीत बसला होता. त्याच्या सर्वांगावर शिरा दिसत होत्या, व तो वर्णानें अगदीं काळा होता, ह्यामुळें जळून काळाठिक्कर पडलेला झाडाचा सोट जसा सरडे व पाली यांनीं भरलेला दिसतो तसा तो दिसत होता ! आकाबाईचीं हीं स्थानेंच आहेत काय ! असे त्याच्या अंगावर वण दिसत होते. व त्यामुळें त्याचें शरीर फारच काळेठिक्कर दिसत होतें. अंबिकेच्या पायां पडतां पडतां त्याच्या कपाळास टेंगळें आलीं होतीं. त्याच्या प्रतिवादींनीं भलतेंच अंजन घातल्यामुळें त्याचा एक डोळा गेला होता. दुसरा डोळा

तंबोरी वाजवून मान हलवात तो गुणगुण गाणे गात होता. द्रविड भाषेंत चंडिकेचे स्तोत्र म्हणून तो नाचत होता ! [पृ० २०९]

चांगला रहावा ह्मणून त्या
त्या द्रविडास अनेक अंजने
पाटीवर त्यानें दुर्गास्तोत्र लि
ग्रह केला होता. द्रव्याचा
कांक्षेहि त्याला वेड होतें
होता. गुप्त होण्याच्या मत्रां
मंत्रून तो पिशाचांच्या अं
चुटक्या वाजवीत होता !
गात होता. द्रविड भोंपें
फुल ठेवण्याकरिता वने
व फुले तोडण्याकरित
त्यानें आपल्या अगावर क
चंडिकेचे देवालय पाहिल्या
विचार केला.

नंतर चंद्रापीड घोड्या
त्याने देवास साष्टांग नमस्
त्यावर भोंवतालचा शांत प्रदेश
इतक्यात तो द्रविड ब्राम्हण रागावून मोठ
हे चद्रापीडाच्या दृष्टीस पडले. तेव्हा कादंबरीच्या
तरी त्याला हसूं आल्यावाचून राहिले नाहीं. मग आपले सैनि
करीत होते व हासत होते, त्याचे निवारण करून माझ्या प्रेमाने मधुरभाषे
करून त्याने त्या ब्राम्हणाचा राग शांत केला. मग त्याने त्यास त्याची जन्म
भूमि, विद्या, स्त्री, पुत्र, घरदार, वय आणि विरक्त होण्याचें कारण
विचारले. तेव्हां त्या ब्राह्मणानें त्यास सर्व सांगितलें. बोलताना त्याने
जी आत्मप्रशंसा व बडबड चालविली होती तेणेकरून चंद्रापीडाच्या विर-

औषधाची शलाका तो नेहमीं फिरवीत होता.
व रसायनें करण्याचा नाद होता. एक्या मोठ्या
हिलें होतें. ताडपत्रांवरहि पुष्कळ मत्रतंत्रांचा सं-
निधि शोधणें व लोखडाचे सोनें करणें इत्यादि-
यक्षकन्याप्राप्तीचे साधन करण्याचाहि त्याला नाद
चा त्याने संग्रह केला होता, आणि पांढऱ्या मोहऱ्या
गावर फेकीत होता; व मंत्र म्हणून तो टाळ्या व
तबोरी वाजवून मान हलवीत तो गुणगुण गाणे
चंडिकेचे स्तोत्र ह्मणून तो नाचत होता ! त्यानें
ळीचा एक मोठा करंडा तयार केला होता.
वेळूची आकडी तयार केली होती.
ळ्यां घोगडीचे पट्टे घेतले होते. अशा प्रकारचें ते
वर चंद्रापीडाने त्या ठिकाणीच मुक्काम करण्याचा

वरून उतरला आणि देवळात जाऊन परमभक्तीने
र केला व प्रदक्षिणा करून पुन्हा नमस्कार के-
च्या कौतुकाने तो फिरूं लागला.
ओरडत शिव्या देऊं लागला.
तो खिन्न होता
द्दा

हातुर अंतःकरणास बरीच करमणूक वाटली. नंतर बोलण्याचें संघट्टण होऊन परिचय झाल्यामुळें चंद्रापीडाने त्यास तांबू ल देवाविला.

इतक्यांत भगवान् सूर्य अस्तास गेला. मग राजपुत्र व सैनिक लोक यानीं झाडांच्या खालीं उतरण्यास जागा पाहून तेथे निजण्याकरितां जागा तयार केल्या. नंतर घोड्यांवरची खोगरे काढून तीं झाडांच्या फांद्यावर ठेवून दिलीं. घोडे जमिनीवर लोळूं दिल्यामुळें त्य ांचे श्रम दूर होऊन ते पुनः ताज्या दमाचे झाले. नतर सेवक लोकांनीं त्य ांस स्वच्छ धुतले आणि त्यांस वैरण, दाणा व पाणी देऊन जमिनीत भाले र ोवले होते त्यांस बाधून टाकले. पुढे दिवसभर मार्गश्रम झाले होते, ते निद्रा करून घालवावे, झणून जागजागी शिपाईलोकाचे पहारे उभे केले अ ाणि छावणीत जागजागी आगट्या पेटविल्या, त्यानीं अधकार पिऊन टाकल्या ुळेच दिवसासारखा चहूं- कडे प्रकाश दिसूं लागला. नंतर इंद्रायुधअश्व ज्या ठिका ी बाधला होता त्या ठिका- णी राजपुत्राची शय्या तयार केली होती, तेथे चंद्रापीड गेला. तो शय्येवर बसला असतां विरहदुःखानें त्याच्या अतःकरणास काही एक नकोसे वाटले. मग दर्शनास आलेल्या राजे लोकांस निरोप देऊन आप ल्या प्रीतीतल्या सेवकज- जनाबरोबरहि कांहीं एक न बोलतां डोळे झाकून ते स्वस्थ पडला. त्याचे मन प्रथमतः हेमकूटपर्वताकडे गेले. ..... निष्कारण दयालुपणाचे त्याला स्मरण झाले. आणि का..... दर्शन हेच आपल्या जीविताचे साफल्य असे त्यास वा..... त्या ठिकाणचे हिमगृह त्याच्या डोळ्यापुढें दिसूं लागले व त्या..... तो मोठ्याने श्वासोच्छवास टाकूं लागला. शेष नांवाच्या ..... अधिक प्रीति करू लागला, आणि मागे पत्रलेखा राहिली ती धन्य आहे, असें त्यास वाटलें ! याप्रमाणें चिंतन करितां करितां सर्व रात्र निघून गेली.

प्रातःकाळीं उठल्यावर चंद्रापीडाने त्या द्रविड ब्राह्मणास पुष्कळ द्रव्य देऊन संतुष्ट केलें. नंतर तेथून निघून रम्य प्रदेशाचे ठायीं मुक्काम करीत करीत कांहीं दिवसांनीं तो उज्जयिनीस येऊन पोहोंचला.

चंद्रापीडाची स्वारी आली असें नगरवासी लोकांस समजतांच ते मोठ्या गडबडीने सामोरे गेले आणि हात जोडून नमस्कार करूं लागले. त्यावेळीं अंजलीपुटे जोडल्यामुळें हे हजारो कमळेच अर्पण करीत आहेत काय ! असे भासले. सर्व नागरिक लोकाचा सन्मान ग्रहण करीत करीत चंद्रापीड शहरातून चालला तेव्हा राजसेवकांनीं मोठ्या आनदानें धांवत जाऊन " युवराज चद्रापीडाची स्वारी दारापाशी आली " असे तारापीडराजास सांगितले. हे ऐकतांच तारापीड हर्षभरीत होऊन गडबडीने उठला आणि आपल्या अगावरचा शेला सावरीत मोठ्या आनंदाने छत्रचामरादि राजचिन्हांनी युक्त अशा राजलोकासहित पायांनीच चंद्रापीडास भेटण्याकरितां गेला. आपला प्रिय पिता दृष्टीस पडतांच चंद्रापीड घोड्यावरून खालीं उतरला आणि मुकुटासहित आपलें मस्तक भूमीस लावून त्याने त्यास नमस्कार केला. तेव्हां तारापीडाने आपले हात पुढे करून ' ये ! ये ! ' असे म्हणून दोन्ही हातांनी चंद्रापीडास पोटाशीं धरून दृढालिंगन केले. नतर चंद्रापीडाने पुढे आलेल्या सन्माननीय राजांसहि नमस्कार केले. मग राजाने त्यास हाती धरून विलासवतीच्या मंदिरांत नेले. तेव्हां तिने सर्व स्त्रियांसहवर्तमान पुढे जाऊन चद्रापीडास आलिंगन केले व जे मगलोपचार करावयाचे होते ते केले. मग चंद्रापीड तेथें दिग्विजयाच्या गोष्टी बोलत काही वेळ बसला व नंतर तो शुकनासप्रधानाच्या भेटीकरितां गेला. तेथें गेल्यावर त्यानें शुकनास प्रधानास नमस्कार केला. प्रधानाने मोठ्या आनदाने चद्रापीडास आलिंगन केले. नंतर चंद्रापीडाने शुकनास प्रधानास पुत्राचे कुशल वर्तमान सांगून त्यास सैन्य रक्षणाकरितां मागे ठेविलें ओह, असे सांगितले. मग प्रधानस्त्री मनोरमा हिची भेट घेऊन तो पुनः आपल्या मातेच्या मंदिरीं आला. तेथे स्नानोपहारादि कर्मे उदासीनपणानें केल्यावर दोनप्रहर दिवसाच्या सुमारास तो आपल्या मंदिरी गेला. त्या ठिकाणीं गेल्यावर त्यास चैन पडेनासें झालें. कादंबरीवांचन सर्व व्यर्थ

आहे ! असें त्यास वाटून कादंबरीकडील वर्तमान ऐकण्याविषयीं तो इतकी उत्कंठित झाला कीं, वर मागण्याच्या वेळेस जसा कोणी उतावळा होतो, किंवा अमृत निघण्याच्या वेळेस देव जसे उत्कंठित होऊन वाट पहात बसले, तसा तो वाट पहात बसला !

ह्याप्रमाणें काही दिवस गेल्यावर मेघनाद पत्रलेखेस घेऊन आला आणि त्याने तिला चंद्रापीडाजवळ पोहचीवले. ती दृष्टीस पडताच चंद्रापीडास मोठा आनद झाला. अगोदर ती प्रीतीतली होतीच, त्यांत कादंबरीची प्रीति संपादून तिजकडून आल्यामुळे तर ती अधिकच प्रिय वाटू सागली. मग त्याने तिचा मोठा सत्कार केला. आणि नमस्कार करणाऱ्या मेघनादाच्या पाठीवरून हात फिरवून त्याने त्याचाहि गौरव केला. मग खालीं बसल्यावर तो ह्मणाला, " पत्रलेखे ! भगवती महाश्वेता व मदलेखेसह देवीकादंबरी खुशाल आहेना ? तसेच तमालिका व केयूरक हे खुशाल आहेतना ! हे सर्व मला अगोदर सांग. " ती ह्मणाली, " महाराज, आपण विचारतां त्याप्रमाणे सर्व खुशाल आहेत, सर्व सख्या व दासी यासहवर्तमान देवीकादंबरीने आपणास नमस्कार सागितला आहे. " इतके ऐकताच चद्रापीडाने लोकास निरोप देऊन पत्रलेखेस घेऊन तो आपल्या मंदिरात गेला. त्या ठिकाणी सेवक होते त्यांस बाहेर जाण्यास सांगून तो लतामंडपाच्या खालीं जाऊन बसला आणि मोठ्या उत्कंठेने पत्रलेखेस ह्मणाला; " पत्रलेखे, सांग बरे ! त्या ठिकाणी तूं कशी राहिलीस ? किती दिवस होतीस ? देवीकादंबरीची तुजवर कशी काय प्रीति होती ? त्या ठिकाणी कोणत्या कोणत्या गोष्टी घडून आल्या ? व कोणत्या कोणत्या गोष्टी चालत होत्या ? माझी फारशी आठवण कोणाला होत होती व मजवर विशेष प्रीति कोणाची आढळून आली ? " असे चद्रापीडाचे प्रश्न ऐकून पत्रलेखा ह्मणाली, ' महाराज ऐकावे, मी सर्व सागते'—

" तेथून महाराजांची स्वारी, निघून गेल्यावर केयूरकाबरोबर मी परत

गेले. आणि त्या दिवशीं सर्व वेळ माझ्या डोळ्याशी डोळा, अंगाला अंग, हातांत हात, वारंवार मला हाका मारणें, यांत देवीचा सर्व वेळ गेला ! संध्याकाळच्या वेळी माझा हात धरून त्या हिमगृहांतून देवीकादंबरी बाहेर पडली, आणि स्वच्छंदपणानें इकडे तिकडे फिरत असतां सर्व दासींना पलीकडे जाण्यास सांगून ती आपल्या प्रिय बालोद्यानात गेली. त्या ठिकाणीं पाहिलें तों जशा यमुनेच्या लाटाच चालल्या आहेत काय ! अशा पाचूच्या पायऱ्यांवरून चंद्रकांतमण्याच्या शुभ्र ओट्यावर चढून रत्नजडित खांबाशीं ती उभी राहिली. नंतर फार वेळ उगीच विचार करीत बसल्यावर कांहीं बोलण्याच्या इच्छेनें बराच वेळ ती माझ्या तोंडाकडे पहात बसली. मदनाग्नीने संतप्त झाल्यामुळे तिच्या अंगावाटे घामाच्या धारा वाहूं लागल्या व ती खिन्न होऊन थरथर कांपूं लागली. मग तिचा अभिप्राय जाणून काय आज्ञा असेल ती सांगावी, अशी मी तिची विनंति केली, तरी तिचे अवयव कांपत होतेच, ते जसे कांही हीं गुप्त गोष्ट सांगूं नको म्हणून तिचें निवारणच करीत आहे काय असे दिसले ! आपले रहस्य कोणास ऐकू जाऊं नये म्हणून मणिमयभूमींत आपली प्रतिमा पडली आहे तीस पायाचा अंगठ्याने दूर जाण्याकरितां ढकलीतच आहे काय ! कानावरच्या कमलांवर आलेल्या भ्रमरांस घर्म नाहींसा करण्याच्या निमित्ताने, हालविल्या पदराने दूरच करीत आहे काय ! वनदेवता ऐकतील म्हणून घाबरेपणानेच इकडे तिकडे पहात आहे काय ! अशी ती देवी कादंबरी बोलण्याविषयी उतावीळ झाली असतां ती लज्जेमुळे कांही एक बोलेना. तेव्हां मदनाग्नीनें दग्ध केल्यामुळे, किंवा नेत्रोदकाने वाहून नेल्यामुळें, किंवा दुःखाच्या भाराने लादल्यामुळे, किंवा मदनबाणांनी छिन्नभिन्न केल्यामुळे, किंवा श्वासोच्छ्वासानीं उडवून दिल्यामुळे, अथवा श्वासावर आलेल्या भ्रमरांनी व्यापून टाकल्यामुळें, कशाने असेल ते असो ! तिच्या तोंडातून वाणी निषेधाशी झाली ! तिच्या नेत्रांतून टपटप अश्रुबिंदु पडूं लाग

ल्यामुळें हजारों दुःखांच्या गणनेकरितां ही मौक्तिकांची जपमालाच तयार करीत आहे काय ! असे वाटले. नंतर मी तीस ह्मटले, "बाई साहेब ! हे काय तुम्हीं आरंभिले आहे ?" असे ह्मटल्यावर तिने रडून रडून आपले डोळे लाल केले होते ते पुसले ! त्या वेळीं तिच्या हातांत पुष्पमाला होती ती तिने फास घेण्याकरितांच हातांत घेतली आहे काय व भुवया वर केल्यामुळे ही मृत्यूचीच वाट पहात आहे काय ? असे वाटले ! मग ती मोठ्याने उसासे टाकीत बसली. तिच्या मनातील दुःखाचा तर्क करून मीं तिला वारंवार विचारले तरी ती लज्जेमुळे खाली पाहून पायाच्या नखांनीं केतकीच्या पानास टोचीत असल्यामुळे जे बोलावयाचें ते लिहीतच आहे काय ! व ओठ हालत असल्यामुळे श्वासावर आलेल्या भ्रमरास हळूहळू सागतच आहे काय, अशी ती दिसली ! फार वेळ मजकडे पाहून पुन्हा अश्रु ढाळूं लागत्यामुळे मदनाग्नीच्या धुराने धुरकटलेल्या आपल्या वाणीस स्वच्छ धुतच आहे काय व दंतकिरण पडल्यामुळे शोकाच्या आवेशाने नष्ट झालेल्या अक्षरांस गुार्फतच आहे काय, असे वाटलें !— मग ती मोठ्या कष्टाने बोलण्यास तयार झाली आणि मला म्हणाली, " पत्रलेखे ! आईबाप, महाश्वेता, मदलेखा—फार काय—हे माझे जीवित सुद्धां मला प्रिय वाटत नाही. इतकी तू मला प्रिय वाटतेस ? सर्वांचा तिरस्कार करून माझे मन तुजवरच विश्वास धरून कां राहतें हें समजत नाही ! तर मी आपले दुःख दुसरे कोणास सांगूं ? कोणाच्या दुःखाशीं मी आपले दुःख ताडून पाहू ? मला सहन न होणारा दुःखभार तुला एकदांचा पोट उकरून सांगावा आणि हा मेला जीव सोडावा, असा मी निश्चय केला आहे ! यांत खोटे असेल तर तुझ्या गळ्याचीच शपथ ! ज्याला हे वर्तमान माहित झाले आहे अशा मनाची देखील मला लाज वाटते. मग दुसऱ्याला समजल्यापासून लाज वाटेल म्हणून काय सांगावें ? मजसारखी स्त्री चंद्रप्रकाशाप्रमाणे निर्मल अशा आ-

पल्या वंशास लोकापवादाचा डाग कसा लावील ! व कुलक्रमास उचित अशा लज्जेचाही त्याग कसा करील ? इतर दुष्कुलीन कन्याजनास उचित जी चपलता तिजकडे भी आपली चित्तप्रवृत्ति कशी लावावी ? मला माता-पितरांनी संकल्पून दिलें नाहीं व वाडवडिलानीहि अनुमोदन दिलें नाही. तेव्हां मी आता कांही निरोप पाठवीत नाही व मी आपली अनुकूलताहि दाखवीत नाहीं. राजकुमारानें मला भयभीत अनाथ व नीचासारखें करून वाडवडिलांनीं नांवे ठेवण्याजोगे केले ! तर तूच सांग बरें ! हाच काय थोरांचा थोरपणा, व हेंच काय परिचयाचे फल ? कमलततूसारखे माझे मन त्याने अगदीं दुखवून टाकिले. मजसारख्या कन्याजनास फसविणे हे अशा पुरुषास योग्य आहे काय ? मदनाग्नि प्रथमतः लज्जेस जाळून नंतर देहास जाळीत आहे ! मदनबाण प्रथमतः विनयादिगुणांस ताडून टाकतात नंतर मर्मे तोडतात, तेव्हां तुजपाशीं मागणे इतकेच आहे की, जन्मांतरी तरी तुजबराबर सहवास व्हावा. तुजहून मला आता दुसरें कोणीच प्रिय वाटत नाहीं. तर आतां सांगणें इतकेच कीं, प्राणत्यागरूपी प्रायश्चित्त घेऊन मला लागलेला कलंक दूर केल्याखेरीज गत्यंतर नाही !" इतके बोलून ती उगीच बसली.

मला यातील खरे मर्म न समजल्यामुळे मी आपल्या जागीं खजील झाल्यासारखी, भयभित झाल्यासारखी, आश्चर्ययुक्त झाल्यासारखी व देहभानावर नसल्यासारखी होऊन खिन्नपणानें देवीस विनंति केली कीं, " आमच्या महाराजानीं असा कोणता अपराध केला कीं, त्यामुळें शुभ्रकमलासारखे सुकुमार देवीचे मन इतके दुःखित झाले ? " हे ऐकल्यावर पहिल्याने मी आपले जीवित सोडीन व नतर देवीने सोडावे ! हे ऐकून ती पुनः म्हणाली, " मी सांगते ऐक. तो कुमार प्रतिदिवशी माझ्या स्वप्नांत येऊन मला एकांतांतील निरोप सागण्याकरितां पिंजऱ्यातील राघू व मैना यांस दूर करितों ! मी निजले असतां कानावरच्या केसांत खोवलेल्या फणीवर

संकेतलेख लिहितो ! घर्माच्या योगाने पुसट झालेले व अश्रुबिंदु पडल्या-मुळे विरहावस्था सुचविणारे असे मदनलेख धाडतो ! आपला मूर्तिमंत अनुरागच काय अशा लाक्षारसाने माझे पाय बळेंच रंगवितो ! देहभाना-वर नसल्यासारखा तो आपला देह माझ्या नखात प्रतिबिंबित झाला असता आपल्याला धन्य मानतो ! खोटी प्रौढी मिरविणारा तो उपवनात मला एकटीला पाहून माझ्या पाठीस लागतो ! भयाने पळून जातांना वेलीच्या पल्लवास माझा पदर अडकला असता माझे आलिंगन करतो ! तो माझ्या स्तनावर वेलबुटी काढतो, तेणेकरून तो कुटिल माझ्या सरळ हृद-यास जसे काय वक्रपणाचे वळणच लावतोसे वाटते ! माझ्या गालावर घर्म-बिंदु आले असतां हृदयांतील उत्कंठा-तरंगावरून आलेला आपल्या मुखां-तील वारा त्यावर घालतो ! लटके चातुर्य दाखविणारा तो माझ्या कानावर ठेवण्याकरितां घेतलेले कमल घामाने खाली गळून पडले असतां आपले हस्तकमलच त्याठिकाणी ठेवतो ! माझ्या प्रिय बालबकुलाचे पोषण होण्या-करितां मी आपल्या तोंडांत मद्याचा गुळणा घेतला असतां तो उन्मत्त आपल्या तोंडांतच तो घेतो ! आणि अशोकवृक्षास प्रफुल्लित होण्याकरितां मी पादप्रहार करीत असतां निर्लज्जपणाने तो मध्येच येऊन तो तो आपले मस्तकावर घेतो ! तर आता सांग बरे बाई पत्रलेख ! मदनसंचा-राने वेडावलेल्या व शुद्धीवर नसलेल्या त्या चंद्रापीडाचे कोणत्या प्रकाराने निरा-करण करावे ? त्याचे निर्भर्त्सन केले तरी तो विनोदच समजतो ! भाषण न केले तरी तो मर्यादा राखिली असेच समजतो ! त्याच्या दोषाचा उच्चार केला असता तो ह्या योगाने आपले स्मरण होत आहे असे समजतो ! त्याचा अपमान केला तरी तो त्यास विशेष प्रेमाचे कृत्य समजतो ! लोका-पवादाचेहि तो भूषणच समजतो ! "

असें तिचें भाषण ऐकून मला फारच हर्ष झाला आणि मी मनांत म्हटलें, कामदेवानें महाराज चंद्रापीडाकडे हिचे मन फारच आकर्षिले आहे !

खरोखरच कादंबरीच्या मिषानें साक्षात् मदनाची मनोवृत्तिच जर चंद्रापीडावर प्रसन्न झाली आहे तर त्याच्या अंगच्या साहजिक गुणांनीं त्याजवर मोठेच उपकार केले ! त्याच्या यशानें दशदिशा शुभ्र केल्या आणि तारुण्यानें प्रीतिरसरूप समुद्राच्या तरंगाकडून रत्नांची वृष्टि करविली आणि त्याच्या शरीरकांतीनें चंद्रावर देखील आपले तेज पाडिलें ! मलयवायु व चंद्रोदय यांना फार दिवसांनीं असा सुसमय मिळाला ! वसंतऋतूसहि योग्य फळ मिळालें ! आणि रति व मदन यांनीं येथे अवतारच घेतला आहे असें मला वाटले ! मग हसून मी उघडपणे म्हणालें, " बाईसाहेब ! असें जर आहे तर कोप सोडून द्या, आणि प्रसन्न व्हा. मदनाने केलेल्या अपराधाबद्दल आमचे महाराजांस आपण दोष देण्यास योग्य होत नाहीं ! हे सर्व खेळ मोठा ठक जो मदन त्याचे आहेत ! महाराजाचे नाहीत ! " असें माझे भाषण ऐकल्यावर ती मोठ्या कौतुकाने मला म्हणाली,–" हा मदन किंवा जो कोणी मेला असेल त्याचें स्वरूप तरी कोणते ? ते मला सांग तरी एकदाचे ! " मग मी विनंति केली, " देवी, त्याला रूप कोठचे ? शरीररहित हा अग्निच आहे ! जाळाचे लोट प्रकट न करतां हा दग्ध करतो ! धुरांचे लोट प्रकट न करतां हा डोळ्यावाटे पाणी पाडतो ! अंगावर राख न उडवितां शरीर पाढेर करतो ! ह्या त्रिभुवनांत असा कोण आहे की, जो मदनाच्या बाणास लक्ष्य झाला नाहीं, होत नाहीं, किंवा होणार नाहीं ? यापासून कोणाला त्रास होत नाहीं ? त्याचे पुष्पाचेच बाण आहेत तरी त्यांनीं तो मोठमोठ्या बलाढ्य पुरुषांस देखील चीत करून टाकतो ! त्याने ज्या कमिनीस्त्रियांवर आपले अधिष्ठान केले आहे त्या स्त्रियास चिंतेमुळें आपल्या प्रियांचे मुखचंद्र आकाशांत इतके दिसतात कीं, ते आकाश देखील त्यांस पुरत नाहींसे वाटते ! प्रियांच्या आकृति काढण्यास एवढे विस्तीर्ण भूमितल परंतु ते अल्प वाटते ! वल्लभांच्या गुणांची गणना करण्यास सर्व संख्या थोडीच वाटते ! प्रियतमांचे गुणानुवर्णन करण्यास साक्षात

सरस्वती जरी बसली तरी तिला देखील त्या मुखजडच समजतात! आणि प्राणवल्लभांच्या समागममुखाचे मनन करीत असतां दीर्घकाल देखील अल्पच वाटतो!

असे माझे भाषण ऐकून क्षणभर विचार करून ती म्हणाली, "पत्रलेखे, तूं म्हणतेस त्याप्रमाणे मेल्या मदनाने माझे पंचप्राण राजकुमाराकडे लाविले आहेत खरे! मदनाची जी लक्षणे तूं सांगितलीं, ती सर्व माझेठायी आहेत. तूं माझ्या प्राणाहून वेगळी नाहींस, याकरिता तुलाच म्हणून विचारिते की, यावेळेस मी काय करावे? ते मला सांग. अशा प्रकारच्या गोष्टी मला मुदलीच माहीत नाहीत. सांप्रत मी वाडवडिलांनीं नांवे ठेवण्याजोगी झाले आहे. लज्जेमुळे तोंड दाखवूं नये असे मला वाटत आहे व यामुळे जीवित ठेवण्यापेक्षा ते मोडणेच बरे असे मला झाले आहे!" असे ती बोलत आहे तो मी तिला म्हटले, "असले भले भलतें मरण्याचे नांव कशाला पाहिजे! आराधना केल्यावाचून प्रसन्न झालेल्या मदनाने आपणाला उत्तम वर दिला आहे! त्यावद्दल आपले मातापितर व वाडवडील तरी काय म्हणणार आहेत? ज्या वेळेस मदन पित्याप्रमाणे तरुणकन्येस देण्याविषयी संकल्प करतो व मातेप्रमाणे अनुमोदन देतो, सखीप्रमाणे उत्कंठा उत्पन्न करितो व उपमातेप्रमाणे प्रेमाचे उपचार शिकवितो, त्या वेळेस कोणाचीच अपेक्षा रहात नाहीं! ज्यांनी स्वयंवरविधीने पति वरले आहेत, अशा कन्या आपणास किती म्हणून सांगू? असे नसते तर धर्मशास्त्रात सांगितलेला स्वयंवरविधि अनर्थकारकच होता. याकरता प्रसन्न व्हा आणि मरणाविषयी जो आपण आग्रह धरला आहे तो सोडून द्या. मी तुमच्या पायांची शपथ वाहतें. मला आज्ञा करा कीं, मी अशीच जाते आणि तुमच्या प्रियवल्लभास घेऊन येतें!" असे माझे भाषण ऐकून तीस फारच आनंद झाला आणि प्रेमार्द्रदृष्टीनें ती मजकडे इतकी पाहूं लागली कीं, दृष्टीने माझें प्राशनच

करते आहे काय ! असें वाटलें. नंतर दाबून धरले तरी मदनबाणांनी जर्जर झालेल्या, लज्जेचा भेद करूनच बाहेर पडलेल्या, प्रीतीच्या विकासांनी ती व्याप्त झाली. अत्यानंदामुळे तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले आणि मला देण्याकरितांच कीं काय ती आपल्या गळ्यांतील मोत्यांचा हार काढूं लागली ! तेव्हां मदनाने गळ्यांत घातलेला मरणपाशच काढीत आहे काय असे वाटले ! नंतर पोटात आनंद मावेनासा झाला होता, तरी बालस्वभावाला सहाजिक असणाऱ्या लज्जेचा स्वीकार करून ती हळूहळू बोलूं लागली.

ती म्हणाली, " तुझी मजवर खरोखरीच मोठी प्रीति आहे ? मजसारख्या अल्पवयी मुलीस एवढा प्रौढपणा कोठला ? ज्या आपण होऊन निरोप पाठवितात किंवा उठून जातात त्या साहसकर्म करणाऱ्या ढालगज पोरी म्हणायाच्या ! तर असले साहसकर्म करण्यास मला बाई लाज वाटते ! व निरोप तरी कसा पाठवावा हेहि समजत नाही ! मला आपण अतिप्रिय आहां असा निरोप पाठवावा तर पुनरुक्ति होते ! मी आपली प्रिया आहे, असे आपण होऊन म्हणणेहि नीट वाटत नाही ! माझी आपणावर मोठी प्रीति जडली आहे, असें म्हणणे हें वेश्येसारखें होते ! आपणावाचून मी वाचावयाची नाही, असे म्हणणे अनुभवाला विरुद्ध आहे ! मदन मला मोठी पीडा करतो, यांत आपलीच फजिती आहे ! मदनाने मला आपणास अर्पण केलें आहे, असे म्हणणे हे आपण होऊनच चिकटण्यासारखें होते ! मी आपणाला बळेच वरले आहे, हा व्यभिचारी स्त्रीसारखा दांडगेपणा दिसतो ! आपण माझ्या भेटीस अवश्य यावे, असे सांगून पाठविणे म्हणजे आपला डौल मिरवण्यासारखे होते ! मीच होऊन येते, असे सांगून पाठविणे म्हणजे आपला उतावीळपणा दाखविणे होते ! आपले ठिकाणींच मी आसक्त आहें असे आपण होऊनच म्हणणे, हे आपल्या प्रीतीस

लघुत्व आणण्यासारखे होते ! आपला अंगीकार होणार नाहीं, ह्या शंकेने निरोप न पाठविणें हा अज्ञानीपणाचा समज ठरतो ! मी आपणास नकोशी वाटल्यास मला फारच दुःख होईल, असे म्हणणें हे फारच सलगीचे होते ! मी मेल्यावर आपणास प्रीति कळून येईल, ही गोष्ट तर असंभवनीयच दिसते !

कादंबरीसार.

उत्तरार्ध.

—०*०—

देहद्वयांचि घडिली तनु ती जयांची ।
संधी कुठेंहि न दिसे, जणुं एक साची ! ।
व्हावी सुदुर्घट कथा पुरती म्हणूनी- ।
वंदूं जगत्पितर ईश तशी भवानी ॥ १ ॥
त्या थोर हालति सटा[1] मुख उग्र ज्याचें ।
हातीं गदा जलज[2] चक्रहि खड्ग साचें ॥
ऐसें जयें प्रकटिलें नरसिंह-रूप ।
विश्वेश तो हरि नमूं धरुनी हुरूप ॥ २ ॥
सन्मान देतिहि घरोघर लोक ज्यास ।
मत्पुण्य थोर ह्मणुनो सुत मी जयास- ।
झालों, [3]अनन्यसुकरा च कथा जयानें- ।
केली, असा जनक[4] तो नमितों [5]रुचीनें ॥ ३ ॥
वाणीसवें जनक तोहि [6]परत्र गेला ।
कादंबरीनवकथारसभंग झाला ! ॥
दुःखो बघूनि रसिकां, रचिलो पुढें ही[7] ।
दावावया न इतरांस कवित्व कांहीं ॥ ४ ॥

---

१ मानेवरचे आयाळ. २ शंख. ३ दुसऱ्याला न साधणारी.
४ पिता. ५ भक्तीनें. ६ स्वर्गास. ७ कादंबरी

केला गद्यात्मक जरि असे ग्रंथ तातें, सुवाणी-
त्याची तशी हृदय द्रववी, शक्ति त्याचीच जाणीं ! ।
[1]शुभ्रांशूची रुचिर अमृतस्थान जी कांति साच-।
आहे [2]दक्षा [3]विधुमणिचिया तीद्रवाला, खरीच ! ॥ ५ ॥
गंगेस येथ [4]सरिता मिळती कितीक ।
तद्रूप जाती [5]उदधीप्रति त्या विलोक ॥
[6]आसिंधुगामि पितृवाङ्मयसुप्रवाहीं- !
[7]स्वोक्तीस अर्पित असे घडण्या कथा ही ! ॥ ६ ॥
कादंबरीरसभरांत बुडून गाही-
हा लोक, त्यास न रुचे मग अन्य कांहीं ! !
तच्छेप पूर्ण करितां धरुनीच धैर्य !
वाणी नसे सुरसवर्ण जरी मदीय ! ॥ ७ ॥
गर्भी फलें धरिति रम्य विकास ऐशीं- !
जीं लाविलीं, सुकृति योग्य करून खाशीं-
बीजें, सुभूत जनकें, बहु पुष्ट झालीं- !
म्यां [8]तत्सुतें न पर, [9]संहृत तींच केलीं ! ॥ ८ ॥

---

१ चंद्र. २ चतुर. ३ चंद्रकांतमणि. ४ नद्या. ५ समुद्र. ६ समुद्रापर्यंत वाहणारा (सर्वत्र प्रसिद्ध) पित्याच्या वाणीरूप प्रवाहांत. ७ मी आपल्या वाणीस. ८ त्याच्या पुत्राने. ९ गोळा.

कादंबरीसार.

उत्तरार्ध.

[कादंबरीचें भाषण पुढें चालू.]

. पत्रलेखे, आणखी त्या राजकुमारास तूं आणिलें तरी माझ्या अस्थिरपणामुळें लाजलीच कांय अशी लज्जा मला तोंड पुढें करूं देणार नाहीं ! मदनपीडेनें झालेला विलक्षणपणा मला त्याजपुढे जाऊं देणार नाहीं ! करावें कोणतं, न करावे कोणतें, यामुळे झालेला गोंधळ त्याजपुढे मला हूं कीं चू करूं देणार नाहीं ! आपण होऊन पुढे व्हावयाचें, या हलकेपणाबद्दल तर कसेसेच वाटेल ! त्याची इच्छा नसतां, बळेच त्याला आणल्या बद्दलची भीति तर बाई समोरहि उभी राहूं देणार नाहीं ! वाडवडिलांच्या लज्जेमुळें राजकार्याच्या आसक्तीमुळे, आप्तमित्रांच्या सहवाससुखामुळे, फिरून इतक्या लांब जाण्याची दगदग कोण करतो यामुळे, घरी राहण्याच्या प्रीतीमुळे, किंवा इकडे येण्याची इच्छा नसल्यामुळे, अथवा मजवर तितकी प्रीती नसल्यामुळे माझ्या स्नेहासाठीं प्रिय सखीनें (पत्रलेखेनें) त्याच्या पायां पडून व खटपट करूनहि जर त्याला आणितां आलें नाहीं, तर मग या जीविताचा तरी काय उपयोग ? त्याला इकडे येण्याला आतां अधिक तें काय आहे ? त्याने पाहिलेली तीच ही हतभाग्य कादंबरी आहे !

त्यानें मला पाहिलें त्या संध्याकाळच्या वेळीं, वसंतऋतु असल्यामुळें भ्रमर गुंजारव करीत होते. चक्रवाकपक्ष्यांची फुटाफूट झाल्यामुळें त्यांच्या स्त्रियांचे करुणस्वर चारी होते, त्यामुळें विरहिजनांचीं मनें दुःखाकुल झालीं होतीं. प्रफुल्लित कमले व पुष्पे यांतील सुगंध घेऊन वायु मंद मंद वाहत होता व

त्यामुळें मनाला आनंद वाटत होता. पुष्पविकासावरोबर मानिनी स्त्रियांच्या अभिमानग्रंथी दूर करण्याविषयीं चतुर असा मदन सिद्ध होता. कुपित अभिमानी स्त्रियांचा राग घालविण्यासाठीं विनोद करणारा सेवकजन गात होता. तरुणस्त्रियांच्या त्या ठिकाणीं उटीकरितां कर्पूरचूर्णानें मिश्रित असा चंदनाचा गोळा तयार करून ठेविला होता. गौर गालाचें अनुकरण करणारा असा चंद्रमा चंद्रिकारूप जलाचा वर्षाव करीत गगनमंडळास सुशोभित करीत होता. प्रफुल्लित कमलिनीवरून वारा वाहत असल्यामुळे जिकडे तिकडे सुगंध सुटला होता. चंद्रकांतपाषाणास किरणस्पर्श झाल्यामुळे पाझर सुटून ते झुळझुळ वाहत होते. अतिमनोहर अशा मौक्तिकशिलेवर चंदनरस शिंपडल्यामुळे जलबिंदु दिसत होते, ते, चंद्रकिरणाचे स्पर्शसुख झाल्यामुळे तिला घर्मबिंदूच आले आहेत काय, असे दिसत होते ! जेथें पुष्पसुवासाचा घमघमाट सुटला होता, पाण्याचे फवारे चालल्यामुळे बाहेरचा दाह मात्र कमती होत होता आणि ज्या ठिकाणी अनेक रमणीयपदार्थांचे स्थानच, अशा क्रीडापर्वतावरील हिमगृहात मौक्तिकशिलेवरच्या पुष्पशय्येवर तळमळत पडलेली जी चंद्रापीडानें पाहिलेली, तीच ही हतभाग्य कादंबरी !

तो चंद्रापीड समोर आला असताहि ज्यांनी त्यास पोटभर पाहिले नाहीं, तेच मेले हे डोळे ! तो आंत प्रविष्ट झाला असताहि ज्याला त्यास पक्के धरून ठेवता आले नाहीं, तेच मेले हे वेडे हृदय ! तो फार वेळ येथ असतांहि जें उदासीनपणानें पाहिले, तेच मेले हे शरीर ! वाडवडील काय ह्मणतील या शंकेने ज्याने त्यास वरिले नाहीं, तोच मेला हा हात. दुसऱ्यास दुःख व्हावे हे त्यावेळी त्याच्या मनांतहि नव्हते व जो येथें दोन वेळ येऊन गेला तोच तो चंद्रापीड ! मजवर सोडता सोडता बाण सपल्यामुळेच ज्याचा इलाज खुटला असा मेला मदनहि तोच ! ज्याचें स्वरूप तूंच मला सांगितलेस ! महाश्वेतेजवळहि मी प्रतिज्ञा केली की,

तूं दुःखी आहेस तोंपर्यंत विवाह करणार नाहीं ! ती म्हणाली, "सखे कादंबरी ! असली वाईट बुद्धि मनांत आणूं नकोस. कारण, हा घातकी मदन मोठा पाप करणारा आहे. प्रियजन दृष्टीआड झाला कीं, हा कदाचित् जीव घेण्यासहि मागें पुढें पाहणार नाही ! परंतु पत्रलेखे ! यावद्दल मला आता कांहींच वाटत नाहीं. दैवाने म्हण, विरहाने म्हण, तारुण्याने म्हण, अनुरागाने म्हण, मदनाने म्हण, हृदयाने म्हण, किंवा आणखी कोणी म्हण; मला जो हृदयवासी कुमार अर्पिला आहे हा कोणी जवळ असले तरी त्यास दिसत नाही, सिद्ध पुरुषासारखा हा जेव्हा पाहिजे तेव्हां दर्शन देण्यास तयार असतोच ! आणखी त्या कुमारासारखा हा भलत्याच वेळीं सोडून जाणारा इतका निर्दयहि नाही ! तर हाच माझ्या विरहाची भीति बाळगतो ! हा लक्ष्मी, पृथ्वी, विद्या, आणि कीर्ति ह्यांच्या हव्यासाकरिता रात्रंदिवस व्याकुळ होत नाहीं. बसताना, उठताना, फिरताना, निद्रित, असता, जागृत असता, डोळे मिटले असता, चालत असता, स्वप्नात, शयनावर, श्रीमंडपात, बगीच्यांत, क्रीडासरोवरांत, क्रीडानदीत, क्रीडापर्वतावर जिकडे पहावें तिकडे या कुमाराची प्रतिमा मी सर्वत्र पाहत ! हे तुला सांगितलेच आहे ! तर आता त्या अज्ञजनास फसविणाऱ्या कुमारास आणण्याची गोष्ट कशाला पाहिजे !" अस म्हणून मूर्च्छा आल्याप्रमाणे तिने डोळे मिटले. आणि त्यावाटे अश्रुधारा चालू लागल्या. अशी क्रोधाने वेडी झालेली कादंबरी जागचे जागींच पुतळ्यासारखी तटस्थ उभी राहिली !

हे तिचें भाषण ऐकून माझ्या मनांत आलें कीं, खरेच, विरहिणी स्त्रियांस जीव धारण करण्यास हे चांगले साधन आहे ! त्यात कुलस्त्रियांस व विशेषेंकरून कन्याजनास तर हे फारच उपयोगी ! हृदयवासी कुमारावरोबर समागम करून देण्यास दूतींना अगोदरणी पाया पडायास नको व विनवणी करायासही नको. पाहिजे त्या वेळेस तो समागमसुख देण्यास तयारच असतो ! ज्याच्या समागमापासून कन्याधर्म दूषित व्हावयाचा नाहीं. आलि-

गनकाली अंगास पीडन व्हावयाचे नाही ! नख व दंत यांची क्षते कोठें उमटावयाची नाहीत, ती कोणाच्या दृष्टीस पडतील म्हणून लाजावयासहि नको ! वेणीचा केसहि इकडचा तिकडे व्हावयाचा नाही ! मुखचुंबनादि प्रकार मुकाट्यानेच व्हावयाचा ! विलास केल्याबद्दल वडील माणसांस मागमूसहि समजावयाचा नाही ! काळोख पडो, पाऊस पडो, किंवा थंडी पडो, यामुळे त्याचे दर्शनास कधीच हरकत व्हावयाची नाही ! याप्रमाणे माझ्या मनांत घोळत होते तो तिच्या अनुरागानेच काय दिवस व सूर्यबिंब आरक्त झालें; हे कादंबरीचे अनुरक्त हृदयच काय असे सूर्यबिंब लज्जेनेच पळून गेलेसे दिसले ! सध्याकाळची लाली चोंहीकडे पसरल्यामुळे रात्रीने पल्लवांची शय्याच पसरली आहे काय, असे वाटले. व सेवकाप्रमाणे प्रदोषकालानें चन्द्रकांतमण्यांची शय्याच पसरली आहे असे भासले !

त्या वेळीं आपल्या कामांत तत्पर अशा दासी-ज्यांचा सुगंध जिकडे तिकडे चालला आहे अशा तैलाने परिपूर्ण दीपिका पेटवून—कादंबरीच्या सभोवती येऊन उभ्या राहिल्या. दिव्यांची प्रतिबिंबे तिच्या निर्मल लावण्यांत बिंबल्यामुळे ही मदनबाणाची लखलखीत टोकेच धारण करते काय ! किंवा नवीन बार आल्यामुळे लकडलेली अशी ही चंपकवल्लीच आहे काय अशी ती दिसली ! फिरून मी तिची विनंति केली, " देवी ! प्रसन्न हो, उगीच संताप करून घेऊ नकोस; रागाचा झपाटा आवर ! ही मी अशीच चंद्रापीडास घेऊन आलेच समज !" महाराज ! हे आपले नांव ऐकताच विषाने मूर्च्छित झालेली स्त्री विष दूर करणारा मंत्र ऐकून जशी झटकन सावध होते, त्याप्रमाणें चट्दिशी तिनें डोळे उघडिले, आणि मोठ्या उत्कंठेने मजकडे पाहून " कोण येथे आहे ग ! " असें आपल्या दासीस विचारिलें.

तेव्हां परशुरामानें बाणांनीं पाडलेल्या विवरावाटे जशा काय हंसीच येत आहेत, अशा शुभ्र वस्त्र नेसलेल्या दासी दारावाटें गर्दीनें धावत

आल्या. त्यांच्या पादभूषणांचे मधुर शब्द चालत असल्यामुळें 'आले ! आलें !' अशींच उत्तरे देत आहेतसे वाटलें. त्यांच्या कर्णांवरील पल्लव पुढें लोंबत असल्यामुळे आज्ञा ऐकण्याकरितां त्यांचे हे कानच धांव घेत आहेत काय असें भासले ! मौक्तिककुंडलांच्या कांति खांद्यावर पसरल्यामुळें त्यांनी ह्या चवऱ्या घेतल्या आहेतसे दिसले ! कानावरील कमलांवर भ्रमरांचा गुंजारव चालू असल्यामुळे "आज्ञा वाईसाहेब !" असेच शब्द निघत आहेत काय असे वाटले ! याप्रमाणे त्या दासी येऊन आज्ञेकरिता तिच्या तोंडाकडे पहात तटस्थ उभ्या राहिल्या. त्याजकडे पहात पहात पाचेच्या शिळेवर बसून मजकडे पाहून ती म्हणाली, "पत्रलेखे, तुला गोड वाटावे म्हणून मी बोलले असे नाहीं. खरोखरच तुजकडे पाहूनच मी आपले जीवित धारण केलें आहे. तर आता तुझ्याच मनात जर त्याला आणावें असे आहे, तर लवकर तरी जा !" असे बोलून तिने मला वस्त्रभूषणें व तांबूल देऊन मोठे अगत्य दाखविले, आणि मला जावयास निरोप दिला.

याप्रमाणे सांगून पत्रलेखा दुःखाने खालीं पहात बसली व नंतर थोड्या वेळाने नम्रपणाने म्हणाली, "महाराज, देवीच्या प्रेमातिशयामुळें मला बोलल्यावाचून रहावत नाही. अतिशय दुःखित झाल्यामुळे मी विनंति करित की अशा अवस्थेप्रत पावलेल्या देवीस महाराजांनीं दूर केले, हे आपल्या दयाळूस्वभावास अनुरूपच केले ना ?" याप्रमाणे दोष देऊन पत्रलेखेने विनंति केली असतां स्नेह, संताप, परिहास, प्रार्थना, अभिमान, प्रीति, दुःख, सुस्वभाव, हास्य, इत्यादिकांनीं युक्त, व जें मधुर असून न ऐकवणारे, रसभरित असून शोषकारक, कोमल असून कठोर, नम्र असून पौढ, असें कादंबरीचें भाषण ऐकल्यामुळें व दुःखानें जिच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या आहेत असें तिचे मुखकमल त्याचे मनांत दिसूं लागल्यामुळें तो धीरस्वभावाचा असतांहि फारच व्याकुल झाला.

कादंबरीच्या चित्तांतिल विकार पत्रलेखेबरोबर तिच्या शरिरांतूनच आले काय, अशा विकारांनी त्यावेळीं चद्रापीड घेरला. त्याचे हृदय क्रोधानें भरले, प्राण कंठांत आले, अधरोष्ठ थरथर कांपू लागला, तोंडावाटें श्वास चालला, नाक स्फुरण पावू लागले, डोळे भरून आले, व कादंबरीसारखीच त्याचीहि अवस्था झाली. याप्रमाणें चंद्रापीड दुःखाने सद्गदित होऊन ह्मणाला " पत्रलेखे ! काय करूं ? दुष्ट, कुशिक्षित, ज्ञानाभिमानी, पंडितमानी, नष्ट, दुर्बुद्धि, अधीर, हजारो खोट्या कल्पना उत्पन्न करणारा, आणि शृंगाररसास, नृत्य शिकविणारा गुरुच, अशा मदनाने त्या सुंदरीकडून अंतर्गत विकार समजाविण्याकरितांच मन्निमित्त बलात्काराने अनेक प्रकारचे विलास करवून दाखविले ! त्याचप्रमाणे अशी दिव्य सुंदरी पूर्वी कधीहि न पाहिल्यामुळे ती तिची लीला तिच्या रूपास अनुरूपच असेल अशा समजुतीमुळे, आणि तशा सुंदरीचे प्रेम आपले ठिकाणीं असण्याचा संभव नाही यामुळे, सर्व त्या शृंगारचेष्टा साहजिक असतील, ह्या विकल्पांत मला पाडून त्या दुष्ट मदनाने देवीच्या दुःखास आणि तू दिलेल्या दोषास मला पात्र केले ! मला आतां वाटते की, त्या वेळी व्यामोह करणारा हा कोणाचा तरी मला शापच असावा, त्या खेरीज असे झाले नसावे. साधारण मनुष्यास देखील स्पष्ट कळण्यासारखीं मदनचिन्हे दृष्टीस पडलीं असतां मी मोहांतच राहिलो, तेव्हां दुसरे काय ह्मणावें ! हसणें, पाहणें, लाजणें, वगैरे सूक्ष्म प्रकार तर राहोतच, कारण ते स्वाभाविक असण्याचाहि संभव आहे. परंतु चिरकाल आपल्या गळ्यांत घातल्यामुळे धन्य झालेला असा हा हार माझ्या हतभाग्याच्या गळ्यात घालून तिने काय बरे कळविले नाही ? सर्व कांहीं कळविले ! आणखी हिमगृहांतील वृत्तांत तर तुला प्रत्यक्ष माहित आहेच; तेव्हां तूं सांगितलेले हे सर्व देवीचे प्रणयकोपाचें बोलणें होय ! परंतु हे माझ्या त्यावेळी लक्षांत आले नाही. ही सर्व चूक दुर्दैवाने मजकडूनच घडून आली; तर आतां देवी मला कठोरहृदय समजणार नाही अशाविषयीं मी आपले प्राण सुद्धां खर्ची घालून प्रयत्न करीन ! "

याप्रमाणे चंद्रापीड बोलत आहे तो एक दासी आली, आणि नमस्कार करून म्हणाली, महाराज, विलासवतीराणीसाहेब आज्ञा करितात कीं, " सेवकांच्या तोंडावाटे मी ऐकिलें की, पत्रलेखा मागें राहिली होती, ती आज परत आली आहे. तुजवर आणि तिजवर माझे प्रेम सारखेंच आहे, कारण तिला तरी मीच वाढविले वर्तविले आहे; आणखी तुला पाहून्हि बराच वेळ झाला आहे, तर तिला बरोबर घेऊन तू लवकर मजकडे ये. हजारो मनोरथानतर नवस सायास करितां करितां कोठे आतांशी बालकाचे मुख माझ्या दृष्टीस पडलें आहे ! "

ते ऐकून चंद्रापीड मनांत म्हणाला, " काय करावे ! माझा जीव संशयात झोके खात आहे ! इकडे क्षणभर मी दृष्टीस पडलो नाही तर आई दुःखित होते, तिकडे पत्रलेखेच्या मुखांन देवीचे प्रेम मला बोलावंत आहे ! इकडे आईचे पंचप्राण माझे ठायी आहेत व माझे हृदय तर कादंबरीच्या अभिलाषांने व्याकुल झाले आहे ! पित्याच्या चरणसेवेचे सुख सोडून जाणे ठीक नाहीं, व दुष्ट मदन तर येथे चैन पडू देत नाही ! वडिलांचे लालनपालन चांगले वाटते, आणि प्रियेविषयींची उत्कंठा तर दुःसह वाटते. बांधवांची प्रीति मला बद्ध करिते, व प्रियेची प्रार्थना पूर्ण करण्याविषयी तर मला कौतुक वाटते ! इकडे राजे लोक माझे मुख केव्हा दृष्टीस पडेल म्हणून वाट पाहताहेत, आणि मला तर प्रियेचे मुख दृष्टीस पडून केव्हां जीवितांचें साफल्य होईल असे वाटते ! इकडे सर्व प्रजा मजवर प्रेम करितात व माझे प्रेम तर गंधर्वराजकन्येवर आहे ! जन्मभूमि तर सोडावीशी वाटत नाही, व प्रियतमा तर जवळ करावीशी वाटते ! " याप्रमाणे चिंतन करीत करीत पत्रलेखेचा हात धरून द्वारपालिकेच्या मागून जेथे त्याची आई होती तेथे तो गेला. त्या ठिकाणी आईनें सर्व दिवसभर त्याचे पुष्कळ प्रकारे कोडकौतुक केले, त्यामुळे त्याची उत्कंठा कांही कमी झाली. मग त्यांने तो दिवस तेथे राहूनच घालविला. सध्याकाळ झाला तेव्हा अंधारानें सर्व व्याप्त करणारी मूर्तिमंत चिंताच

काय, अशी रात्र प्राप्त झाली. त्यावेळीं चक्रवाकपक्ष्यांची जोडपी करुणस्वरानें ओरडूं लागलीं. मदनबाणास तीक्ष्ण करणारे असे स्वच्छ चंद्रकिरण जिकडे तिकडे पसरले. चंद्रविकासिनी कमलिनीतील सुगंध घेऊन वायु मंद मंद वाहूं लागला. तेव्हां निद्रा करावी म्हणून चंद्रापीड शय्येवर जाऊन डोळे मिटून पडला असतां, त्यास झोप येईनाशी झाली. त्याचे मन कादंबरीकडे गेलें. हेमकूटपर्वत चढून गेल्यामुळे थकून ते कादंबरीच्या पादपल्लवच्छायेत विश्रांतिच घेत बसले ! पुढे पोटऱ्या, मांड्या, नाभि, उदर, स्तन व बाहु, इत्यादिकांवरून आनंदानें अनुक्रमें चढत चढत तिच्या कंठाचे ठायी जाऊन आसक्तच होऊन राहिलें ! मग तिच्या चेहऱ्याकडे एकाग्र लक्ष देऊन पहात बसलें ! पुढे केशभाराच्या अधकारांत जाऊन अडकून राहिले ! याप्रमाणें जिकडे पहावे तिकडे वाहणाऱ्या तिच्या लावण्यपूरांत त्याचें मन जसे काय पोहतच राहिलें ! याप्रमाणे मदनाचे वसतिस्थान जे कादंबरीचे रूप ते पाहण्यांत तो तल्लीन झाला !

त्या दिवसापासून तर माझी कादंबरी ! असे समजून तिच्या प्रेमातिशयामुळे तो जिकडे तिकडे धनुष्य ओढून मदन तिजवर प्रहार करीत आहेसे वाटे, तिकडे तिकडे तिचे रक्षण करण्यासाठीं आपण मध्यें जाऊन जसा काय अडवाच होऊं लागला ! " सुंदर मालतीपुष्पाप्रमाणें तिची सुकुमार तनु असून तीवर तूं निर्दयपणाने प्रहार करितोस; तुला लाज कशी वाटत नाही ? " असे बोलत अश्रूंनी भरलेल्या आपल्या डोळ्यानी तो मदनास दटावूं लागला ! मदनबाणाच्या प्रहारानें मूर्छित झालेल्या कादंबरीस शुद्धीवर आणण्याकरिताच जणूं काय तो घर्मोदक व श्वास सोडूं लागला ! मग या उपायांनीं ती शुद्धीवर आली म्हणून आनंद झाल्यामुळेंच काय, त्याच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले ! हृदयपीडा सहन होते किंवा नाही हें पुसण्याकरितां तिजकडे मन पाठविल्यामुळेंच तो शून्य-

हृदयास दिसूं लागलां ! तिच्याकंडीलें वर्तमान ऐकण्याकरितांच जणूं काय तो कोणाशीं बोलेनासा झाला ! तिचे मुख पहाण्यांत तो गुतल्यामुळेंच जणूं काय त्यास दुसरें कांहीं एक दिसनासे झालें ! चंद्रबिंबाचे ठायींही त्याची दृष्टि रमेनाशी झाली. तिच्या मधुर भाषणानी त्याचे कान भरल्यामुळे गीत, वाद्य, व सुभाषित यांपैकी कांही एक त्याच्या कर्णद्वारे अंतःकरणांत प्रविष्ट होईनासे झालें ! आप्त व मित्र यांचा भाषणे कटोरशी वाटूं लागली, आपली ही अवस्था दुसऱ्यास कळेल म्हणून पूर्वीसारखा तो कोणाचा भेट घेईनासा झाला. मदनाग्नि शरीरांत भडकून जाळीत होता, तरी वडील-माणसास समजेल या लज्जेमुळे, मौक्तिकासारखे जलबिंदु ज्यावर नक्षत्राप्रमाणे चमकत आहेत अशा कमलपत्राच्या शय्येवर तो निजला नाहीं. ज्या ठिकाणी एकसारखा कारंजा उडताहेत अशा मंदिरात सुद्धां तो गेला नाहीं. पुष्परस पडल्यामुळे ज्याचा मध्यभाग फारच शीतल, अशी दाट लतागृहें सेवन करण्याचें सुद्धा त्याने सोडून दिलें ! इतकेंच नव्हे; तर चंदनाची उटी अंगास लावणे हे देखील त्याने वर्ज केले. याप्रमाणे रात्रं-दिवस चैन पडूं न देणारा, पेटलेला अग्नि न जाळणारा, दग्ध करीत असून स्नेहरूप इंधनास कायम ठेवणारा, दुःखाच्या अनुभवाकरितांच शरीराचें अगदीं भस्म करून न टाकणारा, असा मदनाग्नि आंत बाहेर भाजीत असतां तो शुष्क झाला, तरी तिजविषयीची त्याची स्नेहार्द्रता कमी झाली नाहीं !

याप्रमाणे कादंबरीवरील प्रेमामुळे मदनानें त्यास पीडित केलें असतांहि त्याने आपली अवस्था लोकांच्या दृष्टीस पडूं दिली नाहीं ! त्यानें आपल्या शरीरास कृशता आणिली, परंतु लज्जेस आणिली नाहीं. भोजनादि व्यवहाराचा अनादर केला परंतु रीतिभातीचा केला नाहीं. प्रजेच्याच अनु-रोधाने वागला, परंतु मनःपूतकटेच्या वागला नाहीं. सुखाचाच त्याग केला, परंतु धैर्याचा केला नाहीं. कादंबरीचें स्वरूप, गुण व तिज-

वरील प्रेम यांनीं त्यास पुढें ओढले असतांही वडिलांच्या स्नेहानें त्यास मागें परतविले ! चंद्रोदयाने भरती आल्यामुळे लाटांनी दूरवर उंच उसळणाऱ्या समुद्राप्रमाणे अनिवार्य मदनचेष्टानी खवळलेल्या चंद्रापीडानेही मर्यादेचे उल्लघन केले नाही, व अशा विरहदुःखाने त्याने थोडकेच दिवस हजारो दिवसाप्रमाणें घालविले.

एके दिवशी चंद्रापीड मदनपीडेने त्रस्त होऊन उज्जयिनी नगराबाहेर शिप्रानदी कडे फिरावयास गेला. तेथें तरगांवरून आल्यामुळे थंडगार असा वारा वहात होता. त्या नदीच्या वाळवंटावर हंस, चक्रवाक वगैरे पक्षी मधुर शब्द करीत होते· अशा त्या ठिकाणी फिरत असता पुष्कळ घोडे स्वामिकार्तिकाच्या देवळाकडे वेगाने येत आहेत असे त्याच्या दृष्टीस पडले. ते, क्षणांत जमा होत आहेत, क्षणात वेगळे होत आहेत, पुन्हां एकेठिकाणी मिळताहेत, पुनः फुटताहेत, कांही शरीर लांब करून चालताहेत, कांही आंखडून चालताहेत, कांही पडताहेत, कांही ठेचाळताहेत, व जलदीने येत असल्यामुळे जरूरीच्या कामासाठीच येत आहेत, अशा त्या घोड्यांचा समुदाय त्याने पाहिला, तेव्हां चंद्रापीडास कौतुक वाटून त्यानें हे कोण येत आहेत, हे समजण्याकरितां एक मनुष्य तिकडे पाठविला आणि आपण गुडघ्या इतक्या पाण्यांतून शिप्रानदी उतरून त्याच कार्तिकस्वामीच्या देवळात जाऊन त्याची वाट पहात बसला. तो मोठ्या कौतुकाने त्या घोड्यांकडे एकसारखा बघत असतां जवळ असणाऱ्या पत्रलेखेस आपल्याजवळ बोलावून ह्मणाला, पत्रलेखे, तो पहा, ज्याच्या डोक्यावर ऊन न लागावे म्हणून मयूरपिछाची छत्री आहे आणि तीमुळे ज्याचे तोंड नीट दिसत नाही, असा घोड्यावर बसून येत आहे, तो केयूरकच असावा असे वाटतें.

याप्रमाणे तो तिजशी बोलत आहे तो धाडलेल्या मनुष्याकडून आपण येथे आलों आहो असे समजल्यामुळें घोड्यावरून उतरून चालत येत आहे, तातडीनें लांबून आल्यामुळे धूळ उडून ज्याचे अंग मळकट झाले आहे

ज्याचा आकार अगदीं बदलून गेला आहे, अगास संस्कार नसल्यामुळें ज्याचें शरीर तिस्तेज दिसत आहे, तोंड उतरून गेल्यामुळें व उदास दृष्टि असल्यामुळे दुरूनच न पुसता व न बोलता कादंबरीची अवस्थाच सांगत आहे की काय, असा केयूरक त्याच्या दृष्टीस पडला !

त्याने गडबडीने येऊन नमस्कार केल्यावर, 'यावे, यावे!' असे म्हणून चंद्रापीडानें लाब हात करून त्यास आलिंगन दिले. मग त्याला सर्व खुशाल आहेतना, असे विचारून व स्नेहाने वारंवार केयूरकाकडे पाहून तो म्हणाला, "केयूरका, तुझ्या दर्शनाने देवीकादंबरी, आपल्या परिवारासह खुशाल आहेसें कळते, आतां कांहीं वेळ विश्रांति घेऊन स्वस्थ झाल्यावर येण्याचे कारण कोणतें वगैरे सर्व तू सागशीलच !" असे बोलून महाताने पळवीत आणिलेल्या हत्तिणीवर तो चढून बसला, आणि केयूरक व पत्रलेखा यांसहि आपल्या मागे बसवून जलदीने घरी गेला. नंतर राजे लोकांस निरोप देऊन केयूरकासह तो वल्लभनावाच्या बगीच्यांत गेला. तेथे उत्कंठित व व्यग्रचित्ताने कसे तरी दिवसकर्म केल्यावर त्याने पत्रलेखेस ठेवून इतर सेवकांस दूर घालविले. मग केयूरकास जवळ बोलावून म्हणाला, "केयूरका, साग बरे ! आता देवीकादबरीचा व मदलेखेसहित महाश्वेतेचा मला काय निरोप आहे तो ?" नतर तो नम्रपणाने म्हणाला, "महाराज, काय मी सागू ? देवीने विवा मदलेखेने अथवा महाश्वेतेने मजजवळ कांहीं एक निरोप सागितला नाही !" पत्रलेखेस मेघनादाच्या स्वाधीन करून मी परत गेलो, आणि महाराज उज्जयिनीस गेले असे सागितले, तेव्हां मोठ्याने श्वासोच्छ्वास टाकीत "असे झाले काय?" असे कष्टाने बोलून महाश्वेता तपश्चर्या करण्यास आपल्या आश्रमी गेली. कादंबरी हि तत्काळ लोखडी घनाने हृदयावर ताडिल्या सारिखी, वज्राने मस्तकावर प्रहार केल्यासारिखी, बुचाडल्यासारिखी, पराभव पावल्यासारिखी, फसविल्यासारिखी आणि अंत:करणोन सोडल्यासारखी होऊन मूर्च्छित झाली ! महाश्वेता

गेल्याचेहि तिला समजले नाही. तिने पुष्कळ वेळांनं आपले डोळे उघडिले व आश्चर्यानें मजकडे टक लावून "महाश्वेता कोठे आहे?" असे मला रागाने विचारून मदलेखेकडे वळून बोलली, "मदलेखे, चंद्रापीडाची करणी पाहिलीना? असे कधी तरी कोणी केले होतें. व पुढे तरी कोणी करील काय?" असे बोलन "मजजवळ तुम्ही कोणी बाई येऊं नका!" असे दासीस सागुन आपण बिछान्यावर जाऊन पडली, आणि शालूच्या पदराने डोके आवळून समानदुःखी अशा मदलेखेबरोबर देखील एक शब्द न बोलतां सर्वदिवसभर तशीच पडून राहिली. दुसरे दिवशी सकाळी मी जवळ गेलों असता देवी मला म्हणाली, "तुम्ही धट्टेकट्टे पुरुष जवळ असतां मी अशी दशा भोगावी ना? धिक्कार असो तुम्हाला! तुम्ही कोणी माझ्या जवळ असण्याचे प्रयोजन नाही!" अशा प्रकारे निर्भर्त्सनाच करीत आहे काय! आणि रागाने "कां तूं माझ्यापुढे उभा राहिला आहेसरे! नीघ येथून!" असेच म्हणत आहे काय? अशी ती दिसली! आणि डोळ्यावाटे अश्रु ढाळीत मजकडे पाहत राहिली. देवीनें जरी काहीं एक सांगितलें नाहीं, तरी महाराजांकडे मीं जावे असे देवीच्या मनात आहे, असे समजून ती शोकभरांत असल्यामुळें तीस न विचारितां चरणाजवळ आलो आहे, तर महाराज, कृपा करतील तरच देवीचे जीवित राहणार आहे! याकरिता विनंतीकडे लक्ष देण्याची कृपा करावी.

महाराज! प्रथमतःच मलयवायूप्रमाणे आनंद देणारें असें महाराजांचे आगमन झाले तेव्हांच सर्वकन्यालतिका चंचलवृत्ति झाल्या, आणि वसंताप्रमाणे रमणीय अशा आपणांस पाहतांक्षणींच अनुरक्त अशोकलतेसारख्या कादंबरीवर मदनाने अधिष्ठान केले! सांप्रत ती आपणाकरितां फारच क्लेश भोगीत आहे! तिचा मदनाग्नि किती विलक्षण म्हणून सांगावा! सूर्यकांत पाषाणांतील अग्नीप्रमाणे त्याचा शब्द होत नाही, त्याला पेटवायाला वारा लागत नाही, त्यापासून धूरहि निघत नाहीं, व तो भस्महि करीत

नाही. सेवकांनीं घातलेल्या पल्लवांच्या वाऱ्यानें, आर्द्रपंख्याच्या तुषारांनी, चंदनाच्या उटीने, किंवा हस्तिदंती हसाच्या चोर्चीवाटे जेथे पाणी पडत आहे अशा जलमंदिराने किंवा कारंजांच्या फवाऱ्यांनी त्याचा शम होत नाहीं. शांत करण्याकरितां जितका जितका उपचार करावा, तितका तितका विद्युल्लतेचा जणू बंधुच, असा तिचा मदनाग्नि अधिकच पेटतो! आणखी हे मोठे आश्चर्य वाटते की, मदनाग्नीने दग्ध केले असतां अग्निसंस्कारानें निर्मल केलेल्या वस्त्राप्रमाणे तिचे लावण्य फारच रमणीय दिसते! जल हे स्वभावतः मृदु असते खरें, परंतु तेच मौक्तिकरूप बनले असतां जसें कठिण होते, तसें अबलांचे हृदय जात्या कोमल असून ते मदनाग्निसहि दाद देईनासे होते! त्यानां प्रियजनाच्या समागमाची इतकी मोठी आशा असते की, तिच्या योगाने व्याकुल झालेल्या प्राणासहि त्या धरून ठेवतात? देवीच्या विरहोत्कंठेला काय करावे? तिच्या अवस्थेचे वर्णन तरी कोणत्या रीतीने करावे! ती उघड करून तरी कशी दाखवावी! व तिला उपमा तरी कशाची द्यावी! तिचे कोणत्या प्रकाराने वर्णन करावे! अशा तिच्या अवस्थेकडे आपण काहीच लक्ष देत नाहीं! फार काय? तिच्या पुष्पशय्येवरील कमले सूर्याचा प्रखर ताप देखील सोसणारी असून तिच्या स्पर्शाने म्लान होतात. तेव्हां ती आपल्या तापानें सूर्यास देखील लाजविते! निर्दय व दुष्ट मदनाने तिला वेड लावल्यामुळे तिचे जे व्यापार चालतात ते किती म्हणून सांगावे? तिच्या कठोर मनात आपली मूर्ति असल्यामुळे आपल्याला अगदी इजा होऊं नये म्हणूनच कीं काय ती आपल्याला सख्यांकडून पुष्पांच्या शय्येवर ठेवविते! तेथे तिच्या पायाचा आलिता शय्येवरील पुष्पास लागला असता मदनानें हृदय भेदल्यामुळे रक्ताने भरलेले हे त्याचे बाणच पडले आहेत काय, असे तिच्या सख्याना वाटून त्याहि घाबरतात! आपल्या स्मरणानें तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले असतां, मदनबाणाच्या निवा-

रणार्थ ती रोमांचरूप कवचच धारण करिते आहे काय अस वाटतं! श्वासानें एकीकडे गेलेला स्तनावरील पदर वारंवार सावरतांना हातास रोमांचकटक लागल्यामुळे महाराजांनी पाणीग्रहण करावे, म्हणून तो कंटकशयनव्रतच करीत आहेसा तिला भास होतो! डाव्या हातावर गाल ठेवन बसल्या कारणाने जड झालेला हात झाडतांना माणकाच्या कंकणाचे लाल तेज झळकत असल्यामुळे मदनाग्नीने हात भाजल्यामुळेच काय ही असे करिते असें वाटते! कमलपत्राने तिला वारा घालीत असता कानांवरील भूषणकमळे उडत असल्यामुळे अश्रुप्रवाहाच्या भयानें तिचे नेत्र पळतच आहेत, असे दिसते! कृशतेमुळे हातांतील मंगलककण पडूं लागलें तर ते ती धरिते इतकेच नाही, तर महाराजांच्या समागमाच्या आशेने उडणारे हृदय देखील हाताने धरून ठेविते! तिच्या सख्या कमलासारख्या आपल्या थंडगार केलेल्या हातांनी उपचार करीत असतां ती म्लान होते! समागमाच्या इच्छेनें हृदयास, हृदयाने महाराजांस, कंठाने जीवितास, हाताने गालास, स्कंधानें वेणीस आणि नेत्रानी अश्रूंस, ती धारण करिते!! फुटून जाणारं हृदय महाराजाच्या दर्शनाकरितांच असावेसे ती इच्छिते! भलत्याच वेळी आपले नांव चुकून तोडांत आले असतां ती लाजते! प्रियसखीप्रमाणे मूर्च्छा तिला वारंवार स्पर्श! करिते पुष्पशय्येवर पराधीन पडली असता दासीप्रमाणे उत्कंठा तिला वारंवार उठविते! तिचे शरीर अशक्त झाल्यामुळे दासीप्रमाणे मदनपीडा तीस अनेक ठिकाणी फिरविते! कांही वेळ लतामंडपात, कांही वेळ कमलवनांत, कांही वेळ बगीच्यांत जाऊन ती राहते. तेथून तमालवनांत जाते. तेथे दोन्ही हातांनी झाडाच्या फांदीस धरून व दोन्ही बाहूमध्ये डोकें घालून तटस्थ उभी राहते! तेथून सरोवरावर जाते. रडून रडून लाल झालेल्या नेत्रांचीं प्रतिबिंबेंच काय अशी रक्तकमले, 'आपली ही शय्या करील!' या भीतीने पाण्यांत बुडून लपूनच राहिलीं आहेत काय, अशा सरोवरांत तीं

स्नान करिते. पुढे संगीतगृहांत जाते, तेथे गायनाचा मधुर शब्द ऐकून त्रास पावते ! तेथून जलमदिरांत जाते, त्या ठिकाणीं अंगावर तुषार उडाल्यामुळे कदंबकलिकेप्रमाणे कंपित होते ! नंतर अंतःपुरांतील स्थलकमलिनीकडे जाते, तेथे कलहंसपक्ष्यांचे शब्द सहन न होऊन चालली असतां पायांतील वाजणारीं भूषणे काढून घेते ! मग पुष्करिणीवर जाते. तेथील चक्रवाकपक्षी, हीं कडी करण्याकरिता कमलतंतु काढिते, ह्मणून रागावूनच काय ओरडून ओरडून तीस खिन्न करितात ! शय्येकरितां पुष्पांचे ढीगचे ढीग नेऊन ही सुकविते, ह्मणून क्रोधानेच काय भ्रमर आपल्या गुंजारवाने तीस उद्विग्न करितात ! हिने गीतस्वराने आपल्यास जिकलें ह्मणूनच काय अंगणांतल्या आम्रवृक्षावरचे कोकिल तिच्या भोवतीं कलकल करितात ! विरहाने फिक्के पडलेल्या गालांनीं जिंकल्यामुळे ती जात असतां केतकी आपल्या पत्रांच्या अग्रांनी टोचतेच आहे कीं काय असे तिला वाटते ! अशा प्रकारच्या अनेक मदनचेष्टांनीं तिचा एक एक दिवस जातो !

रात्री चद्रोदय झाला ह्मणजे अंधकाराप्रमाणे तिचें धैर्य जातें ! सूर्यकमलाप्रमाणे हृदय म्लान होते ! चंद्रविकासी कमलाप्रमाणें मदन प्रफुल्लित होतो ! चंद्रकांतमण्याप्रमाणें तिच्या नेत्रावाटें पाणी वाहूं लागते ! समुद्राप्रमाणें तिच्या श्वासास भरती येते ! चक्रवाकांच्या जोडप्याप्रमाणे तिचे मनोरथ विघटित होतात ! शीतज्वरानें पीडितासारखी तापाने कंपित होऊन मण्याच्या फरसबंदीवर चंद्रकिरण पसरले असतां त्याजवर हात पसरून चंद्राचा प्रकाश आपल्याला सहन होत नाहीं असे दाखविते ! मदनबाणांनीं पीडित होऊन सीत्कार करीत असतां पूर्वी शरिरांत शिरलेले चंद्रकिरण ही ओकतेच आहे काय असे दंतकांतीच्या योगानें दिसतें ! जांभया देत असतांना कंठांत आलेल्या प्राणांस जाण्याकरितां द्वारच उघडते काय असें वाटते ! ती अश्रु ढाळीत असतां अश्रुप्रवाहाची ही नदीच वाहते

आहे काय असे भासतें ! आरसेमहालांत तिचीं प्रतिबिंबें पडल्यामुळे आपले शेकडो तुकडे झाले आहेत काय असे तिला वाटते ! पुष्पशय्येवर सुगधलोभाने भ्रमराचे थव आले असतां तिच्या अगांत मदनाग्नि पेटल्यामुळे हे धुराचे लोटच चालले आहेत काय असे भासतें ! कमलशय्येवरील पराग अवयवांस लागल्यामुळे मदनाग्नीने ती पेटल्यासारखीच दिसते ! घाम जाण्याकरितां अंगास कापराची भुकटी लाविली असता जळून खाक झाल्यासारखी दिसते ! संगीतकाली मृदग वाजत असता हे मयूराचेच शब्द आहेत असे तीस वाटून ती मंदिरातील पाचूच्या मोरांची तोंडे जाऊन दाबते ! सध्याकाळी "नकोगबाई तें विरहाचे दुःख !" असे बोलून चित्रांतील चक्रवाकजोडप्याचा वियोग न व्हावा म्हणून त्याला कमलतंतूनी बांधून टाकिते ! रात्री महाराज आलिंगन करीत आहेत असे वाटून कर्णावरील कमल काढून रत्नदीप विझण्याकरितां त्यावर मारते ! उत्कठालेखांत काल्पित समागमाच्या खुणा लिहिते ! स्वप्नांत घडलेल्या अपराधाबद्दल क्षमा मागते ! महाराजांची समजावणी करण्याकरितां दर्पणांना आपल्याकडे धाडते !! तर हे असले प्रकार ती वेडेपणामुळे किंवा विलासामुळे किंवा उन्मादामुळे करते, हे कांहींच समजत नाहीं !

आणखी दक्षिणवायु जसा सुगंध बरोबर घेऊन येतो, तसा तिला मोह येतो ! रात्र, तिला जागृति आणिते ! उपवनांतील सुगधावरोबर तिल मरणाभिलाष प्राप्त होतो ! कमलपर्णावरील जलबिंदूप्रमाणे तिला थरथर काप सुटतो ! कमलिनीप्रमाणे चद्रकिरणांनी ती म्लान होते ! हंसाप्रमाणे मृणालिकाहारानें ती जीव धारण करते ! चंद्राप्रमाणे कमलसमुदायावर पादसंचार करीत ती रात्र घालविते ! विष्णूच्या शय्येप्रमाणे ती मंदश्वासशेषा अशी राहते ! चंद्रविकासिनी कमलिनीप्रमाणें ती जागृत राहते ! मलयनदीप्रमाणें चंदनपल्लवांनीं युक्त अशा शिलातलावर पडते ! असह्यसंतापाने भुजंगीप्रमाणें चंदनपल्लवास आलिंगिते व मयूराच्या शब्दास भिते ! मृगीप्रमाणें केसरिवनांत जाण्याचे ती टाळते ! सीतेप्र-

माणें पीतरक्त राक्षसांसारखे चंपक व अशोक यांस भिते! उखेप्रमाणें स्वप्नसमागमानेच धन्यता मानते ग्रीष्मरात्रीप्रमाणे दररोज ती कृश होत जाते ! फार काय सांगावे ! मदनपीडा सोसता सोसतां तिची सर्व अंगे क्षीण झाली आहेत! कडी करतां करता मृणाले मिळतनाशी झाली आहेत ! दररोज औषधे देतां देतां तीहि आता मिळतनाशी झाली आहेत! एकसारखा उपदेश करतां करतां सख्यांचीं भाषणेहि सरली आहेत ! आता त्यानां नवे बोलण्याचें काहीच सुचेनासे झाले आहे! पुष्पशय्या करता करतां बागातील फुलें नाहींतशी झाली आहेत. आणि एकसारखी वृष्टि करता करतां मदनाची शस्त्रे देखील बोथल्यासारखीं झालीं आहेत ! फार काय सागावे ! हल्ली सर्व सख्या महाराजांच्या नांवाचाच गजर करीत आहेत ! आपल्या समागमाचीच रहस्ये त्या संबंधाचीच बोलणीं ! आपल्या संबंधाच्याच काय त्या गोष्टी ! आपल्या संबंधाचेच काय ते विनोद ! आपल्या प्रतिमा करणें हाच काय तो चित्रकलेचा अभ्यास ! आपल्या संबंधाचीच काय ती गाणी ! आपल्या दर्शनाचीच काय ती स्वप्ने ! मदनज्वराने संतत होऊन आपल्या संबंधाचेच बरळणें ! सारांश आपल्या संबंधाखेरीज दुसरे कांही एक नाही ! तिची मूर्च्छा जाण्यास आपले नाव घेऊनच झाला तर उपाय. बाकी सर्व इलाज खुटले ! "

याप्रमाणे केयूरक सांगत असतां, चंद्रापीडास मूर्च्छा आली. पुढे आतां ऐकवत नाही, असे डोळे मिटून तो खुणेने सांगतच आहेसे वाटले ! दुःखित चंद्रापीडावर दयाळू होऊन मूर्च्छेनेच पुढे न सागण्याविषयी केयूरकाचे निवारण केले ! नाही तर तिची त्याला आणखी पुष्कळच अवस्था सांगायाची होती ! मूर्च्छा आल्यामुळें कादंबरीचे ध्यानच करीत आहे

---

१ मृणालिकांचा ह्म० कमलतंतूचा आहार (भक्षण), पक्षी मृणालिकांचा हार =माळ. २ किरण, पक्षी पाय. ३ मंदश्वास आहे शेष (शेष नावाचा सर्प) जिचे ठायीं, पक्षी मंद श्वास आहे शेष (बाकी) जीचा. ४ सिंह, पक्षी बकुलवृक्ष. ५ रक्त प्राशन केलेलें, पक्षी पिंबळे व तांबडे.

काय अशा त्या चंद्रापीडास केयूरकानें सांवरून धरिलें. पत्रलेखा तिला वार घालीत बसली. तिने व पुढें दुःख देण्याविषयीं तयार असलेला दैवाने त्यास सावध केले! नंतर आपल्या सागण्यानें चंद्रापीडाची अशी अवस्था झाली म्हणून भ्यालेल्या चोरट्यासारखा झालेल्या खिन्न झालेल्या प्रीतिलाच अशा केयूरकास तो मोठ्या दुःखाने म्हणाला, "केयूरका, माझ्या मनांत नाही, मी निष्ठुर आहे, व फिरून मी येणार नाहीं, असें समजून देवीने, महाश्वेतेने किंवा मदलेखेनेंहि तुला जाण्यास सांगितले नाही व कांही निरोपीहि सांगितला नाहीं, तथापि पत्रलेखेनें मला जो वृत्तांत सांगितला त्यावरून मला सर्व कळले आहे कुलीन, उदार, सरळस्वभावाची व मर्यादशील अशी देवीकादंबरी पडली. यामुळे तिला तिचे कर्तव्य समजले नाहीं, याला मी काय करावें बरें? चंद्रप्रकाश पडल्यावर पाझर सोडणें हें चंद्रकांत पाषणाच्या स्वाधीन आहे, परंतु चंद्रिका पाडणें हे नाहीं. सूर्याच्या तापानें म्लान झालेल्या चंद्रविकासिकमलांस विकासाची इच्छा असतेच, परंतु ती पूर्ण करणे हे चंद्रिकेच्या स्वाधीन आहे. वृक्ष रसभरित आहे तरी वसतलक्ष्मीने आलिंगन दिल्याखेरीज त्याला पल्लव कोठून फुटणार बरें! तर या कामांत देवीचाच अपराध म्हणण्यास हरकत नाहीं. ज्याला ओठ हालविण्याचाच काय तो उशीर! असा हा दास पुढे असतां लज्जा धारण करून तिनें आपली विनाकारण अशी अवस्था करून घेतली! अथवा देवीच्या सेवकजनाचा तरी केवढा हा वेडेपणा बरें! त्यांनीं कसे या गोष्टींत लक्ष पुरविले नाहीं? या दासाची इतकी लज्जा व इतका गौरव कशाला पाहिजे होता? ज्यामुळें पुष्पाप्रमाणें सुकुमार अशा अपल्या तनूस तिने इतके क्लेश दिले व माझाहि मनोरथ पूर्ण केला नाहीं, इतका अविश्वास धरण्याचें काय कारण होतें बरे! स्त्रियांचा हा संकोच परंपरागतच आहे, त्यांत ज्यांचा बालभाव पुरा गेला नाहीं, अशा मुग्ध स्त्रियांच्या मनांत तर तो फारच राहतो. मदलेखा

म्हटली तर तिचें दुसरें हृदयच! असे असतां तिनें तरी देवीची कां उपेक्षा केली हे समजत नाहीं! मोठमोठ्या निग्रह करणाऱ्या ऋषींच्या मनात देखील सचार करणारा, कधी कोणास न सापडणारा असा पटाईत चोरच, मोठमोठ्या पवित्र साधूनाही स्पर्श करणारा चांडाळ, अनत प्राणी ज्याने भस्म केले तरी अतृप्त असा स्मशानाग्निच! सर्व दोषांचे स्थानच, न दिसणारा असा रोगच ! रूपाने मोहित करणारा, मर्माचे ठायीं भेद करणारा असा व्याधच; अकाली मृत्यु आणणारा, योग्यायोग्यविचार न करणारा, अपकार करण्यांत सार्थक्य मानणारा, हृदयांत उत्पन्न होणारा, असा जो दुरात्मा मदन त्यांने देवीस इतके आयास दिले असता तिची अशी का उपेक्षा केली? तिला उघड बोलण्यास लाज वाटत होती, तर तेथे मी होतो तेव्हांच का बरे कोणी मला सुचविले नाही? मला आतां तिचा सर्व वृत्तांत कळला पण काय उपयोग! कित्येक दिवस जायाला पाहिजेत इतका दूर मी पडलो, तेव्हा आतां काय करावें बरे? बाऱ्याने अंगावर फूल पडले तरी सहन होत नाही असे जिचे सकुमार शरीर ते वज्राप्रमाणे कठिण व आत्मासारख्याच देखील असह्य असे मदनबाण कसे सोसीत असेल? क्षणमात्रांत तिचे काय होईल याचा देखील मला काहीच भरवसा वाटत नाही! देवीच्या नशिबीच दुःखानुभव होता असे म्हटले पाहिजे. दुसऱ्यास नाडण्याविषयी तत्पर, दुर्घट घडविण्याविषयी पंडित, मनास वाटेल तसे करण्यास उद्युक्त, अशा घातकी दैवाने जो विलक्षण प्रकार घडवून आणिला, यावरून हे इतकेच करून उगीच बसेल असे दिसत नाही! यांत कांही तरी त्याचा हेतु असलाच पाहिजे! तसे नसते तर विनाकारण किन्नराच्या जोडप्याच्या मागें लागून निर्मानुष भूमीकडे कशाला गेला असतो? तृषा लागून अच्छोद सरोवराकडे-तरी कशाला वळला असतो? तेथे विश्रांति घेत असतां दिव्यगीत कशाला कानी पडलें असते? त्या ठिकाणी हे स्थळ कोणाचें अशी जिज्ञासा कशाला

उत्पन्न झाली असती ? महाश्वेता तरी कशाला दृष्टीस पडली असती ? तरलिकेसह तुझे येणे होऊन माझी गोष्ट का निघाली असती ? महाश्वेतेसह हेमकूटपर्वतावर कां जाणे झाले असते ? तेथें देवीचे दर्शन कां झाले असते ? परस्परावर अनुराग का उत्पन्न झाला असता ? किंवा मनोरथ सफळ झाले नाहीत तोच पित्याची अलघनीय आज्ञा तरी का येऊन टेपली असती ? तेव्हा आमच्या कर्मबलाने प्रेरित व घातकी अशा दैवाने खूप वर चढवून आह्माला तोडघशी पाडलें ! तथापि देवीचा सत्कार करण्याकरिता मजकडून किंचितहि अनमान होणार नाही.

याप्रमाणे चंद्रापीड बोलत असता संध्याकाळ झाला. अगोदरच हा कादंबरीच्या वृत्तांताने संतप्त झाला आहे, यास आणखी आपण कशाला ताप द्यावा ह्मणूनच काय दयाळू झालेल्या सूर्याने तप्त सुवर्णाप्रमाणे पसरलेले आपले हजारो किरण आवरले. उंच वृक्ष व शिखरे याजवर जे कोठे कोठे उन्हाचे छटे राहिले होते, त्यास तुकड्याप्रमाणे गोळा करीत करीत दिवसहि निघून गेला ! शुद्धीवर नसलेला चंद्रापीड कोणाच्या दृष्टीस पडूं नये ह्मणूनच काय, संध्येने आपल्या लालीने व रात्रीने अंधकाराने आताप्रमाणे त्यास झाकून टाकिले ! आपली शय्या करून हा सुकवून टाकणार, ह्मणून भीतीने सूर्यकमले मिटूं लागली ! चंद्रविकासि कमले शुद्ध असल्यामुळे परोपकारातच सार्थक्य समजन याने आमचा शय्या करावी ह्मणूनच काय प्रफुल्लित होऊं लागली ! चक्रवाक पक्षी दीनस्वराने कादंबरीच्या जवळ जाण्याविषयी उपदेशच करीत आहेतसे वाटले. सकल भुवनाचे शुभ्र छत्र, अमृताने भरलेला रुप्याचा जणूं कलशच, पूर्वदिशारूप स्त्रीच्या कपाळावरील तिलक, आकाशलक्ष्मीच्या लावण्याचा जणू डोहच व सर्वलोकांस आनंद देणारा असा चंद्र अमृतमयकिरणांनीं चंद्रापीडास स्पर्श करण्याकरितांच, किंवा जीवन देणाऱ्या चंद्रिकाजलाने त्यास शिंपडण्याकरितांच उदयपर्वतावर चढला ! त्या वेळी वल्लभोद्यानांत चंद्रिकास्पर्शानें पाझर फुटल्यामुळे, मनोहर अशा शिलातलावर अंग टाकून

देऊन तो केयूरकास ह्मणाला, " आपण जाऊं तोपर्यंत देवी प्राण धारण करीलना ? मदलेखा तोपर्यंत तिला करमणूक करीलना ? तिचे समाधान करण्याकरिता महाश्वेता तरी तिजकडे जाईलना ? माझ्या परिचयाने त्रासलेली देवी खाण्यापिण्याकरिता त्या दोघींची प्रार्थना तरी ऐकेलना ? भयचकित हरिणबालकाचे नेत्राप्रमाणे चंचल व विस्तीर्ण असे तिचे नेत्र आणि मंदहास्ययुक्त मुख ही फिरून माझ्या दृष्टीस पडतीलना ? " तो ह्मणाला, " धैर्य धरून लवकर जाण्याचे करावे. देवी जवळ कोणीहि असले तरी काही उपयोग होणार नाही. तिचे लक्ष काय ते आपणांकडेच आहे. व त्यामुळे तिला क्षणभरसुद्धा झोप येत नाही. कठांत आलेले प्राण आपल्या समागमाच्या इच्छेनेच तिनें धरून ठेविले आहेत. तिच्या मुखावाटें एकसारखा श्वास चालू आहे व रोमांच तर क्षणभर सुद्धा तिच्या शरीरास सोडीत नाहात ! तिच्या नेत्रावाटें अश्रुपात तर चालू आहेतच ! झोप तर मुळीच नाही व सर्व तिला उदास भासतें आहे. " असे त्याचे भाषण ऐकून चंद्रापीडाने "जा तू आतां विश्रांति घे ! " असे त्यास सांगितले, व आपण विचारात गर्क होऊन राहिला.

तो म्हणाला, आईबापांस न कळवितां व नमस्कार करून त्यांचा आशीर्वाद न घेता उद्धटपणाने त्यांच्या आज्ञेचें उल्लंघन करून जावे, तर मग सुख कोठले, मनोरथसिद्धि कोठली, आणि हृदयास समाधान तरी कोठले ! पुढे सुखादिप्रकार तर सुचणार नाहीतच परंतु अगोदर तसे जाणेच ठीक नाही. दुःखसमुद्रांतून तरून जाण्यास सेतुच, पाहिजे ते फल देण्यास कल्पवृक्षच, शत्रुयशाला प्रतिबंध करणारा अडसर, व सर्व जगाला आधारभूत, अशा आपल्या भुजावरून राज्यकारभार काढून ज्यानें माझ्या स्वाधीन केला, त्या पित्याला न विचारता गेलो, तर अपरिमित हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ वगैरे बरोबर घेऊन धावत, पळत, विश्राति न घेतां, भुकेनें, तहानेनें व्याकुळ होऊन धुराळा खात, राजे लोकांनीं चोहो-

कडे मला पहात हिंडावे असे होणार ! राजे तर येतीलच, परंतु पित्याच्या स्नेहामुळे स्त्रिया व पुत्र सोडून प्रजा देखील मला पहात फिरतील. बरे, पित्याला तरी मजखेरीज दुसरे कोण आहे, की ज्यावर दृष्टि देऊन हा गेला तर गेला! असे मनाने म्हणून तो स्वस्थ बसेल ? मुखात असलेली माझी आई तरी कोणाच्या तोंडाकडे पाहील ? मला आणण्याकरिता दुःखाने हंबरडा फोडून ती केवळ बापालाच व्याकुल करणार, बाप शोधास निघाल्यावर सर्व पृथ्वीच मागे लागल्यासारखी होईल. तेव्हा मी कोठे जावे, कोठे विश्रांति घ्यावी कोठे खावे, कोठे प्यावे, कोठे मी आपला प्राण राखावा आणि सापडल्यावर तोंड तरी कसे दाखवावे ? मला पुसल्यावर मी तरी काय सांगावे ? कदाचित हातीं लागलो नाही, तरी क्लेश देण्यास अयोग्य अशा पित्यास व त्याच्याच कृपेने जिला दुःख ठाऊक नाही, अशा आईस दुःखसमुद्रात लोटून दिल्यावर एखाद्या पातक्याने मजपेक्षा अधिक ते काय करायाचे आहे ? दिग्विजयाप्रसंग बहुत दिवस प्रवास करून दमून भागून गेलेले व जे अजून येथे आले देखील नाही, त्या सैन्याने अर्ध्या रस्त्यातूनच परतून माझ्या शोधाकरिता धावत पळत सुटावे ! हे ठीक आहे काय ? बरे, आई-बापांच्या संमतीने जावे, तर त्याना काय सांगावे, की माझ्यावर प्रेम जडल्यामुळे जिला मदनपीडा देत आहे अशी देवीकादंबरी मजकरिता दुःख भोगीत आहे ! किंवा तिजवर प्रेम जडल्यामुळे तिजवाचून माझे प्राण राहणार नाहीत ! किंवा तिच्या आणि माझ्या जीवितार्थी सांगड घालून देणाऱ्या महाश्वेतेने तिचे पाणिग्रहण करण्याकरितां मला बोलाविले आहे ! किंवा तिचे दुःख पाहवेना म्हणून हा केयूरक मला नेण्याकरितां आला आहे ! काय सांगावे तरी काय ! दुसरी शोभण्यासारखी सबब कांहीच दिसत नाहीं. नुकताच पृथ्वी जिंकून आलों, त्याला तीन वर्षांवर दिवस लागले. गमनकारण न सांगतां मी येथून निघावे तरी कसे ! आईबाप तरी कोणत्या कारणाने मला जाण्यास अनुमोदन देतील ? जिवलग मित्राकडून या कामांत मदत

पाहिजे होती, परंतु तसा कोणी जवळ नसल्यामुळे मोठीच अडचण प्राप्त झाली. माझा प्रियमित्र वैशंपायनहि जवळ नाहीं. आता मी कोणाला विचारूं ? कोण मला खात्रीनें असे कर म्हणून सांगेल ? अशी कोणाची विचारशील बुद्धि आहे ? इतका कोणीच माझ्या अगत्याचा दिसत नाही, की, जो मी दुःखित झालो असता दुःखी, व सुखी झालो असतां सुखी होईल. हें कार्य करण्याचा भार सोपवून मी स्वस्थ राहूं असा कोण आहे ? माझ्या जाण्यामुळे आईबाप रागावले तर त्यांची समजूत घालून कोण मला नेण्यास समर्थ आहे ? याप्रमाणे चिंता करितां करिता मोठी भासणारी रात्र तेव्हाच संपली. प्रातःकाळ होताच दशपुरीपर्यंत सैन्य आलें अशी बातमी येऊन पोहोंचली. तेव्हा त्याचे मनाला उल्हास वाटला, आणि तो म्हणाला, " अहाहा ! आता मी धन्य आहें ! थोर दैवानें मजवर मोठाच अनुग्रह केला. माझ्या काळजीबरोबर माझा दुसरा प्राणच असा वैशंपायन आला ! " असा हर्षभरित होऊन, केयूरक येऊन नमस्कार करीत आहे तोंच तो त्यास म्हणाला, " केयूरका, आतां आपलें काम झालें ! वैशंपायन आला ! " चंद्रापीडाचें येणें कसें होतें या काळजीत तो होताच, त्यानें चंद्रापीडाचें भाषण ऐकतांच म्हटलें, " वाः फार चांगलें झालें, महाराजांच्या मनासारखी गोष्ट झाली ! " असें बोलत तो त्याजवळ जाऊन बसला, आणि म्हणाला, " सर्वत्र चमकणारी विद्युल्लता जशी मेघगर्जना होणार म्हणून सुचविते, काळेभोर मेघ आल्यामुळे वृष्टि होणार म्हणून जसे समजतें, पूर्वदिशा शुभ्र झाली म्हणजे चंद्रोदय होणार म्हणून जसें कळतें, सुगंध घेऊन मलयवायु आला असता वसतऋतु प्राप्त झाला म्हणून जसें कळतें, वसत आला म्हणजे पल्लव फुटणार, पल्लव फुटले म्हणजे पुष्पें येणार, काशपुष्पें फुलली म्हणजे शरदृतु येणार, असें जसें लक्ष्यांत येतें, त्याप्रमाणें हल्लीची सानदवृत्तिच महाराजांचे तिकडे आगमन होणार म्हणून कळविते ! यावरून महाराजांस देवीचा समागम अवश्य होणारच असें आतां खास वाटतें ! चंद्रिकेवांचून चंद्र, मृणालिकेवांचून

कमलाकर, लतेवांचून उद्यान, मोहोरावाचून मनोहर असा वसंतऋतु कधी कोणी पाहिला आहे काय ? तर आतां वैशंपायन येऊन त्या वरोवर विचार व तयारी होण्यास वराच वेळ पाहिजे. देवीची अवस्था कालक्रमण करण्यास किती असमर्थ आहे ते महाराजास कळविलेच आहे. त्यांत आशा असली म्हणजे जीवितांचे जतन करावेसे वाटते. तिचे हृदय तर निराश असल्यामुळे तिने कोणत्या आधारानें दम धरावा ? या करितां मी पुढे लवकर जाऊन आपल्या येण्याची वार्ता सांगितली म्हणजे देवीस वाटेल की, माझ्या जीवितांचे प्रयोजन आहे, ह्मणून पाहिजे तितके कष्ट सोसून ते मी धारण करीन! मनाने महाराजांची स्वारी पुढे गेलीच आहे व शरीरानेहि मागोमाग येण्यास तयार झालीच आहे. याकरिता आता मला येथे राहून काय करावयाचे आहे ? आनदाची वातमी सागण्यास पुढे जावेसें मला वाटते आहे. तर मला जाण्याविषयी महाराजानीं आज्ञा द्यावी ! "

हे ऐकून चद्रापीडास फार आनद झाला. व प्रसन्नदृष्टीनें त्याजकडे पाहून तो ह्मणाला, " प्रसंग पाहून व काल देश वर्तमान यास अनुसरून वागणारा निष्कपट प्रीति करणारा, आपल्या सुखाकडेहि लक्ष न देणारा असा तुजवाचून मला दुसरा कोण आहे ? तूं चागला विचार काढला. देवीचे प्राणधारण होण्याकरिता पुढे जाऊन मी खचित येणार असे तिला सागावे. तिला आणखी धैर्य यावे म्हणून पत्रलेखेलाहि तुजवरोवरच जाण्याचे करावे. हिजवर देवीची मोठी कृपा आहे. हिला पाहिल्यावरोवर देवीला पुष्कळच धैर्य येईल. " असे बोलून त्याने पत्रलेखेकडे पाहिले तेव्हा ती खाली तोड करून " जशी महाराजाची आज्ञा असेल तसे, " असे म्हटलें. तिचा जाण्याचा निश्चय ठरताच चद्रापीडाने मेघनादास बोलावून आणण्यास द्वारपालिकेस सागितलें. आज्ञेवरोवर हजर झालेल्या, व आज्ञेची वाट पाहणाऱ्या मेघनादास उत्तेजन देऊन तो ह्मणाला, " ज्या ठिकाणाहून पत्रलेखेस आणण्याकरिता तुला सागितले होतें, त्याच ठिकाणावर तिला घेऊन केयूरकावरोवर

तूं जा, मी वैशंपायनाची भेट घेऊन तुझ्या मागोमाग आलोंच, समज ? ”
“ आज्ञा महाराज ! ” ह्मणून मेघनादाने प्रणाम करून तो तयारी करण्या-
करितां निघून गेला. तेव्हां “ आता उगीच उशीर तरी कशाला पाहिजे ? ”
असे ह्मणून नमस्कार करून केयूरक उभा राहिला असता चंद्रापीडानें त्यास
अगत्याने जवळ बोलाविलें, आणि अश्रूनी भरलेल्या डोळ्यानी त्याजकडे
पाहून त्यास आलिंगन दिले. नंतर अनेक वर्णानी युक्त निरोपच काय
असे रत्नजडित कर्णभूषण आपल्या कर्णातून काढून त्याने त्याच्या
कानात घातले व तो सद्गदित होऊन लागला, “ केयूरका ! तूं असा कांहीं
देवीचा निरोप आणिला नाहीस की, त्याच्या अनुरूप तुजबरोबर मी परत
निरोप पाठवावा ! तथापि देवीला माझी विनति सांगावी कीं, व्यर्थ लज्जा
धरल्यामुळे मी देवीस फार क्लेशदायक आलों; तर अशल्या लज्जेचा काय
उपयोग होता ? देवीच्या पायाजवळ पत्रलेखा तर येतच आहे ती सर्व
विनति सांगेलच. ” असे बोलत आहे तो आपल्या विरहाने दुःखित झालेल्या
प्रयाणकाली रडणे हे अमंगल समजून त्यास दाबीत असणाऱ्या नेत्रांवाटें
एकसारखे अश्रु ढाळीत असणाऱ्या, व शून्य दृष्टीने आपल्याच पायाकडे
पहात असणाऱ्या अशा पत्रलेखेसमोर होऊन चंद्रापीड तीस ह्मणाला:—“पत्रलेखे,
देवीस माझी अशी विनंति सांगावी की, पहिल्या भेटीसच दयाळु स्वभावा-
मुळे कृपा करणाऱ्या देवीचा सन्मान न करिता मी निघून आलो, तेव्हा
सर्व स्वलाच्या अग्रभागी राहून मी सर्व गुण दूषित केले, तर आता कोणत्या
तोंडाने अनुग्रह करण्याकरिता देवीस विनवावे ? लटकी माया दाखवून
देवीच्या कोमल हृदयास दुखवून मी निघून आलो नाही काय ? तिच्या
अस्वस्थ शरीराची या पाषाणहृदयानें उपेक्षा केली नाही काय ? तथापि
देवीचा दयालु स्वभाव दूर राहिलेल्या व मदनाग्नीने दग्ध झालेल्या मला
राखीतच आहे ! तिचा सरळपणा मला बोलावितच आहे ! तिचा स्नेह मला
ओढून नेतच आहे ! तिचा उदारपणा मजवर अनुग्रह करितोच आहे !

तिची प्रीति चरणपतितांची निर्भर्त्सना करणारच नाही ! तिचे मृदु हृदय मला उठवून गौरव करीतच आहे ! तिचे प्रिय भाषण मला हृदयांत अवकाश देतच आहे ! तेव्हा फिरून निर्लज्जपणाने देवीचे दर्शन घेण्यास मी मागें पुंढ पाहणार नाही. देवीचा अनुग्रह माझ्या जीवितास अभय देऊन मजकडून काय करविणार नाही ? देवीच्या सेवेस मला तो योग्य करील, सेवाचातुर्य शिकवील, व सर्व काही करील, देवीचे गुण अनंत व अलंघनीय असल्यामुळें गमनाशेवाचून मी कोठेहि गेलो तरी ते बळेच मला देवीच्या पायाजवळ आणतील. अशी विनंति सागून म्हणावे की, जसे माझे येणे निष्फळ होणार नाही, व हे जग मला शून्य वाटणार नाही तसे देवीने आपल्या जिवास जपावे. " असे बोलून तो आणखी म्हणाला, " पत्रलेखे, वाटेने माझ्या विरहाचे दुःख बाळगू नकोस. शरीराची अबाळ करूं नकोस. जेवण्याखाण्यास उशीर करूं नकोस. भीड नाही अशा रस्त्याने जाऊं नकोस. नीट पाहिल्याखेरीज व चौकशी केल्याखेरीज कोठे रहात जाऊं नकोस. ज्यांची पुरी ओळख देखील नाही, अशा कोणाला आपले हृदत कळूं देऊं नकोस. आपल्या शरीराची सावधगिरी ठेव. काय करावे ! तुजपेक्षाहि देवीचे प्राण मला अधिक प्रिय आहेत; म्हणून त्यांच्या रक्षणाकरिता तुला एकटीला पाठवीत आहे. माझे पचप्राण तुझ्याच हातात आहेत, असें समजून तं आपलें चागले रक्षण कर. " असे सागून व मोठ्या प्रीतीने तिला व केयूरकाला आलिगून त्यालाहि पत्रलेखेस नीट साभाळून नेण्यास सागितले, आणि " हिला बरोबर घेऊन त्या ठिकाणाहून मला नेण्याकरितां तूं अगत्य ये बरे ! " असे बोलून त्याने त्यास जाण्यास निरोप दिला.

ते गेल्यावर, हे लवकर पोहचतीलना ? यांना वाटेत कांही अडथळा तर येणार नाहीना ? यांना पोहचण्यास किती बरे दिवस लागतील ? अशी काळजी करीत तो थोडा वेळ बसला. मग सैन्य आल्याची खरी काय

ती बातमी कळावी म्हणून, त्याच्या शोधाकरिता त्यान एक जासूद पाठवून व ज्याच्या भेटीस फार दिवस झाले होते अशा वशपायनास सामोर जावे, असें मनांत आणून तो आपले पित्याकडे गेला. त्या ठिकाणी दोन्ही बाजूकडे द्वारपाल होते त्यानी झटदिशी एकीकडे होऊन रस्ता सोडल्यावर तो आंत गेला. मग उजवा गुडघा व हात टेकून त्याने नम्रपणाने आपल्या पित्यास दुरूनच नमस्कार केला. त्यावेळी त्याचे प्रतिबिंब व वेशकलाप ही मण्यासारिख्या स्वच्छ फरसबदीत प्रतिबिंबित झालेली दिसत होती!

त्यास पाहून सजलमेघाप्रमाणे गंभीर अशा स्नेहभरित वाणीने "ये इकडे ये!" असे तारापीड म्हणाला. तेव्हा चंद्रापीड गडबडीने जात असता मध्ये शुकनास प्रधान होता, त्यास नमस्कार करून तो एके बाजूस भुईवरच बसला. तेव्हा तारापीडाने बळेच त्यास आपल्या जवळ घेऊन सिंहासनावर बसविले. नंतर किती वेळ पाहिले तरी अतृप्त अशा नेत्रानी त्याचे रमणीय शरीर पाहून तारापीडाने त्याच्या सर्व अंगावरून हात फिरविला. नंतर तो प्रधानास म्हणाला, "शुकनासा!! दिर्घायुषी चंद्रापीडाकडे पाहिले का? सुवर्णपर्वतावर जशी इंद्रनीलमण्याची कांति! चंद्रावर जशी कलकलक्ष्मी! प्रफुल्लित कमलाकरावर जशी भ्रमरपंक्ति! किंवा प्रज्वलित मदनदीपावरची जणू काजळीच! देदीप्यमान प्रतापाग्नीची जणू धूमरेखाच! किंवा मदनाच्या विलासवनांतील तमालवल्लीच! अशी चंद्रापीडाच्या मुखावर ही पहा कशी रोमपंक्ति (मिशी) फुटली आहे ती! ही हा विवाहमंगल करण्यास योग्य झाला, असे कळवितेच आहे! याकरिता देवाचा विचार घेऊन एखादी सुंदर व कुलीन राजकन्या पाहून आणावी, म्हणजे जसे बालकाचे दुर्लभ मुखकमल एकदांचे माझ्या दृष्टीस पडले, तसेच आता त्याच्या वधूचेहि दृष्टीस पडेल, तरी असे करून मला आनंद करा.

शुकनास म्हणाला, " महाराजांनी फार चांगला विचार मनांत आणिला. चंद्रापीडानें सर्व विद्या व कला यांचे संपादन केले आहे. सर्व प्रजेस अगदी वश केले आहे. सर्वदिक्सुंदरीचे करग्रहण केले आहे. राजलक्ष्मीस कुटुंबवत्सल करून सुस्थिर केले आहे. चतुःसमुद्रवलयांकित भूमिहि वरिली आहे. तेव्हां याने वरिलें नाही असे काय राहिले आहे ? हे भाषण ऐकून चंद्रापीडानें लज्जेने मान खाली घातली ! आणि तो मनांत म्हणाला, " वाहवा ! काय वडिलाचे संभाषण चालले आहे ! कादंबरीच्या समागमाच्या उपायांचे मी चिंतन करीत आहे तो पित्यास अशी बुद्धि सुचली ! अंधकारांत प्रवेश करण्यास जसा प्रकाश, निबिड अरण्यात जाणाऱ्यास जसा वाटाड्या, समुद्रात पडलेल्यास जशी नौकाप्राप्ति, मरणोन्मुखावर जशी अमृतवृष्टि, याप्रमाणे ही प्रसंगोचित गोष्ट निघाली आहे ! तर आता कादंबरीची प्राप्ति होण्यास वैशंपायनाच्या भेटीवरच काय ते अवलंबन आहे ! " असे तो चिंतन करीत आहे तो तारापीड उठला, आणि शुकनास व चंद्रापीड यास विलासवतीच्या मंदिरात घेऊन गेला. तेथे गेल्यावर चंद्रोदयाने समुद्रवेला[1] जशी चंचल होते त्याप्रमाणे तारापीडास पाहून विलासवतीच्या जिवाची उठून उभे राहण्याची वेगरे गडबड उडाली ! मग तो तीस उभ्या उभ्याच म्हणाला, " देवी, हे पहा बालकाचे मुखावर तारुण्यलक्षण (मिशी) दिसत आहे. तारुण्यभराचे सूत्र, तरुणपणातील विलास पुरविण्याविषयी मूर्तिमंत आज्ञाच, असे हे दिसत आहे ! सुनमुख दृष्टीस पडावे म्हणून तू अजूनहि कशी उतावीळ होत नाहीस ? मी तुझा विचार घ्यावयास आलो असता तू लज्जेने आपले मुख एकीकडे का करतेस ! नीट का सागत नाहीस ? लाजून तोंड खालीं घालून का बसली आहेस ? तू तर आता वरमाय होणार ! तुला तर अगोदर हौस असावी ! पण तूं कांहींच बोलत नाहीस, यावरून

१ मर्यादा.

चंद्रापीडावर तुझी ममता नाहीं असे वाटते ! याप्रमाणे तिशी विनोद करीत मोठ्या आनंदांत कांहीं वेळ तेथे राहून तो भोजन करण्यास निघून गेला. पुढे चंद्रापीडाने वैशंपायनास घेऊन येण्याविषयी शुकनासाकडून पित्याची आज्ञा मिळविली, मग त्या दिवशी त्याने आपल्या आईच्या घरीच भोजन केले, आणि वैशपायनास सामोरे जावयाचे, अशा नादात त्याने दिवस घालविला. रात्री निद्रा करण्याकरिता बिछान्यावर गेला असतां मित्राच्या दर्शनाच्या उत्कंठेने दोन प्रहर रात्र उलटून गेली तरी त्यास झोप कशी ती लागली नाही. नतर, जिकडे तिकडे अतिस्वच्छ चद्रकिरण पडले होते, ते जसे काय आपल्या कातीने आकाशाचा नीलवर्ण बदलीतच आहेत काय ! दिव्यागार बनाचा हिरवा वर्ण नाहीसाच करीत आहेत काय ! व त्याना छिद्रे पाडून आत शिरतच आहेत काय ! वृक्षच्छायेस घालवूनच देत आहेत ! गुहा, वने, व वनस्पतीच्या दाट जाळ्यात जाऊन लपलेल्या अधकारास पिटाळूनच लावीत आहेत काय ! विवरप्रवेशाच्या मिषाने रसातलांत शिरून पृथ्वीचा तळ शोधितच आहेत काय ! चंद्रोदयाच्या हवेल्यास आणण्याची नवीन सफेतीच देत आहेत काय ! दशदिशाकडे कर्पूराची धूळच उडवीत आहेत काय ! शुभ्रचदनरसाने रात्रिरूप स्त्रीस उटीच देत आहेत काय ! ग्रह व नक्षत्रे याचा संक्षेपच करीत आहेत काय ! नद्याची वाळवंटे विस्तीर्णच करीत आहेत काय ! सूर्यविकासीकमलाना दाबूनच धरीत आहेत काय ! चंद्रविकासिकमलाना विस्तीर्णच करीत आहेत काय ! सर्व पृथ्वीवर जसे वाहतच चालले आहेत काय ! जलतरगावर जसे काय पोहतच आहेत काय ! वाळवंटात जसे काय पसरलेच आहेत काय ! हसाच्या समुदायात अगदी मिळूनच गेले आहेत काय ! चंद्रकातपाषाणापासून निघालेल्या प्रवाहात स्वच्छ अंग धुऊनच बाहेर पडले आहेत काय ! कादंबरीच्या समागमाकरिता चद्रापीडाने लवकर जावे म्हणून मदनाचे बाण होऊन त्यातर भडि-

मारच करीत आहेत काय ! असे ते किरण त्याच्या दृष्टीस पडले ! तेव्हां त्याच्या मनात दुप्पट उत्साह उत्पन्न होऊन आपलें प्रयाण कळण्याकरितां त्याने शंख फुंकण्यास सांगितले.

तो शंखनाद आकाशात घुमत राहिला असतां सर्व आकाशभर पसरलाच आहे काय ! दशदिशा भरून उरलाच आहे काय ! नगराच्या तटवदीवरून फिरतच आहे काय ! मोठमोठ्या उच्च वेशींवरून व मनोऱ्यांवरून चढतच आहे काय ! राजवाड्याच्या मध्यभागी घुमतच आहे काय ! राजमार्गांमधून पसरतच जात आहे काय ! पर्वताच्या गुहा, व सांदीकोंदी यामध्ये भ्रमणच करीत आहे काय ! देवालयांमध्ये जाऊन गजरच करीत आहे काय ! सरोवरावरील पक्ष्यांनी तो नाद उच्चस्वरांनी वृद्धिंगतच केला काय ! गमनकाली नमन करण्याकरितां आलेल्या वेश्यांच्या भूषणशब्दांनी ज्याला साहाय्यच केले आहे काय ! अशाप्रकारे तो नाद घुमत राहिला ! अशा समयी स्वारीबरोबर निघणाऱ्या लोकांची एकच धांदल उडाली. त्या शब्दाबरोबर कित्येक घोडे उठून उभे राहिले, कित्येकाना उठवून उभे केले. कित्येक बाहेर काढिले होते. कित्येकाना बाहेर काढण्याची तयारी चालली होती. कित्येकांवर खोगिरे घातली होती. कित्येकावर खोगिरें घालण्याचें काम चालू होते. कित्येक इकडचे तिकडे व तिकडचे इकडे धावत होते. कित्येक सज्ज करून रागानी उभे केले होते. व कित्येकावर साज चढविण्याची तयारी चालली होती. कित्येकावर स्वार बसले होते. व कित्येक चौखुरावर उडत होते. ते इतके पुष्कळ होते की राजवाड्याच्या विस्तीर्ण अंगणात, रस्त्यांत, मोठमोठ्या मैदानांत, व आंत बाहेर सर्व नगरभर उभे राहण्यास त्यांस पुष्कळ जागा होती तरी—त्याना ती पुरेनाशी झाली. असे हजारो घोडे तयार होऊन उभे राहिले होते. स्वारांनी हातांत भाले धरिले होते त्यामुळे हे भाल्याचे वनच उभे आहे काय असे भासत होते ! त्याच्या

घोड्यांच्या टापांच्या धुराळ्यानें पृथ्वी झाकूनच गेली आहे काय असे दिसले! घोड्यांचीं फुरफुरणीं इतकी चाललीं होतीं कीं त्यांनी कानटाळ्या वसून गेल्या! त्यांच्य तोडांतील फेस पडल्यामुळे राजवाड्याचे अंगण शुभ्र पुष्पगुच्छांनीं भरूनच गेले आहे काय असे वाटले! त्यांच्या लगामाच्या खळखळ शब्दांनीं दशदिशा अगदी भरून गेल्या. शुभ्र चंद्रिका अश्वाच्या अलकागांवर पडल्यामुळे जिकडे तिकडे चंद्रिकामय दिसत होते! नतर चंद्रापीड सज्ज होऊन त्याठिकाणी येऊन इंद्रायुधावर चढून वसला. त्याचे तेजस्वी छत्र पुढे चालूं लागल्यामुळे स्वारी निघाली असे सर्वांस समजले. ते छत्र हंसाप्रमाणे शुभ्र व तेजस्वी असल्याकारणाने प्रकाशाकरितां हे दुसरें चद्रमडळच पुढे चालले आहेसे भासले! शेकडो राज चोहोकडून येऊन त्यास नमस्कार करूलागले. नगरवासी लोक निद्रित असल्याने रस्ते मोकळे होते तरी घोड्यांची इतकी गर्दी होती की, चद्रापीडास मोठ्या अडचणीनेच वाहेर निघावे लागले. नंतर तो शिप्रा नदीजवळ गेला, नदीवर अतिस्वच्छ चद्रिका पसरल्यामुळें जिचे उदक चद्रिकामय दिसत होते! चंद्रविकासी कमल प्रफुल्लित झाल्यामुळे व त्यांवर हसपक्ष्याचे थव्याशी थवे लागल्यामुळे जसे काय पांढरे शुभ्र वाळवंटच पसरले आहेसे दिसत होते! सैन्याच्या गलवल्याने हंसपक्षि त्रासून शब्द करूं लागले. त्यामुळे व थडगार व तुषारयुक्त असा वारा आल्यामुळे जिचे पाणी जवळ आलेसे समजले. अशी ती शिप्रा नदी उतरून गेल्यावर दशपुरास जाण्याच्या मार्गाने तो चालला. तो मार्ग फार मोठा असल्यामुळे व वाटेत मनुष्यांची अडचण नसल्यामुळे तो गमनोत्साहास वाढवीतच आहे काय असा दिसला. त्याच्या बरोबरचे अश्वहि वेगाने चालत असल्यामुळे सर्व दिशांकडे वाहणाऱ्या चंद्रिकारूप प्रवाहाबरोबर ते वाहातच चालले ओहत काय असे दिसले! किंवा वैशंपायनाच्या भेटीकरितां पुढे धावत चाललेल्या चद्रापीडाच्या मनाबरोबर वेगानें धावणाऱ्या इंद्रायुधाने ओढीतच चालविले आहेत काय असे ते अश्व दिसले!

याप्रमाणे वैशंपायनाच्या दर्शनाच्या उत्कंठेनें जलदीने घोडे उडवीत चंद्रापीड पहाटपर्यंत बारा कोस जमीन चालून गेला.

नंतर मार्गश्रम दूर करण्याकरितांच मंदमंद वाहून आनंद देणारा, चंद्रिकाप्रवाहांत स्नान केल्यामुळें शीतल, दहिवरांतील जलकण घेऊन येणारा, अनेक प्रकारच्या वृक्षपल्लवांच्या चवऱ्यांस हालविणारा, प्रफुल्लित कमलांतील सुगंध घेऊन येणारा, व रात्र संपली असें सुचविणारा, वारा वाहूं लागला. रात्रिरूप स्त्रीच्या विरहानें दुःखित झाल्यामुळेंच काय! किंवा आपला अस्त होणार या चिंतेमुळेंच काय! किंवा चंद्रविकासि कमलांनी वर तोंड करून सर्व रात्रभर चंद्रिका पिऊन टाकल्यामुळेंच काय! अथवा चंद्रापीडाच्या घोड्यांच्या धुळीनें भरल्यामुळेंच काय! फिकट झालेला असा चंद्र अस्ताला जाऊं लागला. पश्चिमसमुद्राकडे वाहत जाणाऱ्या चंद्रिकाप्रवाहांवरोंवरचे फेस व बुडबुडे यासारखीच काय अशी नक्षत्रें वाहत गेल्यासारखी दिसलीं! दहिवराच्या पाण्यानें मौक्तिकासारखा गौर असा चंद्रिकेचा तजेला धुऊन गेल्यामुळेंच तीं फिक्कीं दिसूं लागलीं. नंतर चहूंकडे लता व वृक्ष स्पष्टवेगार दिसूं लागले व ते जसे काय उदकांतूनच बाहेर येत आहेत असें दिसलें. अरुणोदय झाल्यामुळें पूर्वदिशेच्या कर्णांतील पल्लवच काय, आकाशरूपि सरोवरांतील रक्तकमलच काय, किंवा सूर्याच्या रथध्वजाचे हे लाल फडकेंच काय, असा तो दिसला! झाडांवर लाल प्रकाश पडला असतां हा वणवाच लागला आहे असें समजून पक्षी झाडांवरून उठून ओरडत फिरूं लागले. सर्व रात्रभर पाय पसरल्यामुळें ज्यांना लवकर पळतां येत नाहीं, तथापि बळेच ते लांब करून पळत आहेत असे, व झोप पुरी न झाल्यामुळें आळसलेले, असे हरिण हिंडूं लागलें. सांचलेल्या सरोवराजवळच्या नागरमोथ्यांचे मनास येईल तसे तुकडे करून टाकणारे असे रानडुकर पर्वताच्या गुहांकडे जाऊं लागले. पहाट झाल्यामुळें गुरें चरण्याकरितां गांवाबाहेर जाऊं लागलीं. गुराखी गुरें चारीत असल्यामुळें शुभ्र पशूंच्या योगानें ग्राम-

सीमा पांढऱ्या शुभ्र दिसूं लागल्या. दिशा दूर झाल्या सारख्या दिसल्या. अरण्ये मागे सारल्यासारखीं झालीं. गांवांच्या सीमा विस्तृत दिसूं लागल्या. तलाव उथळ दिसूं लागले. अधकाररूपी पडदा करांनी दूर करून आपल्या विरहाने दुःखित झालेल्या कमलिनीस पाहण्याकरितांच सूर्य उदयपर्वतावर चढला ! आकाश तेजस्वी होऊन सर्व दशदिशा प्रकाशित झाल्या.

अशा वेळी सुमारे एक कोसावर रात्रभर चालून आलेले, अतःक्षोभामुळे भ्यालेल्या रसातलानेच बाहेर टाकून दिलेले, सर्व दिशाकडे पसरलेलें, सूर्यकिरणांबरोबरच विस्तीर्ण होत चाललले, डोळे ताणून पाहिलें तरी ज्याचा शेवट दिसत नाही असे, अनेक माडलिक राजे ज्याला आवरीत आहेत असे, मोठ्या नदाच्या प्रवाहासारखे, प्राणिमय असा आठवा समुद्रच, व अतिशय धूळ उडाल्यामुळे जे नीट दिसत नाहा असे, हजारों हत्ती, घोडे व मनुष्ये यांचा एकसारखा चळवळ चालूं असल्यामुळे, मंदरपर्वताच्या घुसळण्याने उत्पन्न झालेल्या लाटांनी खवळलेला हा निराळा महासागरच आहे काय, असे भासणारे; व उतरण्याच्या तयारीत असलेले असे मोठे सैन्य त्याच्या दृष्टीस पडले.

तेव्हां चद्रापीड ह्मणाला, " वाहवा ! फार चागले झाले ! मी येणार हे ज्याच्या ध्यानी मनी सुद्धा नाही, अशा वैशंपायनास मी आतां एकाएकी जाऊन भेटेन ! " असे ह्मणून छत्रचामरादिक राजचिन्हांसह सर्वांचें निवारण करून व शेल्याने डोके गुंडाळून इंद्रायुधास दौडवीतच तो निघून गेला. त्याच्या मागून तीन चार स्वार मात्र धावत गेले. चद्रापीड त्या सैन्यांत येऊन दाखल झाला, त्या वेळीं तेथील लोक अनेक प्रकारच्या आपआपल्या कामधद्यांत गुतून गेले होते. तो तेथें गेल्यावर प्रत्येक तंबूजवळ जाऊन ' वैशंपायन कोठे आहे ? ' असे विचारूं लागला. तेव्हां त्या ठिकाणच्या उद्विग्न असलेल्या स्त्रियांनीं त्यास ओळखिलें नाहीं आणि त्या आपआपल्या कामांत व्यग्र असल्यामुळे ह्मणाल्या, " बाबा !

काय पुसत हिंडतोस ? या ठिकाणी कोठला वैशंपायन ? " असे भाषण ऐकून तो धावरून म्हणाला, " हा पापिणींनो, तुम्ही असे भलतेच काय बोलतां ? " असे म्हणून तो वेड्यासारखा होऊन फिरूं लागला. जसा भ्यालेला हरिणबालक धावत जातो, किंवा कळपांतून चुकलेला हत्तीचा छावा जसा धावत फिरतो, किंवा गाईची चुकामूक झाल्यामुळे तिचें वांसरूं जसें धावरून व वर कान करून पळत सुटतें, त्याप्रमाणे त्याची स्थिति झाली. तो नीट पाहीना, नीट ऐकेना, नीट बोलेना, नीट लक्ष देईना, एके जागी ठरेना, व मी कोठे आलो, कशाकरिता आलो, कोठे चाललो, काय करितो, हें त्यास कांहीच कळेना. शेवटीं आंधळ्यासारखा, बहिऱ्यासारखा, मुक्यासारखा, जडासारखा, व भूताविष्टासारखा होऊन तो एकसारखा धावत पळत सैन्याच्या मध्यभागी गेला.

त्या ठिकाणी इंद्रायुधाला पाहिल्यामुळे व त्याच्या मागे येत असलेले राजपुत्रहि पाहिल्यामुळें हा युवराज चंद्रापीड आहे असे समजून धावत धावत राजे लोक त्याच्याजवळ आले. त्या राजपुत्रांत कित्येकांचीं देहभाने जाग्यावर नसल्यामुळे त्याच्या अंगावरची वस्त्रे मार्गात पडलीं आहेत, कित्येकाचीं फाटली आहेत, कित्येक अश्रु ढाळीत आहेत व कित्येक दुःखाने उदास व भयभीत झाले आहेत, असे राजे येऊन नमस्कार करताहेत तो, ' वैशंपायन कोठे आहे ? ' असे चद्रापीडाने त्यास घाईने विचारले. तेव्हा महाराजानीं या झाडाखाली उतरून थोडा वेळ विश्राति घ्यावी, म्हणजे आम्ही सर्व हकीकत सागतो, अशी त्यांनी विनंति केली. तेव्हा स्पष्ट कळण्यापेक्षां देखील अधिक दुःख देणारे असे त्यांचें संदिग्ध भाषण ऐकून चद्रापीडाचे हृदय व्याकुल झाले व त्यास मूर्च्छा आली. त्या वेळी वृद्ध राजलोकानी त्यास घोड्यावरून उतरून गालिच्यावर बसवून धरून ठेविले, परंतु तो देहभानावर नसल्यामुळें हे त्यास कांहींच समजले नाहीं. मग तो सावध झाल्यावरहि वैशंपायनाला न पा-

हिल्यामुळें मी कोठें आहें, काय करितों आहें, हें न समजूनें तो अगदीं भ्रमिष्टासारखा होऊन गेला व नुसते सैन्य आलें, यावरूनच वैशंपायनाची धड गति दिसत नाहीं, असें मानून तो असह्य दुःखानें पीडित झाला व मी आता मोठ्याने रडूं, कां शोक दाबून गुपचीप बसूं, कां बलात्काराने आत्महत्या करूं, का कोठें अरण्यांत निघून जाऊं, काय करूं तरी काय ? अशा अनावर शोकाग्नीने अंतःकरणांत दग्ध होऊन तो आपल्या मनात म्हणाला, " काय पहा, सर्व जग मला रमणीय दिसत होतें, तेंच आतां कसें भयाण दिसूं लागलें ! व सर्व दिशाहि कशा अंधक दिसूं लागल्या ! माझें जीवित मला सफल वाटत होतें, तेंच आतां निष्फलसें वाटूं लागलें ! प्राण सुरक्षित होते, ते आतां चोरून नेल्यासारखे झाले ! मी आता कोणाला भेटूं, कोणाबरोबर बोलत बसूं, कोणाजवळ भरवशाच्या गोष्टी सागत बसूं, कोणाबरोबर आनदाने कालक्रमणा करूं, माझ्या व कादंबरीच्या जीविताचा तरी आतां काय उपयोग? वैशंपायनाकरितां कोठें जाऊं ? कोणाला पुसूं ? व कोणाची मी विनवणी करूं ? की तेणेकरून मला फिरून ते मित्ररत्न तो आणून देईल ? त्याच्या वाचून आर्यशुकनासास तरी मी आपले तोंड कसें दाखवावें ? पुत्रवत्सला मनोरमाबाईचे तरी सात्वन कसें करावें ? एखादे दुष्प्रापस्थान मिळविण्याकरितां तो मागें राहिला ! किंवा कोण्या राजाची वाट पहात बसला ! किंवा कांहीं सांगितलेले काम करण्याकरितां कोणीकडे गेला ! हें कांहींच समजत नाहीं. " याप्रमाणे अनेक कल्पना करीत खालीं तोंड घालून तो चिताक्रांत बसला आणि अजून माझें हृदय कसें फुटत नाहीं म्हणून आश्चर्याने आपणाला महापराधी व महापातकी मानीत दुःखाने त्या राजेलोकांस त्याचें वर्तमान विचारूं लागला.

" मी आल्यावर मागें कांहीं युद्धप्रसंग उपस्थित झाला, किंवा शेवट करणारा असा एखादा असाध्य व्याधि उत्पन्न झाला कीं, त्यामुळें

त्याच्या प्राणावर येऊन प्रसंग गुदरला ? काय झाले तरी काय ? हें भाषण ऐकतांच त्यानीं कानांवर हात ठेवून विनंति केली, " महाराज, असे भलतेच बोलूं नका. महाराज दीर्घायुषी आहेत, तसा वैशंपायनहि आहे." हे ऐकताच पुनरुज्जीवन पावलेला असा चंद्रापीड त्यास आलिंगून म्हणाला, " वैशंपायन जिवंत असल्यावर मजवाचून तो क्षणभरहि दुसरीकडे राहणार नाहीं, असें समजून मी भलतेंच म्हटलें, परंतु तो जिवंत आहे, असें तुमच्या मुखाने समजतें. तर आतां त्याचें काय वर्तमान आहे ? तो का आला नाहीं ? तो कोठें राहिला ? त्याला एकट्याला सोडून तुम्ही तरी कसे आलांत ? तो राहिला तरी तुम्ही त्याला बळेंच कां आणिले नाहीं ? हे लवकर सांगा ! " त्यानीं विनंति केली, " महाराज ! सर्व सांगतों, ऐकावें. " " तुम्ही वैशंपायनावरोवर मागून यावें " अशी आज्ञा करून महाराज निघून आल्यावर त्या दिवशीं सर्व सामग्रीचा संग्रह असल्यामुळें सैन्याचा तळ तेथून उठविला नाहीं. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीच निघावयाचें म्हणून नगारा वाजविला व हत्ती, घोडे वगैरे सर्व सैन्य तयार झालें. इतक्यांत वैशंपायन म्हणाला: " अतिपुण्यकारक असें अच्छोदसरोवर पुराणांत सांगितलें आहे, याकरितां त्यामध्यें स्नान करून व सिद्ध पुरुषांनीं सेवित अशा त्याच्याच तीराचे ठायीं समागतून मुक्त करणाऱ्या शंकराचे स्थान आहे त्याचेंहि वंदन करून मग जाण्याचें करूं. देवादिकांनी सेवित अशी ही पुण्यभूमि फिरून कशाने दृष्टीस पडणार आहे ? असें बोलून तो पायांनींच अच्छोदसरोवरावर गेला. तेथें सर्वत्र अतिरमणीय देखावा असल्यामुळें त्यास पाहत तो फिरूं लागला. तेथील सरोवराच्या तरंगांवरून आलेल्या वायूच्या योगाने वृक्षाचे पल्लव हालत असल्यामुळें व त्यांवरच्या पुष्पावर मकरंदलोभाने भ्रमर गुंजारव करीत असल्यामुळें तो दुरून बोलावीतच आहे काय असा, पाचूप्रमाणें हिरवागार, कांतीने दशदिशा व्याप्तच करीत आहे काय असा, सूर्यकिरणांचा जेथें शिरकाव होत नसल्यामुळें भर

दिवसा देखील दोनप्रहररात्रीचा देखावा दाखवीत आहे असा, माहितीं-तला असूनहि हे मेघजालच आहे असे समजून ज्याकडे माना वर करून मोर पहात व ओरडत आहेत असा, सर्व तापाचा शत्रुच, शैत्याचे केवळ घरच, वसतऋतु बाहेर पडण्याचा मार्गच, मदनाला आश्रयभूतच, रतीचे विनोदस्थानच, सर्व रमणीय पदार्थांचे आलयच, अच्छोदसरोवरावरून शीतल व सुगंधि झुळुका येत असल्यामुळे सुखकारक, ज्याच्या मध्यभागी पाचूची शिळा असल्यामुळे सुशोभित दिसणारा, असा एक लतामंडप त्याचे दृष्टीस पडला. त्यास पाहून बंधु, पुत्र किंवा मित्र यांची पुष्कळ दिवस भेट अतरली म्हणजे जसे होते, तसे त्याला झाले; आणि स्तंभासारखा किंवा चित्रासारखा स्तब्ध होऊन पापणीस पापणी न लावता फार वेळ तिकडेच पहात तो उभा राहिला. पुढे त्याला आपले अंग सावरून धरवेनासे झाले, आणि सर्व इंद्रियांनी सोडल्यासारखे होऊन व आपले अंग सोडून देऊन तो जमिनीवर बसला, आणि कांहीं मनात चिंतन करीत आहे, का ध्यान करीत आहे, असा तो दिसला ! त्याच्या डोळ्यांवाटे अश्रुधारा चालून तो तोंड खाली घालून उगीच बसला. अशी त्याची अवस्था पाहून आमच्या मनांत आले, की मोठे धैर्य धारण करणारे प्रौढ पुरुष अमलात ते देखील तसे कांहीं दृष्टीस पडले तर मोहित होतात. मग तारुण्यभरात असलेले पुरुष मोहित होतील यांत नवल ते कोणते ? तेव्हां हे मनोहर स्थान दृष्टीस पडल्यामुळे याला हा विकार उत्पन्न झाला असावा. मग लागलीच आम्ही त्यास म्हटले की, " दर्शनीय पदार्थांची केवळ परमावधिच असे हे स्थान त्वां पुष्कळ वेळ पाहिले ! तर ऊठ आता, आपण स्नान करूं ! आपल्याला फार विलंब झाला, सर्व सैनिक लोक तयार होऊन तुझी वाट पहात बसले आहेत, तेव्हां आतां उशीर कशा करितां ? " असे आम्ही म्हटले असतां, जसे कांहीं आमचें भाषण त्याला मुदलींच ऐकूं गेले नाहीं असा, जडासारखा, मुक्यासारखा किंवा वेड्यासारखा होऊन, कांहीं एक उत्तर न देतां तो त्या

लतामंडपाकडेच टक लावून अश्रु ढाळीत बसला ! फिरून फिरून घरी चलण्याविषयी आम्ही त्यास ह्मटलें, तरी तिकडेच पहात आह्मांस निष्ठुरपणानें तो ह्मणाला, " या ठिकाणास सोडून मी तर येणार नाही ! याकरितां सैन्य घेऊन तुम्ही जावे. चद्रापीड गेला असतां त्याच्या बाहुबलानें रक्षिलेले एवढे मोठे सैन्य घेऊन या ठिकाणी क्षणभर राहणे देखील तुह्मांस योग्य नाहीं ! " असें त्याचे भाषण ऐकून दुर्दैवाने याला वैराग्य उत्पन्न झालेसे वाटून चालण्याविषयी आम्हीं त्याची वारवार प्रार्थना केली परतु ती व्यर्थ झाली ! तेव्हां त्याच्या विरुद्ध आचरणाने वाईट वाटून आम्हीं त्यास निष्ठुरपणाने ह्मटले, " आह्मांला येथे राहणे योग्य नाही ह्मणतोस, आणि तुला योग्य आहे काय ? अरे तारापीड महाराजांत व ज्यांत बिलकुल अतर नाही अशा आर्यशुकनासापासून तुझे जन्म झाले ! विलासवतीराणीने आपल्या मांडीवर तुझें लालनपालन केले ! चंद्रापीडाबरोबर एके ठिकाणीं वाढविले ! व विद्यामदिरांत मोठ्या प्रयत्नानें तुला शिकविलें ! असे असून तुझा पडील बधु, मित्र, पालक, सर्व जगाचा स्वामी, गुणवान् अशा चद्रापीडानें सर्व तुझ्या स्वाधीन करून गमन केले असतां त्याला सोडून तुला येथे राहणे योग्य आहे काय ? बिलकुल विचार मनांत न आणणारा असा तुजसारीज दुसरा कोण आहे ? आमची तुझ्यावर किंवा तुझी आमच्यावर प्रीति आहे ही गोष्ट राहूं दे; परंतु अशा भयकर अरण्यांत तुला एकटे सोडून आम्ही गेलो असतां चद्राप्रमाणें शांत असा देव चद्रापीड तरी आम्हाला काय ह्मणेल ? चद्रापीड निराळा व तूं वेगळा ! असा कांही भेद आहे काय ? तर आतां असा हेकडपणा सोडून दे आणि आमच्या बरोबर चल." असे आमचे भाषण ऐकून किंचित् आश्चर्ययुक्त हास्यमुद्रा करून तो ह्मणाला, चद्रापीडाकडे जावे हे देखील मला समजत नाहीं काय ? ह्मणून तुह्मी मला इतका बोध करितां ? ज्याच्या वाचून क्षणभर देखील मला दुसरीकडे राहवत नव्हतें, हें सर्व मला माहीत आहे, परंतु काय

करूं ? हल्लीं मी आपल्या स्वाधीन राहिलों नाहीं ! कशाची तरी आठवण करीत असल्यामुळे मन दुसरीकडे लागत नाहीं ! कांहीं तरी पाहत असल्यामुळें दृष्टि तेथून निघत नाही ! कोठे तरी आसक्त झाल्यामुळे हृदय दुसरें कांहीं जाणीत नाही ! बिच्चा ठोकल्याप्रमाणें हे पाय एक पाऊल देखील दुसरीकडे टाकूं शकत नाहीत ! या ठिकाणी माझे शरीर अगदीं जखडून टाकल्यासारखें झालें आहे ! याकरितां आपण होऊन मी येण्यास समर्थ नाही. बळेच तुम्ही जर मला न्याल, तर या ठिकाणाहून पलीकडे गेल्यावर माझे प्राण राहतील किंवा नाहीत हें सांगवत नाहीं ! येथे राहिलो असतां माझ्या मनात सांगतां येत नाही असे कांही घुटमळते आहे, त्यानेच प्राणधारण होईलसे वाटते ! या करितां मला येण्याविषयी आग्रह करूं नका. तुम्ही जा, आणि जन्मभर चंद्रापीडाच्या दर्शनसुखाचा अनुभव घ्या. मला पाप्याला ते सुख प्राप्त झालें असतांहि दुर्दैवाने हिरावून घेतले ! अशा त्याच्या भाषणाने आश्चर्य वाटून आम्ही वाऱ्यार त्यास विचारिले की, चंद्रापीडाकडे येत नाही म्हणतोस व असेंहि बोलतोस ! तर हे आहे तरी काय ? तो म्हणाला, मला सांगायाला लाज वाटते, तथापि मला येथून कां येववत नाही याबद्दल जर मला माहीत असेल तर प्रियमित्र चंद्रापीडाच्या गळ्याचीच शपथ ! हा सर्व वृत्तांत तुमच्या समक्षच घडला आहे. दृष्टीआड कांही एक झाले नाही. याकरिता तुम्ही जाण्याचे करावे. असे बोलून तो तटस्थ बसला व दोन घटकांनी तेथून उठून रमणीय वृक्षवल्ले, लतागृहें, सरोवरे, व देवालये या सर्व ठिकाणी जसे काही हारवले आहे, व त्यास शोधितच आहे, असा तो तिकडेच लक्ष देत व पाहत हिंडूं लागला ! अशा रीतिने फार वेळ हिंडल्यावर खिन्न होऊन मोठ्या दुःखाने श्वासोच्छ्वास सोडीत तो दुसऱ्या एका लतागृहांत जाऊन बसला. हा कांही वेळाने तरी उमजेल, अशा आशेने आम्ही त्याच्या जवळच त्या झाडींत राहिलो. पुढे दोन प्रहर लोटून गेल्यावर भोजन करण्याविषयीं आम्हीं त्याची प्रार्थना केली. तेव्हां तो म्हणाला, प्रियमित्र चंद्रापीडाला माझे प्राण आपल्या जिवापेक्षा देखील

अधिक प्रिय आहेत, याकरितां ते मला बलात्कारानें सोडून जाऊं लागले तरी त्यांच्या रक्षणाकरितां मला प्रयत्न केला पाहिजे. चंद्रापीडाच्या भेटीचीच मला इच्छा आहे, मृत्यूची नाही ! तेव्हां या कामांत तुमची प्रार्थना कशाला पाहिजे ! असे म्हणून तो उठला आणि स्नान करून वनवासाला उचित अशा कंदमूलफलांचाच त्याने आहार केला. त्या प्रकारच्या त्याच्या वर्तनानें आश्चर्ययुक्त होऊन हे काय असावे, म्हणून विचार करीत तीन दिवसपर्यंत आम्ही येथेच राहिलों. शेवटी त्याचा कांही परिवार त्याजवळ ठेवून केवळ निरुपायामुळे आम्ही इकडे निघून आलो. ही बातमी पूर्वी पाठविली नाही याचे कारण एक हे की, गृहाकडे चाललेल्या महाराजांस ती लवकर वाटेत पोहोचणार नाही. दुसरे, घरी आल्यावर पोचली ह्मणजे लागलीच पुन्हा येण्याचे श्रम होऊं नयेत. आपल्यावाचून तो येणार नाही अशी आमची पक्की खात्री झाली आहे.

स्वप्नांत देखील ज्याची कल्पना होणार नाही असा वैशंपायनाचा वृत्तांत ऐकून दुःख व आश्चर्य यांनी व्याप्त होऊन चंद्रापीड ह्मणाला, " वैशंपायनाला सर्व सोडून देऊन वनवासात राहण्याचे असे काय कारण झाले असावें बरें ? माझ्या हातून चुकी झाल्याचेहि काही दिसत नाही. पित्याच्या कृपेकरून माझ्याप्रमाणे त्याचाहि राजलोक सन्मान ठेवितात. माझ्याप्रमाणे त्यालाहि सर्व उपभोगवस्तु आहेत. कांहीं एक कमी नाही. माझ्याप्रमाणे त्याचीहि कोणी आज्ञा मोडीत नाहीं. मी जसा दुसऱ्यावर निग्रहानुग्रह करितों, तसा तोहि करितो. मला अपराधी भितात, तसेच त्यालाहि भितात. मजप्रमाणे त्यालाहि संपत्ति आहे. माझ्याप्रमाणे त्याजवरहि लोकांची प्रीति आहे. इकडून जाताना माझे किंवा त्याचे वडील यांनी पुत्रोचित स्नेहानें त्यास बागविलें नसेल काय ? किंवा अधिक नम्रपणा इच्छिणारा त्याचा बाप त्याला रागें तर भरला नसेलना ? काय झाले असेल तें असो ! बरें वैशंपायन असा कांही वाईट स्वभावाचा मनुष्य नाही. किंवा वडील

माणसांची भक्ति न करणारा असाहि नाही. भलभलतेच करणारा, अक्षरशत्रु, हलकट दांडगा, एकुलता एक म्हणून वेडेवेडेचार करणारा असाहि नाहीं. जन्मापासून ज्यानी उपकार केले त्या वडील माणसास दुःख देणारा व त्यांच्या आज्ञेचे उल्लंघन करणारा असाहि पण नाहीं. इंद्रियनिग्रह करून वनवासात राहण्याचा त्याचा हा काळहि नव्हे. अद्यापि त्यानें विद्वज्जनमान्य अशा गृहस्थाश्रमाचाहि अनुभव घेतला नाही. देव, पितर आणि बांधव याच्या ऋणांपासून देखील त्याने आपल्यास सोडविले नाहीं. ऋणत्रयापासून मुक्त न होता त्याने असे कसे करावे बरे ? पुत्रपौत्रसंततीच्या योगानें वंशाचा विस्तारहि केला नाही. यज्ञयाग करून पुष्कळ दक्षिणाहि दिल्या नाहीत. अन्नसत्रे, विहिरी, तलाव, देवळे पाणपोई इत्यादि कीर्तिकारक सत्कृत्यानी त्याने अद्यापि पृथ्वीहि अलकृत केली नाही. चिरकाल राहणारी अशी कीर्तिहि जगात मवादिली नाही. वडील माणसाच्या आज्ञप्रमाणें वागून त्याना सुखहि दिले नाही. प्रिय बांधवाची कार्ये करून त्यावर उपकारहि केले नाहीत, व त्याना वैभवासहि चढविले नाहीं. आपल्याकडे आलेल्या साधुसंताचाहि सत्कार केला नाहीं. अतिथि व अभ्यागत यांचे मनोरथहि पूर्ण केले नाहीत. रमणीय स्त्रियांचे तर त्याला वारें देखील माहीत नाही ! ह्या लोकाची कोणतीच सुखे त्याने भोगिलीं नाहीत. धर्म, अर्थ, काम, व मोक्ष ह्या चार पुरुषार्थापैकी एकहि अर्थ त्याने साधिला नाही. अशी ह्या लोकची कर्तव्यकर्मे सोडून त्यानें हे काय भलतेच केले बरे ! याप्रमाणे तिकडेच ज्याचे लक्ष्य लागून राहिले आहे, असा चद्रापीड चिंताक्रांत होऊन अनेक तर्क करीत बसला ! पुढें आपले जवळ असलेल्या राजलोकास त्यानें निरोप दिला, आणि आपण त्या ठिकाणी आपल्या राहण्याकरितां तयार केलेल्या मंदिरांत गेला.

तेथें द्वारांवरून चंदनपल्लवांच्या माला लाविल्या होत्या व दोन्ही बाजूकडे पल्लवयुक्त असे भरलेले सुवर्णकलश ठेविले होते. आंत बाहेर झा-

ड्डून सारवून व सडा शिपडून ते स्थान स्वच्छ केले होते. जागजागीं पुष्पाच्या माळा लाविल्या होत्या. अनेक पात्रे हातात घेऊन सेवक लोक फिरत होते. चौऱ्या, पंखे, पादुका, इत्यादि अनेक सुखोपभोगाच्या वस्तु हातात घेऊन दासी चहुंकडे हिंडत होत्या. त्या मंदिराच्या एके बाजूस जागा तयार करून तेथें गंधमादन नांवाचा मोठा हत्ती बांधिला होता. त्याच्या मदोदकाचा सुगंध चोहींकडे पसरला होता. दुसऱ्या बाजूस इंद्रायुध अश्व बांधला होता. पुढल्या अंगणात राजाची बसण्याची हत्तीण बांधिली होती. सर्व ठिकाणीं शिपाई लोक पहारे करीत होते. अनेक पदार्थानी व रत्नानी भरलेले असल्यामुळे ते स्थान समुद्राप्रमाणे गंभीर दिसत होते. दुःखामुळे ज्यानीं अंगावर वस्त्रभूषणे घातली नाहीत, व मळकट वेष धारण केल्यामुळे कलाहीन अशा सेवकांनी मुजरे केल्यानंतर चंद्रापीड सुगंधावरून माहित झालेल्या गंधमादन हत्तीकडे शून्यदृष्टीने पाहात आपल्या राहण्याच्या ठिकाणीं गेला. तेथे अंगावरचा पोषाख काढून टाकून तो शय्येवर जाऊन पडला. तेव्हां अंग रगडणाऱ्या सुंदर दासीनी पंख्यांनी त्यास हळू हळू वारा घालून व अंग रगडून त्याचा श्रम दूर केला. सर्व रात्रभर जागरण झाले होते, तरी दुःखामुळे त्याला झोप लागली नाही. शय्येवर पडला असतां त्याचे मन विचारांत निमग्न राहिले. तो म्हणाला, " शुकनास व मनोरमा यांची आज्ञा न घेतां व त्याचे सांत्वन न करितां त्याना दुःखसमुद्रांत सोडून याच ठिकाणाहून जाण्याचे केले, तर मीहि वैशंपायनाचेच अनुकरण केलेसे होईल ! बरे असे न करावे तर कादंबरीकडे तरी जाणे कसे व्हावे ? परत घरी गेल्यावर सुटका होईल किंवा नाही यांची शंका वाटते. अथवा ही शंका व्यर्थ आहे. प्रियमित्र वैशंपायनाने अशा निमित्ताने माझे जाणे उपस्थित करून कादंबरीकडे कसे जाणे होते, म्हणून काळजी वाहण्याच्या मजवर हा मोठा उपकारच केला ! तेव्हां वैशंपायनाला आणण्याकरितां मी चाललों असतां वर्दळ माणसे माझे निवारण करतील असे

होणार नाहीं. त्याच्या शोधाकरितां मी गेलो म्हणजे त्याला बरोबर घेऊन तसाच पुढे कादंबरीकडे जाईन म्हणजे झाले!" असा विचार करून व वैशंपायनाचे विरहदुःख परिणामी सुख देणारे औषधच आहे, असें मानून दोन घटका विश्रांति घेतल्यावर दीड प्रहर दिवस आल्याचे सुचविणारा असा शखनाद झाल्याबरोबर तो भोजन करण्याकरितां उठला, आणि जेथे कादंबरी, तेथेच वैशंपायनहि आहे! असे अतःकरणास धैर्य देत तो तसाच भोजनगृहांत गेला.

भोजन झाले तो ऐन दोन प्रहर भरले. त्याच्या शरिरांत मदनाग्नि व वैशपायनाचा विरहाग्नि हे पेटून दग्ध करीत आहेतच, त्यांस बाहेरून आपणहि मदत करावी, यासाठीच काय आपले प्रखर किरण पसरून ताप देण्याकरिताच सूर्य आकाशाच्या मध्यभागीं अला आहे असे दिसले! उष्णाच्या मिषाने तापविलेला रुप्याचा रसच फेकीत आहेत काय असे देदीप्यमान त्याचे किरण भासत होते. उष्णाचीं शकले शरीर भेदून आंत शिरत आहेत असे वाटत होते. झाडांच्या सावलीत मनुष्य व पशु याचे थवे अगदी दाटीने उभे राहिले होते. ज्याकडे पाहिले असतां डोळे दिपत होते, असे ऊन फारच चमकत होते. सर्व दिशा धगधग पेटल्यासारख्या दिसत होत्या. जमीन इतकी तापली होती की, पाय ठेवूं देत नव्हती. वाटेने चिटपाखरू देखील दृष्टीस पडत नव्हते! मार्गाने पाणपोईच्या झोपड्यातून पाणी पिण्याकरिता मार्गस्थ लोकांची गर्दी जमली होती. पक्षी आपआपल्या घरट्यांत धापा टाकीत बसले होते. सांचलेल्या पाण्यांत म्हशींचे कळप स्वस्थ बसले होते. सरोवरांत हत्तींचे कळप शिरून कमलिनीचीं पाने व दांडे आपल्या सोंडांनी पाहिजे तसे मोडून टाकीत व क्रीडा करीत होते. त्यावेळी रक्तकमळाप्रमाणे सकुमार स्त्रियांचे गाल लाल दिसत होते. अंगावर घर्मबिंदूंच्या रांगा बारिक मौक्तिकांप्रमाणें सुशोभित दिसत होत्या. रात्र केव्हां होईल व चांदणें

केव्हां पडेल अमें लोकांस झालें होतें. थंड उदकाचें वर्णन सर्वत्र चालून त्या वेळी त्याची खरी योग्यता लोकांच्या लक्षांत येत होती. पर्जन्य लवकर पडेल तर बरें, असे लोक बोलत होते. दिवस केव्हा उतरेल व संध्याकाळ केव्हां होईल, म्हणून सर्वांचे डोळे तिकडे लागले होते. अशा दुःसह उष्णाच्या वेळी चद्रापीड, सरोवराच्या तीरावर उष्णतेची पीडा न व्हावी म्हणून, जलमंडप तयार केला होता, त्या ठिकाणीं गेला.

तेथें जलधारांची एकसारखी वृष्टि सुरू असल्यामुळे सूर्यकिरणांपासून होणाऱ्या तापाचे कांही चालत नव्हते. त्याच्या मधून एकसारखा वाहणारा नदीचा पाट सोडला होता. त्या मंडपाच्या आतल्या बाजूस पाणी शिपडलेले जांभळीचे पल्लव लावून अधकार केला होता. पुष्पयुक्तलतांनीं आंतील सर्व स्थांब वेष्टिले होते. त्या ठिकाणीं चंदनाचे सडे घातले होते. पाचूप्रमाणे हिरव्यागार कमलिनींचीं पत्रे भूमीवर पसरलीं होतीं. सुवासिक कमलांची शय्या केली होती. उष्णकाळातहि केवळ वर्षाकाल असा तो मंडप भासत होता! शीतोदकांत स्नान करून आलेल्या जलदेवताच काय, ज्यांनी आपल्या अगास चदनाची उटी लाविली होती अशा, गळ्यांत मौक्तिक हार, व हातांत गोठ व तोडे, इतकेच काय ते अलंकार घातले होते अशा व ज्यानी आपल्या कानांवर कोमल पल्लव ठेविले होते अशा वेश्या कमलदंडयुक्त पत्राचे पत्रे, कापूर, अष्टगध व चंद्रकांत मण्यांचे आरसे इत्यादिक द्रव्ये हातांत घेऊन सेवा करण्याकरितां तयार होत्या. फार काय! उष्णकाळाचा पराभव करणारा शत्रुच, शीतकालाचा सखाच, सूर्यकिरणांचा तिरस्कार करणारा, सरोवराच्या हृदयाचा मध्यच हिमालयाचा बंधुच, रात्रीचे वसतिस्थानच, असा तो जलमंडप तयार केला होता. मंडपाच्या रम्यतेमुळे क्षुभित झालेला मकरध्वज हा ज्यांतील मगरच, प्रियजनसमागमाच्या उत्कंठा ह्या ज्यातील लाटाच,

मित्रविरहाग्नि हा ज्यांतील वणवाच, यामुळे दुर्लंघ्य व भयंकर, असा तो महासमुद्राप्रमाणे मोठा दिवस त्याने धैर्यरूप नौकेनें कसा तरी त्या ठिकाणी घालविला.

नंतर सूर्यास्ताच्या वेळचे तावडे ऊन पडले तेव्हां चंद्रापीड त्या जलमंडपांतून निघून आपल्या राहण्याच्या ठिकाणी गेला. त्या जागी सारविल्यामुळे जिकडे तिकडे हिरवेगार दिसणाऱ्या, आणि शुभ्र व सुगंधि पुष्पांच्या माळा लाविल्या होत्या त्या वाऱ्याने हालत असल्यामुळे सुशोभित दिसणाऱ्या, अशा अगणांतच तो थोडा वेळ जमलेल्या राजेलोकांबरोबर वैशंपायनाच्या गोष्टी बोलत उभा राहिला. नंतर आज प्रहर रात्रीनंतर तुम्ही येथून निघा; असे सेनापतीस सांगून नक्षत्रे दिसूं लागली न लागला तोच सर्वांस निरोप देऊन तो आंत गेला. उज्जयिनी सोडून फार दिवस झाल्यामुळे उतावळे झालेले सैनिकलोक आज्ञेप्रमाणे तयार होऊन निघाले. त्या दिवशी प्रयाणवाद्ये वाजविण्याचीहि गरज लागली नाही. त्या रात्री चंद्रापीडास झोप कशी तो मुदलीच लागली नाही. मग दोनप्रहर रात्र उलटल्यानंतर तो हत्ती व घोडे यावर बसून तयार असलेल्या कांही राजेलोकासह बेताचे सैन्य बरोबर घेऊन ज्या वाटेने सैन्याची दाटी नव्हती त्या वाटेने निघाला व प्रातःकालच्या सुमारास उज्जयिनीजवळ आला.

रात्र संपल्यामुळे जसे काय रसातलातूनच सर्वसृष्टींतील पदार्थ वर येत आहेत काय, असे वाटले ! स्वच्छ दिसूं लागून सर्वांच्या दृष्टि विकास पावू लागल्या. सर्व जगलोक पुनः उत्पन्न झाला आहे काय असे वाटले ! जमिनीचे उच्च खोल भाग स्पष्ट दिसूं लागले. अरण्ये, वृक्ष व लता हीं विरळ दिसूं लागली. लतांच्या जाळ्या लहान दिसूं लागल्या. गगनतलावर चढणाऱ्या दिवसलक्ष्मीचे आलिता लावलेले पदच काय, किंवा पूर्वदिशारूप लतेस दंव पडल्यामुळें हा पल्लवांकुरच फुटला काय असें, कमलास लाली देणारे असे सूर्यबिंब उगवले. प्रातःकाळ होऊन चहूंकडे

स्पष्ट दिसूं लागलें. अशा वेळीं दूर पहातो तो उज्जयिनींतून बाहेर पडलेले पुष्कळ नगरवासी लोक त्याच्या दृष्टीस पडले. त्यांपैकीं कांहीं जोडीनें उभे आहेत, कांहीं एकेठिकाणी गोळा झाले आहेत, काही जमा होत आहेत, काही कडे घालून बसले आहेत, कांहीं दुःखाने इकडे तिकडे फिरत आहेत, कांहीं वर तोंडे करून व काही खालीं तोंडे घालून बसले आहेत, कित्येकांचे डोळे पाण्याने भरून आले आहेत, कित्येकांची तोंडे उतरून गेली आहेत, कोणी शिवशिव ! हरे राम ! हरे राम ! कोणी अेरेरे ! असे दुःखाचे उद्गार सोडित आहेत, व कित्येक मुकाट्याने चिताक्रांत बसले आहेत, असे त्या ठिकाणी जमलेले लोक त्याच्या दृष्टीस पडले. ह्या मंडळीत सज्जन, दुर्जन, निस्पृह, लोभी, लहान व थोर, असे सर्व प्रकारचे लोक होते. ते मोठ्या प्रीतीने पित्याप्रमाणे, बंधूप्रमाणे, किंवा मित्राप्रमाणे कळकळीने वैशंपायनाचे वर्तमान विचारीत आहेत व कोणी सांगत आहेत याप्रमाणे एकमेकांस विचारण्याचा व सागण्याचा क्रम चालू आहे, असे पाहून चद्रापीड आपल्या मनात म्हणाला, " काय हो ! बाहेरच्या परकी लोकांची जर ही दशा, तर ज्यानी त्याला मांडीवर खेळविले, वाढविले व बालपणचे बोबडे बोल ऐकिले, त्यांची अवस्था कशी झाली असेल बरें ? तर आता वैशपायनावाचून घरीं जाणे व वडील माणसास आपले तोंड दाखविणे हें मोठेच सकट प्राप्त झाले आहे ! " याप्रमाणे चिंता करीत इकडे तिकडे न पाहतां व कोणाशी काही एक न बोलतां तो उज्जयिनीत शिरला.

राजवाड्याजवळ उतरतांच आपले मातापितर प्रधानाच्या वाड्यांत गेले आहेत असे त्यास समजले, तेव्हां तोहि तिकडेच गेला. तेथें गेला तो मनोरमेचा शोक त्याच्या कानी पडला:—" बाळा वैशपायना ! तूं अजून माझ्या मांडीवर लोळण्यासारखा बालक असून ज्या ठिकाणीं हजारो मोठमोठाले सर्प व क्रूर श्वापदें राहतात व जेथे एकहि मनुष्य

नाहीं, अशा भयंकर ओसाड अरण्यांत तूं एकटा कसारे रा-हिलास ? तेथे तुला कोण जपत असेल ? कोण तुझ्या जेवणाची तजवीज राखीत असेल ? झोप आली असतां तुला बिछाना कोण घालून देत असेल ? तुला भूक किंवा तहान लागली असतां कोण तुझी तजवीज ठेवीत असेल ? सुखाला सुखी, व दुःखाला दुःखी अशी स्त्रीहि तुला करून दिली नाहीं ! तूं परत आल्या बरोबर तुझ्या पित्याची विनति करून सुनमुख पाहीन असें ह्मणत होते, पण माझी एवढी पुण्याई कोठली ? ते दृष्टीस पडलें नाहीं ते नाहींच; पण तुझे मुखहि मला दुर्लभ झालें ! बाळा, तेथेच तुझ्या मनांत गहिवरसे वाटले होते तर त्या ठिकाणी आपल्या पित्याची विनवणी करून मला तरी न्यावयाचे होतेस ! तूं दृष्टीस पडला नाहींस तर माझे प्राण कसे वाचतील ? बाळा ! तूं लहानपणीहि मला तटकन् तोडून टाकिले नाहींस ! आणि आतांच कसा एकदम इतका निष्ठुर झालास ? साऱ्या जन्मांत तुला राग आलेला कधीहि माझ्या दृष्टीस पडला नाहीं, आणि आतांच कसा एकाएकी मजवर एवढा राग केलास कीं, त्यामुळे मला सोडून देऊन एकीकडे जाऊन राहिलास ! बरे गेलास तर गेलास, आता तरी लवकर ये ! बाबा ! मी तुझ्या पाया पडते ! काय सांगशील ते करते ! ! तुजवाचून मला कोण आहे बरे ! दुसऱ्याच्या नादीं लागून आमच्या वरची माया कशी पातळ केलीस ? ज्या चंद्रापीडावाचून तुला क्षणभरहि करमत नव्हते त्याजवरची आतां सगळीच माया कशी कमी केलीस ? बाबा, हें चांगले केलें नाहींस ! वडील माणसास सुखांत ठेवावे, ते सोडून देऊन दुःखांत कसें लोटलेंस ? असे करून तुला काय मिळाले ते मला समजत नाहीं ! " याप्रमाणे ती मोठ्याने शोक करीत आहे व आपली आई विलासवती तिचे समाधान करीत असतां तिचाहि कंठ दाटून येऊन तीहि मोठ्याने शोक करीत आहे, असे चंद्रापीडाने पाहिले.

त्या तिच्या करुणविलापरूपविषानें चंद्रापीड विव्हळ होऊन झोप

आल्यामुळे जसा मनुष्य गुग होतो तसा तो गुग होऊन गेला. मग तसेंच धैर्य धरून तो आंत गेला. मग बापाला तोंड कसें दाखवावे, ह्मणून खिन्न होऊन चंद्रापीडाने तोंड खाली घातले, आणि समुद्रमंथनकालच्या मंदारपर्वताप्रमाणे थरथर कापणाऱ्या शुकनासासह, खवळलेल्या समुद्राप्रमाणे दिसणाऱ्या आपल्या पित्यास त्याने दुरूनच नमस्कार केला. तेव्हा कठ दाटून आल्यामुळे सद्गदित अशा मेघाप्रमाणे गभीर वाणीने तारापीड ह्मणाला, " वत्सा, चंद्रापीडा, आपल्या जिवापेक्षां देखील तुझी भावावर (वैशंपायनावर) प्रीति अधिक आहे असे मी समजतो. सुख देणाऱ्या आप्तापासून दुःखाचा सभव नाही खरा, तथापि त्यांजपासून पीडा झाली ह्मणजे ती काय करणार नाही ? तर थोर कुलातल्या जन्माला, सर्वाच्या स्नेहाला, गुरुजनाच्या सुशिक्षेला, शास्त्रांच्या अभ्यासाला, आपल्या शीलाला व नम्रपणाला, अयोग्य अशा तुझ्या भावाचे विलक्षण वर्तन आम्ही ऐकिले; तेव्हां यांत तुझा काही तरी दोष असावा, असे मला वाटते ! " असे तारापीड बोलत असता त्याला थाववून जिकडे तिकडे अधारून येऊन विजा चमकत असल्यामुळे ज्याकडे पाहवत नाही, अशा वर्षाकालाप्रमाणे शोक व क्रोध यांनी ज्याला काही दिसेनासें झाले आहे, ज्याचा ओठ हालतो आहे असा, शुकनास ह्मणाला:—

" महाराज, चद्राचे ठायी उष्णता, अग्नीचे ठायी शीतलत्व, सूर्याचे ठायी काळोख, समुद्राचे ठायी शुष्कपणा, साधूचे ठायी अनुपकारबुद्धि, शेषाच्या मस्तकावरून पृथ्वीचें पतन इत्यादि गोष्टीचा जर संभव असेल, तर युवराजाचे ठायींहि हा दोष संभवेल; हे मनात न आणिता अज्ञानी, मूर्ख, मातृपितृघाती, मित्रद्रोही कृतघ्न चाडाळ, महापातकी, व्यर्थ जन्मास आलेल्या अशा कारट्याकरितां कृतयुगातील सद्गुणानी योग्य अशा आपल्या प्रिय चद्रापीडास महाराजानी असे कसें म्हटलें ? गुणी असून त्याला उगीच दोषी ठरविणे, यासारखे दुःखकारक दुसरे कांही नाही ! इतर लोकांची गोष्ट निराळी, पण वडील माणसानी जो गुणवान् आहे त्याच्या गुणांचा

गौरव करावा. आपणच नांवे ठेवू लागलो तर मग त्याने कोणाला गुण दाखवावे ? महाराजाच्या व देवीविलासवतीच्या माडीवर जो खेळला असून त्याबद्दल ज्याला कांही वाटले नाही, असा तो कारटा वाऱ्यासारखा दुर्धर पडला, त्याला चंद्रापीड काय करील ? असली कारटी शरीरांतले मोठाले किडेच होत. अतर्विष असे हे सर्पच, गुण-रहित असे पारधीच, आरशाप्रमाणे प्रसन्न ठेवले तरी त्याच्यात उलटेच दिसावयाचें ! स्नेह्याबरोबर रुक्ष, सरलाबरोबर वक्र, सुजनाबरोबर दुर्जन, आणि राजद्रोही, मित्रद्रोही, विश्वासघातकी, गर्विष्ठ, निर्दय, गुरूला हलके मानणारे नीचाला उंच मानणारे, असे व ज्याना अकार्य तेच कार्य, अन्याय तोच न्याय, अनाचार तोच आचार, अयुक्त तेंच युक्त, अविद्या तीच विद्या, अविनय तोच विनय, दुःशील तेच सुशील, अधर्म तोच धर्म, व असत्य तेच सत्य असे वाटते; ज्याची बुद्धि दुसऱ्याला फसविण्याकरिताच होय. ज्यांची विद्या आत्मश्लाघेकरिताच होय. मनाच्या शांतीकरिता नाही. ज्याचा पराक्रम दुसऱ्याच्या घाताकरिताच होय, उपकाराकरिता नाही. ज्याचा उत्साह साधनप्राप्तीकरिता होय, यशःप्राप्तीकरिता नाही. ज्याचा धनव्यय कामवासना पूर्ण करण्याकरिताच होय, धर्माकरिता नाही. फार काय ज्याचे सर्व करणे वाईटाकरिताच, चांगल्याकरितां झटले तर काही एक नाही ! असे कित्येक प्राणी जन्मास येतात ! तसा हा कारटा वैशंपायनहि असल्यापैकीच कोणी पातकी चांडाळ माझ्या पोटी आला आहे ! मी चंद्रपीडाचा परम मित्र असून असे केल्याने त्याचा द्वेष कसा संपादन करतो, हे त्याच्या मनात कसे आले नाही ? असे केले असतां माझ्यासारख्या मूढास शासन करणारे तारापीड महाराज मजवर रागावतील, अशी त्याला शंका कशी वाटली नाही ! आईला मी एकुलता एक आहे, व तिचा सर्व जीव काय तो मजवरच आहे. मजवाचून तिला कसे राहवेल हे देखील त्या दुष्टाच्या मनात कसे आले नाही ? वंशाच्या वृद्धीकरितां व पिंडदान करण्याकरिता बापाने मला जन्म दिले. आ-

---

१ सद्गुण. जाळें.

णि त्याची आज्ञा नसतां हे काय मी करितो, हेंहि त्या मूर्खाच्या मनांत आले नाही आ ! त्या अधमानें कांहींच कसा विचार केला नाहीं ! व पहायाचे ते पाहिले नाही. आणि पाहिले असून ज्याला दिसले नाहीं ! असल्या अज्ञानांधाचे करावे तरी काय ! जो मोठ्या श्रमानें राघूसारखा पढविला, परंतु त्या गुलामाने कांहींच कसं चीज केले नाहीं ! विनोदाकरिता पक्ष्यास शिकविण्याचा प्रयत्न केला असतां तो देखील सफल होतो, त्यांना खाऊं पिऊं घातलें असतां ते देखील प्रीति करितात, ते देखील उपकार जाणतात, ते देखील ओळख ठेवतात, त्यांची देखील मातापितरांवर ममता राहते ! परंतु हा लोक व परलोक ह्या दोन्ही लोकांस गमावणाऱ्या अशा कारट्याने सर्वच कसे निष्फल केले ! असल्या आचरणाने तो पशुपक्ष्यांच्या योनींत अवश्य जाईल ? त्या अधमाने केवळ आम्हांस साधारण दुःखांत ठेविलें असे नाही, तर दुःखसमुद्रांत लोटून दिले ! कोणी जे काय करितो त्यांत स्वहित किंवा परहित कांहीं तरी असतें; परहित तर राहोच, परंतु स्वहित तरी त्यानें साधावयाचे असते ! पण कांहींच नाहीं ! तेव्हा त्या मूर्खाने असे का केले, याबद्दल कांही अक्कलच चालत नाहीं ! आह्मांला दुःख देण्याकरितांच तो जन्मास आला ! " याप्रमाणे संतापून बोलतांना शुकनासाच्या नेत्रावाटे अश्रुधारा चालल्या होत्या, व अधरोष्ठ थरथर कांपत होता, आणि श्वासोच्छ्वासहि जोराने चालला होता. तेव्हा त्याच्या क्रोधरूपी पूरास बाहेर निघण्यास मार्ग नसल्यामुळें तो फुटूनच बाहेर निघतो आहे काय असे दिसलें !

याप्रमाणे त्याची अवस्था पाहून तारापीड त्यास ह्मणाला. " शुकनासा, तुम्हांस बोध करणे, ह्मणजे पेटलेल्या अग्नीस दीपाने प्रदीप्त करणे, सूर्याला दिवसाच्या तेजानें प्रकाशित करणें, चंद्राला हिमकणानें शीतल करणे, समुद्राला जलबिंदूने भरती आणणें, किंवा पंख्याने वायूला वाढविणें, यासारखेंच होय ! विद्वान्, बहुश्रुत, विचारशील, धैर्यवान् असा जरी मनुष्य आहे, तरी त्याचें मानस, वृष्टीच्या पूराने सरोवर जसे गढूळ होतें, तसें दुःखभरानें

बिघडून जातें ! तें स्वच्छ नसल्यावर काय दिसणार आहे ? विचार व बुद्धि यांचें तरी काय चालणार आहे ? ही गोष्ट मिथ्या आहे असें नाहीं. सर्व जगांतील व्यवहार तुम्हांस माहित आहेतच. तारुण्य प्राप्त झाल्यावर कामविकार उत्पन्न झाले नाहींत, असा कोणी तरी आहे काय ? तारुण्यभरांत वडिलांविषयीं स्नेह कमी होतो, नवीन गोष्टीविषयीं प्रीति उत्पन्न होते, शास्त्रादिकांवरची निष्ठा कमी होते, विनय कमी होतो, गर्व वाढतो, असे अनेक मनोविकार उत्पन्न होतात. डोळ्यांना नीट दिसेनास होते, गुरुजनांचा उपदेश कानांत शिरेनासा होतो, हृदय स्त्रीसक्त होते, मग तेथे ज्ञानाचे कांहीं चालत नाहीं. कामविकारांनी चचल झालेल्या हृदयांत स्थैर्य राहत नाही, दुर्व्यसनांचे ठायी आसक्ति राहते, तशीच, कामवासना पूर्ण करण्याविषयींहि हौस वाटते. असे होत गेले म्हणजे सर्व सद्गुणांवर पाणी पडते ! दुर्गुणांची वृद्धि होते, चित्त नादिष्ट होतें व लज्जाहि नाहींशी होते. लज्जारूप तट नाहींसा झाल्यावर दुर्निवार असा मदन अंतःकरणांत प्रवेश करून यथेच्छ क्रीडा करितो, व त्यामुळे हजारो प्रमाद घडतात, आणि सर्वेंद्रियें पराधीन राहून कर्तव्याकर्तव्यज्ञान नष्ट होते. असे पुण्यपुरुष थोडेच कीं, जे मनोविकारांस लिप्त न राहतां अखेरपर्यंत सत्कीर्तीने सुशोभित राहतात ! मोहविषयुक्त सर्पच, मदनविकाररूप मत्त हस्तिच, स्वच्छंदपणाने वागण्याचे राज्यच, रतीचे विलासगृहच, दुर्विलासांचा राजाच, असा तारुण्याचा अवतार झाला असतां प्रायः सर्वांच्या हातून प्रमाद घडतात. तुम्हीं क्रोधाधीन होऊन लालनपालन करण्यास योग्य अशा बालकावर मोठीच आग पाखडली ! अपत्यस्नेहास अगदीं अयोग्य असें भलतेच बोलला ! वडील माणसांच्या तोंडावाटें शुभाशुभ भाषणे स्वप्नांत निघालीं तरी देखील तीं फळास येतात ! कारण वडील माणसेंच बाळकांचीं दैवतें होत. त्यांचे चांगले आशीर्वाद फळास येतात, तसेच शापहि येतात. तेव्हां बालकाला तुम्हीं भलतें बोलल्यामुळें

माझ्या मनात मोठीच काळजी उत्पन्न झाली आहे. आपल्या हाताने झाड लाविले तर त्यावर देखील आपला जीव लागतो; व त्याच्या काडीसहि धक्का लागू नय असे वाटते; मग आपल्यापासूनच उत्पन्न झालेल्या बालकाविषयी तर काय सागावे ? याकरिता वैशंपायनावरचा कोप कमी करावा. त्याने असे काही मोठे दुष्कर्म केले आहे, असे नाही. सर्वसंगपरित्याग करून अरण्यात राहिला, एवढेच काय तें. यात त्याचे असे करण्याचे कारणहि आपणास समजले नाही. तेव्हा त्यापूर्वीच त्यास दोष देणे योग्य नाही. असे करण्यास त्यास काही योग्य कारण असेल, किंवा कदाचित् नसेल ! पण तसे काही असलेच, तर त्यास आणण्याची अगोदर तजवीज करावी. ह्मणजे असले अनुचित वैराग्य धारण करण्याचे त्याला कारण काय ? हे अपोआप आपणास समजेल. मग पुढे काय ते पाहता येईल. " शुकनास ह्मणाला, " उदार स्वभावामुळे व दयाळुपणामुळे महाराज असे ह्मणतात, ही गोष्ट निराळी; परतु चंद्रापीडास सोडून क्षणभर देखील दुसरीकडे राहणे त्यास योग्य नव्हते ! "

इकडे बापाने दिलेल्या दोषाने चद्रापीड अतःकरणात चाबकाचे तडाखे लागल्यासारखाच होऊन तो दुःखाने अश्रु ढाळीत शुकनासाजवळ जाऊन म्हणाला, " आर्या ! माझ्या दोषामुळे ह्मणजे वैशंपायन आलाँ नाही असे काही नाही, हें मला पक्के माहीत आहे. तथापि पित्यानेच जर मला दोष दिला तर इतर लोक देतील ह्मणून काय नवल आहे ! आतां तो मिथ्या जरी आहे, तरी लोकाना खराच वाटणार. आपल्या हातून तसे कांहीं घडलें तर आपण दोषास पात्र, पण घडलेच-नसले तर मग काय आहे ? आतां सत्याचे फळ परलोकीं मिळणारच, परंतु त्याचा येथे काय उपयोग ? या दोषाचे प्रायश्चित्त घेण्याकरितां वैशंपायनाला आणण्यास पित्याकडून मला आज्ञा देववावी. त्याखेरीज दोष जाणार नाहीं. तो आल्याशिवाय पित्याच्या मनांतली शंका नाहींशी हो-

णार नाही. मी गेलो नाहीं तर काही वैशंपायन येणार नाही. दुसऱ्या कोणाच्यानें जर तो येण्यासारखा असता तर पित्यास देखील ज्याचें वचन मान्य, अशा ह्या राजांनी त्यास आणिलें असतेंच. तेव्हा मला जाण्याची आज्ञा द्यावी. घोड्यावरून पूर्वी पाहिलेल्या स्थळाकडे जाण्यास मला वाटेचे श्रम वाटणार नाहीत. मां गेलों कीं त्याला घेऊन आलोच समजा. इतर दुःखापेक्षां त्याच्या विरहाचे दुःख मला असह्य वाटते. आपले पत्र लवकर निवन येण्याविषयीं आल्यावरून मी पुढे आलो. माझा बंधु वैशंपायन मैन्य घेऊन माझ्या मागोमाग येईलच असे मला वाटले. जन्मापासून त्याच्यावाचून कधीं तरी मी एकटा राहिलो ? का खेळलो ? का कोठे गेलो ? का जेवलो ? का निजलो ? काही तरी त्याच्या वाचून मी केले आहे काय ? वैशंपायनाचे वर्तमान समजल्यावरोवर परभारेच त्याजकडे जाण्याचें माझे मनात आले होते, परंतु तसे केले तर वैशंपायनासारखेच मीहि केले असे होणार; म्हणून तसे केले नाही. तर आता मला आज्ञा देऊन दोषातून मुक्त करावे. " असें त्याचे भाषण ऐकून, दुःखरूप ग्रहणाने ज्याचें तोंड रक्तकमलाप्रमाणें लाल झाले आहे, अशा तारापीडाच्या मुखाकडे पाहून, " युवराज तिकडे जाण्याची आज्ञा मागतो आहे " अशी शुकनासाने विनंति केल्यावर तारापीड किंचित चिंताक्रांत बसून म्हणाला, " शुकनासा ! माझ्या मनात होते कीं, पूर्ण चंद्र जसा चंद्रिकेने शोभतो, त्याप्रमाणे ह्या दिवसांतच चंद्रापीडाचा विवाह करून त्याची वधू पहावी. परंतु ह्या वेळेसच वर्षाऋतूप्रमाणे सर्व आशा[1] मलीन करणारा असा वैशंपायनाचा वृत्तांत माझ्या दुर्दैवाने त्यास आड आला ! चंद्रापीडाने आतां म्हटलेच आहे की, " दुसऱ्या कोणाच्याने तो येणार नाहीं; व त्याजवाचून मलाही येथे राहवणार नाही. " यासाठीं हा दुःख-समुद्र यालाच निस्तरला पाहिजे ! वैशंपायनाला आणण्याकरितां देवीहि याला

१ दिशा, इच्छा.

पाटविण्यास अनमान करणार नाहीं, अशी माझी खात्री आहे. बालकास फार दूर जावयाचें आहे, याकरितां ज्योतिष्यांकडून चांगला मुहूर्त पाहून याची तयारी करून द्यावी. " असें शुकनासास सांगितल्यावर फार वेळ चंद्रापीडाकडे पाहून व त्यास जवळ बोलावून त्याने त्याचे सर्व अंगावरून हात फिरविला आणि म्हणाला, " बाळा, मनोरमेसहित तुझी माता आंत आहे तिजकडे जा, आणि आपला जाण्याचा वृत्तांत तिला सांग. " असे बोलून तारापीड शुकनासासह आपल्या मंदिरांत गेला.

इकडे चंद्रापीड तर तीं बापाची गमनाज्ञा कादंबरीला वरण्याची माळच मिळाली असे समजला ! तथापि त्याचा चेहरा उतरून गेला होता. मग तो आंत गेला आणि नमस्कार करून आईजवळ बसला. त्यास पाहिल्याबरोबर जिचा शोक दुप्पट झाला आहे अशा मनोरमेचे सांत्वन करून चंद्रापीड म्हणाला " आई, शोक करूं नको. वैशंपायनाला आणण्याकरितां मला पित्याची आज्ञा झाली आहे, व मलाहि त्याच्या भेटीची फारच उत्कंठा वाटत आहे; तर मला जाण्याची तूंहि आज्ञा दे. ते ऐकून मनोरमा म्हणाली " चंद्रापीडा, जाण्याच्या गोष्टीनें माझें समाधान करितोस कायरे ? तुजमध्यें आणि वैशंपायनामध्ये कांही अंतर आहे काय ? तो पाषाणहृदयी अहास सोडून गेल्यामुळे त्याचे तर दर्शन नाहीच, पण आमच्या जीवाला आधार असा तूंहि जातो म्हणतोस; मग आमचे जीव कसे रहावे ? यासाठी तूं जाण्याचे करूं नकोस. एका पुत्रानेच आम्ही दोघी पुत्रवती राहूं ! " असे तिचें भाषण ऐकून विलासवती म्हणाली, " प्रिय सखी, तूं म्हणतेस तसेंच तुझे आणि माझे नाते आहे खरें. अगदी परकीयपणा नाही. परंतु वैशंपायनावाचून याला तरी कसें राहवेल ? तर याला जाण्याचा मोडा घालूं नकोस. यानेंहि या कामांत कोणाचे ऐकूं नये. याच्या बापानें तरी हेच मनांत आणून यास जाण्याचें अनुमोदन दिले. कांहीं दिवस याच्या विरहाचें दुःख सोसणें देखील पुरवेल, परंतु वैशंपायनाच्या दुःखानें उतरलेलें असें याचें तोंड दररोज पाह-

बणार नाहीं. तर चल, ऊठ आतां; आपण बाळाच्या निघण्याची तयारी करण्यास लागूं." असें बोलून मनोरमेस हातानें उठवून ती आपल्या मंदिरीं घेऊन गेली. चंद्रापीडहि आईच्या मागोमाग गेला. मग थोडा वेळ तिजबरोबर जाण्याच्या गोष्टी बोलून तो आपल्या मंदिरांत गेला. मग आपला पोषाख उतरून तो फार उतावळा झाल्यामुळे ज्योतिष्यांस एकांतो बोलावून आणून म्हणाला, " जसें मला येथून लवकर निघता येईल, असा मुहूर्त तुम्हाला विचारिला असता आर्य शुकनासास किंवा पित्यास सांगा. " अशी आज्ञा ऐकून त्यांनीं विनति केली, " आतां जसे सर्व ग्रह आहेत त्यांवरून पाहतां आमच्या मतें तूर्त महाराजाचे गमनच प्रशस्त नाहीं. परंतु तसेच जरूरीचे काम असल्यास महाराजांच्या इच्छेस येईल तोच मुहूर्त! दुसरा मुहूर्तच पाहण्याचे करूं नये. कारण, 'राजा कालस्य कारणम्' राजा जसे काळाचे माहात्म्य ठेवील तसे राहते! चंद्रापीड म्हणाला, " पित्याची आज्ञा मुहूर्त पाहण्याविषयीं असल्यामुळे तुम्हास सांगितले, नाहीं तर उद्योगी पुरुषाना क्षणोक्षणीं कितीएक कामे करायाची असतात, तेव्हां त्यांनीं मुहूर्त कोठवर पहावे? तर उद्यांच जाणे होईल असा मुहूर्त सांगा. " आज्ञा " ह्मणून ते गेल्यावर चंद्रापीड भोजनास गेला. त्याचे जेवण झाल्यानंतर जोतिषी येऊन म्हणाले, " पुत्रविरहाने देहभानावर नसलेल्या शुकनासास आज्ञेप्रमाणे मुहूर्त सांगितला, तर उद्यांचा दिवस गेला को, रात्रीच येथून निघण्याचे करावे." मग चंद्रापीडाने त्या ज्योतिष्याचा गौरव करून त्यांस निरोप दिला. नंतर कादंबरी व वैशंपायन हे आपल्या जवळच आहेत, असे मानून पत्रलेखा पोहोंचत्री नाहीं तोंच मी अगोदर जाईन, असे पुढे धावत गेलेल्या मनाने मानिले. मग इंद्रायुधासारखे ज्यांचे चपल अश्व आहेत, मार्गश्रमास न मोजणाऱ्या आणि गमनाचा उत्साह धारण करणाऱ्या अशा राजलोकांस निघण्याचा बेत सांगून दुसरे कांही एक काम न करतां मोठ्या उत्कंठेनें त्याने तो दिवस व एक रात्र कशी तरी घालविली.

सूर्यास्त होऊन संध्याकाळ झाला. आपला पति सूर्य याचे पतन झालें म्हणून संध्याकाली लालीरूप चिता तयार करून तीत पश्चिमदिशा प्रवेशच करीत आहेसे दिसले ! चितामीच्या उडालेल्या ठिणग्याच काय अशा तारा आकाशात दिसू लागल्या. दिवसविरहाने आलेली मूर्च्छाच काय अशा अधारीने दिशाची तोंडे काळी पडली ! आकाशविरहामुळेच काय दुःखानें पक्षी एकसारखा शब्द करीत आपआपल्या घरट्यांकडे जाऊं लागले. अधकार पडल्यामुळे पुनः गर्भातच शिरले आहेत काय असे सर्व प्राणी त्यात गडप झाले. नंतर पूर्वदिशेचे मुख प्रफुल्लित करणारा पुनर्जन्म घेऊनच आला काय, व आपल्या प्रकाशभरानें निष्कलकपणा भासविणारा असा चद्र उदयपर्वतावर येऊन तारकासमागमाचें सुख भोगू लागला ! व जिकडे तिकडे स्वच्छ प्रकाश पडला. चद्रापीडाची प्रयाणवेला झाल्यामुळे तो आपल्या आईचा निरोप घेण्याकरितां आला. त्यास पाहून दुःखाने व्याकुल झालेली, जिच्या नेत्रावाटें अश्रुधारा चालल्या आहेत, परंतु त्यास अमंगल समजून तीं आपल्याकडून त्यांचे निवारण करीत आहे अशी, हुंदका भरून आल्यामुळे जिचा शब्द उमटत नाही व आंतल्या आत फारच दुःखित झालेली अशी विलासवती चंद्रापीडास ह्मणाली, " बाळा, तुला गर्भीन बागविलें व माडीवर खेळविलें, यांमुळे पहिल्याने तूं गेलास तेव्हा देखील दुःख वाटलेच, परतु आता फारच वाटत आहे, हृदय जसें काय फुटतच आहे ! मर्मस्थाने जशी काय उपटूनच टाकली आहेत, शरीराला कढ येत आहेत ! मन तर जसे काय उडूनच गेले आहे ! शरीराचे सधि जसे तुटतच आहेत ! प्राण जसे काय निघूनच जात आहेत ! जिकडे पहावे तिकडे ओसाडच भासत आहे ! माझे हृदयास स्थिरता ह्मणून नाही ! किंतीहि आवरते तरी रडे आवरत नाहीं ! कां मला असे होते आहे, व काय माझ्या पापिर्णाच्या दृष्टीस पडावयाचे आहे, कोण जाणे ! फारा दिवसांनी माझा बाळ परत आला, आणि फिरून लवकर चालला, म्हणून असे होते ? किंवा वैशपायनाच्या विरहाने दुःखी तूं एकट्या

जाणार म्हणून असे वाटते ? किंवा वैशंपायनाच्या वृत्तांताने मी दुःखी झालें म्हणून असे होते ? कशाने असेल ते असो ! वैशंपायनाला आणण्याकरितां तूं चाललां आहेस, तेव्हा तुझे निवारण वाणीने करवत नाही, परंतु मनास तर तुला जाऊं द्यावेसे वाटत नाही ! ही माझी अवस्था मनांत आणून पूर्वी जसा कशाच्या तरी नादी लागून फार दिवस राहिला होतास, तसा आतां राहू नको. मी तुला हात जोडिते बरें ! " असें आईचे भाषण ऐकून तो नमस्कार करून म्हणाला, " आई ! त्या वेळी दिग्विजयाकरितां गेलो होतों, म्हणून फार दिवस लागले. आता काय ते एवढेच काम. त्या टिकाणापर्यंत गेलों की झालें, वैशंपायनाला घेऊन यावयाचे. मी फार दिवस लावीन, अशी काही मनांत काळजी बाळगू नकोस. " असें त्याचें भाषण ऐकल्यावर मोठ्या कष्टाने शोक आवरून विलासवतीने त्याचें प्रयाणमंगल केलें. नंतर तिने आपल्या अश्रुधारानी त्याचें अंग भिजविलें व मस्तक हुंगून आणि त्यास आलिंगून मोठ्या कष्टाने त्यास—जणू काय आपल्या प्राणासच—जाण्याची आज्ञा दिली ! नंतर तो आपल्या बापाकडे गेला. " युवराज आले आहेत " असे द्वारपालाने सांगितल्यावर चंद्रापीडाने दुरूनच मस्तक भूमीस लावून, शयनावर आपला पिता निजला होता त्यास नमस्कार केला. तेव्हा थोडा पूर्वदेह उचलून तारापीडाने त्यास जवळ बोलाविलें, व आपल्या नेत्रांनी त्याचें प्राशनच करतां आहे काय, असें फार वेळ त्याजकडे पाहून त्यास दृढालिंगन दिलें. मग दुःखाने फारच व्याकुल होऊन तो त्यास म्हणाला, " बाळा, पित्याने दोषारोप केला म्हणून मनात दुःख बाळगूं नको ! तुझ्या गुणांची परीक्षा आम्ही पूर्वीच केली आहे. पुत्रस्नेहाने तुला एवढें राज्य दिलें आहे असें नाही, तर तुझ्या गुणांमुळेच दिले आहे. अतिविस्तीर्ण असल्यामुळे व्यवस्था करण्यास कठिण, अनेक राजे लोक असल्यामुळे पालन करण्यास अशक्य, हजारों कामेकाजे असल्यामुळे दुर्गम्य, शेंकडो शत्रूचे निवारण करावयाचे असल्यामुळे दुर्धर, अशा राज्यांत समबुद्धीने न्याय करावा लागतो, सैन्याची तयारी

चांगली ठेवावी लागते, प्रजेचें योग्य रीतीनें पालन करावें लागते, इत्यादि अनेक भानगडी आहेत. पराक्रम, स्थैर्य, दातृत्व, उत्साह, प्रियभाषण, सत्य, नीति, विद्वत्ता, विचार, कृतज्ञता, धूर्तता, औदार्य, धार्मिकता, कृपालुता, मित्रप्रेम, इंद्रियनिग्रह, इत्यादि गुणांनी चंचल लक्ष्मिस जो बद्ध करतो, त्याचेच ठायी राज्यलक्ष्मी राहते. हे सर्व विचार लक्ष्यांत आणून गुरुजन तरी अशा गुणवानावरच राज्य सोपवितात व निश्चित होतात. यावरूनच काय तें बाळकाने लक्षांत आणावे. आता सर्व प्रजेचे मनोरंजन करण्यास तुलाच झटले पाहिजे. आमचा काळ गेला. आम्हीं कधीहि इकडे तिकडे पाऊल न टाकतां चिरकाळ राज्य केले. प्रजेला पीडा दिली नाहीं. वडील माणसाचा संताप केला नाही. इंद्रियास वश होऊन आपला उपहास करून घेतला नाहीं. अधिकारमदाने पाहिजे ते करून परलोक बुडविला नाही. स्वधर्म संभाळून इच्छा पूर्ण केल्या. वृद्धजनांची सेवा केली. अतिथि व अभ्यागत याना कधीच विमुख लाविले नाहीं. सत्पुरुषांचे मनापासून सेवन केले, इंद्रियाचे केले नाही. धनुष्यास चढाविले, मनास चढविले नाही. कीर्तीस जपलो, शरिरास नाही. दोषाला भ्यालो, मृत्यूला नाहीं. देवलोकांहि दुर्लभ अशी सर्व सुखें सुद्धा भोगिली. तूं जन्म स आल्यामुळे कृतार्थहि झालो. मनात आता इतकेच होते की, तुझा विवाहसमारंभ करावा, आणि सर्व राज्यभार तुजवर सोपवून पूर्वराजर्षींनी सेवित अशा वानप्रस्थ धर्मास अनुसरावे. परंतु एकाएकीच या गोष्टीस वैशंपायनाचा वृत्तांत प्रतिबंधक झाला. तेव्हा इच्छा पूर्ण होते कीं नाही कोण जाणे ! नाही तर, वैशंपायनास कां अशी बुद्धि सुचावी ! असो, तर बालकाला सांगणे इतकेच की, तिकडे फार दिवस न राहता, माझा मनोरथ जागच्या जागीच नाहीसा होईल असे करू नये. " असे बोलून एके ठिकाणीं एकवटून आलेले हृदयच काय असा तांबूल त्याच्या तोडांत घालून त्याने त्यास निरोप दिला.

पित्याच्या भाषणानें संतुष्ट होऊन व फिरून फार नम्रतेने त्यास नमस्कार करून तो निघाला, व शुकनासाच्या घरीं गेला. तेथे पुत्रशोकाने शुद्धीवर नसलेल्या शुकनासास व जिच्या डोळ्यांचे पाणी तुटत नाही, अशा मनोरमेस त्याने नमस्कार केला. त्यानीहि त्यास आशीर्वाद दिले व त्याला जपून जाण्यास सागून ते थोड्या अंतरावर पोहोंचविण्यासहि गेले. मग चद्रापीडाने त्यांस परत जाण्यास सागितले, व त्यांची आज्ञा घेऊन तो बाहेर पडला. तेथे सज्ज केलेला इंद्रायुध त्याचे दृष्टीस पडला. तो मागे मागें सरत होता, त्याचे कान उभारलेले नव्हते, रडक्या स्वराने तो खिंकाळत होता, व त्याच्या चर्येवर कांहींच उत्साह दिसत नव्हता. असे त्यानें पाहिले, तरी वैशपायनाच्या व कादंबरीच्या भेटीची अत्युत्कंठा असल्यामुळें, कोण जाणे, हें दुश्चिन्ह समजून कोणी आपणास जाण्यास निवारण करील, असे वाटून तो इद्रायुधावर बसून वेगाने नगराबाहेर चालता झाला.

पुढें शिप्रानदीच्या तीरावर प्रस्थानमगल करण्याकरितां विश्रांतिस्थान तयार केले होते, तिकडे न जातां परभारेच तो निघून गेला. युवराजाची स्वारी गेली, व ते या वेळेस इकडे न येतां परस्पर जातीलसे वाटले नव्हते, असा त्या मंगलगृहांत गलबलाच गलबला झाला. मग राजपुत्र व सेवक मोठ्या गडबडीने चंद्रापीडाच्या मागून धावत गेले. चद्रापीड सहा कोसांवर जेथे पाणी व तृण विपुल होतें अशा ठिकाणी जाऊन उतरला. केव्हां एकदाचा तेथें जाईन अशी त्याच्या मनास घाई असल्यामुळे उजाडण्याच्या पूर्वीच तो तेथून निघून चालता झाला. वाटेने चालला असतां हजारों कल्पना त्याच्या मनांत आल्या. " तेथें गेल्यावर मी एकाएकींच वैशंपायनाच्या पाठीमागून जाऊन त्यास घट्ट धरीन, व तो लज्जेने एकीकडे जाऊ लागला, तर त्याच्या मागोमाग जाऊन त्याची गचांडी धरून ' आतां कोठें पळतोस ? " असें ह्मणून त्याच्या मनांत शिरलेलें वेड काढून टाकीन !

पुढें एकाएकीं मला पाहून सानंद झालेल्या अशा परमपवित्र महाश्वेतेला पहिल्यानें भेटेन ! तिच्या आश्रमाजवळच सर्व सैन्य ठेवीन. मग तिजबरोबर हेमकूटपर्वतावर जाईन. मला पाहिल्याबरोबर कादंबरीचे सेवक मला नमस्कार करतील, व त्यांचा तेव्हां एकच घांदल उडून जाईल ! मला पाहतांक्षणीच हर्षित झालेल्या प्रियेच्या सख्या, " बाईसाहेब, बक्षीस आणा अगोदर !" असें म्हणून प्रियेपासून बक्षिसे घेतील ! " तो कोठे आहे ! कोठें आहे ! कोण म्हणते ? किती दूर आहे ?" असें घाईघाईने ती विचारीत आहे, तोंच मी तिच्या दृष्टीस पडेन, मग काय विचारावे ! ! मला पाहिल्यामुळे तिचा मदनताप नाहीसा होऊन ती सलज्ज होईल व स्तनावर ठेविलेले पद्मपत्र झट्दिशी काढून टाकून ती त्यांना पदराने झाकून टाकील ! कमलतंतूची भूषणेंहि काढून टाकील ! तापामुळें सर्व भूषणाचा त्याग केल्याकारणाने फक्त एक हार मात्र तिच्या अंगावर असेल. नुसत्या सौंदर्यानेंच अलंकारशोभेपेक्षांहि अधिक रमणीय अशी ती दिसेल ! अंगास चंदनाची उटी असल्यामुळें आच्छादित झालेले लावण्य व्यक्त होण्याकरितां उटीस हाताने काढून टाकीत असल्यामुळे तिची देहकांति फारच रमणीय दिसेल ! तिचे शरीरास चिकटलेली कमलतंतूची शकले, मला पाहिल्याबरोबर थरारून रोमांच उभे राहिल्यामुळे पडून जातील ! गालावर अस्ताव्यस्त पसरलेले केस, आरशांत पाहून त्याना हाताने मागे सारू लागेल ! नेत्रांवाटे आनंदाश्रु चालू लागल्यामुळे मदनाग्नीला शेवटली जलांजलिच देत आहेशी ती दिसेल ! अंगाला चंदनाची उटी अवशिष्ट असल्यामुळें हे मदनाचे भस्मच झाले आहे, असे तिला वाटेल ! मला पाहताच पुष्पशय्येवरून ती झटकन् उठून उभी राहील ! अशा त्या कादंबरीस पाहून दर्शनीय वस्तूची परमावधि पाहिल्यामुळें मी आपल्या नेत्रांचे साफल्य मानीन ! मदलेखेचा सत्कार करून कंठालिंगन देत असतां पायावर पडलेल्या पत्रलेखेस उठवून केयूरकाचा सन्मान करून त्यास आलिंगन देईन ! महाश्वेता मग आह्मा उभयतांचा

विवाहसमारंभ करील ! तिच्या सख्या तिला थाटाने न्हाऊं धुऊं घालतील ! मग आनंदाने वर्षासिक्त भूमीचेपरी तिचे मी [1]करग्रहण करीन ! नंतर पुष्पे, केशर, कस्तुरी इत्यादि अनेक सुगंधि द्रव्यामुळे जेथे घमघमाट सुटला आहे, अशा शयन-मंदिरात मंचकाजवळ मदलेखा थोडा वेळ बसून विनोद करून गेल्यावर, लज्जेने खाली तोंड घालून बसलेल्या व जशी काही मनांत इच्छा नाही असे दाखविणाऱ्या प्रियेस शय्येवर नेऊन देवांना देखील दुर्लभ असे तिचे अधरामृत फिरून फिरून पिऊन जीविताचें साफल्य करीन ! ! आणि तिची अतिकोमल तनु, दृढ आलिंगून सुखामृताने मदनाग्नीने दग्ध केलेले हे शरीर शांत करीन ! आणि अनुभविले तरी नवेच ! उघड कळणारे असून ज्याचे स्वरूप सांगतां येत नाही असे ! अनुपम, अनिर्वचनीय, परमप्रीतिकर, ध्यानगम्य असे जणू मोक्षसुखच, असे तिच्याशी सहवर्तमान संयोगसुख भोगीन ! मग क्षणभर देखील तिजखेरीज न राहता अनेक रमणीय स्थलांचे ठायी रममाण होऊन तारुण्याचें सार्थक्य करीन ! देवीचा मजवर पक्का भरवसा बसून ती बोलू लागली म्हणजे तिची प्रार्थना करून मदलेखेवरोवर वैशंपायनाच्या लग्नाचाहि घाट जमवीन!!" याप्रमाणे मनोराज्य करीत भूक, तहान, दगदग आणि जागरण यास न जुमानीत दिवसां व रात्री मार्ग क्रमीत तो चालला.

दूर जाण्याचे असल्यामुळे अर्ध्या रस्त्यातच पर्जन्यकाळाने त्यास गाठले. मार्गक्रमण करणारास कालसर्पच, ग्रीष्मऋतूचा नाश करणारा, सूर्याला काळोख आणणारा, चंद्राला राहूसारखा, विद्युतालारूप अग्नीचा पूर्वधूम्रच, मदन-रूपी मत्तहत्तीचा मदस्रावच, कामिरूप हरणाना केवळ जाळेच, विरहिजनाला मरणदायक असा अधतम नरकच, हत्ती, घोडे इत्यादिकाच्या पायांतील लवकर न तुटणारा साखळदंडच, अनेकरंगी इंद्रधनुष्याची विद्युल्लतारूप दोरी ओढून टणत्कार करणारा, धारारूपी बाणाच्या वर्षावाने प्रहार करणारा, असा

[1] करभार, हस्तग्रहण.

शत्रूप्रमाणें मार्ग रोधून राहणारा, शीघ्रगमन करणारास विघ्न करणारा, असा वर्षाकाल येऊन ठेपला.

प्रथमत: चंद्रापीडाच्या चित्ताला हरण करणाऱ्या मूर्च्छानें दशदिशा धुंद केल्या, नतर मेघांनी अंध केल्या ! प्रथम, स्थानास सोडून त्याचे चित्त उडाले. नतर हंस उडाले ! अगोदर त्याचा श्वासवायु चालू झाला, नतर वर्षावायु वाहूं लागला ! पहिल्यानें नीलकमलांप्रमाणें त्याचे नेत्र जल सोडूं लागले, नतर मेघ सोडूं लागले ! अगोदर उत्कटा तरगांनी त्याचे अंतरंग भरलें, नतर जलतरंगांनी नद्यांची पात्रे भरलीं ! पाण्याचे पूराबरोबर त्याचा कामहि वाढला ! वृष्टिजलाने कमलिनीबरोबर कादंबरीसमागमाची आशाहि बुडाली ! जलधारेच्या वेगाला सहन न करणाऱ्या अंकुराबरोबर त्याचेंहि हृदय पडले ! नवीन पल्लवांबरोबर त्याचे डोळे लाल झाले ! वृष्टिवायूने कदंबकलिकेबरोबर त्याची तनु रोमांचित होऊन थरथर कांपूं लागली ! पूराने खणलेल्या तीराबरोबर त्याचेहि शरीर पडूं लागलें ! मालतीपुष्पाबरोबर त्याच्याहि उत्कंठा विकास पावल्या ! केतकी प्रफुल्लित होऊन त्यांच्या तीक्ष्ण अग्रानी त्याचीं मर्मे भेदू लागलीं ! मोरांच्या ओरडण्याने त्याचे अवयव गळून गेले. मेघांनी दशदिशा अध केल्यामुळे त्याचा मोहांधकार वाढला ! विजाच्या लकलकाटाने त्याचा संताप भडकला. मेघांनी दशदिशा व्याप्त झाल्या. जिकडे तिकडे अधारून आले. विजा चमकूं लागल्या. जोराने वारा वाहूं लागला. वृष्टि सुरू झाली. तळीं तुडुंब भरली. तीराजवळचे तरु पूराने मूळांसकट उपटून वाहत जाऊं लागले. नद्या जोराने वाहू लागल्या. चातक पक्षी आर्तस्वरानें ओरडूं लागले. मेघगर्जनेनें सानंद होऊन मयूर मोठ्यानें ओरडूं लागले. बेडूक डरांव डरांव शब्द करूं लागले. झंजावाताचे सूं, सूं, शब्द होऊं लागले. उच्च पर्वतांवरून तुटलेल्या कड्यांवर उदकप्रवाह पडूं लागल्यामुळे त्याचे धो, धो, असे शब्द चालूं झाले! नद्यांच्या लाटा खडकांवर अपटूं लागल्यामुळे त्यांचे मोठे आवाज होऊं

लागले. वृक्ष, पाषाण, सांचलेले पाणी व पानें इत्यादिकांवर अनेक प्रकारें होणाऱ्या पर्जन्याच्या शब्दांनी चंद्रापीड त्रस्त झाला. त्याला रात्रीं दिवसास ग्रामांत, अरण्यांत, वनांत व उपवनांत चालतांना, उठतांना, बसतांना कोठेहि चैन पडेनासे झाले. वैशंपायनाच्या आठवणीने व कादंबरी-समागमाच्या ध्यासाने, किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकाराने त्याला सुख वाटेनासे झाले! जिकडे तिकडे भिजून चिब झाले असतांहि त्याच्या अंगाचा ताप अधिकच भडकला! त्याचे तर्जनच करीत आहेत काय अशा विजाचा चकचकाट सुरू असतां, तो मोहांधकारांत पडला! आनद देणारे असे शीतलवायु चालू असतां त्याच्या अंगाची आग झाली. त्या काळीं मेघ पुष्ट झाले पण तो कृश झाला! जिकडे पहावे तिकडे हिरवेगार तृण फुटून त्यावर तावडे किडे पसरल्यामुळे ते लाल झाले परतु तो मात्र फिक्का पडला! कुड्याची झाडे फुलून पांढरी झाली, परंतु तो रागाने लाल झाला! सर्वांना जीवन देणारा असा जरी तो पर्जन्यकाळ होता तरी त्याला तो मृत्यु देणारा भासला! पूर आलेल्या नदीत व दुर्दैवाच्या लीलेत तो गटांगळ्या खाऊं लागला. चिखलामुळे व मूर्च्छेमुळे तो पडू लागला. कादंबरीच्या चिंतेनें व फुलाच्या परागाने त्याचे डोळे भरून गेले! गमनाला विघ्ने आल्याने व मेघाच्या गर्जनेने तो मोहित झाला. दुर्लंघ्य अशा उत्कठा व नद्या तो तरून जाऊ लागला. कादंबरीसमागमाच्या मनोरथाने व उदकपूराने तो वाहत चालला! ज्यांना जीविताची आशा नाहीं अशा लोकांना व घोड्यांना तो सोडून चालला. विजा त्याची निर्भर्त्सनाच करताहेत काय, मेघ अडथळाच करताहेत काय! खड्गधारांप्रमाणें पर्जन्यधारा त्याचे तुकडेच करताहेत काय! असा तो दिसत होता. पर्जन्यानें गमनाला विघ्न करणाऱ्या अशा जरी आशा (दिशा) रोधून टाकल्या होत्या तरी कादंबरीच्या समागमाची आशा बंद झाली नव्हती! सर्व प्राणी जरी जागचे जागीं जखडून टाकल्यासारखे झाले होते तरी, त्याचा चालण्याचा झपाटा चाललाच होता! पाव-

साच्या सरीने डोळे वाजूला करीत, तोंड खाली वांकवीत, भिजलेल्या मानावरील केसातून पाणी गळत आहे असे, चिखलांतून एक पाय काढीत व एक पाय घालीत असे, एकसारख्या पर्जन्याने उंच सखल जमीन ज्यांना दिसत नाही त्यामुळे ठेचाळत आहेत असे, ज्याच्यावरची स्वारगिरी मेल झाली आहेत अशा घोड्यासह, वारंवार नव्या उतरण्याच्या त्रासाने ज्याचे बल, वेग व उत्साह ही नष्ट झाली आहेत अशा स्वारासहित चंद्रापीड पावसातून व चिखलांतून चालला होता. जीवित धारण करण्यापुरते मात्र त्याने वाटेने खाणे पिणे ठेविले होते. बरोबरचे राजलोक त्यास आग्रह करीत असतांहि त्याने सर्व राजोपचार वर्ज केले होते. 'केव्हा तेथे जाईन ?' या ध्यासामुळे केवळ चालण्याकडेच कायते त्याचे लक्ष्य होते !

सुमारे तृतीयांश मार्ग राहिला, तो परत येणारा मेघनाद त्याच्या दृष्टीस पडला. तो लांबून नमस्कार करतो आहे तो चंद्रापीड म्हणाला, "पत्रलेखेचा वृत्तांत सध्या राहू दे. मी वैशंपायनाचे वर्तमान तुला अगोदर विचारितो. अच्छोदसरोवराच्या कांठी वैशंपायन का राहिला ? त्याचे कारण काय ? आम्हांस सोडून राहिल्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप वाटतो की नाही ? तुमचे दोघांचे याबद्दल कांही बोलणें झाले किंवा नाही ? असे करण्याचा त्याचा हेतु कोणता असावा हे तुझ्या लक्षात आले किंवा नाही ? तूं त्याला घरी चलण्याकरिता बोध केला किंवा नाही ? तेथून येण्याचा त्याचा विचार आहे किंवा नाही ? व आम्हांला तो भेटेल किंवा नाही ? तेथे त्याला दिवसभर कोणती कर्मणूक आहे ? हे सर्व अगोदर मला सांग." असें भाषण ऐकून तो म्हणाला, "महाराज, वैशंपायनाला भेटून तुझ्या मागोमाग आलोच, असे सांगून आपण मला घाडल्यावर अच्छोदसरोवराकडे वैशंपायन परत केव्हां गेला हे मला मुदलीच समजले नाही. वर्षाकाळ जवळ आला आहे, याकरितां महाराज तारापीड व देवी विलासवती व आर्य शुकनास हे महाराजांस इकडे येऊं देणार नाहींत, यासाठी तूं येथें एकटा

राहू नको. आम्ही पोहोचल्यासारखेच आहोत. तर तूं येथूनच परत जा, असे अच्छोदसरोवराच्या अलीकडे, तीन चार मजला पत्रलेखा व केयूरक यांनी परत जाण्यास मला आग्रह केला. ह्मणून मी तेथूनच परतलो." इतके बोलून तो उगाच बसला. मग चंद्रापीड ह्मणाला, " केयूरकासह पत्रलेखा पोहोचली असेलना पण ?" तो ह्मणाला, " महाराज, वाटेत काही हरकत झाली नसल्यास ती निःसंशय पोहोचली असावी." असें त्याचें भाषण ऐकल्यावर विरहतापाने चंद्रापीड फारच घाबरा झाला. त्याला सर्व विपरीत दिसूं लागले. मेघ हे काळपुरुष; विद्युल्लता ह्या मदनाग्नीच्या ज्वाळा; विजाचे कडकडणे, हा काळाच्या चौघड्याचा आवाज; जलधारा ही बाणाची वृष्टि; मेघाचे गडगडणे, हा मधून मधून होणारा मदनधनुष्याचा टणत्कार; मोराचे ओरडणे हे यमदूताचे हाका मारणे; केतकीचा सुगंध हा विषारी पदार्थाचा वासच; काजवे हे प्रलयाग्नीच्या ठिणग्याच, भ्रमरपंक्ति, ह्या काळाची जाळींच; बगळ्याच्या पंक्ति ह्या यमाच्या पताकाच, नद्या ह्या प्रळयकाळचे पूरच, मेघांचा काळोख, ह्या कालरात्रीच; याप्रमाणे त्यास भासू लागलें ! सात्विकपणा, बळ, तजेला, बुद्धि, धैर्य, हास्य इत्यादिकांना सोडलेला असा चंद्रापीड मोठ्या कष्टाने चालता चालता एकदाचा अच्छोदसरोवराजवळ येऊन पोहोचला.

त्या ठिकाणी पर्जन्यामुळे जिकडे तिकडे भिजून चिब झाले होते. सभोवती हिरव्या गार गवतावरून पाणीच पाणी झाले होते. तीरावरील लतामंडप पर्जन्याने अस्ताव्यस्त झाले होते. सरोवराचीं तटे कोसळल्यामुळे त्यांतील उदक गढूळ झाले होते. फुललेल्या कमळांच्या पाकळ्या गळून जिकडे तिकडे पाकळ्याच पाकळ्या तरंगत होत्या ! कमळें पाण्यांत बुडून गेलीं होतीं. कमलांतील मृणाले व पानाचे तुकडे वर तरंगत होते; त्यामुळें भ्रमर वेड्यासारखे होऊन वर फिरत होते ! हंस पक्षी तेथून उडून दुसरीकडे जात होते. सारस पक्ष्यांस राहण्यास जागा नसल्यामुळे

ते दीनस्वराने ओरडत होते. जलपक्षी थंडीनें कांपत तीरावरील देवनळाच्या झाडांत लपून बसले होते, तसेंच, चिमण्या, मोर, व बगळे हे तटाजवळच्या झाडांवर पर्जन्यवृष्टि सोशीत तटस्थ बसले होते ! अशाप्रकारचे तेच अच्छोदा सरोवर पूर्वी पाहिलेलें असूनहि न पाहिल्यासारखे, दृष्टीला व मनाला सुख न देणारे, व भयाण असें दिसूं लागले, आणि त्यापासून त्याला आनंद न वाटतां दुष्पट दुःख मात्र वाटलें !

तेथे पोहोंचल्यावर तो आपल्या लोकांस म्हणाला, " वैशंपायनाचा विलक्षण स्वभाव झाल्यामुळें आपणांस पाहून कदाचित् तो दुसरीकडे निघून जाईल ह्याकरितां चाऱ्ही बाजूंकडे सावधगिरीनें पहात असा. " असे सांगून आपणहि घोड्यावरच बसलेला राहून मोठ्या आशेने शोध करीत हिंडूं लागला. त्यानें सर्व लतागृहे, देवळे व इतर ठिकाणे पाहिलीं. परंतु कोठेहि तो असल्याचें एकहि चिन्ह दृष्टीस पडलें नाहीं. त्यावेळीं त्याला वाटले की, मी येणार असें पत्रलेखेपासून त्याला समजल्यामुळे तो येथून कोठें तरी निघून गेला असावा, असें दितते. हर हर ! ! आतां काय करावे ? हें तोंड आता कसें दाखवावे ? आतां तर माझे पाय अगदी मोडल्यासारखे झाले ! एक पाऊलहि पुढे टाकवत नाही. मदनबाणाने उडविलेले माझे प्राण कादंबरीदर्शनाच्या आधारानें मात्र राहिले होते, ते आतां जाऊं पाहात आहेत ! शिव शिव ! मित्रदर्शन नाहीं व प्रियादर्शनहि नाही ! यामुळें मी सर्वस्वी बुडालो. " मनुष्यास एकाएकी आशा सुटत नसते, यामुळे त्याच्या मनांत आले कीं, महाश्वेता येथें जवळच राहते, तर याबद्दल तिला कांहीं माहित असेल तर पहावें, असा विचार करून व सैन्यास जवळच तळ देण्यास सांगून त्यानें आपल्या अंगावरचा वाटेचा पोषाख काढून टाकिला. नंतर शुभ्रवस्त्रें धारण करून इंद्रायुधावरचें खोगीर न काढतां तसाच त्यावर बसून महाश्वेतेच्या आश्रमाजवळ गेला. तिला केव्हां पाहीन अशी त्यास घाई झाल्यामुळें तिच्या आश्रमीं जाण्यापूर्वीच तो घोड्या-

वरून उतरून तेथें चालत गेला. त्याच्या मागून इंद्रायुधासह राजपुत्रहि गेले. तेथें गेल्यावर पाहतों तों गुहाद्वाराच्या जवळच्या शिळेवर महाश्वेता खालीं तोंड घालून बसली आहे, क्रोधानें तिचे सर्व अवयव थरथर कांपत आहेत, प्रचंड वृष्टिवायूनें पीडिलेली लता जशी दिसते, तशी दीन झालेली व तरलिकेनें धरलेली महाश्वेता त्याच्या दृष्टीस पडली. तिला पाहून त्याला वाटले कीं, देवी कादंबरी खुशाल असेलना ? नाही तर मला पाहिल्याबरोबर हर्षित होणारी ही, अशी खिन्न बसणार नाहीं ! अशी शंका त्याच्या मनात येऊन तो फारच घाबरला. त्याच्या डोळ्यापुढ अंधारी आली, प्राण जातात असे त्यास वाटले. मग तो खिन्न होऊन त्याच शिळेच्या एका बाजूवर जाऊन बसला. मग " ही अशी का बसली आहे ?" असे त्यानें तरलिकेस विचारल्यावर तीं महाश्वेतेच्या तोंडाकडे टक लावून पहात बसलीं !

मग दुःखाने संदर्दित होऊन महाश्वेता म्हणाली, " महाराज ! ही चांडाळीण आपणास काय काय कळविणार नाही ! दुःखाचे घाव सोसतां सोसतां घटलेल्या मला दुःखश्रवणास अयोग्य अशा महाराजांस पूर्वी आपलें स्वताचे दुःख ऐकविलेच आहे, आता महाराजाच्या जीवितास अपाय करणारी निर्लज्ज, व निर्दय अशी मी फिरून दुःखकारक वर्तमान सांगण्यास सिद्धच आहे.

केयूरकाच्या मुखावाटें महाराज गेल्याचे ऐकून माझे हृदय दुःखाने व्याकुल झाले. मला वाटले कीं, मी आईबापाचे मनोरथ पूर्ण केले नाहीत व प्रियसमागमाने सुखी अशी कादंबरीहि डोळ्यांनी पाहिली नाहीं ! तेव्हां असली मी जन्मास तरी कशाला आले ! अशा कारणांनी मला फारच वैराग्य उत्पन्न होऊन कादंबरीचे स्नेहपाश तोडून टाकून पुनः तपश्चर्या करण्याकरितां येथे आलें. येथे आल्यावर वयानें महाराजा इतका, व रूपानेहि असाच, बुद्धीवर नसलेला, आणि चंचल दृष्टीनें कांहीं हरवलेली वस्तुच पहात

आहे, असा एक तरुण पुरुष माझ्या दृष्टीस पडला. कधी पूर्वी पाहिलेला नसून ओळखीत आहे असा, कधी ज्याचा संबंध नसून परिचितासारखा, दुःखित असून सुखावलेल्या सारखा, उगीच उभा असून कांहीं प्रार्थना करीत आहे असा, विचारपूस केल्यावाचून आपली अवस्थाच सांगत आहे असा; क्षणांत आनंद, क्षणात शोक, व क्षणांत दुःख मानणारा, उन्मत्तासारखा, भूताविष्टासारखा, अश्रूनी भरलेल्या नेत्रांनी मला हृदयांत साठवितच आहे काय ! किंवा मला आपला देहच अर्पण करतो आहे काय, असा एक तरुण ब्राम्हण फार वेळ मला पाहून म्हणाला, हे सुतनु ! या जगात सर्व प्राणी आपले जन्म, आकृति आणि वय यांस अनुरूप अशी कर्मे करून सार्थक्य करितात. तूं तर आपल्या रूपास व वयास अयोग्य असे भलतेच कर्म करतेस ! सुकुमार पुष्पमालेप्रमाणे कंठालिंगनास योग्य अशी आपली तनु तपश्चर्येच्या क्लेशाने सुकवितेस ! हें काय ? मनोहर लतेप्रमाणे रसिकसमागमाने आपल्या सुंदर तनूचे साफल्य कां करीत नाहीस ? रूप व गुण यांनी विहीन असतात ते देखील या लोकची सुखे भोगून धन्य होतात ! मेल्यावर दृष्टीस पडणाऱ्या परलोकच्या सुखाकरितां अशा शरिराचे तूं हाल करतेस हे पाहून माझा जीव तीळतीळ तुटतो ! ही तुझी सुकुमार तनु कोणीकडे आणि कष्टकारक तपश्चर्या कोणीकडे ! अशी सुंदरी इहलोकसुखापासून पराङ्मुख होऊन जर खुशाल आपले शरीर कष्टविते, तर मदन हातांत सज्ज केलेले धनुष्यबाण कशाला धारण करितो कोण जाणे ! तसाच चंद्रहि उदयाला कशाला येतो कोण जाणे ! वसंतऋतूचा आविर्भावहि व्यर्थच समजला पाहिजे ! अनेक प्रकारची कमले प्रफुल्लित होतात तोहि व्यर्थच ! वर्षर्तूचें अवडंबरहि व्यर्थच ! प्रफुल्लित सरोवरें, सुगंध वायु हेहि व्यर्थच ! या सर्वांचा कांहींएक उपयोग नाही !

प्रियपुंडरिकाच्या वियोगदुःखाने मला कशाचेंच कौतुक वाटत नव्हतें ! मग त्याच्या बोलण्यापासूनच कोठून वाटणार ? त्या पुरुषाला तूं कोण ?

कोठून आलास ? कशाकरिता आलास ? मला असें कां बोलतोस ? वगैरे न विचारितां मी तेथून उठून दुसरीकडे निघून गेले. आणि देवपूजेकरितां फुलें तोडीत बसलें. मग तरलिकेस बोलावून म्हणाले, तरलिके, हा तरुण ब्राह्मण कोण आहेग ! बोलण्याचालण्यात याचा कांहीं निराळाच भाव दिसतो ! याकरिता फिरून तो येथें येणार नाहीं, असे कर. निवारण केल्यावरहि जर तो येथे येईल, तर त्याचा नाश होईल ! मग येथून त्यास घालवून दिले असताहि दुष्टमदनाच्या दुर्निवार वर्तनाने, किंवा होणार गोष्टी चुकत नसल्याने त्याने आपला हेकडपणा मोडला नाहीं. पुढे कांहीं दिवस गेल्यावर, एके दिवशीं बरीच रात्र झाली होती. मदनाग्नीचा वर्षावच करीत आहेत असे चंद्रकिरण पसरले होते. तरलिकेला झोप लागली होती. सतापामुळे माझा डोळा लागेनासा होऊन मी याच शिलातलावर येऊन पडलें होते. अच्छोदसरोवरातील कमलांवरून सुगंधयुक्त वायु वाहत होता. चंद्रिका स्वच्छ पडली होती. अमृतकिरणाच्या वर्षावाने आनंद देणारा चंद्र, आपल्या किरणावरोबर माझ्या वल्लभासहि सोडीळ काय ! अशा आशेने प्रियपुंडरीकाकडे लक्ष लावून बसले होते. या पापिणीच्या हतभाग्याने आकाशांतून उतरलेल्या दिव्यपुरुषाचेंहि भाषण कसें खोटे झाले ? त्याला माझी दया येऊन ' कशी तरी ही वांचो,' म्हणूनच तो असे बोलला असावा, असे वाटले ! प्रियपुंडरीकाकडे या गोष्टीचा काय बोल आहे ! त्याला मरणानंतर उचलून नेले ! कपिंजल तर जीवतच वर गेला असून मेल्यासारखाच झाला ! त्या निर्दयाने इतका काळ गेला तरी मला कांहीं एक कळविलें नाही ! असे चिंतन करीत ' व्यर्थ माझे जिणे ! ' म्हणून जागीच होते.

अशा वेळेस तो तरुण ब्राम्हण हळू हळू पावलें टाकीत येत आहे, असा माझ्या दृष्टीस पडला. त्याच्या सर्व अंगावर रोमांच उभे राहिल्यामुळे मदनबाणांनीं खचलाच आहे काय, केवड्यांतील परागानें त्याचें सर्व अंग भरल्या-

मुळे मदनाग्नीने पहिल्यानेंच भस्म केलेला काय, मृणालाचे कडे हातात घातल्यामुळे ज्याचा कोटें आज्ञाभंग होत नाही, अशा मदनार्चा मरणाकरितां मूर्तिमत आज्ञाच हाती घेतली आहे काय ! कानांवर किरण पडल्यामुळे मदनाचा मित्र चंद्र त्याचा धिक्कारच करितो आहे काय ! अश्रुधारा चालल्यामुळे आपल्याला शेवटली जलांजलिच देत आहे काय ! घर्माने भिजल्यामुळे आपल्याच इच्छेने स्नान करून माझे पाणिग्रहण करण्याकरतांच आला आहे काय ! दुसऱ्याचे मन जाणल्याशिवाय जाणे युक्त नाही, म्हणून जड झालेल्या त्याच्या माझ्या त्याचे निवारण करीत असल्यामुळेच तो हळू हळू येत आहे काय ! माझ्या आलिंगनाच्या व्यर्थ आशेने हात पसरून येत असल्यामुळे तो उत्कंठालहरींनी विस्तीर्ण अशा अनुरागसमुद्रात तरतच आहे काय ! आणि श्वासवायूनी ओढीतच चालविलेला, लज्जेने व धैर्याने सोडिलेला, कामुकपणाने वेडावलेला, योग्यायोग्य विचार न करणारा, मदनाच्या स्वाधीन झालेला, असा तो पुरुष स्वच्छ प्रकाशामुळे दुरून मजकडेच येत आहेसे दिसले !

त्याम पाहिल्यावर, माझ्या जिवाची मला काही पर्वा वाटत नव्हती, तरी मनात असे भय उत्पन्न झाले की, हे एक मोठे संकटच प्राप्त होत आहे की काय कोण जाणे ? हा बेफामपणाने जर मला स्पर्श करील तर ह्या पातकी शरीराचा मला त्यागच करावा लागेल. प्रियपुंडरीकाच्या आशेने आजपर्यंत दुःख सोसून हे शरीर धारण केले आहे ते व्यर्थ होणार. असा मी विचार करीत आहे तो तो मजजवळ येऊन ठेपला आणि म्हणाला, "हे चंद्रमुखि ! मदनाचा सखा हा चंद्र मला मारण्याकरितां तयार झाला आहे. म्हणून मी तुला शरण आलो आहे. तर माझे रक्षण कर ! मला शरण जाण्यास दुसरे ठिकाण नाही. मी अनाथ आहे, फार गांजलो आहे, निरुपाय झालो आहे, तुझ्या स्वाधीनच काय ते माझे जीवित आहे; शरणागताचे रक्षण करावे, हा तपस्व्याचा धर्महि आहे. तूं जर मजवर दया करणार नाहीस, तर हा चंद्र व मदन हे दोघे मला ठार केल्याखेरीज सोड-

णार नाहींत !" असें त्याचें भाषण ऐकून माझ्या मस्तकांतून जशा काय भडभड ज्वाळाच बाहेर पडल्या. क्रोधाग्नि पेटून जाळण्यास तयार झाला. नेत्रांतून अश्रुबिंदु पडत होते, त्या ठिणग्याच उडत आहेतसे वाटलें, सर्वांगाचा थरकाप झाला, अगात संचार झाल्यासारखे होऊन माझे देहभान नाहींसे झाले. मग मीं त्यास कठोरपणानें म्हणालें, " हत् तुझे कपाळ फुटलें मेल्या ! तुझ्या डोक्यावर वीज पडून नें भस्म का झाले नाहीं ! जीभ तुटून तिचे शेकडो तुकडे कां झाले नाहीत ? तुझी वाचा एकदम बंद कां झाली नाही ! मला वाटते तुझ्या देहात शुभाशुभकर्मांची साक्षाभूत अशी पंचमहाभूतेच नाहींत, म्हणून असे बोलत असताहि, अग्नीने तुझे भस्म केले नाहीं, वायूने तुला उडवून नेले नाही, उदकाने तुला बुडविले नाहीं, पृथ्वीने तुला रसातलात नेऊन गडप केले नाहीं, आणि आकाशानेहि तुला आपल्यासारखे शून्य केले नाही !! पशुपक्ष्याप्रमाणे कामुकपणा मात्र तूं जाणतोस, दुसरं काहीं जागत नाहीस ! ज्या दुष्ट दैवानें राघूप्रमाणे तुला बोलण्यास मात्र शिकविलें, त्यानेच तुला शुकयोनीत का जन्मास घातले नाही ? तसे झाले असते तर तुझ्या बोलण्याचा राग न येता उलटा विनोद तरी वाटला असता ! आता तुझ्या वर्तनाचें व दुर्भाषणाचे फळ तुला भोगावयास लावते, म्हणजे त्या जातीत तूं गेल्यावर मजसारख्या स्त्रियाविषयी तूं कामुक तरी होणार नाहीस ! असे बोलून चंद्रास हात जोडून म्हणाले, हे भगवन् लोकपाला, पुंडरीकाखेरीज माझे मन दुसरीकडे कधीहि गेलें नाही, हे जर खरे असेल, तर हा पापी मी म्हटलेल्या जातीत जावो ? असे मी म्हणत आहे तोंच तो छिन्नमूल वृक्षासारिखा धाडकन् पृथ्वीतलावर निश्चेष्ट पडला. मग तो कां मदनज्वराच्या आवेशाने, का आपल्या दुष्कर्मीने, कां माझ्याच म्हणण्याने, कशाने असेल ते असो ! त्याची अशी गति झाली ! तो गतप्राण होतांच त्याचे सेवक मोठ्याने रडू लागले. तेव्हां त्यांच्या बोलण्यावरून समजलें की, तो महाराजांचाच मित्र होता ! " असे बोलून तोंड खालीं घालून ती मोठ्यानें रडत बसली !

हें ऐकतांच चंद्रापीडानें आपले डोळे फाडिले आणि त्याची बोबडी वळली. अशा स्थितीतहि तो म्हणाला, महाश्वेते ! ' आपण आपल्याकडून प्रयत्न केला तरी या पातक्यास देवीचे सेवासुख मिळाले नाहीं, तर आतां जन्मांतरी तरी ते मिळेल असें करावे ! ' असे बोलत आहे तोंच तिच्या वाग्बाणांनींच की काय त्याचे हृदय विदीर्ण झाले. ते पाहून तरलिकेनें महाश्वेतेस सोडून धावत जाऊन चद्रापीडास धरिलें, आणि म्हटले; देवि ! खाली तोंड घालून काय बसली आहेस ? इकडे बघ. चंद्रापीड महाराजांची अवस्था कांही निराळीच दिसते आहे ! याने मान टाकून दिली ! याला हालविले तरी हा हालत नाहीं ! याच्या डोळ्याच्या बाहुल्या आत गेल्या ! हा अगदीच अंग धरीत नाही ! श्वासोछवासहि टाकीत नाही ! हा देवा ! चंद्रापीडा, चंद्रसुंदरा, कादंबरीप्रिया, तिला सोडून तूं कोठेरे चाललास ? असे बोलन ती मोठ्याने रडू ओरडू लागली ! महाश्वेताहि चंद्रापीडाच्या तोंडाकडे टक लावून पाहतां पाहतांच अगदी निश्चेष्ट झाल्यासारखी झाली !

" अगे दुष्टतापसी, हें काय तूं केले ! सर्व जगताची पीडा ज्याने दूर केली, त्या तारापीडाचा वंश त्वां बुडविला ! सर्व प्रजेला अनाथ केले. सर्व गुण नाहींतसे केले. पति नाहीसा झाल्यामुळे लक्ष्मीने व पृथ्वीनें आतां कोणाच्या आश्रयाने रहावे ? आम्ही कोणाची सेवा करावी ? हे देवा, चद्रापीडा ! सर्वाचा सांभाळणारा तूं आम्हास टाकून गेलास आतां आम्हीं काय करावे ? सेवकांचा आदरसत्कार आतां लयास गेला ! गोडगोड भाषणे दूर गेलीं ! दानधर्माची गोष्ट आतां संपली ! देवा, एकाएकींच कसा आम्हांस सोडून गेलास ! प्रजेनें आतां कोणाकडे जावें ? साधूनी कोणाकडे पाहून समाधान पावावे ? राज्यधुरंधर तूं गेला असतां महाराज तारापीडाने आतां कोणावर राज्यभार टाकावा ? एवढा धैर्यवान् तूं असतां भित्र्यासारखे तुझें हृदय कसे फुटले ? तूं दयालु असतां आम्हांविषयीं असा निष्ठुर कसा

झालास ? देवा, कृपा कर, एक वार तरी आम्हांला आज्ञा कर, आमच्या प्रार्थनेचा अव्हेर करूं नको, तुजवाचून पुत्रवत्सल महाराज तारापीड, देवी विलासवती, आर्य शुकनास, मनोरमाबाई, मांडलिक राजे आणि प्रजा यांनीं कोणाकडे पाहून जीव धारण करावा ? सर्वांचाच त्याग करून तूं एकटा कसा चाललास ? एकाएकीच असा निष्ठुर कसा झालास ! वडिलांवरची तुझी भक्ति कोठें गेली ? " याप्रमाणे शोक करीत पृथ्वीवर अंग टाकून राजे व सेवकलोक मोठ्याने रडूं ओरडूं लागले, व ते भ्रमिष्ठासारखे झाले. इंद्रायुधहि चंद्रापीडाच्या तोडाकडे एकसारखी दृष्टि देऊन दीनवाणीनें ओरडूं लागला, जमिनीवर आपले खुर आपटूं लागला, व लगामास हिसके देऊन तो तोडूं लागला. त्यावेळीं अधशरीर सोडूनच जावेसें त्याला वाटत आहेसे दिसले !

इकडे चंद्रापीड आल्याची वातमी पत्रलेखेच्या मुखानें कादंबरीस कळली ! तेव्हां चंद्रोदयीं समुद्रवेलेची जशी लाटांनी गडबड उडते, तशी तिच्या जिवाची धांदल उडाली ! कामाविर्भावाने ती अगदी वेडी झाली. ' महाश्वेतेच्या भेटीस जाते ' असे, आईबापांस निमित्त सांगून मोठ्या थाटाने शृंगारवेष करून ती निघाली. तिने आपल्याबरोबर थोडक्याच दासी घेतल्या होत्या. चालतांना त्यांच्या पायांतील भूषणांचा झुणझुण आवाज चालू होता. कमरपट्ट्याच्या घागऱ्याचा छुमछुम शब्द चालला होता. त्यांचा पोशाखहि रमणीय दिसत होता. त्यांनीं आपल्या हातात सुवासिक पुष्पें, उटीचें साहित्य, अत्तरें, अष्टगंध वगैरे सुगंधी पदार्थांनी भरलेली तबकें घेतलीं होतीं. केयूरक पुढें होऊन तिला रस्ता दाखवीत चालला होता. पत्रलेखेचा हात धरून मदलेखेबरोबर ती बोलत चालली होती. ती म्हणाली, " मदलेखे ! पत्रलेखा, तो आला असेल म्हणून सागतें, परतु तो निर्दय व शठ आला असेलसें मला वाटत नाहीं. हिमगृहांत इतकी माझी अवस्था झालेली त्याने पाहिली असतां त्यानें कसें वक्र भाषण केले, व त्यावर तूंहि हसत हसत

उत्तर दिलेस, त्याची तुला आठवण नाहीं काय ?" आणखी " हिच्या प्राण-घात्णास आपण हेतु आहां. इत्यादि संशययुक्त तूं म्हटले असतां त्याने मनावर घेतले तरी कां ! मी मेले तरी देखील त्याला खरे वाटणार नाही, मग दुसरे तर काय ? माझ्याकरिताच ही इतकें दुःख भोगीत आहे, असे त्याला वाटते तर तो निर्दय त्या वेळी येथून जाताचना ! आता तो जर खरोखरीच पुनः आला असेल, तर त्याजवरोबर तूच कांही तरी बोल. माझ्या दृष्टीस तो पडला तरी मी त्याजकडे पाहायाची नाही व बोलायाची नाही ! असं कसं केले ? म्हणून त्याची निंदा करायाची नाही व त्याच्याशी कांही एक बोलायाची नाही ! ! त्याने माझ्या पायांवर नमस्कार घालून प्रार्थना केली, तरी देखील मी त्याचे ऐकणार नाही ! तू देखील माझी समजूत करायला येऊ नको बरे बाई !! " असे अनेक प्रकारे बोलण्याच्या नादांत तिला वाटेचे श्रमहि बिलकुल कळले नाहींत ! चंद्रापीडास केव्हां पाहीन असे तीस झाल्यामुळे ती मोठ्या घाईने त्या ठिकाणी आली.

तेथे पाहते तों अमृत काढेलला जसा समुद्र, चद्राने विरहित जशी रात्र, नक्षत्रानी रहित जसे आकाश, फले, पुष्पे, तोडल्यामुळे जशी बाग, कमलदंड काढून टाकल्यामुळे जस कमल, मध्यमणि काढून टाकल्यामुळे जसा हार. त्याप्रमाणे गतप्राण असा चद्रापीड तिच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां, " हे काय ? " म्हणून दुःखावेशाने पृथ्वीवर पडणाऱ्या कादबरीस मदलेखेने मोठ्याने आक्रोश करीत धरून ठेविले. कादबरीचा हात सुटून पत्रलेखा तर निश्चेष्ट होऊन भूतलावर पडली. पुढे कादबरी थोड्याच वेळानें शुद्धीवर आली असता भूतसचार झाल्यासारखी होऊन श्वासोछ्वास सोडण्यास देखील विसरली, आणि ती वेड्यासारखी होऊन पाहूं लागली. अंतःकरणांत दुःखभार फार झाल्यामुळेच तिच्याने हालवेना की काय अशी कादबरी चंद्रापीडाच्या तोंडाकडे एकसारखी टक लावून तटस्थ बसली. त्यावेळीं तिच्या मुखावर दुःखाने व संतापाने कांही काळवटी व लाली दिसत होती.

ग्रहण सुटल्यावर जसे चंद्रबिंब दिसतें, व जलद कुऱ्हाडीच्या प्रहारानें थर-थर कांपणारी जशी लता दिसते, तशी अधरोष्ठ कांपत असल्यामुळे ती दिसली. त्यावेळीं स्त्रीस्वभावाहून निराळेच कांहीं तिचे हृदय दिसले ! तिची उग्र व दीन मूर्ति पाहून मोठ्याने रडत मदलेखा पायां पडून म्हणाली, प्रिय सखी. प्रसन्न हो, तूं जरी मोठ्याने रडत ओरडत नाहीस, तरी तुझ्या अंतःकरणांत संताप व दुःख ही फार दिसत आहेत ! त्यामुळे तुझे कोमल हृदय अतिशय पाणी भरल्यामुळे जसे सरोवर शेवटी फुटते, तसे फुटेलसे दिसते ! देवीमादिग व देवचित्ररथ यांजवर दृष्टि दे, तुजवाचून दोन्ही मातृपितृकुलें नष्ट होतील, हे लक्ष्यात आण. असे तिचें भाषण ऐकून कादंबरी किंचित् हासून म्हणाली, वेडे, चंद्रापीडाला अशा स्थितीत पाहिल्यावरोवर ज्याचे हजारो तुकडे झाले नाहीत, असे मेले हे वज्रापेक्षाहि कठिण माझे हृदय, कोठूनग फुटणार ! ! वांचण्याची आशा जिला असेल तिला आईबाप, बहीणभाऊ, आप्तमित्र, दासदासी वगैरे गणगोत होय, मी तर आतां मरण्यास सिद्ध झाले, तेव्हां मला आतां त्याचा काय उपयोग आहे ! माझा जीव की प्राण असे प्रियतमाचे शरीर माझ्या हाती लागले, आणखी काय पाहिजे ? जे जिवंत असताना समागमाने सर्वदुःखाचा नाश करिते व मरणानंतरहि सहगमनाने सर्व दुःखाचा शेवट करिते ! असे हे हाती लागलेत असता, यापेक्षां दुसरा लाभ तो कोणता पाहिजे ? मजकरितां इतक्या लाव येऊन प्राण सोडले, इतका ज्याने माझा गौरव केला, त्याकरतां मी रडत बसून आपल्या जिवाला हलकेपणा कशाला आणू ? स्वर्गास चाललेल्या प्रियतमाला रडून अपशकुन तरी कशाला करू ? पादधूलिप्रमाणें त्याच्या मागोमाग जाण्याची अशी आनंदाची वेळ आली असतां मग कशाला मी रडत बसूं बरे ? आतां तर माझी सर्वदुःखे नाहीतशी झाली तेव्हां रडून काय करायाचे आहे ? ज्या करितां कुलक्रम गणिला नाहीं,

वडील माणसांस विचारलें नाहीं, धर्माकडे दृष्टि दिली नाहीं. लोकापवादाचे भय बाळगलें नाहीं, लज्जेचा त्याग केला, मदनपीडा शांत होण्याकरितां उपचार करतां करतां सख्यांना कष्टविले. माझी प्रियसखी महाश्वेता हि दुःखित झाली. तिजकरितां मी प्रतिज्ञा केली होती तीहि मोडली. या सर्व गोष्टीकडे लक्ष दिले नाहीं, इतके ज्या करितां मी केले, त्या प्राणेश्वरानें मजकरितां जीवित सोडिले असतां मी प्राणधारण करावें ? तू ह्मणतेस पण तुला तरी असे बोलणे बरे दिसते का ? या वेळीं तर मरणच चांगले बाई ! बाचणें नलगे ! मी जिवंत राहिलें तर त्या फट्फजितीला पारावार नाहीं ? तुझा मजवर जर स्नेह आहे, माझे हित करावे असे जर तुला वाटत आहे, तर मजकरितां माझ्या आईबापांवर मजप्रमाणे प्रेम ठेव; माझ्या वियोगाने ते प्राणत्याग करणार नाहीत, अशी त्यांची समजूत कर. माझे जागीं तूंच त्यांना हो ! मला पुत्र व्हावा, अशी त्याची इच्छा होती ती आतां तुझे ठिकाणीं तरी पुरी होवो ! ह्मणजे मी परलोकी गेलें असतां मला तो जलांजलि देईल ! माझ्या सख्या व सेवक यास माझी आठवण होणार नाहीं, मजवाचून शून्यगृह पाहून उदासपणाने ते दशदिशांकडे जाणार नाहीत, असे कर. माझ्या अंगणांत पुत्राप्रमाणे पाळलेला आंब्याचा रोपा व मालतीलता आहेत, तर त्या उभयतांचे तूंच कौतुकाने विवाहमंगल कर ! माझ्या पादप्रहारांनें पोसलेल्या अशा अशोकवृक्षाचा पल्लव कर्णभूषण करण्याकरितां देखील कोणास तोडूं देऊं नको ! मीं वाढविलेल्या मालतीचीं फुले देवपूजेकरितां मात्र तोडीत जा. माझ्या निजण्याच्या मंदिरांत उशाकडे कामदेवपट आहे तो फाडून टाक ! मी लावलेले आंब्याचे रोपे चांगले बाळगून फळास येतील असे कर ! पिंजऱ्यांत दुःखी असलेली बिचारी कालिदी सारिका, व परिहास शुक, यांस पिंजऱ्यातून सोडून दे ! माझ्या मांडीवर निजणारी नकुलिका तूं आपल्या मांडीवर निजवीत जा ! मी पुत्रासारखा मानलेला बालहरिण तरलक यास एखाद्या तपो-

वनांत नेऊन सोडून दे ! मी आपल्या हातानें वाढविलेला चकोरपक्ष्यांचा जोडा क्रीडापर्वतावर सुरक्षित राहील, असे जप. मजबरोबर चालणाऱ्या बाल-हंसास कोणी मारणार नाही, अशी काळजी घे ! घरांत राहण्याचे जिला माहीत नाहीं, अशी बळेच धरून आणलेली वनमानुषी वनांत नेऊन सोडून दे ! माझ्या क्रीडापर्वतावर कोण्या तपस्व्याला राहण्याकरितां जागा दे ! माझी सर्व वस्त्रभूषणें ब्राम्हणाना देऊन टाक ! माझी वीणा तूं आपल्या मांडीवरच ठेवीत जा ! फार काय ? तुला जे जें बरे वाटेल ते ते तूं कर ! मी तर आतां चंद्रकिरण अगावर घेता घेतां, आर्द्रचंदनाची उटी अगास लावता लावता, जलमंदिरांतील कारंज्याच्या तुषारानीं अग थड करतां करतां, चंद्रमण्याचे हारास स्पर्श करतां करता, चंदन-साने भिजलेल्या अशा कमलशय्येवर पडतां पडता, जळून शेष राहिलेली ही तनू मोठमोठ्या प्रचड ज्वालानी युक्त अशा प्रदीप्त केलेल्या चितामीत प्रियतमाच्या गळ्यास मिठी मारून शांत करतें ! याप्रमाणे मरण्याविषयी निश्चय केलेल्या कादबरीस मदलेखेने बळकट धरिले होते. तरी तिचे हात हिसकून देऊन कादबरी महाश्वेतेजवळ गेली, आणि तिच्या गळ्यास मिठी मारून शांतपणाने म्हणाली, प्रियसखि ! तुला काही तरी प्रिय समागमाची आशा आहे, तिच्या योगाने मरणापेक्षाहि अधिक दुःख तुला सोसवते, व त्यामुळे जीवित लज्जास्पद, शोचनीय व उपहासास पात्र असे वाटत नाहीं. मला पापिणीला तर ते काहींच नाही, याकरितां जन्मांतरी तरी प्रियसखीचा समागम व्हावा असे मी मागते ! असें बोलल्यानंतर तिच्या अगावर रोमाच उभे राहून शरीरास कंप सुटला. अगातून घर्मबिंदु पडू लागले. चंद्रविकासिनी कमलिनीप्रमाणे चद्रापीडविरहानें विव्हल झालेली व तशा स्थितीत असलेल्या प्राणवल्लभाशी समागमसुखाचा अनुभवच घेत आहे काय, अशी कादंबरी गडबडीने चंद्रापीडाजवळ गेली आणि तिनें त्याच्या पायांवर, आपले मस्तक ठेविले. त्यावेळी विस्खलित झालेल्या वेणीतून त्याच्या पायांवर पुष्पे गळ-

त्यामुळें ती पूजाच करिते आहे काय अशी दिसली ! मग आपल्या घर्म-युक्त नव्हे तर अमृतयुक्तच अशा हातांनीं त्याचे पाय घेऊन तिने आपल्या मांडीवर ठेविले.

तिचा हस्तस्पर्श होतांच चंद्रापीडाचा देह टवटवीत होऊन त्यापासून चंद्रासारखे तेज निघून ते, तो सर्व प्रदेश बर्फासारखा थंड व शुभ्र करीत वर निघून गेले. इतक्यात आकाशांतून अमृताप्रत स्रवणारी अशी वाणी ऐकूं आली " हे वत्से महाश्वेते ! फिरून मी तुला आश्वासन देतों. पुंडरिकाचे अविनाशी शरीर माझ्या लोकी माझ्या तेजाने वृद्धिगत होत आहे ! त्याचा व तुझा फिरून समागम होईल. हें दुसरें चंद्रापीडाचें शरीरहि माझेच असून तेजोरूपी व अविनाशी आहे. कादंबरीच्या हस्तस्पर्शाने हे तेजस्वी होईल. याकरितां शापमुक्ति होईपर्यंत तुम्हीं त्याचे नीट रक्षण करावे. त्याला अग्निसंस्कार करूं नये, किंवा उदकात किंवा कोठें टाकूं नये ! याचे नीट रक्षण करावे. कादंबरीचा व याचा फिरून समागम होईल.

अशी आकाशवाणी ऐकून पत्रलेखेवाचून सर्व चकित झाले. आणि चित्रापमाणें होऊन ते वर पाहत बसले ! पत्रलेखा तर त्या तेजाच्या आनंद-कारक शीतल स्पर्शाने सावध होऊन भूतसंचार झाल्यासारखी वेगाने धावत गेली आणि परिवर्धक नावाच्या घोडेवाल्यापासून इंद्रायुधास हिसकून घेऊन म्हणाली, महाराज दूर गेले असतां तुला क्षणभरहि येथे राहणें योग्य नाही ! असें बोलत इंद्रायुधासह अच्छोदसरोवरांत तिने उडी टाकिली ! त्याच वेळेस त्यांतून एक तपस्विकुमार निघाला. त्याच्या मस्तकावर शेवाळाचा भारच आहे काय, अशा जटा दिसत होत्या. त्यातून जलबिंदुहि गळत होते. फार दिवस स्वच्छ करण्याचा संस्कार नसल्यामुळे त्या अगदीं चिकटून गेल्या होत्या. त्याच्या भिजलेल्या शरिरावर जसे काय कमलतंतूनीच निर्मिले आहे असे यज्ञोपवीत शोभायमान दिसत होतें. कमलवृक्षाच्या

इंद्रायुधासह अच्छोदसरोवरांत तिने उडी टाकली ! [पृ० ३००]

जीर्ण वल्कलाने त्याने आपली कमर बांधिली होती. तोंडावर पसरलेल्या जटा तो एके हाताने मागे सारीत होता. अश्रुजलाच्या मिषाने सरोवरांतील डोळ्यात गेलेले उदक काढ़नच टाकतो आहे काय असा तो दिसत होता; व त्यामुळे त्याचे डोळे लाल दिसत होते. त्याची आकृति उद्विग्न दिसत होती. असा तो ऋषिकुमार, अश्रुजलाचा निरोध केल्यामुळे ओढलेल्या नेत्रांनी आपल्याकडे एकसारखी पाहत आहे अशा महाश्वेतेजवळ जाऊन सद्गदित कंठाने म्हणाला, " गंधर्वराजपुत्रि ! जन्मातराहून आलेल्या अशा या मनुष्याची कांही ओळख आहे का ?" असे त्याने म्हटल्यावर शोक व आनंद याच्यामध्ये राहून ती गडबडीने उठली आणि त्यास नमस्कार करून म्हणाली; " भगवन् कपिंजला ! तुझाला देखील मी ओळखणार नाही, इतकी मी पापिणी आहे ना ? माझ्याविषयी आपला असा ग्रह झाला तोहि ठीकच ! मी अज्ञानी मोहाने गोंधळून प्रियपुंडरीक स्वर्गास गेले असता खुशाल जिवंत राहिले, तेव्हा मी पापीण खरीच ! वर कपिंजला, प्रिय पुंडरीकाला ज्याने उचलून नेले तो कोण ? त्याने त्याना कशाकरिता नेले ? पुढे त्याचे काय झाले ? ते आता कोठें आहेत ? आपले काय वर्तमान आहे ? इतके दिवस गेले असतां आपण मला काहीच कळविले नाही, हे कसे ? पुंडरीकावाचून आपण एकटे कसे आला ? " याप्रमाणे महाश्वेता विचारीत असता कादंबरीचे व चंद्रापीडाचे सेवक आश्चर्यभरित होऊन हा आता काय सांगतो म्हणून त्याजकडे पहात तटस्थ राहिले.

तो म्हणाला, " सर्व वृत्तांत सांगतो ऐक. तूं दीनस्वराने रडत असतांहि तुला एकटीला टाकून देऊन माझ्या प्रियमित्रास घेऊन कोठे चाल्लासरे ! म्हणून कमर बांधून वेगाने त्या पुरुषाच्या मागे मी उडालो. तो तर मला काही एक उत्तर न देतां आकाशमार्गाने चालला. त्यावेळी आश्चर्याने ज्यांचे नेत्र प्रफुल्लित झाले आहेत असे देव त्याजकडे पहात राहिले. लज्जेने तोंडावरून पदर घेऊन देवांगना एक्या बाजूस होऊन रस्ता सोडूं लागल्या. पुढे

तारागण हाच ज्यांतील कमलसमुदाय अशा आकाशसरोवरास उल्लंघून तो चंद्रलोकी गेला. तेथे गेल्यावर महोदयाख्य सभेत चंद्रकांतपर्यंकावर ते पुंडरीकाचे शरीर ठेवून मला म्हणाला, 'कपिंजला, मी चंद्र आहे समजलास ? मी उदय पावून सर्व जगावर अनुग्रह करण्याकरिता नेहेमीप्रमाणें प्रकाशलो असतां मदनपीडेने व्याकुल होऊन याने प्राण सोडला. आपणच कामाधीन होऊन आपल्या अपराधाबद्दल याने विनाकारण मला असा शाप दिला की,' अरे दुरात्म्या दुष्ट चंद्रा ! ज्या अर्थी तूं मला आपल्या किरणांनी संताप दिला, आणि ज्या प्राणप्रियेवर माझी प्रीति जडली होती तिचा समागम होण्यापूर्वीच तूं माझा प्राण हरण केलास, त्याअर्थी या मनुष्यलोकी तू उत्पन्न होऊन जन्मोजन्मी याप्रमाणेच त आपल्या प्रियेविषयी अनुराग धरशील आणि तिचे समागमसुख मिळण्यापूर्वीच हृदयवेदनेने पीडित होऊन जीवित सोडशील.' अशा त्याच्या शापाग्नीने मी जसा काय प्रदीप्त झालो. आणि मी निरपराध असतां आपल्या दोषाबद्दल या अविचाऱ्याने विनाकारण मला शापिले, म्हणून मी फारच रागावलो आणि ' तूंहि मजवरोवरच समदुःखी होशील ! ' म्हणून मी त्याला उलट शाप दिला. पुढें राग गेल्यावर विचार करून पाहतो, तो महाश्वेतेचा आणि याचा संबंध जडला आहे असे लक्षात आले. वत्सा महाश्वेता तर माझ्या किरणांपासून उत्पन्न झालेल्या अप्सराचे कुलांत गौरीपासून उत्पन्न झाली. व तिने हा स्वतः भर्ता वरिला. तेव्हा आता मलाहि याजवरोवरच मनुष्यलोकी याने ' जन्मोजन्मी ' म्हटल्यावरून दोन वेळ उत्पन्न झाले पाहिजे, यास्तव शापदोष दूर होईपर्यंत याच्या निर्जीव शरिराचा नाश न व्हावा म्हणून मी याला उचलून आणिले आणि महाश्वेतेलाहि आश्वासन दिले. शाप संपेपर्यंत माझ्या अमृतकिरणांनीं पोसलेलें त्याचें शरीर येथेंच राहील ! तू आतां श्वेतकेतूकडे जाऊन त्यांस ही सर्व हकीगत कळीव, कदाचित् ते महासमर्थ असल्यामुळें याविषयीं कांही प्रतिक्रियाहि करतील.' असें बोलून त्याने मला जाण्यास सांगितलें.

तेथून निघाल्यावर मी जात असतां मित्राच्या विरहशोकाने माझे देहभान ठिकाणी नव्हते. यामुळे देवमार्गाने मी धावत चाललो असतां एका देवास ओलांडून गेलो. तेव्हां त्याने भुवया वर चढवून मजकडे इतके रागावून पाहिले की, हा मला आतां जाळूनच टाकतो कीं काय कोण जाणे, असे वाटले ! मग तो रागाने मला म्हणाला, " दुष्टा, तू तपोबलाने फार गर्विष्ठ झालासा दिसतोस ! एवढा विस्तीर्ण आकाशमार्ग असतां दांडग्या घोड्यासारखा पाहिजे तसा उडत माझे उल्लघन करून चाललास काय ? त्या अर्थी तू मनुष्यलोकी अश्व होशील ! " ते ऐकून दुःखाने रडत मीं हात जोडून प्रार्थना केली, " भगवन् मित्रशोकाने अंध होऊन मजकडून आपले उल्लंघन झाले, अपमान करावा म्हणून केले नाही; याकरितां कृपा करून हा शाप मला लागणार नाही असे करावे. तो म्हणाला, मी शाप दिला तो दिला, तो भोगल्यावाचून सुटावयाचा नाहीं. परंतु तुझ्या विनंतीवरून मी इतके करतो की, कांही कालपर्यंत ज्याचें वाहन तूं होशिल त्याच्याच अतकाली स्नान केले की शापमुक्त होशील. " फिरून मी म्हणालो, " भगवन्, असेच जर आहे तर इतके तरी करावें की, शापदोषाने चंद्रापीडाबरोबर माझ्या मित्राचे जन्म मनुष्यलोकी होणार आहे, यासाठीं अश्वजन्मांतहि त्याच्याच सहवासाने माझा काल जावा, एवढी तरी मजवर कृपा करावी. तेव्हा तो दोन घटका ध्यानस्थ होऊन म्हणाला, " तुझे मित्राविषयी प्रेम पाहून माझे हृदय सद्गदित झाले आहे ! मी दिव्यदृष्टीनें सर्व पाहिले. उज्जयिनीत पुत्राकरितां तारापीड राजा दानधर्म व अनुष्ठानें करीत आहे, त्याच्या पोटी लोकपाल चंद्र उत्पन्न होईल, त्या राजाचाच प्रधान शुकनास म्हणून आहे, त्याच्या पोटी तुझा मित्र पुंडरीक जन्म घेईल, आणि तूं त्या परोपकारी चंद्रापीडाचे वाहन होशील. असे त्याचे बोलणें संपल्यावरोबर आकाशांतून मी खालीं समुद्रांत पडलों, आणि अश्व होऊन बाहेर निघालो, अश्वयोनींतहि माझे ज्ञान नष्ट झाले नव्हते. म्हणूनच मी किन्नर-

युगुलाच्या नादीं लागून चंद्रापीडास या भूमीवर आणिले. हा चद्रापीड चंद्राचाच अवतार होय. पूर्वप्रेमामुळे अनुराग धारण करून तो तुजजवळ आला असतां न समजून तूं त्यास शाप दिला, तो माझ्या प्रियमित्र पुंडरीकाचाच अवतार होय !"

ते दुःखरूपी पुंडरीकाचे वर्तमान ऐकून महाश्वेता फारच शोकाकुल झाली. ती ह्मणाली, "हा प्रिया ! पुंडरीका ! जन्मातरीं देखील तुम्हाला माझा विसर पडला नाही ! मजवरच तुम्ही सारा जीव ठेविला! व शेवटी मला शरणहि आला ! आणि माझ्याच तोंडाकडे पहात बसला ! असे असता राक्षसी सारखी फिरून मीच तुमच्या नाशास कारण झाले ! हाय ! हाय ! जळो मेला तो ब्रम्हदेव ! मला उत्पन्न करण्याचा व पुष्कळ दिवस वाचविण्याचा त्याचा हाच हेतु दिसतो की, फिरून फिरून मी तुम्हांला मारावे ! मी पापीण आपल्या हातानेंच हत्या करिते, तेव्हा या कामात दुसऱ्या कोणाला दोष द्यावा? हे दुःख मी कोणाला सागू व किती तरी रडू ! कोणाला शरण जाऊं ! कोण मजवर दया करील ! हे प्रिया तुह्मावाचून मला दुसरे कोणी नाही ! प्रिय पुंडरीका ! मी सर्वस्वी अपराधी आहे ! मी आतां मागणे मागते की प्रसन्न व्हा, आणि मजवर दया करा ! मजशी, थोडे तरी बोला, मजकडून घातक कर्म झाल्यामुळे मला बोलायला देखील शरम वाटते. या चांडाळणीचे पुन्हा तोंड पाहणे नको, असे मजविषयी तुह्माला वैराग्य उत्पन्न झालेसे वाटते ! ह्मणून तुम्ही कांहीच उत्तर देत नाहीं ! हाय हाय ! मोठे पाप घडले !" याप्रमाणे बोलून ऊर बडवून तिने पृथ्वीतलावर धाडकन आपले अग टाकले !

अशी तिची अवस्था पाहून कपिंजल दयालु होऊन ह्मणाला, "गंधर्वराजपुत्रि ! तुझा या कामांत काय दोष आहे? विनाकारण उगीच कां तूं आपली निंदा करतेस. सुखप्राप्तीची वेळ जवळ आली असतां प्राणत्याग करण्यास तयार झालीस, हे काय ? आजपर्यंत मन घट्ट करून

असह्य दुःख सोसलें, आणि आतां असे करण्याचें कारण काय ? शापदोषाने जशा गोष्टी घडून आल्या, तशा मीं सांगितल्या. चंद्राची वाणीहि तुम्हीं स्वतः ऐकिलीच, तर आतां शोक करण्याचे कांहीं प्रयोजन नाहीं. तुला व तुझ्या हृदयवल्लभाला दोघांनाहि अनिष्टकारक असा शोक सोडून दे. पुण्यकर्माचा जो त्वां मार्ग धरिला आहे, तोच चालू ठेव. त्यांतच कल्याण आहे. तपश्चर्येच्या योगानें काय साध्य होणार नाहीं ? देवीपार्वतीने तपःसामर्थ्यानें दुर्लभ असे शिवाचें अर्धांग देखील मिळविलें ! त्याप्रमाणेच तूंहि तपश्चर्येच्या सामर्थ्यानें लवकरच माझ्या प्रियमित्राच्या अंकावर स्थान मिळविशील ! "

अशा कपिंजलाच्या बोधानें महाश्वेतेचा संताप कांहीं कमी झाला. मग कादंबरी फार दीन होऊन कपिंजलास म्हणाली, " भगवन् कपिंजला ! आपण व पत्रलेखेनें या सरोवरात बरोबरच प्रवेश केला, तर तिचे काय झाले ? हे सांगण्याची कृपा करावी. तो म्हणाला, पाण्यात पडल्यावर पुढे काय झाले, तें मला माहीत नाहीं. चंद्रावतार चंद्रापीड कोठे अवतरला ? व पुंडरीकावतार वैशंपायन कोठे जन्मला आहे ? व पत्रलेखेची काय वाट झाली ? हें सर्व कळण्याकरिता, त्रैलोक्यातील सर्व वृत्तान्त ज्याला प्रत्यक्ष दिसत आहे, अशा तातश्वेतकेतूच्या पायाजवळ जावें. " असे बोलून तो आकाशात गेला.

तो गेल्यावर चंद्रापीडाकडे पाहून दुःखामुळें ज्यांच्या डोळ्यांवाटें पुष्कळ पाणी गळत आहे. असे सेवकासह राजपुत्र तटस्थ बसले असता कादंबरी महाश्वेतेस म्हणाली, " प्रियसखि ! देवाने तुझ्यासारखे मला समदुःखी केलें, ही चांगली गोष्ट झाली ! आज माझा माथा उजळ झाला ! आज तुला तोंड दाखवायाला व ' प्रियसखी ' म्हणायालाहि मी उजागर झालें ? तुझी मी आजच खरोखरी प्रियसखी झालें ? आता मरण्याबद्दल व जिवंत राहण्याबद्दल मला कांहीं दुःख वाटत नाहीं. तेव्हां पुढे कसें

करावें ? काय केले असतां कल्याण होईल हे मला समजत नाहीं. तर तूंच आतां काय तें सांग. तुजवाचून दुसरे कोणाला विचारावे ? मला कांहींच सुचत नाहीं, मी वेड्यासारखी झाले आहे. " ती म्हणाली " यांत काय विचारायाचे आहे ! आणि सांगायाचे आहे ! प्रियसमागमाची आशा सुटणे कठिण आहे. तर ती जे करवील ते करावे ! पुंडरीकाचा वृत्तांत आजच काय तो मला कपिंजलाच्या तोंडाने कळला. पूर्वी काय तें आकाशवाणीकडून नुस्ते आश्वासन मात्र मिळाले होते, तरी देखील मला काय करावे ते सुचेना, तर मग कसे करूं म्हणून तूं काय विचारतेस विश्वासस्थान असें चंद्रापीडाचे शरीर धडधडीत तुझ्या मांडीवरच आहे, तर आतां चिंता कशाला पाहिजे ? आतां हे जोपर्यंत अविनाशी आहे, तोपर्यंत याची सेवा सोडून दुसरे काय करायाचे ? प्रत्यक्ष दिसत नाहींत, अशा मृत्तिकादिकांच्या देवतांच्या प्रतिमा पूजिल्या असतां जर कल्याण होते तर हा प्रत्यक्ष देव चंद्र याचे आराधन केले तर हा प्रसन्न होणार नाहीं असे कसे होईल ? "

असें महाश्वेतेचे भाषण ऐकून कादंबरी मुकाट्याने तेथून उठली, आणि तरलिका व मदलेखा याच्या सहाय्याने चंद्रापीडाचे शरीर तेथून उचलून जेथे थंडी, वारा, ऊन व पाऊस लागत नव्हता, अशा शिलातलावर नेऊन ठेविले. आणि अगावरील शृंगारवेष काढून मंगलसूचक रत्नजडित ककण मात्र हातात ठेवले. नंतर विंध्याने तोंड धुतले होते ते वारंवार स्वच्छ धुऊन टाकिले आणि स्नान करून तिने धौतवस्त्रे धारण केली. जो कधी मनांत आला नाहीं, ज्याची कल्पना झाली नाहीं, असा अपूर्व प्रकार दुर्दैवानें घडवून आणिला ! योजले होतें काय, आणि झाले काय ! म्हणून तिच्या नेत्रांवाटे अश्रुधारा चालल्या. जी सुगंधि पुष्पें, सुगंधि द्रव्ये, चंदन, इत्यादि द्रव्ये तिने संभोगसुखाकरितां आणिली होती, ती अशा स्थितींत चंद्रापीडाच्या पूजेकरितां दुर्दैवाने तिजकडून लाविलीं ! तेव्हां तिला फारच दुःख झाले !

प्रत्यक्ष शोकमूर्तिचें अशी कादंबरी चंद्रापीडाच्या मुखाकडे पाहत तटस्थ बसली. तिने आपला शोक आवरून धरिला. तेव्हा ती स्थिति तिला मरणापेक्षां देखील अधिक दुःखकारक वाटली. मग चंद्रापीडाचे पाय आपल्या मांडीवर घेऊन त्या दिवशीं कांही एक न खातां तशीच बसली. दुरून आल्यामुळे थकलेले राजपुत्र व सेवकहि जेवणखाण वगैरे कांहींएक न करिता सर्व दिवसभर तसेच उपाशी राहिले.

रात्र झाली तेव्हा अंगास शहारे उत्पन्न करणाऱ्या अशा गभीर मेघगर्जना होऊ लागल्या. त्या ऐकून मयूरानीहि शब्द करून ते ठिकाण दणाणून दिले. बेडुकाच्या डराव डराव शब्दानी कान बहिरे केले. विद्युल्लता इतक्या चमक लागल्या की, त्याकडे पाहवेनासे झाले. विजा कडकडत पडू लागल्यामुळे सर्व भुवन भयभीत झाले. देदीप्यमान असे काजवे अंधकारात चमकत होते यामुळे व अतिशय काळोख पडल्यामुळे रात्र फारच भयंकर दिसत होती, स्त्रीस्वभावास फारच भीति करणारी अशी जरी रात्र होती, तरी कादंबरीने चंद्रापीडाचे चरण सोडीले नाहींत, व क्लेशासहि जुमानले नाहीं. सर्व रात्रभर ती जागतच बसली.

प्रातःकाल झाल्यावर कादंबरी चंद्रापीडाकडे पाहू लागली, तो एखाद्या रंगवलेल्या सुंदर चित्राप्रमाणे त्याचे शरीर तिच्या दृष्टीस पडले ! मग त्यावरून हात फिरवून, मदलेखा जवळ बसली होती तीस हाक मारून ती म्हणाली, " ही तनु इतकी सुंदर व तेजस्वी दिसते, ही का माझी प्रीति हिजवर असल्यामुळे दिसते ? का ही अविकारी असल्यामुळे अशी दिसते कोण जाणे ! तर तूं तरी नीट लक्ष्य देऊन पहा बरं. " ती म्हणाली, " प्रियसखि ! काय पहायाचें आहे ? आत्म्याचा वियोग असल्यामुळे इंद्रियव्यापार मात्र बद आहे. बाकी सर्व जसेचे तसेच कायम आहे. तोंडावरील तजेला थोडा देखील कमी झालेला दिसत नाही. शरीराची कळाहि कमी झाली नाही. वाऱ्यानें हालणारा केशकलापहि तसाच दिसतो आहे. अर्ध-

चंद्रासारख्या ललाटाची कांतिहि जशीची तशीच दिसते आहे. नीलकमलाची कांति हरण करणारे असे थोडे मिटलेले मात्र डोळे दिसताहेत. मुखहि तसेंच हस्ययुक्त दिसतें आहे. अधरोष्ठ कसा पल्लवासारखा लाल दिसतो आहे. हातपायहि कसे पोवळ्यासारखे तांबडे लाल दिसत आहेत. सर्व शरिराचे सौकुमार्य व सौंदर्य कांहींएक कमी झालेलें दिसत नाहीं. तेव्हां आपण आकाशवाणी ऐकिली ती खरीच होय. कपिंजलानें सांगितलेला शापवृत्तांत सर्व खराच आहे. असे मदलेखेचे भाषण ऐकून कादंबरीला फार आनंद झाला. " मग तिनें महाश्वेतेला चंद्रापीडाचे शरीर दाखविलें, व त्याच्या चरणकमलाकडे पाहून ज्यांनी जीवित धारण केले होते अशा राजपुत्रासहि ते दाखविले !

ते पाहून त्या राजे लोकांना मोठे आश्चर्य वाटलें. मग सर्वांनीं आपले मस्तक भुईला लावून चंद्रापीडाला नमस्कार केले, आणि पृथ्वीवर गुडघे टेकून हात जाडून ते कादंबरीस ह्मणाले, " देवी, हा सर्व आपलाच महिमा होय ! आह्मां पातक्यांना सोडून महाराज गेले असतां चंद्रासारखे तेजस्वी त्याचे मुख दिसते आहे ! प्रफुल्ल कमलासारखे चरणहि तसेच दिसत आहेत. हृदयहि जसें काय प्रसन्नच दिसते आहे ! ह्या जगात कोणाचे असे कोणीं तरी पाहिलें आहे का ? किंवा ऐकिले आहे का ? कोठे तरी असा अनुभव दृष्टीस पडला आहे ? " असे राजेलोकांचे भाषण ऐकून आपल्या परिवारासह कादंबरी उठली आणि देवपूजेकरिता स्वतः पुष्पे तोडून आणून तिने स्नान केले. नतर चंद्रापीडाची पूजा करून तिने सर्व राजेलोकांस स्नान व भोजन करण्यास सांगितले. पुढें महाश्वेतेनें फळे आणिलीं ती तिच्यासहित कादंबरीने भक्षण केली. फलाहार झाल्यावर फिरून चंद्रापीडाचे पाय मांडीवर घेऊन, तोहि दिवस तिने घालविला. तिसरे दिवशीं चंद्रापीडाच्या शरीराचा नाश न होण्याविषयीं तिची पक्की खातरी होऊन ती मदलेखेस ह्मणाली, " महाराजाच्या शरीराची सेवा करीत शाप संपेपर्यंत येथें आम्हांस अवश्य बसले पाहिजे, तर तूं आतां

हा अद्भुत वृत्तांत माझ्या आईबापांस जाऊन सांग, ह्मणजे त्यांच्या मनांत मजविषयी भलतीच कल्पना येऊन ते दुःखी होणार नाहींत. अणखी जसे ते येथे येणार नाहींत व दुःख भोगणाऱ्या मला पाहणार नाहींत असें कर. आईबापाला पाहिल्यावर मला शोक अवरणार नाहीं. या करितां हृदयवल्लभ गतप्राण झाला तेव्हा देखील मी रडले नाहीं, तर मग ज्याच्या जीवित-प्राप्तीविषयीं संशयच राहिला नाहीं, त्याच्या करितां आतां रडण्याचा प्रसंग कशाला पाहिजे? असे बोलून तिने तिला पाठविलें.

मदलेखा तिकडे जाऊन परत आल्यावर कादंबरीस म्हणाली, "प्रियसखि! तुझ्या मनाप्रमाणे सर्व झाले. तुझा पिता चित्ररथ व माता मदिरा यांनीं तुला आशीर्वाद सांगून असे झटले कीं, ही गोष्ट आम्हाला माहीत नव्हती. जावयासह तू आमच्या दृष्टीस पडशील, असे आह्मास वाटले नव्हतें. प्रिय कन्येने स्वतः प्रियपति वरला, हे पाहून आह्मांस फार आनंद झाला; आणि तोहि असा तसा नव्हे, तर प्रत्यक्ष भगवान लोकपाल चंद्र याचा अवतार! मग काय पाहिजे? काही दिवसांनी शाप संपला ह्मणजे जावयासहित तुझे सानंद मुखकमल पाहण्यास आम्ही येऊ. असे तिचें भाषण ऐकून कादंबरीस बरे वाटले. मग देवाप्रमाणे चंद्रापीडाची सेवा करीत ती बसली.

पुढे वर्षाकाल संपला. मेघाडंबर गेल्यामुळे वधनातूनच सर्व प्राणी मोकळे झाले असे दिसलें! सर्व दशदिशा प्रफुल्लित दिसूं लागल्या. शेतांतील साळी वगैरे धान्यें कणसांच्या भाराने वाकून त्यावर फुलवरा आल्यामुळे ग्रामसीमा पिंगट रंगाच्या दिसूं लागल्या, तृणपुष्पे फुलल्यामुळे अरण्ये पांढरीं शुभ्र दिसूं लागलीं. झाडांखालच्या जागा सुकल्यामुळें त्या बसण्यासारख्या झाल्या. स्थलकमले प्रफुल्लित होऊ लागल्यामुळें रानांतील डबकी मनोहर दिसूं लागली. पुष्पसुगंधाने भरलेल्या व शीतल अशा रात्री प्राप्त झाल्या. निर्गुडी वगैरे रानांतील पुष्पांचा सुवास ग्रहण करून वायु वाहूं लागले. अतिरमणीय चंद्रप्रकाश पडूं लागला. प्रफुल्लित कमलांचे पराग पडूं लागल्यामुळें सरोवरें

सुगंधयुक्त झाली. पाणी उतरत चालल्यामुळें वारीक व स्वच्छ रेती पसरत जाऊन नद्यांचीं तीरें पांढरी व चकचकीत दिसूं लागलीं. अनायासानें तरून जाण्यासारखे नद्यांना उतार झाले. रस्त्यावरील चिखल सुकून गेला. जागजागीं मोठमोठालीं गवतें वाढलीं होतीं, त्या मधून वाकड्यातिकड्या वारीक वारीक पाऊलवाटा पडूं लागल्या. मोठमोठ्या रस्त्यानें लोकांचीं रहदारी सुरू झाली. जमीनी सुकल्यामुळें धाड्यानांहि चांगले चालता येऊ लागले.

असा काल प्राप्त झाल्यावर एके दिवशीं मेघनाद येऊन कादंबरीस म्हणाला, देवी! युवराजाला फार दिवस लागले म्हणून घाबरून तारापीड-महाराजानीं दूत पाठविले, ते येथे आले आहेत. ते जवळ आले असतां देवीस आपल्याला शोक होईल, तो न व्हावा म्हणून, आम्ही त्यास झालेले सर्व वर्तमान सांगून झटले, ' देव चंद्रापीड किंवा देवी कादंबरी यांना कांहीं तुमच्यापाशीं निरोप सांगायाचा आहे असे काहीं नाहीं, तर तुम्हीं आपले परत जाऊन हें वर्तमान तारापीड महाराजास सांगावें. तेव्हां ते रागावून म्हणाले, " तुम्ही जे म्हणता ते ठीकच, परंतु आज आमचे किती दिवसांचें प्रेम, भक्ति व देवाला पाहण्याविषयीं उत्कंठा, ही आम्हांस दर्शन घेतल्या-खेरीज जाऊं देत नाहींत. तुसतीं बातमी घेऊन जायाचें, एवढेंच आम-चे काम असते तर तुम्ही म्हणता ते ठीक होतें. मग तुम्हीं जो निरोप सांगितला, तो घेऊनच आम्ही परत गेलो असतों. परंतु तसा प्रकार नाहीं देवाच्या दर्शनास अयोग्य इतके पातकी आम्ही नाहीं. देवाचीं चरणसेवा करून आम्ही पवित्र झालेलों आहों. देवाचे पादवंदन केल्या-याचूनच जो म्हणतां, असें आम्ही आजच महापातक केलें आहे काय? आम्ही देवाच्या चरणाचे रजःकण आहों! याकरितां देवीस आमचीं वि नंति सांगावी कीं, देवदर्शन घेण्याची आम्हांस परवानगी मिळाली असतां इतक्या लांब येण्याच्या श्रमाचें सार्थक्य होईल. नाहीं तर इतकें दूर येऊन देवास पाहिल्यावाचून तसेच गेलो तर तारापीड महाराज तरी आम्हांला

काय म्हणतील, व आम्ही तरी त्यांना काय विनंति करावी ? इतक्यावर दैवाची मर्जी ? " असे बोलून मेघनाद उर्गाच बसल्यावर कादंबरीने आलेल्या लोकास आश्वासन दिले आणि आपल्या सासरच्या माणसांची भक्ति पाहून ती आपल्या ठिकाणी फारच कष्टी झाली आणि कंठ दाटून आल्यामुळें फार वेळ तिच्या तोंडातून एक शब्दहि निघेनासा झाला. मग ती म्हणाली, " त्याचे म्हणणेंहि खरेच आहे. ते गेले नाहींत हे ठीक झाले ! ते इतक्या लाव येऊन देवदर्शन घेतल्यावाचून गेले असते, तर त्यांना तरी काय सांगतां आले असतें बरें ? हा अलौकिक वृत्तांत प्रत्यक्ष पाहिला तरी देखील खरा वाटत नाही, तर सांगोसांगी कोठून खरा वाटणार ? वरवंगी प्रीति करणारे, असे आपण जर दर्शनाचा लाभ घेतो, तर मग देवापेक्षा ज्यांना आपला जीव देखील प्रिय वाटत नाहीं, व देवाला जीव की प्राण समजणाऱ्या अशा लोकाना भक्तीने देवदर्शन घेऊ देऊं नये, हा चमत्कारच नव्हे काय ! तर त्याना लौकर घेऊन यावे. दर्शन घेऊन ते आपल्या इतक्या लाव येण्याच्या श्रमाचे व नेत्रांचे साफल्य करोत, आणि नंतर जावोत." अशी आज्ञा होताच मेघनाद त्यास घेऊन आला. चंद्रापीडास पाहताच अश्रुपातासह त्यानी भूतलावर नमस्कार घातले; आणि त्याच्या पादकमलाकडे एकसारखी दृष्टि देऊन भक्तिपूर्वक पाहत बसले. कादंबरीहि त्यांच्या भक्तिभावाकडे लक्ष देऊन एकसारखी पहात होती. मग ती त्यांस म्हणाली, " सज्जनहो, अतिस्नेहामुळे तुम्हास शोक झाला तो ठीकच; परंतु आता त्याचा काही उपयोग नाही. ज्याचा परिणाम दुःखरूपीच असतो अशाबद्दल शोक केला तर असो, परंतु हा प्रकार कांहीं तसा नाही. याचा शेवट गोड होणार असल्यामुळे त्याबद्दल इतके वाईट वाटूं देऊ नका. हा इतका विलक्षण प्रकार घडून आला आहे कीं, केवळ शोक करण्याला जागा नाहीं इतकेच नाही, तर उलटे आश्चर्याला कारण झाले आहे. तुम्हांस याविषयी विशेष फोड करून सांगायाला पाहिजे असें नाही सर्व प्रत्यक्ष दिस-

तेंच आहे. मनुष्यामध्ये अशी गोष्ट घडलेली तुम्ही कधीं पाहिली आहे काय ! हे पूर्वीप्रमाणेच तेजःपुंज देवांचे मुख तुम्ही पाहतच आहां, तर ही जी टवटवी दिसत आहे ती जीवांशावाचून उगीच दिसेल, असे तुह्मास वाटते का ! तर आतां इकडील वार्ता ऐकण्याविषयीं उत्कंठित झालेल्या अशा तारापीड महाराजाच्या पायांजवळ तुम्ही जावें. देव जीवितरहित झाले आहेत आणि फिरून ते सजीव होणार आहेत, वगैरे कांही तुम्ही त्यांना सांगू नये. आमची व त्यांची भेट झाली व ते अच्छोदसरोवराजवळ आहेत, इतके सांगा म्हणजे झालें. कारण, मेलेला प्राणी फिरून जिवंत होणार ही गोष्ट कोणालाहि खरी वाटणार नाही. याकरिता दूर राहिलेल्या वडील माणसास मरणवार्तेने दुःखांत सोडून देण्याचे प्रयोजन नाही. प्राणेश्वर जिवंत झाल्यावर वडील माणसास व सर्वलोकांस हा वृत्तांत कळलच." त्यानी विनंति केली की, "आम्ही परत गेलो नाही, किंवा गेल्यावर मुकें बसलों, तरच ही गोष्ट गुप्त राहील, परंतु ही दोन्ही आमच्या हातून होणार नाहीत. कारण, युवराज व वैशंपायन यांचे काहीच वर्तमान समजत नाही, म्हणून त्यानी आम्हास बुध्या पाठविले, अशा तारापीड महाराजास, देवीविलासवर्तीस, आर्यशुकनासास व मनोरमाबाईस हे वर्तमान कळविल्यावाचून आमच्यानें राहवणार नाही. व आमच्या देहांत प्राण आहेत तोपर्यंत आम्हाला गेल्यावाचूनहि राहवणार नाही. वर, गेल्यावर प्रियपुत्रांचे वर्तमान ऐकण्याविषयीं आतुर झालेल्या त्या सर्वांची नेत्रोदकांनीं भरलेली मुखे पाहिल्यावर सानदवृत्ति दाखविणे आमच्याने कोठून होणार ?" अशी त्याची विनंति ऐकून कादंबरी मेघनादास म्हणाली, "मेघनादा, माझेच्या माणसांकडून हें होणें नाहीं खरें. वडिलांस दुःख होऊं नये ह्मणून मी तसे ह्मटले. त्यांना साधारण दुःख असले तरी मोठे वाटतें; मग हें वज्रपातासारखे दुःख कसे सोसवेल बरे ? असो; याला आतां उपाय नाहीं. ज्याने हा सर्व वृत्तांत पाहिला आहे, व ज्याच्या बोलण्याचा भरंवसा वाटेल, असा

एखादा विश्वासूक मनुष्य याच्या बरोबर पाठवावा, म्हणजे वडील माणसांस कांहीं विश्वास वाटला तर वाटेल !" तो म्हणाला, राजेलोक तर देवचरण सोडून जात नाहींतच. परंतु सर्वसेवकांनींहि असाच निश्चय केला आहे कीं, कंदमूलफळे खाऊन येथे रहावयाचे; देवचरण सोडून हालावयाचे नाहीं. यालाच म्हणावे सेवक ! संपत्ति किंवा विपत्ति प्राप्त झाली असतां जे समान राहतात, कितीहीं वैभवास चढविले असतां नम्रपणाने वागतात, कांहीं म्हटले तरी तोडाला तोड देत नाहीत; स्तुति केली असतां चढत नाहींत; कांहीं करावयाला सांगितले असतां मागे पुढे पाहत नाहींत; विचारिलें असतां हिताच्या गोष्टी सांगतात; सांगण्याच्या पूर्वीच काम करण्यास तयार असतात; काम केले असता प्रौढी मिरवीत नाहींत; पराक्रम केले असतां आत्मप्रशंसा करीत नाहींत; स्तुति केली असतां सलज्ज होतात; युद्धात ध्वजासारखे पुढें होतात; बक्षिसे देण्याच्या वेळेस मागे राहतात; आपल्यावरच स्नेह असावा असें मनांत आणीत नाहींत; स्वामिकार्यासाठी मरणाला देखील भीत नाहींत; स्वगृहापेक्षां स्वामीच्या पायांजवळ सुख मानितात; मनास वाटेल तसें करीत नाहींत; स्वामिसेवेचेच त्यांना व्यसन असते ! फार काय ? त्यांची इंद्रिये सुद्धां त्यांच्या स्वाधीन नसतात, तर ते ती स्वामीच्या स्वाधीन ठेवितात; डोळस असून अंधळ्यासारखे, ऐकूं येत असून बहिऱ्यासारखे, बोलके असून मुक्यासारखे, आणि जाणते असून अज्ञान्यासारखे वागतात ! पुरुष असून नपुंसकासारखे राहतात, आपल्या मनाने कांहीं एक करीत नाहींत; यजमानाच्या चित्ताच्या अनुरोधानेंच वागतात; असे असतील तेच सेवक ! तर हे सर्व सेवकजन तसेच आहेत. युवराजाप्रमाणेच देवीची आज्ञा आह्मास मान्य आहे, व आज्ञेप्रमाणे करण्यास आम्हीं सर्व सिद्ध आहो. असें बोलून मेघनादाने त्वरितक नांवाचा सेवक बोलावून आणून त्यास त्यांजबरोबर पाठविलें.

इकडे फार दिवस झाले तरी कांहींएक वर्तमान समजलें नाहीं; म्हणून

घाबरी होऊन, चंद्रापीडानें लवकर यावे; म्हणून देवी विलासवती अवंती-नगरीच्या देवताची पूजा करण्याकरितां गेली. तो इतक्यात सेवकलोक गड-बडीने धावत आले व म्हणाले, राणी साहेब ! आपण थोर नशिबाच्या आहा ! अवंतीदेवी आपणाला प्रसन्न झाली; युवराजांच्या समाचाराकरिता गेलेले लोक परत आले ! हे शब्द एकाएकी कानी पडल्याबरोबर तिच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु चालले आणि पाडस नाहींसे झाले म्हणजे जशी मृगी घाबरते, तशी चंचलदृष्टीनें इकडे तिकडे ती पाहू लागली, आणि म्हणाली, "वाणीच्या मिषानें कोणी मजवर अमृतवृष्टि केली ही? कोणी हा दया केली ? कोणी त्याना पाहिले ? ते किती लाव आहेत ? माझा बाळ खुशाल आहे म्हणून त्यांनी सांगितलेना ? " असे म्हणून ती इकडे तिकडे पाहू लागली, तो उज्जयिनी-तून पुष्कळ लोकांचे थवे बाहेर पडले. सर्व शहरच बाहेर लोटलेसे दिसले ! कित्येक विचारू लागले, " युवराजाची स्वारी आली का ? त्याना कोणत्या ठिकाणी तुम्ही मागे टाकले ? ते किती दूर आहेत ? इतके दिवस ते कोठे होते ? कोणत्या ठिकाणी तुम्हीं त्याना पाहिलें ? एवढा वर्षाकाल नुसत्या घोड्याच्या पाठीवर त्यानी कोठे घालविला ? पर्जन्यकाळांत त्यांचे फारच हाल झाले असतील, नाही बरे ? हे सर्व त्वरितकाला माहित आहे असे कोणी म्हटलें. हे समजून तरी काय करावयाचे आहे ? कायहो ! ज्या करतां युवराजाने इतके क्लेश भोगिले तो वैशंपायन तरी भेटला का पण ? त्याला परत आणिले तरी का ? पत्रलेखेसोहत मेघनादाची आणि त्याची भेट झाली का ? कोणी विचारितो, देववर्धनानें मला काहीं निरोप पाठविला आहे का ? तो तर माझा परममित्र ! बळेच हट्टाने गेलेल्या बालधर्माचे वर्तमान विचारण्यास तर मला भयच वाटतें ! त्याला युवराजाने प्रसन्न होऊन दिलेला घोडा बरा आहे ना ? सर्व स्वाराचा मुख्य अशा आमच्या पृथुवर्मामामाचे कृपा करून कोणी कुशल वर्तमान सांगा बरें ? पर्जन्यकाळा-मुळे घोडेस्वारांना फारच क्लेश भोगावे लागलेसे दिसतें. घोडेस्वाराचा मुख्य

नायक अशा अश्वसेनाचें कुशल आहेना ? तो आमचा सासरा आहे. आमच्या बापानें तुमच्या हातीं पत्र किंवा निरोप धाडिला नाहीं, याचें मोठें आश्चर्य वाटतें ! माझा बंधु भरतसेन युवराजाजवळ असतो, तो तुम्ही कोणी पाहिला का ? सेवकासहित भद्रसेन सेनापति खुशाल आहेना ? ज्याला स्वामीची सेवा करण्याचेच व्यसन आहे असा माझा पुत्र कुमारवर्मा तेथें आहेना ? सेनापतीच्या जागेकरिता युवराजाच्या पाठीस लागलेल्या अनर्तामिनाचें कसें काय आहे ? हल्लीं युवराजाची परमप्रीति कोणावर आहे ? वर्द्धमानाची पूर्वीप्रमाणें मानमान्यता आहेना ? इतके दिवस तुम्ही गेला होता, तर काय प्राप्ति झाली ? वीरसेनाचा मुलगा सर्वसेन याचें काय वर्तमान आहे ? बाप मेल्यामुळे पहिल्यानेच तो घर सोडून बाहेर पडला. नुकताच पति वारल्यामुळे दुःखित अशा त्याच्या आईनें तर खाणेपिणेंहि सोडून दिलें, ती वाचती की नाहीं कोण जाणे ? असे अनेकप्रकारे लोक विचारीत होते. तथापि कोणास काहीं एक उत्तर न देतां परत आलेले लोक दीनमुद्रेनें समोर पहात मुकाट्यानें चालले होते. मार्गश्रमानें थकल्यामुळे ते मोठ्या कष्टानें चालत होते. त्याच्या अंगावर मलिन वस्त्रें होतीं. स्नानादि संस्कार नसल्यामुळे त्यांचें देह मळकट दिसत होते. रस्त्यातील धूळ उडाल्यामुळे त्यांचे केश चिकटून गेले होते; त्यांची चर्या दुःखानें खिन्न दिसत होती. असें त्वरितकासहित सर्व सेवक येत आहेत, असें विलासवतीच्या दृष्टीस पडलें. मग तिनें देवालयाच्या पटांगणांतच त्या आलेल्या लोकांना बोलावून आणण्यास सांगितलें.

एकाएकी विलासवती दृष्टीस पडल्यामुळें त्या लोकांचें दुःख दुणावल्यासारखें झालें. मग लुटलेल्या सारिखे, देहभानावर नसलेल्यासारखे, काष्ठासारिखे, निर्जीवासारखे, असे ते लोक येऊं लागले. त्यांस पाहून अश्रुधारा चालल्यामुळे जिला कांहीं दिसेनासें झालें आहे, अशी विलासवती पडतझडत त्यांच्यासमोर जाऊन, त्यांनीं नमस्कार करण्यापूर्वीच सद्गदित वाणीनें म्हणाली,

अहो बाबांनो ! माझ्या बालकाचें वर्तमान मला अगोदर सांगा वरे ! माझें मेलें मन तर भलतेंच चिंतिते आहे ! माझा बाळ खुशाल आहेना पण ? तुम्हीं त्याला पाहिलें ना ? असें विचारल्यावर त्यांनीं नमस्काराच्या मिषानें खालीं तोंडे घातलीं, आणि ते अश्रु ढाळीत बसले. मग मोठ्या कष्टानें वर तोंडे करून त्यानीं विनंति केली. ' राणीसाहेब ! अच्छोदसरोवराच्या तीरावर युवराजाला आम्हीं पाहिले. ' बाकीचे सर्व वर्तमान हा त्वरितक सांगेल. ते ऐकून विलासवतीच्या पोटांत धस्स झालें आणि शोकानें व्याकुल होऊन म्हणाली, " पुढे हा दीन बापडा काय सांगणार आहे, ते दिसतच आहे ! कांही एक आनंदाचें चिन्ह दिसत नाही. उलट लेख आणल्याची कांही खूण नाही. तोंडे उतरून गेली आहेत, व बळेच अश्रु दाबून धरिलेले आहेत, इत्यादि चिन्हांवरूनच जें सांगावयाचे ते तुम्हीं सांगितलेंच आहे ! आतां सांगायाचें तें काय राहिलें आहे ? हा बाळा ! चद्रापीडा ! चंद्रसुदरा ! चद्रशीतला ! नयनानंदा ! तूं कोठेरे गेलास ? असे काय तुला झाले ! कशाकरितां तूं आला नाहीस ? बाळा चंद्रापीडा ! मी तुला रागाने बोलते असे नाही ! दुःखाने तुला असें म्हणते ! ' मी लवकर येईन, फार दिवस लावणार नाहीं, ' अशी तूं मजजवळ प्रतिज्ञा केलीसना ? तेव्हां क्षणभरहि तुला दुसरीकडे राहणे योग्य नव्हते. तूं जाऊ लागलास तेव्हाच या मेल्या मनाने शंका घेतली कीं, बालकाचे मुख फिरून दृष्टीस पडणें कठिण ! माझ्या मनात नव्हतेच ! परतु तुझाच जाण्याचा आग्रह दिसला ! त्याला मी काय करूं ? बाळा ! यांत तुजकडे काय दोष आहे ? या हातभागिणीच्या पातकाचे हे सर्व खेळ आहेत. या जगांत पापिणीहि पुष्कळ असतील. पण मजसारखी एकहि नसेल ! जिला एकटा बालक होता तोहि दुर्दैवाने हिरावून नेला ! मेल्या दैवाने मला सर्वस्वीं नागविलें ! बाळा ! तुझ्या मी येयूनच पायां पडतें ! मजकरितां एक वेळ माघारी ये ! आईग ! म्हणून हाक मारीत असतां तुझ्या तोंडाकडे पाहण्याची मला

मोठी हौस वाटते ! ती पुरी कर ! बाळा ! आतां तूं मला दुर्लभ कसा झालास ! आतां जन्मापासून कशा कशाची तरी आठवण करून मी शोक करूं ? कां बालपणाचें कौतुक आठवून हाका मारूं ? कां तरुणपणामुळे सुंदर दिसणारी तुझी रूपशोभा मनांत आणून शोक करूं ? किंवा तूं राज्यपदारूढ होणार त्या वेळचे ऐश्वर्य लक्षांत आणून शोक करूं ? काय करू तरी काय ? हृदयांत राहणाऱ्या बाळा, तुजवाचून आई खुशाल आहे, असें समजूं नको ? तुजवाचून आजपर्यंत जिवंत राहून तुझ्या बापाला मी आपले तोंड कसे दाखविलें, याचे मला मोठें नवल वाटतें ! हे कां तुझ्या प्रीतीमुळे, कां तुझी ती आकृति मूर्तिमंत डोळ्यापुढे दिसते म्हणून, कां स्त्रियांच्या स्वभावांत स्वाभाविक मूर्खपणा असतो म्हणून ? कशाने असेल ते असो. अजून देखील तुझे असे विपरीत झालें असेलसे माझ्या मनाला वाटत नाहीं. नाही तर केव्हांच हृदय फुटून त्याचे हजारो तुकडे झाले असते ! त्वरितक काय सांगेल कोण जाणे ! त्याजपासून वर्तमान ऐकणे मला नकोसे वाटतें ! जे ऐकवणार नाही ते न ऐकिले तेंच बरे ! त्वरितका ! काय म्हणतोस ? पुत्रस्नेहाला अयोग्य व लज्जाकारक असला शोक काय कामाचा ? बरे तर ठीक आहे ! ही पहा मी तुझ्या पुढे येऊन बसले ! मी काही रडत नाहीं ! तर सांग बाबा आता बालकाचें काय वर्तमान आहे तें ! " असे बोलत असता तिला मूर्च्छा आली ! तेव्हां जवळच्या सख्यांनी तिला सांवरून धरिलें.

पुढे विलासवर्ताचे कित्येक सेवक धावत जाऊन त्यांनीं तें वर्तमान तारापीडास सांगितले. तेव्हां मंथनकालीं मंदरपर्वताच्या हिसक्यांनी समुद्र जसा खवळला, तशी राजाची स्थिति झाली. मग तो मोठ्या घाबरेपणाने व गडबडीने उठून शुकनास प्रधानासहित त्यावेळी तयार असलेल्या चपल हत्तीवर बसून वेगाने राजमार्गाचें आक्रमण करीत चालला. ते पाहून ' हे काय आहे ? ' म्हणून सर्व नगरभर गलबला होऊन राजाच्या मागोमाग

सर्व लोक धावत गेले. तो अवंतीमातृकांच्या देवळांजवळ उतरून जेथे विलासवती होती, तेथे गेला. त्या ठिकाणी तोंड खालीं घालून विलासवती बसली होती तिच्या डोळ्यावाटे अश्रुधारा चालल्या होत्या, तिच्या अंगावर सरल्या चंदनाचा रस शिपडीत होत्या, केळीच्या पानाने तिला वारा घालीत होत्या, व पाण्याने हस्तपल्लव गार करून तिचे अग रगडीत होत्या. अशा उपायानी मोठ्या कष्टाने ती थोडीशी सावध होऊन तिने किंचित् डोळे उघडले होते. उष्णकाळातल्या कमलिनीप्रमाणे ती अगदी सुकून गेल्यासारखी दिसत होती. तिला पाहून राजाच्या डोळ्यांवाटें अश्रुबिंदु पडले. सेव्हां विलासवतीची पुरती मूर्च्छा जावी ह्मणून तो तिजवर नेत्रोदकच शिपडतो आहे काय ? असे वाटले ! मग तो तिजजवळ बसून स्पर्शामृताचा वर्षाव करणाऱ्या अशा आपल्या हाताने तिच्या सर्व अगावरून हात फिरवून सद्गदित होऊन ह्मणाला, " देवि चंद्रापीडाचे भलतेच वर्तमान असेल, तर आपल्याला प्राण ठेवायाचे नाहीत. मग बाळाकरितां इतराप्रमाणे आपल्या जिवाला का उगीच कष्टवितेस ? सुख जितके लागावयाचें होते, तितके लागले. यांतून अधिक सुख कोठून मिळणार ? कितीहि आपण ऊर बडवून घेतला ह्मणून जे मिळायाचे नाही ते सुख कोठून मिळणार ? प्राक्तन ह्मणून जे आहे, त्याला जसें आवडेत तसे ते करते ! ते कोणाच्या स्वाधीन नाही; सर्व त्याच्या स्वाधीन आहेत. तथापि कोणते सुख आपल्याला मिळाले नाही ? बाळकाचा अतिदुर्लभ जन्मोत्सव पाहिला, त्याला माडीवर घेऊन त्याचे मुखकमल पाहिले, ता उताणा निजला असतां त्याचे मुके घेऊन त्यास डोक्यावर घेतले ! गुडघ्यांनी रांगतांना धुळीनें अग भरवून माडीवर येऊन बसला असतां त्याच्या अगाचें स्पर्शसुख घेतले ! त्याचे मनोहर बोबडे बोबडे बोल कानांनीं ऐकिले. त्याची बाललीला पाहिली. त्याने विद्या संपादन केल्यामुळें हृदय आनदयुक्त झाले. तारुण्यांत आल्यामुळे अमानुष अशी त्याची शोभा व शक्ति दृष्टीस पडली. यौवराज्यपदीं अभिषेक

झाला त्यावेळी त्याच्या मस्तकाचे अवघ्राण केले ! दिग्विजय करून आल्यावर नमस्कार करीत असतां बाळाचे आलिंगन केले ! आतां एवढीच काय तो गोष्ट राहिली की, त्याला स्त्रीयुक्त पाहून व राज्यपद स्थापन करून आपण तपोवनांत जाऊन राहावे. परंतु सर्व गोष्टी मनाप्रमाणे होणे, हे मोठ्या पुण्याचे काम आहे, तर ते आपल्याजवळ कोठे आहे ? बरे, बालकाचें काय वर्तमान आहे, आपल्याला कोठे पुरते समजले आहे ? सेवकाच्या तोंडावाटे असे कळले का, आम्ही इकडून जासूद पाठविले होते त्यांजबरोबर चंद्रापीडाचा बालसेवक त्वरितक आला आहे. त्याला सर्व वृत्तांत माहीत आहे. त्यालाहि तूं अजून विचारिले नाहींस. याकरिता त्याला आपण आधी विचारूं. नतर जीवित ठेवावयाचे किंवा सोडावयाचे तें करूं ! " याप्रमाणें राजाचे भाषण झाल्यावर, द्वारपालाने सेवकाच्या आड त्वरितक होता त्यास जलदीने बोलावून आणिले. तो राजाला लवून प्रणाम करीत आहे तो " हा त्वरितक आला, महाराज, " असे द्वारपालाने सांगितले.

त्यास पाहून चंद्रापीडाचा हा प्रियसेवक ह्मणून राजाने ' बाबा, असा जवळ ये ! ' असे बोलून त्याच्या मस्तकाला स्पर्श केला आणि ह्मणाला, " त्वरितका, सांग बरे बालकाचे काय वर्तमान आहे ते. मी त्याच्या आईने, व प्रधानाने त्याला लवकर येण्याविषयी लिहिले असतां तो का आला नाही ? न येण्याचे कारणहि त्याने कांहींच लिहिले नाही. " मग त्वरितकाने पहिल्यापासून सर्व घडलेले वर्तमान सांगण्यास आरंभ केला. सांगता सांगतां ' युवराज चंद्रापीडाचे हृदय विदीर्ण झाले ! ' येथपर्यंत वर्तमान येताच दुःखाने राजा फार घाबरा झाला, आणि हात पुढे करून दीनस्वराने ह्मणाला, " पुरे कर बाबा, आतां बस झाले ! जे सांगायाचे तें सांगितले ! ऐकायाचे तेंही ऐकिले ! मला तुला विचारण्याची हौस पुरली ! ऐकण्याचेंहि कौतुक पुरलें ! कर्णाची सार्थकता झाली ! हृदयाला आनंद झाला ! ठीक झालें ! हाय हाय !!! बाळा ! हृदय फुटण्याचें दुःख तूं एक-

स्थानेंच अनुभविलेंना ? वैशंपायनावरची प्रीति त्वां पुरी केली. आम्ही दुःख भोगणारे पाषाणहृदयी ! चांडाळ ! आहोंत. ह्मणून तुझें हृदय भग्न झालेलें ऐकूनहि आमचें हे हृदय जसेंचें तसेंच आहे ! त्याला भंग नाहीं! देवी, वज्रापेक्षां देखील आपलें हृदय कठिण आहे, ह्मणून असें वर्तमान ऐकून देखील त्याचे हजारों तुकडे होत नाहींत ! मरणदुःखाला भिणारे असे आपले प्राण त्याच्या मागून अजूनहि जात नाहींत ! तर ऊठ ऊठ लवकर, जोपर्यंत एकटा बाळ फार दूर गेला नाहीं, तोपर्यंत त्याच्या मागून जाण्याचा प्रयत्न करूं !! अहो ! शुकनास, काय अजून बसला आहां ! खऱ्या प्रेमाची आताच वेळ आहे ! महाकालाच्या देवळाजवळ चिता रचण्याविषयीं सेवकाना आज्ञा द्या ! काष्ठ वाहणारानो, न्या लवकर काष्ठें ! बसलां का ? सेवकांनो, जा लवकर अग्नींत प्रवेश करण्याच्या वेळचे सर्व साहित्य बाहेर काढा ? विनाकारण रडत बसून काय करायाचे आहे ? देवी, उशीर न लावतां ब्राह्मणांना जामदारखान्यांतील सर्व द्रव्य देऊन टाकायांचे ह्मणून उपाध्यायाला सांग ! आजपर्यंत जी संपत्ति राखून ठेविली, तिचे पालन करण्याची आतां या पातक्याला काय गरज राहिली आहे ? राजेहो, तुम्ही आपापल्या ठिकाणीं जा. आणि आपण अनाथ झालो, असे लोकांना वाटूं देऊ नका. माझ्या बालकाच्या आतां गोष्टी मात्र सांगावयाच्याना ! आतां कोण मला उरलें आहे ! " याप्रमाणे दीनस्वराने विलाप करणाऱ्या राजास आपले दुःख एकीकडे ठेवून विलासवतीने धरून ठेविलें. ते पाहून घावरलेला त्वरितक येऊन म्हणाला, "महाराज, हा काय आपण अकात मांडला आहे ? हृदय फुटले तरी युवराज शरीराने चांगले आहेत. शापदोषाने असें झाले. वैशंपायनाचें जन्म शापदोषामुळें झाले, वगैरे सर्व वृत्तांत सांगतों तो श्रवण करा. " असें म्हणून तो पुढील वृत्तांत सांगूं लागला, त्या वेळेस तारापीडास विलक्षण चमत्कार वाटला. त्या आश्चर्यकारक वर्तमानाने त्याचा शोक कांहीं कमी झाला. त्वरितक सांगत असतां पापणीस पापणी न

लावितां त्याच्या सांगण्याकडेच राजाने एकाग्र चित्त लावेले होते. त्वरितकांनं जसे घडले होते तसे सर्व वर्तमान सांगितल. ते ऐकून अनेक कारणांवरून राजाला ते खरें वाटे, तरी श्रद्धा बसेना. शोक उत्पन्न करणारे असून आश्चर्य करणारे, ऐकताना दुःख देणारे असून कौतुक उत्पन्न करणारे, असे चद्रापीड व वैशंपायन यांचे चरित्र ऐकल्यावर आपल्यासारखीच ज्यांची अवस्था झाली आहे अशा शुकनासाकडे राजाने तोड फिरवून पाहिलें.

खरे मित्र असतात ते स्वतः दुःखी असले तरी आपले दुःख एकीकडे ठेवून मित्रांचें दुःख दूर करण्याविषयी झटत असतात. पहा, शुकनास स्वतः अतिदुःखित असताहि शांतपणाने राजास म्हणाला. " महाराज, या विचित्र ससारात देव, मनुष्य व इतर जीवजंतु हे सुख, दुःख व मोह यास भोगीत संचार करितात. ईश्वराच्या इच्छेने, किंवा धर्माधर्मांचा साधन, अशा इष्ट व अनिष्ट फल देणाऱ्या कर्माच्या कारणाने, किंवा सृष्टीचा स्वाभाविक नियमच असा असल्यामुळे, परमाणूपासून ब्रम्हांडापर्यंत उत्पन्न होणाऱ्या व नाश पावणाऱ्या अशा स्थावरजगमाला कोणत्याहि अवस्थेचा संभव नाहीं असं नाही. याबद्दल महाराजाना काय गूढ वाटते आहे ? युक्तीचा विचार केला तर युक्तीवाचून मंत्रादिकांनी घडणाऱ्या गोष्टी किती आहेत ? मुद्रा, ध्यान, यापासून निराळेच प्रकार अनुभवास येतात ! विषाने मूर्छित प्राणी औषधादिकांनी उठणे, व लोहचुंबकाने लोखंडाचें चलन होणे, यास कोणती युक्ति म्हणावी ? अनेक द्रव्यांचा संयोग केला असता मरण, सुस्ती, वशीकरण इत्यादि प्रकार होण्याची शक्ति त्यात येते. असे युक्तीवाचून अनेक प्रकार घडतात. भारत व रामायण यामध्ये शापामुळे घडलेल्या अनेक गोष्टी आहेत. जसे इंद्रपदी भसलेल्या नहुष राजास अगस्त्य ऋषीच्या शापाने अजगरत्व, शुक्रशापाने ययातीला तारुण्यांतच जराप्राप्ति, त्रिशंकूला पितृशापानें चांडालजन्म, यांसारीज आणखीहि पुष्कळ गोष्टी आहेत. भगवान्

विष्णु अजन्म असून जमदग्निऋषीचा पुत्र झाला. तोच दशरथाच्या उदरीं चार रूपांनी अवतरला. मथुरेत वसुदेवालाहि तोच कृष्णरूपाने झाला. तर मनुष्याचे ठायी देवतांच्या उत्पत्तीचा संभव नाही, असे नाही ! पूर्वीच्या मनुष्यापेक्षा महाराज गुणांनी कमी आहेत असेहि नाही. विष्णुपेक्षा चंद्र अधिक आहे, असेहि पण नाही. तेव्हा यात असंभवनीय ते कोणते ? आणखी गर्भधारणाच्या वेळेस देवीच्या मुखांत चंद्राचा प्रवेश झालेला महाराजांनी स्वप्नात पाहिलाच ! मलाहि स्वप्नात पुंडरीकाचे दर्शन झाले होते. त्याप्रमाणे त्या उभयतांची उत्पत्ति आपले दोघांचे ठिकाणी झाली, तर आता या गोष्टीत काहीच संशय राहिला नाही. ते दोघे जीवितरहित झाले असता, त्यांच्या शरीराचा नाश न होणे, व त्यांचे पुनरुज्जीवन होणे, याला चंद्राचे ठायी अमृत आहे, तेच कारण होय. त्याचा महिमा सर्वत्र माहितच आहे ! यासाठी हे सर्व खरेच आहे. असे महाराजांनी समजावे. दुसरे, सर्वांना आनंद देणाऱ्या अशा आकाराचा व सौंदर्याचा संभव देवाशिवाय इतर ठिकाणी कोठेहि दृष्टीस पडावयाचा नाही. आपल्या सुदैवाने लवकरच शापक्षय झाल्या बरोबर गंधर्वराजकन्येशी विवाह करून स्त्रीसहित नमस्कार करणाऱ्या चंद्रावतारी चंद्रापीडाच्या दर्शनाने महाराजांचा सर्व संताप दूर होईल ! हा त्याचा शाप आम्ही वरच समजतो. कारण, त्यापासून त्याचे खरे स्वरूप आपणांस कळले ! यासाठी महाराजांनी व देवीने अगदी शोक करूं नये. देवाची अनुष्ठाने करावी, दानधर्म करावा, उपवास व व्रते करावी, आणखी जी कल्याणकारक कर्मे असतील, तीं करावी. धर्मकर्म केले असता कोणतेहि असाध्य नाही. पुष्कळ देवधर्म करतां करतांच त्या दोघांची प्राप्ति आपणांस झाली ! "

असे शुकनासाचें भाषण ऐकून राजा शोकाने म्हणाला, " तुम्ही म्हणतां ते सर्व खरे आहे. असे पोक्तपणाने सांगणारा तरी कोण आहे ? कोण आम्हांला असा उपदेश करणार आहे ? आम्ही तरी

दुसरे कोणाचे भाषण ऐकावें ? परंतु वैशंपायनाच्या दुःखानें बालकाचे हृदय फुटले, हे जसे काय माझ्या डोळ्यासमोर दिसतेच आहे ! त्याशिवाचून मला दुसरे काही एक दिसत नाहीं. बालकाचे मुखकमल दृष्टीस पडल्याखेरीज प्राण राहतीलसे वाटत नाहीं, माझी जर अशी अवस्था झाली आहे, तर मग देवीची काय विचारावी ? याकरिता तेथे गेल्याखेरीज जीव वाचण्याला दुसरा उपायच दिसत नाही. " असे पतीचे भाषण ऐकल्यावर पुत्रदुःखाने लज्जा सोडून विलासवती हात जोडून म्हणाली, " महाराज, असे जर आहे तर उशीर कशाला पाहिजे ? आपण बाहेर पडलोंच आहों, करिता प्रयाण करण्यास सांगावे. बालकास केव्हा एकदाचा पाहीन असे मला झाले आहे ! मला क्षणभरहि धीर धरवत नाहीं. दुःख दूर होण्याकरिता माझे हृदय फुटेल तर बरे, असे मला वाटत होतें, परंतु आता त्याच्या दर्शनाकरिता तसे व्हावेसे वाटत नाही ! त्याचे मुख दृष्टीस पडेल तर पुष्कळ दिवस मला दुःख सोसणे बरे वाटेल, परंतु मरणे बरे वाटणार नाहीं ! "

अशा प्रकारे विलासवती बोलत आहे, तो शुकनाससारखाच एक वृद्ध ब्राह्मण येऊन आशीर्वाद देऊन म्हणाला, देवि ! स्पष्ट न समजणारे असे हे वर्तमान जिकडे तिकडे पसरल्यामुळे मनोरमाबाई फार घाबरून येथे आली आहे. ती देवळाच्या मागे उभी आहे ! महाराजाची स्वारी येथे असल्यामुळे ती लज्जेने इकडे येत नाही ! ती देवीला विचारते आहे कीं, " तिकडून आलेल्या जासुदांनी काय सांगितले ? माझा बाळ वैशंपायन खुशाल आहेना ? तो युवराजाला भेटला कां ? तसाच युवराजहि सुरक्षित आहेना ? तो कोठे आहे ? ते दोघे किती दिवसांनी येणार आहेत ? " तें भाषण ऐकून राजा दुःखाने व्याकुल झाला. आणि जिचा शोक शतगुणित वाढला आहे,अशा विलासवतीस म्हणाला, " देवि! दोन्ही बालकाचे वर्तमान अजून मनोरमेस समजलें नाही. नाही तर तिने जीव देखील ठेवला नसतां ! तर आतां ऊठ, धैर्यानें आपला शोक आवरून धर, आणि सर्व वर्तमान तिला सांगून

तिचे सांत्वन कर ! शुकनाससमागमें तीहि आपल्या बरोबरच येईल. याकरितां अगोदर आश्वासन देऊन तिचें समाधान कर ! " असें सांगून त्याने तिला तिजकडे पाठविलें, आणि आपण शुकनासास बरोबर घेऊन जाण्याची तयारी करण्यास गेला.

सर्व तयारी होऊन राजा निघाला, तेव्हां त्याच्या प्रीतिमुळे, चंद्रापीडावर स्नेह असल्यामुळे, अद्भुत चमत्कार पाहाण्याच्या इच्छेमुळे, आणि पहिल्या-नेंच चंद्रापीडाबरोबर कोणाचा बाप, कोणाचा मुलगा, कोणाचा भाऊ, व कोणाचे आप्त गेले होते त्यांची भेट होईल ह्मणून, घर राखण्यास एकएक मनुष्य ठेवून उज्जयिनींतील सर्व लोक राजाबरोबर निघाले. इतकी मनुष्ये बरोबर असली तर जलदीने जाण्यास हरकत होईल, ह्मणून, राजाने आग्रहाने त्यांस घरीं राहण्यास सांगून आपल्याबरोबर थोडकाच परिवार घेऊन मोठ्या तातडीने तो निघाला. एका दिवसांतच उडून जावे की काय, असे त्याला झाले. थोडी वाट चालून गेला नाही तोच ' अजून किती लांब जावयाचे आहे ? किती दिवसांनी आपण तेथे जाऊ ' असे त्वरितकास तो वारंवार उतावळीने विचारूं लागला ! पुढे थोड्याच दिवसांनी राजा सर्व मंडळीसह अच्छोदसरोवराजवळ येऊन पोहोंचला. तेथे आल्यावर अनेक विकल्प मनात आल्यावरून राजाने दूर राहूनच त्वरितकानरोबर आपले आप्तलोक देऊन त्यांस शोध करण्याकरितां पाठविले.

नंतर पाठविलेल्या लोकांसह येत असलेले चंद्रापीडाबरोबरचे राजेलोक त्याच्या दृष्टीस पडले ! त्याच्या अगांस स्वच्छ करण्याचा संस्कार नसल्यामुळें त्यांची शरीरे मलिन दिसत होती. राजाला तोंड कसें दाखवावे ? या लज्जेने ते पृथ्वीतलांतच शिरत आहेत काय, असें दिसत होतें ! ' पहिल्याने तूंच पुढे हो, माझ्यानें तोंड दाखवत नाही ' असें ह्मणून लज्जेनें एकमेकांच्या आड ते तोंडें लपवीत होते. ते जिवंत असून निर्जीवासारखे दिसत होते. गड-बडीमें येत होते तरी त्यांचें पाय मागें ओढ घेत होते. त्यांच्या चेहऱ्यावर

अगदी उत्साह दिसत नव्हता. नेत्रावाटे अश्रु चालले होते. त्यांचीं तोंडं अगदीं सुकून गेलीं होतीं. चंद्रापीडाच्या चरणाकडे लक्ष देऊनच कायेत त्यानीं जीवित धारण केलें होतें. अशा मेघनादप्रमुख लोकास पाहून राजाचा शोक खवळला ! ! तथापि त्यांच्या मुखचर्येवरून त्याला निराशा वाटली नाही. मग तो जिच्या चाऱ्ही बाजूंकडे पडदे होते अशा पालखींत बसलेल्या विलासवतीस ह्मणाला, ' देवि ! तूं भाग्यवती आहेस. बालकाला तसा काहीं धोका दिसत नाही, ह्मणून हे सर्व राजे आपल्या भेटीस येत आहेत ! ' ते ऐकून तिनें पडदा एकीकडे करून पापर्णास पापणी न लाविता पुत्रासारख्या राजे लोकांस फार वेळ पाहिले. आणि धैर्य सोडून ती मोठ्याने रडूं लागली. आणि ह्मणाली, ' बाळा चंद्रापीडा ! ' लहानपणी ज्याच्या बरोबर तूं धुळींत खेळलास अशा ह्या राजेलोकांत तूंच एकटा कसा रे दिसत नाहींस ! ' याप्रमाणे ती विलाप करू लागली असता राजाने तिचे सान्त्वन करून राजेलोकांसह नमस्कार करणाऱ्या मेघनादास तो ह्मणाला. मेघनादा, असा इकडे ये. साग बरे आतां माझ्या बालकाचे काय वर्तमान आहे ते ! तो म्हणाला, ' महाराज, चेतना नसल्यामुळे इंद्रियाचा व्यापार मात्र होत नाही, परतु दिवसेंदिवस शरीराची कांति अधिक दिसते आहे ! ' ते ऐकून जीवप्राप्तीविषयी राजास आशा वाटून विलासवतीस म्हणाला, ' मेघनाद काय ह्मणाला, ते ऐकिले का ? चल आता लवकर, फारा दिवसानी बालकाचे मुखकमल पाहून आपण कृतार्थ होऊ ! ' असे ह्मणून हस्तिणीस वेगाने चालवून तो महाश्वेतेच्या आश्रमाकडे गेला.

चंद्रापीडाचे गुरुजन आले आहेत, असे एकाएकीं ऐकतांच महाश्वेतेचे डोळे पाण्याने भरून आले, आणि ती ह्मणाली, हायहाय ! दुःख भोगणारी मी पापीण सर्वस्वीं बुडालें ! अजून मेलें मला मरण कसें येत नाहीं ! तेव्हां हें मेलें दैव किती जाळजाळूं घेणार आहे कोण जाणे ! असें म्हणत ती

लज्जेनें मठाच्या आंत जाऊन बसली. त्याबेळी कादंबरीस तर दुःखाने मूर्च्छाच आली ! तेव्हां तिच्या सख्या जवळ होत्या त्यानी तीस धरून ठेविले! इतक्यांत शुकनासाचा हात धरून येणारा असा राजा जेथे चंद्रापीडाचे शरीर होते तेथे गेला; व मनोरमेने धरलेली अशी विलासवती, 'माझा बालक कोठे आहे ?' असे उत्कंठेनें म्हणत व नेत्रांतून अश्रु ढाळीत, पुढे पहात पहात ती आंत गेली. पुत्रवत्सल अशा तारापीडाने पुढे जाऊन पाहिलें तो चंद्रापीडाच्या शरीराची कांति आहे तशीच आहे, इंद्रियांचे मात्र चलनवलन बंद आहे. केवळ निजल्यासारखा तो दिसत आहे असे त्याच्या नजरेस आले ! याप्रमाणे त्याला तो पाहत आहे तोंच विलासवतीने मनोरमेस पलीकडे केले आणि पुत्रास आलिंगन करण्याकरिता दोन्ही हात पसरून ती त्याजवळ गेली, व धायीं धायीं रडत म्हणाली,— "बाळा ! फारा दिवसांनी दृष्टीस पडलास, याकरितां मजबरोबर एक शब्द तरी बोल ! मजकडे एकवार तरी पहा ! असे मुकाट्याने राहणे तुला योग्य नाही. बाळा, उठून मांडीवर बैस आणि खरा पुत्रस्नेह दाखीव ! लहानपणी देखील माझे म्हणणे तूं कधी मोडले नाहीस ! आज मी इतकी बडबड करते आहे, तरी कसे तुला ऐकू येत नाही ! बाळा, तुला कशाचा राग आला आहे रे ! मी तुझ्या पायां पडून तुला समजाविते बरे ! बाळा, चंद्रापीडा ! तुझ्या स्नेहाने इतक्या दूर आलेल्या आपल्या पित्याच्या समोर जाऊन त्यास नमस्कार कर ! तुझी वडील माणसांवरची भक्ति आता कोठे गेली ? तुझे सद्गुण, तुझा स्नेह, तुझी धर्मज्ञता, तुझी पितृभक्ति, तुझी बंधुप्रीति, हे सर्व गुण कोठे गेले ? एकाएकीच सर्वांचा त्याग करून, कसा उदासीन झालास ? बाळा ! जसें तुला सुखास येईल तसे कर परंतु आमचा सारा जीव तुजवरच आहे, बरे !" असे दीनस्वराने बोलत ती चंद्रापीडाजवळ गेली, आणि त्यास दृढ आलिंगून त्याच्या मुखाचे तिने चुंबन केले. मग त्याचे पाय आपल्या डोक्यावर घेऊन त

अतोनात रड़ू लागली. तीस पाहून तारापीडाने आपला शोक आवरला, आणि चंद्रापीडास आलिंगन न करिता सर्व प्रजेची पीडा दूर करणाऱ्या अशा आपल्या हातांनी विलासवतीस आवरून धरून म्हणाला. "देवि ! जरी आपल्या पुण्यान आपल्याला चद्रापीड पुत्र झाला, तथापि तो दैव आहे, याकरितां शोक करण्याचे सोडून दे. मनुष्याप्रमाणे त्यास समजू नकोस. अशा शोकापासून काही एक उपयोग नाही, केवळ घसा मात्र फुटणार आहे ! आपले कठोर हृदय काही फुटणार नाही! तोडावाटे दीन शब्द मात्र बाहेर पडतील परतु प्राण बाहेर येणार नाहीत ! ! डोळ्यातील पाणी मात्र खाली पडेल परतु शरीर पडणार नाही. दुसरे, बालकाचे मरण दृष्टीस पडले नसते, तर त्या दुःखास पारावार नव्हता. परतु आता ते आपल्या दृष्टीस पडत आहे तेव्हा शोकाचे काय कारण आहे ? आणखी अशा स्थितीतहि आपले शोक आवरून मनोरमा व शुकनास यांची आपणास समजूत केली पाहिजे. कारण, त्यांचा पुत्र त्रैलोक्यपावन परलोकास गेला आहे. बरे हे सर्व असो. परतु जिच्या सामर्थ्याने आपल्या बालकाल जीवितप्राप्ति होऊन पुत्र जिवंत झाल्याबद्दलच्या महोत्सवाचा लाभ मिळणार अशी ही गंधर्वराजकन्या व तुझी सून आपल्या येण्यामुळे दुःखित होऊन मूर्च्छित पडली आहे; तिच्या सख्या रडत तिला मोठ्याने हाका मारीत आहेत, तरी ती सावध होत नाही. याकरिता तिला आपल्या माडीवर घे, आणि सावध होईल असे कर. नंतर पाहिजे तितकी रडत बैस !

ते ऐकून विलासवती गडबडीने चद्रापीडाचे पाय सोडून, "आमच्या जिवाला आधार अशी माझी सूनबाई ! कोठे आहे ? " असे म्हणून घाईने कादंबरीजवळ गेली, आणि तिला आपल्या माडीवर घेऊन तिच्या तोंडाकडे पाहत बसली, नंतर अश्रुधारा चालल्यामुळे थंड असे आपले गाल तिच्या गालास, कपाळ कपाळास, व डोळे डोळ्यास, लावून, आणि चद्रापीडास स्पर्श केल्यापमुळे शीतळ असा आपला हात तिच्या हृदयावर ठेवून, " माझे

आई ! सावध हो ? तुजवाचून माझ्या चंद्रापीडाचे शरीर दुसरे कोण रक्षण करण्यास समर्थ आहे? तूं अमृतसंजिविनी आहेस, म्हणून माझ्या बालकाचे मुख दृष्टीस पडले?" चद्रापीडाचे नांव ऐकल्याने व त्या सारख्याच विलासवतीच्या स्पर्शाने, ती शुद्धीवर आली. मग कादबरीने लज्जेने खाली तोंड घातले, आणि काय करावे, आणि काय न करावे, हे तीस सुचेनासे झाले! तरी तिने मदलेखेकडून विलासवतीच्या मांडीवरून आपणास उतरून घरून ठेवण्यास सागितल्यांवर कादबरीने आपल्या सासूसासऱ्यास नमस्कार केले. त्यानींहा तिला " चिरकाळ सौभाग्यवती हो! " असे आशीर्वाद दिले. पुढे मदलेखेने कादबरीस विलासवतीच्या मागे बसवून धरून ठेविले.

ती सावध झाली, असे पाहून चद्रापीड जिवत झाला, असे राजास वाटले! मग चद्रापीडास आलिगन करून व त्याच्या अंगावर हात फिरवून फार वेळ पाहिल्यावर राजा मदलेखेला म्हणाला, आम्हास दर्शनसुख घ्यावयाचे होते ते घेतले. आता जसे इतके दिवस बालकाची प्रिया त्याचे उपचार करित होती तसेच तिने पुढे चालवावे ! आमच्या आगमनामुळे किंवा लज्जमुळे त्यात अंतर करू नये. आम्ही नुस्ते रिकामे पाहणार आहोत. आम्ही येथे असलो काय आणि नसलो काय सारखेच. जिच्या हस्तस्पर्शाने बालकाचे शरीर सतेज होत आहे, तीच त्याच्याजवळ असावी असे सागून तो तेथून उठला; व आपल्याला राहण्याकरितां जागा तयार केली होती तेथे न जाता, तपस्व्यास राहण्यास योग्य अशा एका लतामंडपातील शिलातलावर जाऊन बसला, आणि समदु:खी अशा राजांस बहुमानानें बोलावून म्हणाला, " राजेहो! मी शोकावेशाने तप करण्यास प्रवृत्त होतो आहे, असे नाही. पूर्वीच माझा बेत होता की, चंद्रापीडाचा विवाह करून द्यावा. सर्व राज्यभार त्यावर सोपवावा, आणि आपण वनवासांत राहून उत्तरवय सत्कर्मात घालवावें. तो हेतु माझ्या प्रा-

क्तनाने किंवा दुष्कर्मानें अशा तऱ्हेनें सिद्धीस नेला ! असो त्याला काय करावे ! दैव हे दुर्लंघ्य आहे ! बालकाने स्वतः राज्य पालन करावें व आपण पाहावे. हे दृष्टीस पडायाचे नव्हते ! असो: मी आतां फार दिवस मनात असलेला मनोरथ पूर्ण करण्यास इच्छितो. वृद्धावस्था प्राप्त झाली असता पुत्रावर सर्व राज्यभार टाकून जे मोकळे होतात, व परलोक साधन करितात ते धन्य होत ! जे कोणी असे करीत नाहीत त्यांची इच्छा नसतांहि काळ गळ्यावर पाय ठेवून त्यांना बलात्काराने ओढून नेण्यास मागे पुढे पाहत नाही ! याकरिता सत्पात्राचे ठायी राज्यस्थापन करून जरेने खाऊन उरलेल्या, निरुपयोगी, सुखाने रहित, मासाचा गोळा, अशा शरीरानेहि जर परलोक साधता येईल तर आता यापेक्षा दुसरा लाभ कोणता पाहिजे ? म्हणून तुमची प्रार्थना केली आहे. ''

असे बोलून राज्यसुख सोडून तपोवनातील दुःखाचा त्याने अंगीकार केला. राजवाड्यावरची प्रीति वृक्षतलावर, स्त्रियावरची प्रीति लतांवर, आप्तमित्रांवरचा स्नेह हरिणांवर, व वस्त्रांवरची प्रीति वल्कलांवर, केशरचनेवरची प्रीति जटेवर, पक्वान्नावरची प्रीति कंदमूलांवर, शस्त्रधारणाची प्रीति रुद्राक्षमालेवर, आणि प्रजापालनाची प्रीति समिधा व दर्भ, यावर त्याने ठेविली. विनोदि भाषणाच्या जागी धर्मकथाचा स्वीकार केला. शत्रुजयाची इच्छा इंद्रियजयाविषयी धरिली. द्रव्यसंग्रहाचे जागी तपोधनाचा संग्रह करण्याचे योजिले. आज्ञेचे ठिकाणी मौन धरले. सर्व सुखोपभोगाचे जागी वैराग्य धरले. पुत्राप्रमाणे वृक्षावर स्नेह ठेविला. याप्रमाणे वैराग्य धारण करून तपस्व्याला योग्य अशी कर्मे तो करू लागला. कादंबरीनें व महाश्वेतेने मोठ्या प्रयासाने लज्जा आवरून, गंधर्वास उचित असे उपचार केले. तरी राजाने त्याचा स्वीकार केला नाही. सकाळ संध्याकाळी चंद्रापीडाचें दर्शन घेऊन, वनवासदुःखास न जुमानतां आपल्या परिवारासह तो तेथे राहिला.

याप्रमाणें जाबालि ऋषि हें कथानक सांगून हास्य करून हारीतक-प्रमुख ऋषींस म्हणाले, अंतःकरणास हरण करणारें हे कथानक कसें ते पाहिलेना ? सांगावयाचें तेवढेंच न सांगतां कथारसाच्या भरांत मी सर्वच सांगत बसलो. असो, तेव्हां हा कामलुब्ध पुंडरीक स्वतःच्या अविचाराने देवलोकापासून भ्रष्ट होऊन मनुष्यलोकीं शुकनासाचा पुत्र झाला. येथेंहि फिरून अविचार केल्यामुळें पित्याच्या कोपवचनाने व महाश्वेतेच्या शापानें शुकयोनींत उत्पन्न झाला.

याप्रमाणें जाबालि ऋषि सागत असता मी जागा झाल्याप्रमाणें होऊन पूर्वजन्मींच्या सर्व विद्या माझ्या जिव्हाग्रावर स्फुरण पावूं लागल्या. सर्वकलांविषयीं कौशल्य सुचून मनुष्याप्रमाणे वाणीहि फुटली ! मागील सर्व गोष्टींचे स्मरण झालें. मनुष्यशरीरच काय तें कमती होतें. पूर्वीसारखा चंद्रापीडावर स्नेह, तसाच महाश्वेतेवर अनुराग, तशीच तिच्या प्राप्तीची उत्कंठा हीं उत्पन्न झालीं. मला पंख फुटले नसल्यामुळें इंद्रियव्यापार मात्र बंद होता. तथापि पूर्वीच्या स्मरणानें उत्कठित होऊन आईबाप, तात तारापीड, माता विलासवती, प्रियमित्र चंद्रापीड, प्रथममित्र कपिंजल व महाश्वेता या सर्वींच्या काय काय गोष्टी मनांत आल्या, त्याची आतां आठवण होत नाहीं. जाबालि ऋषीच्या पुढें स्वतःच्या कामुकपणाबद्दल मला लज्जा वाटून मी आपल्या टिकाणीं चोरट्यासारखा झालो, व पाताळात शिरून दडून बसू, कीं काय करूं तरी काय, असे मला झाले ! मग तसाच जाबालि ऋषीला नमस्कार करून हळू हळू विनंति केली. " भगवन्, आपल्या कृपेकरून मला ज्ञान प्राप्त झाले. पूर्वीच्या सर्व बांधवांची आठवण झाली. मी अज्ञानांत होतों तेव्हां मला त्यांचें स्मरणहि नव्हतें व विरहाची पीडाही वाटत नव्हती आतां त्याच्या विरहानें माझें हृदय फार व्याकुल झालें आहे. त्यांत माझे मरण ऐकून ज्याचे हृदय फुटलें अशा चंद्रापीडाच्या स्मरणानें तर माझेंहि हृदय फुटतेंच कीं काय, असें वाटतें आहे ! याकरितां चंद्रापीडाचें जन्म

कोठे झालें आहे, हे सांगण्याची कृपा करावी. ते समजले म्हणजे या पक्षि-जातीतील आयुष्य त्याच्या सहवासानें सुखांत घालवीन ! ''

अशी मी विनंति केली असतां मजकडे धिक्कारयुक्त पाहून स्नेह व कोप यांनीं युक्त अशा वाणीने भगवान् जाबालि म्हणाले, '' मूर्खा ! जिच्यामुळें तुझी इतकी दुर्दशा झाली ती उतावळी अजून तुजमध्ये आहेच ! तुला अजून पंख देखील फुटले नाहींत. तं हिंडू फिरू लागण्यासारखा तर हो. मग विचार काय ते ! '' असे भाषण झाल्यावर हारीतिक आश्चर्याने आपल्या पित्यास पुसू लागला '' बाबा, मला मोठे आश्चर्य वाटते कीं, हा मुनि असता इतकी कामार्धीन कसा झाला, कीं ज्याला आपले जीवित देखील धरवेनासे झाले ! आणि हा देवलोकी उत्पन्न झाला असता याला अल्पायुष्य तरी कसे झाले ? असे मुलाचे भाषण ऐकून जाबालिऋषि बोलूं लागले, त्यावेळी ते आपल्या दत्तकातीनी माझे पाप धुऊनच टाकताहेत काय असे वाटले ! ते म्हणाले, '' वत्सा हारीता, याचे कारण उघड आहे. हा काममोहित अशा स्त्रीच्या अल्पसार वीर्यापासूनच उत्पन्न झाला म्हणून अल्पायुषी झाला. ' ज्यापासून प्राणी उत्पन्न होता त्यासारखा तो होतो ' अशा अर्थाचे वेदवचन आहे. ' जसे कारण असेल तसे कार्य उत्पन्न होते. ' हा न्याय तर लोकप्रसिद्ध आहे. आयुर्वेदांतहि असे सांगितले आहे की, केवळ स्त्रीवीर्यापासून झालेल्या प्राण्यात शक्तियुक्त असे पुरुषवीर्य नसल्यामुळ तो प्राणी गर्भातच नष्ट होतो, किंवा मृत झालेला उत्पन्न होतो, अथवा उत्पन्न झाला तरी फार दिवस वाचत नाही. तर अशा प्रकारेंच हा उत्पन्न झालेला आहे. कामज्वरबाधा यास होऊन ती सहन न झाल्यामुळे हा मृत होऊन ह्या पक्षिजातीत उत्पन्न झाला. ह्या योनीतहि ह्याचें आयुष्य थोडेच आहे. शापक्षय झाल्यानंतर मात्र हा दीर्घायुषी होईल. '' असे त्यांचे बोलणे झाल्यानंतर पुनः मीं भूमीस मस्तक लावून नमस्कार केला. आणि विनंति केली, '' भगवन् मी पापी या पक्षि-

योनींत असल्यामुळे कांहीं एक करण्यास समर्थ नाहीं. मला ही वीणा तरी आतांच आपल्या कृपेनें प्राप्त झाली. तसेच पूर्वजन्माचे ज्ञानहि उत्पन्न झाले. आतां पुढच्या जन्मी तरी माझे शरीर कोणत्या उपायाने दीर्घायुषी होईल, ते मला सांगावे. " अशी मी विनंति केल्यावर सर्व दिशांकडे पाहून जाबालि, मला म्हणाले, " हे! जसे होईल, तसे तुला कळेल ! " पुरं आता ही कथा. गोष्टीच्या नादाने पाहाट झाली तरी आह्माला रात्र कळली नाही. पश्चिमदिशेकडे गेलेलें चंद्रबिंब निस्तेज झाल्यामुळे स्वच्छ रुपेरी आरशाप्रमाणे दिसत आहे ! ! पूर्वदिशेच्या अंधकाररूपकेशाचा भांगच करीत आहे काय असा अरुणोदय दिसत आहे. प्रकाशामुळे तारे सूक्ष्म होऊन लोपत चालले आहेत. पपासरोवरातले पक्षी जागे होऊन मधुर शब्दांनी सर्वांस जागृतच करीत आहेत. शीतलवायु वनांतील प्रफुल्लित पुष्पाचा सुगंध घेत येत असल्यामुळे प्रातःकाळ झालासें सुचवीत आहे. होमाची वेळ जवळ आली, असे बोलून गोष्ट सोडून जाबालिऋषि उठले.

त्यावेळी वैराग्यसंपन्न, कौतुकरहित, मुमुक्षु अशी जरी ती ऋषिमंडळी होती, तरी कथारसास इतकी मोहित झाली होती कीं, गुरूचे उत्थापनादि आदरातिथ्य करण्याचेहि तिला भान राहिले नाहीं ! असे ते ऋषि थक्क होऊन राहिले. ते रोमांचित होऊन अजून जसे काय तीं कथा ऐकतच आहेत असे तटस्थ दिसत होते ! आश्चर्य, शोक आणि आनंद हे सर्वविकार त्यांच्या मुद्रेवर मूर्तिमंत दिसत होते. मग काय चमत्कार हा ! असे बोलत सर्व ऋषि आपापल्या ठिकाणीं गेले. नंतर दुसरे ऋषिकुमार जवळ असताहि हारीताने स्वतः मला तेथून उचलून आपल्या पर्णशालेंत नेऊन ठेविले, आणि आपण स्नानसंध्या करण्यास गेला. तो गेल्यावर कोणत्याहि कामाच्या उपयोगी नाहीं अशा पक्षियोनींत आपण येऊन पडलो, यास काय करावे ! अनेकजन्मीं पुण्य करावें तेव्हां कोठे दुर्लभ मनुष्यजन्म प्राप्त होतो. त्यांत ब्राह्मणजन्म दुर्लभ ! त्यांत मोक्षपद जवळ करणारे मुनित्व दुर्लभ; त्यांत देवलोकीं वास

तर फारच दुर्लभ ! ! इतकें मिळाले होते तरी मी आपल्या दोषानें सर्व गमावलें ! ! आतां निरुपयोगी अशा पक्षिजातीपासून आपण कसे मुक्त होऊं ? पूर्वजन्मीच्या स्नेह्यांशीं समागम कसा व्हावा व ते सुख कसे मिळावे ? जर ते मिळणार नाहीं, तर माझ्या जीविताचा तरी काय उपयोग ? या शरीराचें रक्षण करून तरी काय करावयाचे आहे ? हे कोठे पडो, कोठे जावो, कांही होवो, या शरीरास जर सुख प्राप्त व्हावयाचे नाही, तर हे टेवून तरी काय करावयाचे आहे ! ह्याचा मी त्यागच करतो, ह्मणजे मला दुःख देण्याची काळजी बाह्मणाच्या दुर्दैवाचे मनोरथ तरी पूर्ण होतील ! जीव देण्याच्या विचारात मी होतो तो मला पुनः जिवतच करीत आहे काय, असा हारीतक हांसत हासत येऊन म्हणाला, वैशंपायना, तू नशिवाचा थोर आहेस ! भगवान् श्वेतकेतुकडून कपिजल तुझा शोध करीत येथे आला आहे. ते ऐकून मला पख फुटल्यासारखे वाटून, जसा काय मी त्याजवळ उडूनच जात आहे असे होऊन वर मान करून, ' तो कोठे आहे ? ' असे त्याला विचारिले. तो म्हणाला, ' ताताच्या पादकमलाजवळ आहे.' मी म्हटले, ' तर मग मला कृपा करून त्याच्या जवळ न्या. त्याच्या दर्शनाकरितां माझे हृदय फार उतावेळ झाले आहे. ' असे मी बोलत आहे तो तो माझ्या दृष्टीस पडला. आकाशांतून झपाट्याने आल्यामुळें त्याच्या जटा अस्ताव्यस्त झाल्या होत्या, वायूच्या योगाने त्याचे उत्तरीय वस्त्र हालत होतें, त्याने अंगावरील वल्कलाने कमर बाधिली होती. हाडांचा पिंजराच अशा त्याच्या वक्षस्थलावर तुटलेले यज्ञोपवित लोबत होते. आकाशमार्गाने आल्यामुळे त्याला श्रम होऊन तो घापा टाकीत आहे असें दिसत होतें. वाऱ्याने झोडझोडूं घेतलें होते, तरी घामाने तो निथळला होता. ! तो मुमुक्षु होता तरी माझ्या स्नेहानें बद्ध होता ! निःसंग असूनं माझ्या संगतीविषयीं उत्कंठित, निर्मळ असून मजवर माया करणारा, सर्वदुःखांचा त्याग करणारा असून मजविषयीं दुःख बाळगणारा, आणि

कृतज्ञ, प्रेमळ, पुण्यवान, दयालु, स्नेही, आज्ञेंत राहणारा, महात्मा, अशा कपिजलाला कृतघ्न, प्रीतिरहित, पापी, निर्दय, वैरी, न ऐकणारा व दुरात्मा अशा म्यां पाहिले. तो दृष्टीस पडल्याबरोबर माझ्या डोळ्यांवाटे घळघळां पाणी गळूं लागले आणि तशा स्थितींत मी सामोरे जाण्याचा प्रयत्न केला. आणि मोठ्याने श्वास सोडून म्हणालों, " सख्या, कपिजला ! दोन्ही जन्मात तुझी भेट मला अतरल्यामुळे, तुला पाहून, का गडबडीने उठून हात पसरून तुझ्या दृढ आलिंगनाचे सुख घेऊ ! का हाताने तुला धरून आसनावर बसवू ! का स्वस्थ बसल्यावर अंग रगडून श्रम दूर करू ! काय, करू तरी काय ? असे मला झाले आहे ! " याप्रमाणे मी शोक करीत बसलो असता कपिजलाने मला दोन्ही हातानी उचालिले, आणि माझ्या विरहाने व्याकुल अशा आपल्या उराशीं घट्ट धरिलें. तेव्हां जसे काय मला हृदयाचे आत घालीतच आहे काय ! असे फार वेळ त्याने आलिंगनसुख घेतले. नंतर तो अज्ञानासारखा माझे पाय आपल्या डोक्यावर घेऊन मोठ्याने रडत बसला !

असे त्याला पाहून नुसते बोलणे मात्र स्वाधीन होते, असा मी त्यास म्हणालो, " सख्या कपिजला ! हे तूं काय आरंभिले आहेस ? मजसारख्या पाप्यान असा शोक करावा; तुला हे योग्य नाही. तूं लहान असून तुला राग, लोभ इत्यादिकाचा संपर्कसुद्धा माहीत नाही. हे दोष संसारात बद्ध करणारे व मोक्षमार्गाचे घातक आहेत. यासाठी मूर्खजनाच्या मार्गास तूं कशाला अनुसरतोस ? असा जवळ बैस, आणि सर्व कुशल सांग. माझा बाप खुशाल आहेना ? माझी आठवण त्याला कधी होते का ? माझ्या दुःखान तो कधी दुःखित होतो का ? माझा वृत्तांत ऐकून तो काय म्हणाला ? तो मजवर रागावला आहे कीं काय ? " असें भाषण ऐकल्यावर हारीताच्या शिष्यानें पल्लवाचें आसन आणिलें, त्यावर तो बसला, आणि मला मांडीवर घेऊन हारीतानें आणलेल्या पाण्यानें हातपाय

व तोंड धुऊन मला ह्मणाला, " सख्या, तात श्वेतकेतु खुशाल आहेत, त्यांनीं हा आपला सर्व वृत्तांत पहिल्यानेच दिव्यदृष्टीने जाणला, आणि या पातकाचे निराकरण करण्याकरितां त्यांनीं अनुष्ठान आरंभिलें. ते चालल असतांच मी अश्वजातींतून मुक्त झालो. पुढे मी तातचरणाजवळ गेलो, आणि खिन्न होऊन भयाने दूर उभा राहिलो. मला पाहतांच तातांच्या नेत्रावाटें अश्रुधारा चालू झाल्या. मग ते मला ह्मणाले, " बाळा कपिंजला, आपल्या हातून दोष घडल्याबद्दल तू अगदी मनांत भीति बाळगू नको. हा सर्व माझाच दोष आहे. मला माहीत असून बालकाच्या उत्पत्तिकालीं मी आयुष्य वाढविणारें असे कर्म करावयाचे तें केलें नाहीं. आतां भोक्तृत्व भोगल्यावाचून सुटायाचे नाहीं. या करितां त्याबद्दल दुःख करून उपयोग नाहीं. तू आता मजजवळ स्वस्थ ऐस. " असें त्यांचें भाषण ऐकल्यावर मी निर्भयपणानें विनति केली कीं, " जेथे पुंडरीक उत्पन्न झाला असेल तेथें जाण्याची मला आज्ञा द्यावी. ' ते म्हणाले ? ' वत्सा सांप्रत तो शुकयोनीत उत्पन्न झाला आहे. यासाठीं तुला तो ओळखितां येणार नाहीं, व तोहि तुला ओळखणार नाहीं, तर कांहीं दिवस तू स्वस्थ बैस, ' आज प्रातःकाळींच तातांनी मला बोलावून आज्ञा केली कीं, ' वत्सा, कपिजला, जाबालिऋषीच्या आश्रमीं तुझा मित्र आहे. पूर्वजन्मीचें स्मरण हि त्याला झाले आहे. याकरितां तूं त्याच्या भेटीस जा, आणि माझा आशीर्वाद सांगून त्याला सांग कीं, मी आरंभलेले कर्म समाप्त होईपर्यंत तूं जाबालीच्या आश्रमींच राहा. तुझ्या दुःखानें पीडित झालेली तुझी माता लक्ष्मी देखील या कर्मात गुंतली आहे, तिचेंहि तुला हेंच सांगणे आहे. असे बोलून शिरीषपुष्पाप्रमाणें मृदु व ज्यावर बारीक बारीक पर फुटले होते, अशा माझ्या सर्व अंगास वारवार कुरवाळीत तो कष्टी होऊन बसला. मीं त्यास म्हटलें, " सख्या कपिंजला, कां तू उगीच दुःखी होतोस ? तुला देखील मज हतभाग्याकरितां अश्वाच्या जन्मास

जावें लागलें; पराधीनपणानें रहावें लागून दुःखें भोगावीं लागलीं; सोमपानकरण्यास योग्य असे तुझें मुख असून त्यांत तीक्ष्ण लोखंडी लगाम बसला ! त्याच्या हिसक्यांनी तोंडांत क्षत पडलीं, फेस व रक्त निघालें; अशी दुःसह दुःखें सोसावीं लागली. पल्लवशय्येवर सुखाने राहणारा तुझा पृष्ठभाग असतां त्यावर खोगीर बसले ! व त्यामुळे फारच कष्ट भोगावे लागले. पुष्पे व कोमलता याचा स्पर्शहि ज्यास सहन होत नसे, अशा शरिरास चाबकाचे तडाके सोसावे लागले ! यज्ञोपवीत धारण करण्यास योग्य अशा शरीरावर वादीचे बळ उठले ! याप्रमाणे आपल्या कांहीं पूर्वीच्या गोष्टी बोलत बसलों असता, मला आपल्या पक्षिजातीचे भान देखील राहिले नाहीं !

सूर्य आकाशाच्या मध्यभागावर येऊन दोन प्रहर भरले असता, हारीताने कपिंजलाबरोबर मजकडून उपाहार करविला. फलाहार झाल्यावर कपिंजल क्षणभर बसून मला म्हणाला, " आम्हीं आरंभिलेले कर्म समाप्त होईपर्यंत त्वा जाबालिऋषीचे चरण सोडून कोठे हि जाऊ नये. असे सांगण्याकरिता तातानी मला पाठविलें आहे. त्यानीं मजकडेहि कांहीं कर्म सोपविले आहे, याकरिता ते करण्याकरिता मी आता जातो. " ते ऐकून खिन्न होऊन मी म्हणालो, " सख्या, कपिंजला, तू आता जातोस तेव्हा काय मी बोलू ? तात व माता यास कोणत्या तोंडाने निरोप सांगू ? सर्व तू जाणतोच आहेस ! " याप्रमाणे मी बोलल्यावर त्याने वारंवार तेथेच राहण्याविषयी मला पुनः पुनः सांगून, हारीतऋषीलाहि मला तेथे ठेवण्यास सांगितले. नतर त्याने मला व हारीताला दृढ आलिंगन दिलें. मग मोठ्या आश्चर्यानें मुनिकुमार पाहत असतां, तो आकाशात उडाला आणि अदृश्य झाला. तो गेल्यावर हारीताने " तू कांहीं चिंता करू नको. " असें मला आश्वासन दिलें, आणि मजजवळ एक ऋषीकुमार ठेवून तो स्नानादिकर्मे करण्यास गेला. त्यांची नित्यकर्मे आटोपल्यावर तो माझ्याजवळ फिरून आला. आणि मजकडून त्यानें अपराण्हीहि आहार करविला.

याप्रमाणें हारीतऋषीनें मला जीव लावून वाढविलें असतां, कांहीं दिवसांनीं मला पंख फुटले, व मला चांगलें उडतां येऊं लागलें, तेव्हां माझ्या मनांत आलें कीं, चंद्रशीड तर त्याच ठिकाणीं फिरून जिवंत होणार, असें समजलें आहे, व महाश्वेता तर तीच आहे. मला सर्व ज्ञान प्राप्त झालें असून तिच्या दर्शनसुखावाचून येथें आतां दुःखांत तरी कां राहावें ? महाश्वेतेच्या जवळच जाऊन राहावें म्हणजे बरें वाटेल ! असा निश्चय करून एके दिवशीं प्रातःकालीं सहल करण्याकरितां बाहेर निघालों असतां उत्तरदिशेकडे उड्डाण करीत चाललों. फार दिवसांचा उडण्याचा अभ्यास नसल्यामुळें थोडक्या अंतरावर गेला तोंच अवयव गळाल्यासारखे झाले. श्रमानें तहान लागून घशाला कोरड पडली, श्वासोच्छ्वास मोठ्यानें चालले, पंख निर्बल झाले, आतां येथें उतरेन ! पुढें उतरेन ! असें करीत चाललों असतां, जसा एके ठिकाणीं सांचलेला अंधकाराचा समुदायच काय, अतिशय हिरव्यागार पल्लवांच्या भाराने वाकलेली अशी, सरोवराच्या कांठीं मनोहर वृक्षांची दाट राई माझ्या दृष्टीस पडली; तेव्हां मी आपलें अंग त्यावर सोडून दिलें. फार वेळानें मार्गश्रम दूर झाल्यावर खालीं उतरून वृक्षांच्या छायेखालीं बसलों. झाडांची दाट सावली असल्यामुळें त्या ठिकाणचें उदक फारच थंड होतें. कमलांतील पराग पडल्यामुळें तें फार सुवासिक झालेलें होतें. असें तें मधुर जल वारंवार यथेच्छ पिऊन व कोवळीं कोंवळीं कमलबीजें, तीरावरील वृक्षांचें कोंवळे कोंवळे पल्लव, आणि अनेक प्रकारचीं फळें खाऊन, मी आपली क्षुधा शांत केली. मग दोन प्रहर उलटल्यावर आणखी कांहीं मार्ग चालून जावें असा विचार करून, मार्गश्रमानें ठणकत असलेल्या अंगास विश्रांति देण्याकरितां एका वृक्षाच्या जवळच्या फांदीवर चढून स्वस्थ बसलों, त्या ठिकाणीं फारच गर्द छाया होती. विश्रांति घेत असतां मार्गश्रमामुळें मला गाढ झोप लागली. नंतर पुष्कळ वेळानें जागा झाल्यावर, पाहूं लागलों तों, ज्यांतून सुटण्याची आशा नाहीं अशा जाळ्यांत मी अडकलों आहें, असें दृष्टीस पडलें!

व माझ्यापुढें एक भयंकर पुरुषहि दृष्टीस पडला ! तो जसा काय साक्षात् काळच आहे काय असा, ज्याचें शरीर फारच काठिण व काळें भोर असल्यामुळें जसा काय तो लोखंडाचाच पुतळा आहे असा, दुसरा प्रेताचा राजा यमच आहे काय असा, पापांचा केवळ मूर्तिमंत राशिच असा, क्रोधानें भुवया चढाविल्यामुळें व डोळे लाल असल्यामुळे यमास देखील भेडावतोच आहे काय असा तो दिसला ! त्याचे अंतःकरण व केश हे दोन्हीहि [1]स्निग्ध नव्हते ! त्याचें मुख व ज्ञान ह्या दोन्हीवरहि काळोखी होती. त्याचें अंग, वस्त्र, व चरित्र हीं काळींच दिसत होतीं ! त्याचें शरीर व वचन दोन्हीहि कठोर होतीं. पूर्वी कधी न पाहिलेलें व ऐकिलेलें असें त्याचें भयकर स्वरूप असून त्याच्या आकारावरूनच क्रूरतादिदोष त्याचे ठिकाणीं ढळढळीत दिसत होते. या प्रमाणे त्याला पाहिल्यावर जीविताविषयीं निराश होऊन मीं त्यास विचारिलें, " बाबा ! तूं कोण ? तूं कशाकरितां मला धरिलें ? मला मारून मांस घ्यावे अशा इच्छेनें असेल, तर मी निद्रित असतांच कां तूं मला मारिलें नाहींस ? मीं तुझा कांही अपराध केला नसतां, कां तूं मला जखडून टाकिलेंस ? मौजेकरितां असेल तर तुझे कौतुक पुरले ! या करितां मला सोडून दे. प्रियजनाच्या भेटीकरितां मला फार दूर जावयाचे आहे ! मला प्रियजनाच्या भेटीची इतकी उत्कंठा झाली आहे कीं, पळभर देखील उशीर नकोसा वाटतो, इतकी घाई झाली आहे ! तूंहि प्राणी आहेसच, तेव्हां प्राण्यांचे धर्म तुलाहि माहीत आहेतच ! " असे मी त्यास झटल्यावर तो मला झणाला, बाबा, मी जातीचा निर्दय माग आहें. मी तुला मांसाच्या आशेने किंवा गमतीनें धरिलें नाही ! माझा धनी सर्व चांडाळांचा स्वामी येथून जवळच चांडाळवस्ती आहे, तेथे राहतो. त्याला एक सुंदर तरुण मुलगी आहे. ती पूर्ववयांत असल्यामुळें अर्थातच तिला चमत्कारिक वस्तूंचे मोठे कौतुक वाटतें. तिला कोणी दुष्टाने अशी बातमी सांगितली, कीं, ' जाबालिऋषीच्या

---

१ तैलयुक्त (पक्षी) स्नेहयुक्त.

आश्रमीं एक उत्तम गुणवान् रावा आला आहे. ' तें ऐकून तिला मोठी मौज वाटली, आणि तुला घरण्याकरितां तिनें माझ्या सारखे पुष्कळ लोक पाठविले. माझें पुण्य थोर म्हणून तूं मला आज सांपडलास ! तर मी तुला आतां तिच्याजवळ नेतों. मग ती तुला सोडो किंवा ठेवो !

तें ऐकून वज्राने मस्तकाचे ठायी प्रहार केल्यासारखा होऊन व फार उद्विग्न होऊन मीं मनांत ह्मटले, " कायहो, मंदभाग्याच्या कर्मांचा हा भयकर परिणाम ! ! देव, दैत्य व मानव जिला वंदन करितात, अशा लक्ष्मीपासून माझें जन्म झाले ! त्रैलोक्यवंद्य अशा महामुनि श्वेतकेतूनीं मला वाढविलें ! देवलोकीं राहण्यास ठिकाण मिळालें ! असें असून यवनलोक देखील जेथें जात नाहींत, अशा चांडालवसतीत मीं जावे ! ! चांडाललोकांबरोबर रहावे ! चांडालस्त्रीने आणलेले अन्नाचे घास खाऊन शरीर पोसावें ! त्यांच्या मुलांचे खेळणे व्हावें ! अरेरे ! ! दुरात्म्या पुंडरीका ! तुझ्या जन्माला धिक्कार असो ! तुझ्या कर्मांचा असा हा परिणाम ना ! गर्भात असतांच तुझे हजारो तुकडे का झाले नाहींत ? माते लक्ष्मी ! ज्यांना शरण जाण्यास ठिकाण नाहीं, ते देखील तुझ्या चरणास शरण येतात. आणि मी तुझा पुत्र असून या महानरकांत पडत आहें, तेव्हां माझे रक्षण कर ! ताता! त्रिभुवनाचें पालन करण्यास देखील तुम्ही समर्थ आहां, यासाठीं माझें रक्षण करा; तुम्हींच लालनपालन करून मला वाढविलें आहे ! सख्या, कपिंजला ! या दुःखापासून जर तूं मला सोडविले नाहींस तर जन्मांतरींहि माझ्या समागमाची आशा सोड ! " याप्रमाणें शोक करून दीनवाणीनें पुनः त्यास ह्मटलें, " बाबा ! मी पूर्वजन्मींचा मुनि आहे, याकरितां या सकटापासून माझी सुटका कर, ह्मणजे तुला मोठें पुण्य घडेल. व याचें फळ तुला पुढें चांगलें मिळेल, तूंच काय तें मला पाहिलें ! दुसरे कोणी पाहिलें नाहीं ! तेव्हां मला सोडण्यास काय हरकत आहे ? तर कसेहि करून माझी सुटका कर ! " असें ह्मणून मी त्याच्या पायां पडलो. तेव्हां तो हसून ह्मणाला, " अरे

मूर्खा ! चांगल्या किंवा वाईट कर्मांस पाहणारे असे पंचलोकपाल तुझ्या शरीरांत आहेत, ते पहात नाहींत काय ? मीं असलें अकार्य करणार नाहीं ! माझ्या स्वामीची आज्ञा मला प्रमाण आहे, याकरितां तुला नेल्यावाचून मी सोडतों काय ?" असें बोलून तो मला चांडालवसतीकडे घेऊन चालला !

अशा त्याच्या भाषणानें कपाळावर वज्रप्रहार झाल्याप्रमाणें होऊन मी मुकाट्यानें बसलों, आणि असें कोणतें माझें कर्म असावें, कीं ज्याचें असलें फळ मला प्राप्त झालें, याचा विचार करीत राहिलों ! शेवटीं प्राण-त्याग करावा, असा मीं मनांत निश्चय केला. तो मला घेऊन चालला असतां सोंडील काय, अशा अशेनें पुढें पाहात होतों, तो चांडालाचें स्थान माझ्या दृष्टीस पडले ! त्याच्या जवळ त्या चांडालांचीं मुलें अनेक कर्में करीत होतीं, कित्येक भूतसंचार झाल्यासारखीं, भयंकर वेष धारण केलेलीं, परत येत असलेलीं, कित्येक पाण्यांत जाळीं टाकून मासे धरीत असलेलीं, कित्येक हरिणांनीं तोडलेलीं जुनीं जाळीं नीट करण्यांत गुंतून गेलेलीं, कोणी तुटलेले फास गुंफीत बसलेलीं, कोणी हातांत तीरकमटे, कोणी भाले, कोणी लोखंडी सोटे हातांत घेऊन हिंडणारीं, कोणी दुसऱ्या पक्ष्यांस धरणारे ससाणे वगैरे पक्षी सोडून त्यांच्याकडून कलकलाट शब्द करविणारी, कोणी कुत्र्यांना पळविण्याविषयीं हुषार अशीं, पारध करीत फिरणारी चांडालाचीं मुलें सभोवतीं दृष्टीस पडलीं. त्यावरून दुरूनहि हेच ते स्थान, असें कळून आलें ! त्या ठिकाणी घाणेरडा धूर जिकडे तिकडे चालला होता, त्यामुळे व कळकीचीं वेटे असल्यामुळे, त्यांचीं झोपडी नीट दिसत नव्हतीं. त्या ठिकाणीं रस्त्यात जिकडे तिकडे हाडांचे ढीग पडले होते, प्राण्यांच्या अंगांतील मांस काढीत असल्यामुळे, राहण्याच्या झोपड्यापुढील अंगणांत रक्त व मेंदू याचा चिखल झाला होता ! मृगयेवरच ज्यांचा निर्वाह, मांसच कायतें ज्याचें खाणे, प्राण्यांची चरबी काय तें ज्यांचें तूप व तेल ! झाडांच्या सालीचींच कायतीं ज्यांचीं वस्त्रे, ज्यांना आंथरण्याकरितां व पांघरण्याकरितां

काय तीं कातडीं, ज्यांच्या भोंवतालीं परिवार झटली तर कुत्री; ज्यांचीं वाहनें झटलीं म्हणजे बैल; स्त्रीसेवन व मद्यसेवन, हेंच काय ते ज्यांचे पुरुषार्थ. ज्यांची देवपूजा झटली तर रक्तस्राव. पशूंना बळी देणें, हाच, काय तो ज्यांचा धर्म. सर्व नरकांची केवळ खाणच, सर्व अकल्याणाचें मूळच सर्व स्मशानांचा एके ठिकाणीं असलेला समूहच, सर्व पापांचें नगरच, सर्वदुःखांचे स्थानच, असें तें ठिकाण होते! ज्याचें स्मरण झालें असतां भय उत्पन्न होतें, ऐकिलें असतां अगावर कांटा उभा राहतो, जेथील घाणेरड्या कर्मापेक्षांहि लोक अधिक मलिन होते; लोकांपेक्षां त्यांचें हृदय अमंगळ होते; त्यापेक्षांहि त्यांचा व्यवहार फारच निर्दय होता. जेथील वृद्ध, तरुण, व बालक, यांच्यांत नात्याचा विचार नसून आचारविचारांत कांहीं एक फरक नव्हता. गम्य व अगम्य अशा स्त्रियांविषयीं तर जेथें कांहीं विचारच नव्हता! पापकर्माचा केवळ बाजारच, असें तें ठिकाण माझ्या दृष्टीस पडलें!

तें पाहून माझ्या मनांत दैन्य उत्पन्न होऊन, असें आलें कीं, आपल्या जातीसारखें आचरण न करितां, ती चांडालकन्या मला पाहिल्याबरोबर दया करून सोडून देईल काय! असें माझें पुण्य उदयास येईल काय? असे होईल तर मी पळभर देखील येथें राहणार नाही! असे मी मनोराज्य करीत होतों, तों त्या चांडलाने मला तिजपाशी नेलें, आणि दुरून तिला नमस्कार करून 'हा पहा मला सांपडला!' असें बोलून त्यानें मला तीस दाखविलें! मी दृष्टीस पडतांच त्या चांडालकन्येस फारच आनंद झाला, आणि "शाबास! फार चांगलें केलें!" असे ती त्यास झणाली! मग मला आपल्या हातांत घेऊन, "अरे काऱ्ह्या! बरा सांपडलास! आतां कोठें जातोस? तुझा सर्व स्वच्छंदपणा मी काढून टाकतें!" असें ती मला झणत आहे, तोंच चांडालाचीं मुलें पिंजरा घेऊन तेथें धावत आलीं! तो पिंजरा गोचर्माच्या ओलसर व केसाळ वादीनें

विणलेला होता. तिचा दुर्गंध फारच चालला होता! त्या पिंजऱ्याच्या आंत अन्नाची एक आणि पाण्याची एक अशा दोन लाकडी वाट्या होत्या. मग त्या पिंजऱ्याचें थोडेसें दार उघडून त्यांत, महाश्वेतेस पाहण्याच्या माझ्या मनोरथासह मला घालून तिनें त्याचें दार बंद केले!! आणि "आतां येथें खुशाल राहा!" असें मला म्हणून ती उगीच बसली. याप्रमाणे पिंजऱ्यांत अडकविल्यावर मी मोठ्याच संकटांत पडलों. तेव्हां माझ्या मनांत आलें कीं, हिला जर मीं आपली सर्व हकीकत सांगितली, आणि सोडून देण्याविषयीं पायां पडून विनंति केली, तर जो माझा मधुर भाषणाचा गुण दोषरूप होऊन माझ्या बंधनास कारण झाला, तोच अधिक व्यक्त केल्यासारखे होईल. कारण, मी चांगलें बोलतों, ह्मणून हिनें मला धरण्याचा प्रयत्न केला. मी बंदीत पडून दुःख भोगीत असल्याबद्दल हिला काय वाटणार आहे? मी कोणी हिचा पुत्र, बंधु, किंवा आप्त थोडाच आहें, ह्मणून ती मला सोडून देईल! बरें, मौन धरून जर उगीच बसावें; तर रागावून अधिक हाल करील की काय, कोण जाणें! कारण, जात पडली बोलून चालून निर्दय! आतां काय होईल तें होवो, परंतु चांडालाबरोबर ह्मणून भाषण करायाचें नाहीं! पुष्कळ दिवस मुकाच राहिल्यावर कदाचित् कंटाळून ही मला सोडून देईल, परतु बोलूं लागल्यावर तर कधींहि सोडणार नाहीं! काय पहा! देवलोकांपासून भ्रष्ट झालो! मनुष्यलोकीं ब्राह्मणजन्म प्राप्त झाले! त्यासहि मुकून पक्ष्याच्या जातींत जन्मलों, हल्लीं तर चांडालाच्या हातीं पडलों, आणि त्यांतहि पिंजऱ्यांत अडकून राहिलों! हा सर्व इंद्रियें स्वाधीन न ठेवण्याचा परिणाम होय! तर आतां एक्या वाणीचेंचसें काय? तर सर्व इंद्रियांचें मी नियमन करितों. असें ह्मणून मौन धरून राहिलों! मला बोलविलें, निर्भर्त्सना केली, ताडन केले, टोंचलें, तरी देखील मी कांहीं एक बोललों नाहीं. फक्त कायतें मोठ्यानें 'ची'! 'ची'! मात्र करीत होतों, तिनें खाण्यापिण्याला आणलें, तरी त्या दिवशीं कांहीं एक न घेतां

उपाशीच राहिलों. दुसरे दिवशींहि माझी खाण्याची वेळ टळल्यावर त्या चांडाळकन्येच्या मनाला वाईट वाटलें, आणि आपल्या हातानें हिरवीं पिकलीं अशीं अनेक प्रकारचीं फळें आणि सुवासिक व थंडगार असें जल मजकरितां ती घेऊन आली ! मजपुढें ठेवल्यावर मी त्यास शिवत नाहीं, असें पाहून ती ममतेने मजकडे पाहून म्हणाली, " क्षुधा व तृषा यांनीं पीडित व ज्यांना कशाचाच प्रतिबंध नाहीं, असे पशु व पक्षी, जवळ जो आहार आणिला तो ते खातात ! तूं जर कोणी भक्ष्याभक्ष्याचा विचार करणारा व पूर्वजातीस स्मरणारा असा असशील व आमच्या हातचें अन्न कसें खावें असें तुला वाटत असेल, तर पक्षिजातींत असतां भक्ष्य काय व अभक्ष्य काय, याचा विचार करण्याचे कारणच नाहीं. उत्तम जात प्राप्त होऊन त्वां असे कर्म केलें कीं, ज्याच्या योगानें तूं हीनजातीत उत्पन्न झालास, तेव्हां आतां कसला विचार करतोस ! पहिल्यानेंच तूं आपलें मन स्वाधीन ठेविलें नाहींस, आणि आतां आपल्या कर्मानें प्राप्त झालेल्या जातीस योग्य, असें आचरण करण्यास काय दोष आहे ? भक्ष्याभक्ष्याविषयीं ज्यांचा नियम आहे, त्यांना देखील विपत्तिकालीं प्राण धारणास अभक्ष्य चालतें; मग तुला काय झालें बरें ? त्यांतून चांडालांच्या हातचे म्हणून खातां येत नाहींत, असेहि कांहीं पदार्थ मीं आणलें नाहींत. त्यांच्या हातचीं फळें तर सर्वांना चालतात, चांडालाच्या भांड्यांतून पाणी जमिनीवर पडलें कीं, त्यास दोष नाहीं, असे लोक म्हणतात. तर तूं का उगीच भूक व तहान यांनीं आपल्या जिवास आयास देतोस ? " चांडालजातीस अनुचित असे तिचें भाषण ऐकल्यावर विचार करून मीं निग्रह सोडून दिला, आणि जीवित वाचावें म्हणून तिनें आणलेलीं फळें खाल्ली ! परंतु मौन तर सोडलें नाहींच ! याप्रमाणें कांहीं दिवस गेल्यानंतर मी तरुणवयांत आल्यावर, एके दिवशीं प्रातःकालीं डोळे उघडून पाहूं लागलों. तों, सुवर्णाच्या पिंजऱ्यांत मीं आपल्याला पाहिलें, व अशा प्रकारची चांडालकन्या माझ्या

दृष्टीस पडली. आणि ती मला घेऊन महाराजाकडे आली ! तीच ही चांडालकन्या महाराजांनी पाहिलीच आहे ! ती चांडालवसतिहि मग देवनगरीसारखी दृष्टीस पडली. तेव्हां चांडालसहवासाबद्दल मला वाईट वाटत होतें, तें जाऊन फारच आश्चर्य वाटलें ! नंतर हा काय चमत्कार ? हें तिला विचारावे ह्मणून जों मी मौन सोडण्याचा विचार करीत होतों, तो तिने मला महाराजांच्या पायांजवळ आणिले ! तर ही कोण ? हिनें चांडालत्व कशाकरितां स्वीकारलें ? मला पिंजऱ्यांत कशाकरितां घालून ठेविले ? आणि येथें कशाकरितां आणिले ? ह्या गोष्टी समजण्याकरितां महाराजाप्रमाणें मलाहि मोठें कौतुक वाटत आहे !

तें ऐकून शूद्रकराजाला अधिकच चमत्कार वाटला, आणि त्यानें चांडालकन्येला बोलावून आणण्यास द्वारपालिकेस सांगितलें; तिनें जाऊन तीस बोलावून आणिले. त्यावेळीं ती आपल्या तेजाने व गंभीरपणानें राजाला देखील निस्तेज करीत आहे काय, जशी दिसली ! ती जवळ येऊन ह्मणाली, " हे भुवनभूषणा, तारकांमध्ये रममाण होणाऱ्या, कादंबरीच्या नेत्रांस आनंद देणाऱ्या राजा! ह्या दुर्बुद्धीचा व तूं आपला पूर्वजन्मीचा सर्व वृत्तांत याच्या मुखाने ऐकिलाच. या पक्षिजातींत असतांहि कामांध होऊन व आपल्या बापाच्या आज्ञेचे उल्लंघन करून, हा आपल्या प्रियेकडे चालला होता; हेहि त्याने स्वतः सांगितलेंच. तर ह्या दुरात्म्याची जननी मी लक्ष्मी होय ! हा जाऊं लागला, हें त्याच्या पित्यानें दिव्यदृष्टीनें पाहून मला बोलावून सांगितलें, दुराचरणास प्रवृत्त झालेला प्राणी पश्चात्तापावाचून शुद्धीवर येत नाहीं, याकरितां, तुझा पुत्र पक्षिजातीपेक्षां आणखी नीचयोनींत जाण्याचा प्रयत्न करीत आहे. यासाठीं, हें आरंभलेलें कर्म सिद्धीस जाईपर्यंत, याला मनुष्यलोकीं धरून ठेव, आणि जसा याला कृतकर्माचा पश्चात्ताप होईल, असें कर. हा नीट वाटेवर यावा ह्मणून मी

हा सर्व प्रकार केला. हल्ली तें कर्म समाप्त झालें. तुमचा शाप नाहींसा होऊन तुमचीं दोघांचीं बरोबरच सुखांत राहण्याची वेळ आली. जाणून मीं याला तुझ्याजवळ आणिले. मी आपली चांडालजाति प्रसिद्ध केली, यांचें कारण हेंच कीं, कोणाचा संपर्क लागूं नये व यास चांगला पश्चात्ताप व्हावा ! असो, तर आतां तुम्ही दोघेहि, जन्म, जरा, व्याधि, व मरण इत्यादि दुःखांनीं युक्त अशा ह्या शरीराचा त्याग करून इष्टजनसमागमाने सुखाचा अनुभव घ्याल ! असे बोलत ती आकाशांत गेली. त्यावेळीं तिच्या भूषणांचा झुणुझुणु असा आवाज होत होता, व सर्व लोक तिजकडे वर मान करून पाहत होते !

याप्रमाणें शूद्रकराजानें लक्ष्मीचे भाषण ऐकतांच त्याला पूर्वजन्मीचे सर्व वृत्त आठवले व तो त्या शुकास म्हणाला, वैशंपायनरूपी पुंडरीका ! तुझ्या व माझ्या शापाचा शेवट एकदम झाला हें चांगले झालें !

असे म्हणत आहे तोच मदनानें धनुष्य ओढून कादंबरीरूप शस्त्र पुढे केले ! आणि शत्रुप्रमाणें सर्व आशा रुद्ध करून व जीवितहरण करण्याविषयीं तयार होऊन अंतःकरणांत अधिष्ठान केले ! तेव्हां मदनाग्नीनें स्वस्थानापासून घालवून दिलेले त्याचे अंतःकरण कादंबरीस शरण गेलें ! मदनबाणांनीं ताडित झाल्यामुळेंच भीतीनें देह सोडून श्वासवायु जलदीनें बाहेर पडले ! मदनबाणांच्या पिसाऱ्यांच्या वाऱ्यानेंच त्याचें शरीर कांपूं लागलें ! शरीरावर रोमांच उभे राहिल्यामुळे बाणाग्रांनीं ते खचलेच काय असें वाटलें ! त्याच्या पुष्पबाणांचे पराग डोळ्यांत गेल्यामुळेच नेत्रांवाटें अश्रुधारा चालल्या ! मुखावर पांडुरकी दिसूं लागली. अंतःकरणांत मदनाग्नि पेटल्यामुळें ओष्ठपल्लव शुष्क होऊन हालूं लागले, व त्यामुळेंच नीरस झालेला तांबूल त्याच्या तोंडांतून पडला ! तेव्हां सराग असा प्राणच खालीं पडलासें

वाटलें ! जसें ओलें लाकूड पेटलें म्हणजे त्यांतून रस बाहेर निघतो, त्याप्रमाणें मदन-दाहानें त्याच्या शरीरांतून घाम गळूं लागला. मदनबाणांच्या टोंकांनीं खिळून टाकल्यामुळें सर्व अवयव पराधीन झाले. कादंबरीस पुढें करून मदन हा पीडा देत असतां तिच्या अवयवांच्या सौंदर्यानें तापहरणाचीं सर्व साधनें जिंकल्या-मुळेंच तीं निरुपयोगीं झालीं ! हातांनीं कमलें, पायांनीं पल्लव, दृष्टीनें कम-लमाला, स्तनांनीं गुच्छ, गालांनीं मणिमय आदर्श, बाहुलतांनीं कमलतंतु, नखकिरणांनीं चंद्रकांति, हास्यानें कर्पूर, दंतकिरणांनीं मौक्तिकहार, मुखानें चंद्रबिंब, लावण्यानें चंद्रिका, याप्रमाणें तिच्या अवयवांनीं उपमानभूत सर्व वस्तु जिंकून टाकिल्या ! अंतःकरणास कादंबरीवाचून दुसरें विनोदस्थान दिसेनासे झालें. तिचेंच ध्यान तिच्या मूर्तीचेंच अवलोकन, तिचेंच चित्र काढणें, तिच्याशीं बोलणें, तिला अलिंगन करणें, तिला राग आणणें, तिची समजूत करणें, तिच्या पायां पडणें. तिजबरोबर क्रीडा करणें व रममाण होणें, यामध्येंच तो सर्व वेळ घालवूं लागला. इतर सर्व क्रिया त्यानें सोडून दिल्या. दिवसां देखील डोळे उघडीनासा झाला. रात्रीं डोळ्यास डोळा लावीनासा झाला. मित्रांबरोबर बोलेना, गुरूंना नमस्कार करीना. धर्म करीना, सुखदुःखाकडे लक्ष देईना, मरणाची भीति बाळगीना, वडील माणसांची लज्जा धरीना, आपल्या जिवाकडे पाहीना. फार काय, अखेरीस कादंबरीच्या समागमाविषयींहि आपण होऊन कांहीं प्रयत्न करीना. वारंवार मूर्च्छेच्या योगानें आपलें जीवित सोडतोच काय अशी त्याची अवस्था झाली !

तेव्हां त्याचे आप्तसेवक एकसारखे अनेक उपचार करीत होते तरी त्याची इंद्रियें अगदीं गळून गेलीं ! त्या लोकांपैकीं कोणाच्या नेत्रांवाटें जलधारा चालल्या होत्या तरी त्यांच्या तोंडाला कोरड पडली होती. दुसरे कांहींएक बोलत नव्हते तरी वैशंपायनाविषयीं शोक करीत होते. त्यानीं राजाच्या सर्वांगास चंदनाची उटी लाविली होती. कित्येक त्याच्या पायाखालीं कमलिनींची ओलीं पानें ठेवीत होते. कित्येक त्याच्या हातांत कापराचे व

बर्फाचे तुकडे ठेवीत होते. कित्येक त्याच्या हृदयावर पाणी शिंपडलेला फुलांचा हार घालीत होते. कित्येक गालाखालीं स्फटिकमण्याचे आरसे ठेवीत होते. कोणी ललाटास चंद्रकांतमण्याचा स्पर्श करीत होते. कोणी खांद्यावर मृणालतंतु ठेवीत होते. कित्येक केळीच्या पानांनीं व भिजविलेल्या लाडाच्या पंख्यांनी वारा घालीत होते. कोणी पुष्पशय्या करण्यांत गुंतलेले होते. कोणी जलमंदिरांतील कारंजाचे फवारे उडवीत होते. कोणी चंद्रकांतमण्यांच्या भूमि धुऊन टाकीत होते. कित्येक कमलांनीं उपचार करीत होते. कोणी अंधारयुक्त थंडगार भूयारे नीट करीत होते. कोणी गृहाचे मध्यभाग, बगीचे, सरोवरांचीं तटें, लतांचें दाट मंडप नीट करीत होते. चंदनाची वारंवार उटी लावणें, इत्यादिक अनेक उपचार एकसारखे करीत होते तरी कांहींएक उपाय लागू पडेनात ! राजाच्या शरीरांत कादंबरीच्या उत्कंठेनें व वैशंपायनाच्या शरीरांत महाश्वेतेच्या उत्कंठेनें दाहकारक असा पराकाष्ठेचा मदनाग्नि वाढला !

त्याच समयास वसंतऋतु प्रकट झाला. तेव्हां मदनाग्नीला पेटविण्याकरितां पल्लवयुक्त लतांस नृत्य शिकवून त्यांजकडून प्रदीप्तच करीत आहे काय; असा दक्षिणवायु वाहूं लागला. अशोकवृक्षांस कोमल असे लाल पल्लव फुटले, आंब्यास अतिशय मोहोर आल्यामुळे ते भूतलापर्यंत वाकले. अशोक कुरबक; बकुलक; तिलक कदंबक; चंपक इत्यादि वृक्ष प्रफुल्लित झाले! जिकडे तिकडे घमघमाट सुटला. पळस फुलून जिकडे तिकडे लालच लाल दिसूं लागले! मदनराजाच्या ध्वजाचे लाल झेंडेच ! असे पळस जिकडे तिकडे फडकूं लागले. चोहींकडे सुवर्णमय, रागमय, उत्सवमय, रतिमय, क्रीडामय, व उत्कंठामय असें दिसूं लागलें ! वनांत, उपवनांत, बगीच्यांत, सर्वत्र नवीन सुंदर पालवी फुटली. झाडांना फुलांचे बार आल्यामुळें व आंब्यास मोहोर आल्यामुळें दशदिशांकडे सुगंधच सुगंध वाहूं लागले. कोकिलादि पक्षी मदोन्मत्त होऊन मधुर शब्द करूं लागले यामुळें व पुष्पांवरून भ्रमरांचे थवे

गुंजारव करूं लागले यांमुळें मार्गस्थ लोकांची मनें विरहदुःखानें पीडित झालीं !

इकडे पुष्पास्त्र मदन याचें अमोघशस्त्रच अशा वसंतानें कादंबरीचें हृदय व्याकुल केलें ! कामदेवाचा उत्सवकाल प्राप्त झाला तेव्हां तिनें मोठ्या कष्टानें दिवस घालविला. दशदिशांकडे अंधकार पडूं लागला. अशा संध्याकाळच्या वेळी कादंबरीनें स्नान करून कामदेवाचें पूजन केलें; नंतर चंद्रापीडासहि अतिसुवासिक व शीतल उदकानें स्नान घातलें. कस्तुरीनें फारच सुवासिक अशा चंदनाने पायांपासून मस्तकापर्यंत उटी दिली. त्याच्या मस्तकावरील केशांत पुष्पमाला घातल्या. कर्णावर किसलययुक्त असे अशोकवृक्षाचे गुच्छ ठेवले, आणि शुभ्र व सुवासिक अशीं पुष्पें वाहून त्यांचें शरीर भूषित केलें. नंतर मोठ्या प्रेमानें पापणीस पापणी न लावितां त्यांचें प्राशनच करीत आहे काय, अशी ती फार वेळ त्यांजकडे पाहत बसली. शेवटीं मदनोत्कंठेनें ती फारच व्याकुल झाली. व मोठ्यानें श्वासेच्छ्वास सोडूं लागली ! ती घाबरी होऊन थरथर कांपूं लागली ! व घामानें भिजून चिंब झाली. तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले ! तोंड कोरडें पडलें. महाश्वेता पाहील म्हणून कावरीबावरी होऊन ती चोहींकडे पाहूं लागली. चंद्रापीडास भेटावे म्हणून वारंवार त्याजवळ जाऊन बसूं लागली. सर्व जगास उन्मत्त करणाऱ्या मदनानें तीस अगदीं पराधीन करून तिजकडून स्त्रियांना स्वाभाविक असणारी लज्जा व भीति यांचा त्याग करविला ! ती आपला जीव धारण करण्यास असमर्थ झाली. शेवटीं मदनताप सहन न होऊन डोळे झाकून ती जिवंताप्रमाणें चंद्रापीडाच्या कंठास मिठी घालून बसली !

अमृताच्या वृष्टीप्रमाणें आनंद देणाऱ्या अशा कादंबरीच्या आलिंगनानें चंद्रापीडाचें जीवित नाहींसें झालें होतें, तें तत्काळ पुनः कंठांत आलें ! दिवसाच्या तापानें मिटलेलें कमल जसें चंद्रिकेच्या स्पर्शानें प्रफुल्लित होतें,

त्याप्रमाणें त्याचें हृदय टवटवीत झालें. प्रातःकाळच्या नीलकमलाप्रमाणें त्याचें विस्तीर्ण नेत्र सुशोभित झाले. मुखहि तसेंच हास्यानें रमणीय दिसूं लागलें. जसा एखादा निजलेला मनुष्य जागा होतो, त्याप्रमाणें चंद्रापीडाच्या सर्व अवयवांचे ठिकाणीं सर्व व्यापार सुरू झाले व तो सावध झाला! आपल्या हृदयाचें ठायीं संलग्न झालेली, भयानें थरथर कांपणारी, आपले डोळे गच्च मिटून वक्षस्थलाच्या आंतच प्रवेश करीत आहे काय अशी, धरण्यास व सोडण्यास जिला अवसान राहिलें नाहीं अशा कादंबरीच्या कंठास आलिंगन करून चिरकालीन विरहानें दुर्बल अशा नेत्रांनीं फार वेळ तिला अंतःकरणांत साठवितोच आहे काय, असा चंद्रापीड कादंबरीचे कर्ण व हृदय यांस मोहित करणाऱ्या आपल्या शब्दानें आनंद देत बोलूं लागला. "हे भीरु! आतां भय सोड! तुझ्या आलिंगनानेंच मी जिवंत झालो! तूं अमृतापासून उत्पन्न झालेल्या अप्सरांच्या कुलांत उत्पन्न झाली आहेस, याची तुला आठवण नाहीं काय? हे तेजोमयँ शरीर अविनाशि आहे. विशेषेंकरून कादंबरीच्या हस्तस्पर्शानें पुष्ट होणारे आहे. ह्या माझ्या भाषणाचे तुला स्मरण नाहीं काय? आतां इतके दिवस तुझ्या हस्तस्पर्शानें जिवंत झालों नाहीं, याचें कारण शापदोष होय. आज माझा शाप दूर झाला. तो तुझ्या करतां मदनपीडा सोसतां सोसतां, आतां संपला. तुझ्या विरहानें दुःख देणाऱ्या अशा शूद्रक देहाचा मीं आतांच त्याग केला. तुझी या तनूवर अत्यंत प्रीति जडली म्हणून ही ठेवली. आतां हा लोक व चंद्रलोक ह्या दोहींचीहि तूंच स्वामिनी आहेस! आणखी तुझी प्रियसखी जी महाश्वेता तिच्या प्रियवल्लभाचाहि शाप मजबरोबर संपला आहे." याप्रमाणें चंद्रापीडरूपी चंद्र बोलत आहे तोच, चंद्रलोकसंबंधी अमृताच्या सुगंधानें आनंद देणारा असा, महाश्वेता ज्या रूपाला व ज्या वेषाला पाहून मोहित झाली होती, अशा त्याच रूपाने व त्याच वेषानें गळ्यांत तोच मोत्यांचा हार घालून कामातुर झालेला तोच पुंडरीक कपिंजलाच्या हातांत हात

घातलेला ! शुकशरीर सोडून तेथें प्राप्त झाला. वैशंपायनाला पाहतांच चंद्रापीडाचें वक्षस्थल सोडून कादंबरी महाश्वेतेकडे धावत गेली आणि तीस तिनें आलिंगन देऊन पुंडरीक आल्याचें आनंदकारक वर्तमान सांगितलें ! तें ऐकून तिला आनंद होत आहे तों पुंडरीक आकाशांतून उतरून चंद्रमूर्ति चंद्रापीडाजवळ येऊन पोहोंचला ! त्यास पाहतांच चंद्रापीड आलिंगन करून म्हणाला, " सख्या पुंडरीका ! पूर्वसंबंधानें पाहिलें तर तूं माझा जावई आहेस, तथापि ह्या जन्मी तुझें व माझें मित्राचें नातें जमलें आहे, याकरितां त्याच नात्यानें त्वा मजशी वागावे ! " याप्रमाणें चंद्रापीडाचें बोलणें चालले होते, इतक्यात चित्ररथ आणि हंसगंधर्व यांसहि आनंदाची बातमी कळविण्याकरितां केयूरक हेमकूटपर्वतावर गेला. इकडे मदलेखा हर्षाने धावत गेली, आणि मृत्युंजय जप करीत बसलेला तारापीड व विलासवती यांच्या पायांवर नमस्कार करून ह्मणाली, महाराज ! आपण व देवी विलासवती असे दोघेही भाग्यवान् आहां ! वैशंपायनासह युवराज जिवंत झाले ! हे ऐकतांच तारापीडानें मोठ्या आनंदानें मदलेखेस भेट दिली. नंतर आनंदानें विलासवतीस आलिंगन करून व शुकनासासहि आलिंगन देऊन तो कोठें आहे, तो कोठे आहे ! असे मदलेखेस विचारीत आनंदाने नाचतोच आहे काय, असा तो शेंकडो राजांसह जेथें चंद्रापीड होता, त्याठिकाणी गेला. तेथें पुंडरीकाच्या गळयांत हात घालून बसलेल्या चंद्रापीडास पाहून तारापीड शुकनासास ह्मणाला, सुदैवानें पुत्राच्या पुनर्जन्माचें सुख मला एकट्यालाच मिळालें असें नाहीं, हें फार चांगलें झालें ! असा पित्याचा हर्ष पाहून चंद्रापीडानें पुंडरीकाचें शरीर सोडून आपल्या पित्यास साष्टांग नमस्कार घातला. तेव्हां तारापीड गडबडीनें त्याच्या जवळ गेला, आणि त्याला ह्मणाला, पुत्रा, शापदोषानें किंवा पूर्वपुण्यानें मी तुझा पिता झालो, तथापि तूं लोकपाल असल्यामुळें जगद्वंद्य आहेस ! माझे ठायीं जो वंद्य राजांचा होता, तोहि मी तुझ्या ठिकाणींच संक्रमित केला आहे. यासाठीं दोन्हीकडून पाहिलें

असतां तूंच नमस्कारास योग्य आहेस. असें म्हणून सर्व राजांसहवर्तमान त्यानें त्यास नमस्कार केला. तें पाहून जिला फारच आनंद झाला आहे, अशा विलासवतीनें चंद्रापीडाच्या मस्तकाचें वगैरे अवघ्राण व पुढें चुंबन करून फार वेळ त्यास पोटाशीं धरून आलिंगनसुख घेतलें! नंतर चंद्रापीडानें वडिलांस नमस्कार केले, त्यांनींहि त्यास आशीर्वाद दिले. मग त्यानें आईबाप, शुकनास व मनोरमा या सर्वांस, लज्जेनें तोंड खालीं घालून बसलेल्या पुंडरीकास दाखवून हा पहा, तुमचा वैशंपायन ! " असें सांगितलें.

इतक्यांत कपिंजल येऊन शुकनासास म्हणाला, " भाग्यवान् श्वेतकेतु यांनीं असा निरोप सांगितला आहे कीं, या पुंडरीकास जरी मीं वाढविलें आहे, तरी हा तुझा पुत्र वैशंपायनच आहे ! " असें समजून याला सुमार्गास लावावें. परकीय समजून याची उपेक्षा करूं नये. शापमुक्त झाल्यावर मी आपल्या जवळ आणिले नाहीं, याचे कारण हा तुझाच आहे म्हणून. आतां यामध्यें यावच्चंद्र आयुष्य स्थापन करून माझें तेज देवलोकाच्याहि वर जाण्यास उत्सुक झाले आहे !

तेव्हां नम्र झालेल्या पुंडरीकाच्या खांद्यावर हात ठेवून शुकनास म्हणाला, "कपिंजला, सकल जगाचा चित्ताभिप्राय भगवान् श्वेतकेतु यांना माहित असतां त्यांनीं असा निरोप कशाकरितां पाठविला ? स्नेहाला हें कांहीं योग्य नव्हतें !" अशा प्रकारच्या व त्यांच्या पूर्वजन्मींच्या अनेक आनंदकारक गोष्टी सांगत असतां व एकमेकांकडे आनंदाने पहात असतां सर्व रात्र संपली.

प्रांतःकाळ होतांच सर्व गंधर्वांसहित चित्ररथ आणि हंस हे मदिरा व गौरी यांसहवर्तमान तेथें आले. त्या ठिकाणीं, लज्जित झालेल्या कन्यांस व जावयांस पाहून त्यांना फार आनंद वाटला. मग तारापीड व शुकनास यांजबराबर आनंदानें गोष्टी सांगत त्यांनीं त्याठिकाणीं मोठा उत्सव केला.

नंतर चित्ररथ तारापीडास म्हणाला, " आपले घर जवळ असतां, आतां अरण्यांत कां उत्सव ? कन्यांनीं आपल्या मनाप्रमाणें धर्मास अनुसरूनच

स्वयंवर केलें खरें; तथापि लोकव्यवहारास अनुसरलें पाहिजे. याकरित घरीं चलावें. नंतर आपल्या देशाला किंवा चंद्रलोकीं जेथें पाहिजे तेथे जावें!" तारापीड ह्मणाला, " गंधर्वराज, ज्याठिकाणीं अतिशय सुख आहे, तेथें वन असलें तरी तें घरच होय ! यासारखें मला दुसऱ्या कोणत्या ठिकाणीं सुख मिळालें असते ? मी आतां सर्वसुखें तुमच्या जावयांवर सोंपविलीं आहेत याकरितां प्रपंचसुखाचा अनुभव घेण्यासाठीं कन्येसहित जांवयास घेऊन जावे ह्मणजे झाले !" असे तारापीडाचें भाषण ऐकून " जशी आपली आज्ञा असेल तसें. " असें ह्मणून चंद्रापीडास घेऊन तो हेमकूट पर्वतावर गेला. मग विवाहसमारंभ करून चित्ररथाने कादंबरीसह आपले राज्य चंद्रापीडास दिलें. व हंसानेंहि महाश्वेतेसह आपले राज्य पुंडरीकास दिले. आपआपल्या मनाप्रमाणें आपणास सुंदर स्त्रिया मिळाल्या, यामुळे चंद्रापीड व पुंडरीक यांनी आपणास कृतार्थ मानिले !

मनास आवडलेला पति मिळाल्यामुळें आणि आपल्या आप्तमित्रांमध्ये विवाह झाल्यामुळें कादंबरी फारच संतुष्ट झाली. नंतर चद्रापीड सुंदर मंदिरांत एकांती बसला असता, त्यास ती फार खिन्न होऊन म्हणाली, " महाराज ! सर्वजण पुन: जिवंत होऊन एकमेकांस भेटले, परतु ती गरीब बिचारी पत्रलेखाच तेवढी कशी आपणांत दिसत नाही ? तिचें एकटीचेंच काय झालें ? तें कळत नाहीं ! " असें तिचे भाषण ऐकून चंद्रापीड दु:खित होऊन म्हणाला, प्रिये ! ती येथे कोठली ? मला शाप झालेला ऐकून माझी प्रिया ती रोहिणी घाबरी झाली, आणि मीं निवारण केलें असतांहि तुझी एकटेच कसे मनुष्यलोकी दु:ख सोसाल, असे म्हणून तिनें पूर्वीच माझी सेवा करण्याकरितां मनुष्यलोकीं जन्म घेतले. पुढें मी गतप्राण होऊन जन्मांतरीं जाऊं लागलों त्यावेळींहि आणखी ती जन्म घेऊं लागली. तेव्हां बळेंच मीं रागें भरून तिला चंद्रलोकीं पाठविलें, तेथें ती तुझ्या दृष्टीस पडेल! तें ऐकून रोहिणीचें औदार्य, पातिव्रत्य, स्नेह व भक्ति पाहून

काल्पी महाश्वेतेसह. पुंडरीक चंद्रापीडासह आनंदांत निमग्न राहिले [पृ० ३५३]